

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Небојша В. Стамболија

**СРПСКА ДРЖАВНА СТРАЖА
1942–1945.**

Докторска дисертација

Београд, 2020

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Nebojša V. Stambolija

SERBIAN STATE GUARD
1942-1945

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2020

МЕНТОР

Академик Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Проф. др Мира Радојевић, дописни члан САНУ, редовни професор, Универзитет у
Београду, Филозофски факултет

Проф. др Милан Ристовић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Др Бојан Димитријевић, научни саветник, Институт за савремену историју

Проф. др Александар Животић, ванредни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Датум одбране _____

СРПСКА ДРЖАВНА СТРАЖА 1942–1945.

САЖЕТАК: Предмет овог истраживања је Српска државна стража – формација створена почетком марта 1942. године. Настала је из потребе окупатора и колаборациониста за једном јачом и организованијом јединицом која би се успешније супротставила устаничким снагама на територији Србије. Примарни циљ нашег истраживања био је реконструкција структуре, организације, начина деловања, оружаних активности и поменуте формације у окупираној Србији. Настала на бази предратне жандармерије, у специфичним условима ратног хаоса на простору Србије, она је задржала свој првенствени полицијски карактер, иако је по потреби стварала веће и покретније војне формације. Реорганизација система немачке окупационе власти праћена је и променама у ингеренцији и реорганизацијама и у овој колаборационистичкој формацији. Један од циљева је био и установљавање степена самосталности, односно подређености Српске државне страже од окупатора. Циљ нам је био и да дефинишемо где је све у животу окупиране Србије Српска државна стража присутна, какав је њен однос са осталим колаборационистичким формацијама и који су њени задаци. Нестална и хаотична ситуација грађанског рата на простору Србије и заједнички антикомунистички карактер наметала је Српској државној стражи могућност сарадње и савезништва са ројалистичким покретом отпора па смо покушали и да објаснимо тај сложени однос. Напошетку, представљена је и судбина ове формације након њеног укључења у редове Југословенске војске у отаџбини и одласка у емиграцију. Првенствено је коришћена грађа похрањена у Војном архиву у Београду, пре свега фонд „Недићева архива“. Такође нам је користила и грађа похрањена у Архиву Југославије, Историјском архиву Београда, Архиву Србије, Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије, као и из локалних историјских архива у Нишу и Крушевцу. Поред необјављене, коришћена је и објављена грађа, као и неколико стотина књига, чланака, расправа и мемоарских записа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српска државна стража, колаборација, Милан Недић, Стеван Радовановић, Боривоје Јонић, окупација, Србија, Други светски рат, жандармерија, Трећи рајх.

НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ

УДК: _____

SERBIAN STATE GUARD 1942-1945

ABSTRACT: The subject of this research is the Serbian State Guard - a formation created in early March 1942. It arose out of the need of the occupiers and collaborators for a stronger and more organized unit that would more successfully confront the rebel forces in the territory of Serbia. The primary objective of our research was the reconstruction of the structure, organization, mode of operation, armed activities, and formation in occupied Serbia. Created on the basis of the pre-war gendarmerie, in the specific conditions of war chaos in Serbia, it retained its primary police character, although it created larger and more mobile military formations when needed. The reorganization of the German occupying power system was also accompanied by changes in the powers and reorganizations in this collaborationist formation. One of the goals was to establish the degree of independence, that is, the subordination of the Serbian State Guard from the occupiers. Our goal was also to define where Serbian State Guard was present in the occupied Serbia, what its relationship with other collaborationist formations was, and what its tasks were. The unstable and chaotic situation of the civil war in Serbia and the common anti-communist character imposed on the Serbian State Guard the possibility of cooperation and alliance with the royalist resistance movement, so we tried to explain this complex relationship. Finally, the fate of this formation after its inclusion in the ranks of the Yugoslav Army in the homeland and its departure for emigration was presented. The material used was primarily stored in the Military Archive in Belgrade, primarily the Nedić Archive. We have also used material stored in the Archives of Yugoslavia, the Belgrade Historical Archives, the Archives of Serbia, the Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia, as well as from the local historical archives in Niš and Kruševac. In addition to unpublished material, published material was used as well as several hundred books, articles, discussions, and memoirs.

KEY WORDS: Serbian State Guard, collaboration, Milan Nedić, Stevan Radovanović, Borivoje Jonić, occupation, Serbia, World War Two, Gendarmerie, Third Reich.

SCIENTIFIC FIELD: HISTORY

SCIENTIFIC SUBFIELD: HISTORY OF YUGOSLAVIA

UDC: _____

САДРЖАЈ

Предговор	I
I – Увод - Србија под окупацијом крајем 1941. и почетком 1942. године	1
1. Априлски рат и успостављање Савета комесара	2
2. Немачки окупациони систем	9
3. Устанак	16
4. Стварање „Владе народног спаса“	22
5. Оружана сила „Владе народног спаса“	27
а) Жандармерија и оружани одреди	27
б) Четници Косте Пећанца	37
в) Добровољачки одреди	42
6. Офанзива на устаничку територију и слом устанка	46
II – Оснивање и организација Српске државне страже	55
1. Оснивање Српске државне страже	56
2. Видови Српске државне страже	67
а) Команда	67
б) Пољска стража	82
в) Градска стража	85
г) Гранична стража	90
д) Ватрогасна стража	95
ђ) Привредна полиција	98
е) Стража железничке безбедности	100
ж) Покретне јединице	103
з) Логорске јединице	108

3. Службе Српске државне страже	110
а) Судство	110
б) Санитет	123
в) Интендантура	129
г) Музика	132
д) Обавештајна служба	134
4. Територијална структура	139
а) Обласне команде	139
б) Окружне команде	143
в) Среске команде	147
5. Гласник Српске државне страже	155
6. Школовање	164
III – Српска државна стража – војно-полицијске активности	169
1. Устројавање нове формације и довршетак организације	170
2. Прве оружане активности. „Аћимовићева офанзива“	176
3. Реорганизација колаборационистичког безбедносног апарата – стварање Српске државне безбедности	182
4. Активности крајем 1942. године. Распуштање четника Косте Пећанца	185
5. Стање у СДС и оружане активности у првој половини 1943.	193
6. Стање у СДС и оружане активности у другој половини 1943.	204
7. Стање у СДС и оружане активности почетком 1944. (јануар-мај)	217
8. „Битка за Србију“. Оружани сукоби од јуна до октобра 1944.	228
9. Квантификација злочина припадника СДС 1942–1944.....	249
IV – У саставу Југословенске војске у отаџбини - Српски ударни корпус	262
1. Стварање Српског ударног корпуса	263
2. Одлазак из Србије	269
3. „Босанска голгота“	275
4. Напуштање Југословенске војске у отаџбини и одлазак у Словенију.....	282
5. Одлазак у емиграцију	284
6. Квантификација страдања припадника СДС након ослобођења Србије.....	286

V – Између ратних савезника и политичких и војних противника.....	292
1. „Савезници“	293
а) Немачке окупаторске формације	293
б) Српски добровољачки корпус	296
в) Бугарске окупаторске јединице	299
г) Четници Косте Пећанца	302
2. Југословенска војска у отаџбини – непријатељ или савезник?	306
3. Непријатељ – партизански покрет	314
VI – Портрети	319
1. Команданти	320
а) Стеван Радовановић	320
б) Боривоје Јонић	328
2. Официрски кор Српске државне страже	335
а) Колективни портрет	335
б) Бројно стање	343
в) Стандард	346
г) Морал и приватност	347
3. Стражари и подофицири	351
а) Колективни портрет	351
б) Стандард	355
в) Приватност и свакодневица	361
Закључак	367
Извори и литература	377
Биографија аутора	400

ПРЕДГОВОР

Истраживање и објашњавање околности и процеса за време Другог светског рата у Србији је за историчара вишеструко сложен задатак. Дубоко укорењене и широко распрострањене предрасуде, базиране на селективном или скученом избору чињеница, историчару су једна од препрека. У јавности исказана потреба за одговорима „ко је био у праву“, ко су били „лоши“, а ко „добри момци“, пренебрегавају дубоку сложеност и слојевитост дешавања. Иза таквих појава често стоје снажно идеологизоване представе, па се фаворити бирају према тренутним политичким уверењима. Није једноставно остати изолован из заједнице и не упасти у замку претераних генерализација и поједностављивања. Недовољна либералност архивских институција, које је немогуће заобићи у истраживању наведене тематике, такође су знатна препрека. Није могуће икаквим рационалним разлозима објаснити зашто је историчарима, у доба информатичке и техничке револуције, и даље неопходно проводити године у истраживању неопходне грађе похрањене у Војном архиву, коју би по обиму могли прегледати за неколико месеци. Велик број дела насталих на ову тематику врло често има ноту идеолошког у себи, па је неопходно такву литературу користити на критички начин, водећи рачуна и о контексту времена у ком је настала, али често и о личности самог аутора. Њихова многобројност је својеврсна препрека јер упознавање са садржајем захтева знатно време. Ипак, многа од тих дела су и продукт темељних истраживања, па су добијени резултати незаобилазни.

И поред наведених препрека, сматрамо да је веома важно да се кроз класични и мултидисциплинарни истраживачки приступ овој тематици систематски приђе, дају одговори на још многа питања и покрену теме које нису биле предмет пажње истраживача. Улога и значај колаборационистичких војних формација у Србији за време Другог светског јесу једна од тих тема. Предмет овог истраживања је Српска државна стража – војна формација створена почетком марта

1942. из жандармерије и оружаних одреда колаборационистичког режима генерала Милана Недића. Настала је из потребе окупатора и колаборациониста за једном јачом и организованијом формацијом која би се успешније супротставила устаничким снагама на територији Србије.

Примарни циљ нашег истраживања био је реконструкција структуре, организације, начина деловања, оружаних активности и улоге Српске државне страже у окупираној Србији. Настала на бази предратне жандармерије, у специфичним условима ратног хаоса на простору Србије, она је задржала свој првенствени полицијски карактер, иако је по потреби стварала веће и покретније војне формације. Реорганизација система немачке окупационе власти праћена је и променама у ингеренцији и реорганизацијама и у овој колаборационистичкој формацији. Један од циљева је био и установљавање степена самосталности, односно подређености Српске државне страже од окупатора. Циљ нам је био и да дефинишемо где је све у животу окупиране Србије Српска државна стража присутна, какав је њен однос са осталим колаборационистичким формацијама (пре свега са Српским добровољачким корпусом), који су њени задаци и која је разлика између онога што је званично прокламовано и стварне ситуације на терену. Нестална и хаотична ситуација грађанског рата на простору Србије и заједнички антикомунистички карактер наметала је Српској државној стражи могућност сарадње и савезништва са ројалистичким покретом отпора. Та чињеница намеће као циљ истраживања дефинисање и реконструисање тог вишеслојног односа. Знатан број официра и подофицира Жандармерије и Војске Краљевине Југославије узео је учешћа у стварању и организовању СДС те је један од циљева био и реконструкција биографија команданата, али и израда колективних портрета старешинског кадра и обичних стражара.

У изради дисертације кључна нам је била грађа похрањена у, већ поменутом, *Војном архиву*. Фонд „Недићева архива“ садржи доста разноврсну, али прилично разбацану, несређену и непотпуну грађу о делатности колаборационистичких институција у Србији за време Другог светског рата. Ова грађа нам је била незаобилазан извор за реконструкцију детаљне организације СДС. Поред наведеног, коришћен је и фонд „Четничка архива“, грађа институција Независне Државе Хрватске, досијеа персоналних података официра Војске Краљевине

Југославије и микрофилмована збирка докумената насталих радом немачких окупаторских органа, а која се у оригиналу налази у Националном архиву у Вашингтону. Значајну грађу за истраживање пронашли смо и у *Архиву Југославије*, (фонд „Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“), *Архиву Србије* (фонд „Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, збирка „НОР и револуција“ и грађа Безбедносно-информативне агенције), *Историјском архиву Београда* (фондови: „Управа града Београда“, „Заповедник полиције безбедности и службе безбедности“ и „Безбедносно-информативна агенција“), *Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије* (фонд „Политичка архива“), *Историјском архиву Ниш* (фонд „Комисија за ратне злочине“) и *Историјском архиву Крушевац* (Збирка фотокопија непријатељске документације“).

Поред необјављене, у истраживању је коришћена и многобројна објављена грађа. Највише нам је користила обимна вишетомна едиција *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, пре свега грађа колаборационистичких (том I, књига 21), немачких окупаторских (том XII) и равногорских јединица и установа (том XIV). Такође, од велике помоћи су нам биле две збирке докумената које се тичу грађе јединица Српске државне страже, а које су објавили локални историјски архиви у Јагодини и Зајечару (*Извештаји Команде Српске државне страже за Округ моравски 1941–1944; Извештаји Недићеве администрације и Српске државне страже за округ Зајечарски*).

Као непосредан извор и сведок догађаја, од изузетног значаја за изучавање Другог светског рата у Србији је штампа из тог периода, која је бројна захваљујући окупаторовој и Недићевој политици посвећивања велике пажње медијској пропаганди. Пре свега издвајамо стручно гласило *Гласник Српске државне страже*, дневнике *Ново време* и *Обнову* и недељник *Српски народ*. Промене у устројству и организацији, као и оснивање нових видова и њихова структура може се добрим делом пратити кроз *Службене новине*.

Као што смо већ навели, историографска продукција о Другом светском рату је веома обимна. Ипак, историчари су пажњу посвећивали углавном темама из политичке и дипломатске историје, и то претежно темама које се тичу два

супротстављена покрета отпора. Радови на тему деловања колаборационистичке управе у Србији генерално и њихових војних структура су ретки. Тек се крајем 70-их и почетком 80-их појављују озбиљнија истраживања на ту тему. Ту пре свега издвајамо двотомну студију Милана Борковића (*Контрареволуција у Србији. Квислиншка управа 1941–1944*), у којој је аутор покушао на један целовит начин да обради деловање колаборациониста у Србији за време окупације. Функционисање политичке организације Збор и активности њихових добровољачких јединица у својој студији обрадио је Младен Стефановић (*Збор Димитрија Љотића 1934–1945*), а доста нам је користила и књига Мухарема Креса (*Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*). Ове студије, иако под снажним упливом идеологије на власти, базиране су на озбиљним архивским истраживањима те због тога веома корисне. Иако објављена нешто касније, у сличном маниру су писана и дела Бранислава Божовића (*Београд под комесарском управом 1941; Специјална полиција у Београду 1941–1944*). За разумевање општег контекста веома су нам биле корисне и незамењиве синтезе професора Бранка Петрановића (*Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945; Србија у Другом светском рату 1939–1945*), као и књиге произашле из одбрањених докторских дисертација Слободана Керкеза (*Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*) и Драгана Алексића (*Привреда Србије у Другом светском рату*). Неопходно је поменути и емигрантска издања која су веома значајна пошто доносе корисна сведочанства особа које су биле припадници Српске државне страже или непосредни сведоци дешавања у окупираној Србији. Међу њима нам је највише користило дело Петра Мартиновића Бајице (*Милан Недић*), вишег официра СДС. Поред његовог личног сведочанства, које је посебно корисно за реконструисање околности под којима је дошло до укидања СДС и њеног утапања у ЈВуО, ова књига преноси и кратак запис последњег команданта СДС, генерала Боривоја Јонића. Међу емигрантским публикацијама треба поменути и дело Петра Павасовића, такође припадника СДС, које је недавно објављено у електронском облику на енглеском језику (*Royal Yugoslav Army 1922–1948. Diaries 1944–1949*). Ипак, студија која нам је највише користила је новијег датума. У монографији Бојана Димитријевића *Војска Недићеве Србије* је по први пут дат преглед свих оружаних формација под формалном контролом колаборационистичке владе, укључујући и Српску државну стражу.

Иако аутор у предговору наводи да је ова књига настала на основу његових „ранијих истраживања и литературе, односно објављених извора“, ипак је најзначајније научно штиво, до сада написано, о функционисању и организацији војне формације која је предмет обраде наше дисертације.

За структуру наше дисертације применили смо комбиновани хронолошко-тематски принцип, поделивши је у шест целина, које се деле у 65 поглавља и потпоглавља. Уводна целина обрађује *Србију под окупацијом крајем 1941. и почетком 1942. године*. У њој смо анализирали процесе и појаве од почетка рата априла 1941. до стварања Српске државне страже марта 1942. године, немачки окупациони систем и разлоге који су довели до устанка. Посебну пажњу смо посветили колаборационистичким оружаним формацијама и њиховој улози у гушењу устанка (пре свега жандармерији и оружаним одредима).

Друга целина под називом *Оснивање и организација Српске државне страже* представља кључни део дисертације и углавном је рађена на основу необјављене архивске грађе. У њој су најпре детаљно објашњене околности под којима је Српска државна стража формирана, као и улога немачког окупатора у томе. У другом поглављу су обрађени сви видови Српске државне страже, односно њени оружани делови: команда, пољска стража, градска стража, гранична стража, ватрогасна стража, привредна полиција, стража железничке безбедности, моторизовани одред, батаљони и одреди при логору Бањица и Заводу за принудно васпитање у Смедеревској Паланци. Трећим поглављем смо обрадили службе: судску, санитетску, интендантску, музичку и обавештајну. Четврто поглавље обрађује територијалну структуру Српске државне страже, почев од обласних, преко окружних до среских команди. Пето поглавље доноси сажету информацију и кратку анализу објављених текстова у гласилу ове формације, а шесто обрађује њихово школовање.

Трећом целином (*Српска државна стража – војно-полицијске активности*) се по хронолошком принципу описују промене у структури и организацији, као и најважније акције припадника Српске државне страже. Најпре се обрађује довршетак организације и њено „устројавање“, пратећи многобројне проблеме који се јављају, а којима је узрок углавном слаба опремљеност и наоружаност. Прва већа

офанзива у којој су учествовали припадници СДС била је тзв. „Аћимовићева офанзива“ која је имала за циљ уништење партизанских јединица у јужној и југоисточној Србији. Од свог формирања СДС је била помоћна формација немачких окупационих власти и била им је потпуно подређена. То је нарочито дошло до изражаја од августа 1942. године, стварањем Српске државне безбедности, у чији су састав ушле све колаборационистичке безбедносне структуре и довођењем на њено чело Драгог Јовановића, Немцима веома корисног и оданог. Будући претежно полицијска формација, а у складу са тим и наоружана, њени припадници нису често коришћени у већим акцијама и офанзивама против устаничких јединица. Уколико су и коришћени, њихова улога је углавном била помоћна. Изузетак чини битка код села Врела близу Алексинца, јуна 1944. године, које представља највећу самосталну битку СДС у току рата. Потпун пораз стражара је оголио све недостатке ове формације. Целина се хронолошки завршава обрађивањем околности из септембра и почетка 1944. године, када продор партизанских дивизија и Црвене армије доводи до потпуног слома колаборационистичког режима. На крају ове целине обрађују се злочини припадника Српске државне страже кроз податке Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, као и књиге заточеника Логора Бањица.

Четврта целина, такође хронолошки, обрађује деловање бивших припадника СДС након њиховог инкорпорирања у *састав Југословенске војске у отаџбини*. Почетком октобра 1944. године, у Јагодини, а на основу претходно донете одлуке у Београду, остаци Српске државне страже су формирали Српски ударни корпус ЈВуО, састављен од три дивизије. Корпус је углавном уништен у борбама са партизанским јединицама крајем 1944. године у западној Србији и источној Босни. Остаци тог корпуса су почетком 1945. године из Славонског Брода пребачени у Беч одакле се део бивших стражара прикључио „националним снагама“ стационарним у Словенији, с којима се по завршетку рата предао савезничким трупама у Италији. На крају ове целине дат је један покушај квантификације страдања припадника СДС у вансудским ликвидацијама након ослобођења Србије, а на основу података *Државне комисије за тајне гробнице страдалих после 12. септембра 1944.*

У петој целини (*Између ратних савезника и политичких и војних противника*) смо кроз три поглавља покушали објаснити компликовану улогу и место Српске државне страже између савезника и непријатеља. Прво поглавље, у којем је обрађен однос са савезницима, пре свега сублимира степен зависности од немачког окупатора, али илуструје и односе СДС са Српским добровољачким корпусом, четницима Косте Пећанца и бугарским окупаторским јединицама. Друго поглавље описује веома сложен однос са Југословенском војском у отаџбини, која је била и непријатељ и савезник. Задње поглавље описује однос СДС са партизанским покретом отпора, као јединим правим непријатељем.

Последња, шеста целина, носи назив *Портрети*. У првом поглављу су дате биографије двају команданата Српске државне страже – Стевана Радовановића и Боривоја Јонића. У другом поглављу је анализиран официрски кор кроз колективни портрет. За стварање овог портрета коришћена су 664 сачувана досијеа официра. Описује се и њихов стандард, као и свакодневни живот. На сличан начин у трећем поглављу су обрађени стражари и подофицири.

На крају, *Закључком* се на целовит и сажет начин износе сви најважнији резултати истраживања. У списку *извора и литературе* детаљно је наведена коришћена необјављена и објављена грађа, штампа и референце.

Захваљујемо се породици и пријатељима који су нас бодрили да завршимо текст дисертације. Велику захвалност дугујемо и члановима комисије проф. др Мири Радојевић, др Милану Терзићу, др Милану Ристовићу и проф. др Слободану Керкезу на вредним сугестијама приликом одбране предлога теме. На свесрдној помоћи и усмеравању такође се захваљујемо и свим колегама са Института за савремену историју, првенствено др Бојану Димитријевићу и др Кости Николићу. Ипак, вечну захвалност дугујемо ментору академику Љубодрагу Димићу, уз чије смо савете сазрели као историчар, а који је имао великог стрпљења да сачека коначни текст дисертације и помогне нам у њеном обликовању и побољшању.

I

УВОД – СРБИЈА ПОД ОКУПАЦИЈОМ КРАЈЕМ 1941. И ПОЧЕТКОМ 1942. ГОДИНЕ

1. АПРИЛСКИ РАТ И УСПОСТАВЉАЊЕ САВЕТА КОМЕСАРА

Покушаји владајућих структура Краљевине Југославије да задрже војну неутралност и поштеде државу ратних разарања, у сукобу који је започео, имали су успеха само до тренутка кад је, због потребе контролисања Балкана, Хитлеров Трећи рајх ултимативно и недвосмислено захтевао јасно опредељивање. Изгубивши све могућности за дипломатске маневре, делегација Владе Краљевине Југославије, на челу са председником Драгишом Цветковићем, потписала је приступање Тројном пакту 25. марта 1941. године у дворцу Белведере у Бечу. Реакција на овај чин је било масовно исказивање незадовољства кроз демонстрације и митинге. У Београду, Јагодини, Крагујевцу, Нишу, Сарајеву, Ваљеву, Скопљу, Сплиту клицало се краљу, династији, Југославији, војсци, савезничким силама и Совјетском Савезу, а паролама „Боље рат него пакт“, „Боље смрт него ропство“, „Доле Хитлер“, „Доле пакт с Немачком“ јасно поручивало властима какав је став већине народа према потписивању пакта.¹

Незадовољство политиком владе је постојало и у војним круговима, међу официрима српског порекла и југословенске оријентације. Завереници, чије су

¹ Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд 1992, стр. 63–74. Више о догађајима и околностима приликом потписивања пакта и 27-мартовском пучу у: Чедомир Ђурђевић, „27. март 1941“, *Годишњак града Београда*, књ. 6, 1959, стр. 425–440; Никола Петровић, „Државни преврат од 27. марта 1941. године. Сећања и синтезе“, *Љетопис Матице Српске*, књ. 428, св. 1–2, 1981, стр. 63–93; Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије. Узроци и последице пораза*, књ. 1, Београд-Љубљана-Титоград 1982; Бранко Петрановић, Никола Жутић, „Београдски универзитет и 27. март“, *Историјски гласник*, 1–2, 1989, стр. 103–129; 27. март 1941. *Тематска збирка докумената*, (приредили: Бранко Петрановић, Никола Жутић), Београд 1990; Боривоје Мирковић, *Истина о 27. марту 1941. године*, Београд 1996; Мирко Косић, *Сведочанство о издаји: 27. март 1941*, Београд 2000; *Зборник радова округлог стола „27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике“*, Београд 2003; Бојан Б. Димитријевић, „Рат или пакт? Дилема са најкраће историјске дистанце“, *Историја 20. века*, 1/2005, стр. 63–76; Зоран Јањетовић, „27. ожујак 1941: узроци, актери, идеологија, последице“, *Часопис за сувремену повијест*, 3/2006, стр. 1013–1029; *Данило Грегорић и 25. март 1941*, приредили: Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, Београд 2007; Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, „Још једном о 25. и 27. марту 1941“, *Наш траг*, 1–4, 2008, стр. 390–419; Милан Кољанин, „Поглед из Вашингтона на мартовске догађаје 1941. у Београду“, *Историја 20. века*, 1/2012, стр. 77–88; 27. март 1941. *седамдесет година касније*, (ур. Момчило Павловић, Ивана Пантелић), Београд 2012; Александар В. Милетић, „Комунистичка партије Југославије и догађаји од 27. марта 1941“, *Срби и рат у Југославији 1941*, Београд 2014, стр. 231–247.

вође били генерали Душан Симовић и Боривоје Мирковић, у ноћи 26/27. март извршили су преврат запоседајући све главне институције у Београду. Након тога, један млади официр је уместо краља Петра прочитао проглас којим преузима краљевску власт у своје руке, смењујући намеснике, и тиме је план потпуно извршен. Београђани су одушевљено поздравили преврат и ступање на престо младог краља већ рано изјутра 27. марта у масовним демонстрацијама. У наредним данима нова влада је на све начине покушавала уверити немачке дипломатске представнике да је пуч унутрашња југословенска ствар и да приступање Југославије Тројном пакту остаје на снази. Међутим, сви ти покушаји су били узалудни – у Берлину је одлука о кажњавању Срба била донета непосредно након преврата.²

Удар је био катастрофалан. Масовно бомбардовање Београда 6. априла 1941. године је било брутално разарајуће. Југословенска војска је напад Немачке 6. априла 1941. године дочекала у фази општег активирања (тајне мобилизације). У таквом стању није било могуће извршити концентрацију и стратегијски развој трупа, па је до почетка рата тек 11 пешадијских дивизија (од укупно 31), било на својим концентрацијским просторима.

Војска је за напад била неприпремљена и растрзана националним противуречностима, што је довело до масовног дезертирања и издаје многих војника и старешина који Југославију нису доживљавали као своју државу. Влада са младим краљем се повлачила плански и након потписаног примирја (које је значило безусловну капитулацију), 17. априла у Београду, одлетела најпре у Грчку, па у Египат и након тога у Лондон. Војска се предала и завршила у заробљеништву.³

По унапред припремљеном плану држава је раскомадана и подељена од четири окупатора. Немачка је анектирала северни део Словеније, а Италија готово

² Велимир Терзић, *Југославија у Априлском рату 1941*, Титоград 1963, стр. 127–144, 201–208.

³ Осим већ напред наведене књиге Велимира Терзића (*Југославија у Априлском рату 1941*) о Априлском рату још у: Bogdan Krizman, *Hitlerov „Plan 25“ protiv Jugoslavije. Jugoslavija u svijetlu „nirnbcrskih dokumenata“*, Zagreb 1953; *Априлски рат: зборник докумената*, књ. 1, (уредник: Фабијан Трго), Београд 1969; Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије. Узроци и последице пораза*, књ. 2, Београд-Љубљана-Титоград 1982; *Априлски рат 1941: зборник докумената*, књ. 2, (приредио: Антун Милетић), Београд 1987; Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југославија 1918–1988. Тематска збирка докумената*, Београд 1988; Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Књига 3 – Србија у Југославији*, Нови Сад 2001.

целу Далмацију и Љубљанску провинцију. Италијани су такође окупирали највећи део Косова и Метохије и западне делове Македоније (укључено у састав Велике Албаније), док је Црна Гора требало да постане сателитска држава под италијанским протекторатом. Мађарска је присвојила Бачку, Барању, Међумурје и Прекомурје. Од централних делова државе, Бановине Хрватске, остатка Босне и Херцеговине и Срема створена је сателитска Независна Држава Хрватска, а југоисточне делове државе припојила је Бугарска.⁴

Окрњена Србија је била под директном немачком војном управом. Обухватала је територију која је била мања од предкумановске, будући да су врањски и пиротски округ окупирали Бугари, са додатком Баната (који је само званично био у саставу пошто су њиме управљали домаћи Немци) и косовскомитровачког округа (којим су управљали Албанци). Према немачким проценама из маја 1941. године тај је простор обухватао 60.876 км² и на њему је живело 4.450.000 становника, од чега се Банат простирао на 9.776 км² са 640.000 становника, а „остатак Србије“ на 51.100 км² са 3.810.000 становника.⁵

Убрзо после уласка у разрушени Београд, немачке војне власти су предузеле мере да успоставе неку врсту цивилне управе ради одржања реда. У Београду је, као уосталом и у целој Србији, ситуација у том тренутку била катастрофална. Град је био у рушевинама, посвуда су лежали лешеве и претила је опасност од инфекција и заразних болести. Било је неопходно под хитно решити проблем снабдевања грађана основним животним намирницама и оправити водоводне и електричне инсталације. Такође, требало је раскрчити улице, сахранити жртве и осигурати безбедност Београђана и њихове имовине. Вршиоцу дужности председника Општине града Београда, Ивану Милићевићу, који је

⁴ Слободан Ђ. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Крушевац 2012, стр. 44; Слободан Милошевић, „Окупаторска подела Југославије 1941–1945“, *Историја 20. века*, 1–2/1992, стр. 125–142; Фердо Чулиновић, *Окупаторска подјела Југославије*, Београд 1970.

⁵ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, том XII, књ. 1 (даље: *Зборник НОР-а*), Београд 1973, стр. 140. Иако се ови немачки подаци о територији окупиране Србије најчешће цитирају, има и других процена. Наиме, није утврђено да ли је у термин „остатак Србије“ у мају 1941. убрајан и источни Срем, који тек у октобру исте године улази у састав НДХ. По процени Богољуба Кујунџића, министра пољопривреде и исхране у влади Милана Недића, средином 1942. године, територија Србије је обухватала 54.511 км² и у њој је живело 4.819.077 становника (од чега је Банат заузимао 9.216 км² са 477.035 становника, а „остатак Србије“ 45.295 км² и 4.190.497 становника). О томе детаљније у: Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, стр. 161–167.

званично предао град Немцима 12. априла, наређено је да регулише безбедност у граду. Општинска стража (још је називана и градском и грађанском), која је деловала као немачка помоћна полиција и имала задатак сређивања стања у граду, формирана је већ 14. априла. Одсек општинске страже је био подељен на три одељка (административни, кривични и општи), седам квартова и комесаријат паробродске полиције, а за његовог шефа постављен је општински чиновник Лазар Субановић.⁶

Из Горњег Милановца у Београд се 18. априла вратио Драги Јовановић, предратни чиновник Управе града Београда и Министарства унутрашњих послова.⁷ Већ 19. априла је имао састанак са Хансом Хелмом,⁸ а два дана касније и Карлом Краусом,⁹ којом приликом им је изложио своје идеје о формирању полиције. Након ових састанака, 21. априла, Јовановић је од стране команданта

⁶ Војни архив (ВА), Фонд Недићева архива (НДА), кутија 19, фасцикла 1, бр. 14, Извештај управника града Београда од 12. маја 1941.

⁷ Драгомир Драги Јовановић (Пожаревац, 1902 – Београд, 1946). Након завршеног Правног факултета у Београду, 1927. године, запослио се у београдској полицији. Неко време је био шеф агената при полицијској служби на Двору, а након тога прелази у Управу града Београда. У загребачку полицију прелази 1930. године. Приликом посете краља Александра Загребу 1933. године био је задужен за обезбеђење, али је због пропуста отпуштен из службе. После погибије краља Александра враћа се у београдску полицију, у којој брзо напредује па 1936. постаје шеф Одељења опште полиције. Након пада Стојадиновића постао је помоћник Управника града Београда. Марта 1940. због корумпираности смењен је и постављен за саветника у Министарство унутрашњих послова. Током рата обављао функције Управника града Београда и Шефа Српске државне безбедности и био особа од највишег немачког поверења. Октобра 1944. бежи из Београда и након скривања по Аустрији ухапшен од стране француских власти које су га маја 1945. предале новим југословенским властима. Суђено му је на процесу на којем је првооптужени био генерал Дража Михаиловић. Званично је стрељан јула 1946, али има индиција да је још неколико година обрађивао досијеа за ОЗН-у и УДБ-у (Симо Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944*, Београд 2009, стр. 233–235).

⁸ Ханс Хелм (Минхен, 1909 – Београд, 1947). Од 1934. запослен у минхенској полицији, а 1937. прелази у Гестапо. Исте године добија дужност у Београду као полицијски аташе у немачком посланству. Непосредно након окупације постаје начелник IV одељења (Geheime Staatspolizei – Gestapo) Оперативне групе полиције и службе безбедности (Einsatzgruppe Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst) за окупирану Србију. Оиграо је једну од кључних улога у организовању логора и истребљењу Јевреја у Србији. Почетком 1942. постаје полицијски аташе у Независној Држави Хрватској. У Београду је после рата осуђен на смрт и стрељан као ратни злочинац (С. Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944*, стр. 499).

⁹ Карл Лотар Краус (Аустрија, 1908 – Минхен, после 1975). Пре рата био чиновник Немачког саобраћајног бироа (Deutsches Verkehrsbüro) у Београду. Након окупације постаје шеф Оперативног одреда немачке полиције и службе безбедности за Београд (Einsatzkommando Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst Belgrad). На тој позицији остаје до октобра 1941. након чега је повучен из Београда. Преживео је рат и крио се у Минхену као пословни човек (С. Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944*, стр. 278).

Београда пуковника Ернста Кајзенберга постављен за изванредног комесара Београда.¹⁰

Убрзо по именовану, 23. априла, Јовановић је издао прву наредбу о образовању привременог надлештва београдске полиције, тј. „Полиције – Београд“, која је имала за циљ да „одговори потребама реда и мира, личне и имовне безбедности грађана складно интересима и налозима немачких власти“. Новоформирано надлештво делило се на: а) административно одељење; б) одељење специјалне полиције; в) одељење кривичне полиције; г) месна полиција; д) отсек за чување морала; њ) отсек централне пријавнице; е) финансијски отсек; ж) полицијска стража; з) збор полицијских агената. Територија Београда је у административном смислу подељена на седам квартова.¹¹

Недуго након постављања Јовановића, завршена је и потрага за личностима које би биле погодне за руковођење напуштеним југословенским министарствима, сада са ингеренцијама на простор окупиране Србије. Иако су у оптицају за прву личност те домаће администрације били и бивши председник владе Драгиша Цветковић и шеф Збора Димитрије Љотић¹², избор је ипак пао на предратног министра унутрашњих послова Милана Аћимовића.¹³

¹⁰ ВА, НДА, 1–7–19, Записничко саслушање Драгомира Драгог Јовановића. Ова функција је обједињавала надлежности председника Општине града Београда и Управника града Београда. Иако званична уредба о ступању на дужност носи датум 21. април, Јовановић је на овој функцији почео да ради 22. априла.

¹¹ Ова наредба донета је 23. априла, али је озваничена два дана касније – Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд 2003, стр. 430–431.

¹² Димитрије Љотић (Београд, 1891 – Ајдовшчина, Словенија 1945). Потиче из угледне смедеревске породице. Школовао се у Београду и Солуну. Након Првог светског рата отвара адвокатску канцеларију у Смедереву. Био је активан у Народној радикалној странци. Фебруара 1931. постављен је за министра правде у влади Петра Живковића. Даје оставку након што је краљ Александар одбио његов предлог новог друштвеног уређења и посвећује се оснивању нове странке. Јануара 1935. у Љубљани је, од неколико десничарских организација, створен Југославенски народни покрет „Збор“, а он је постављен за првог председника. Збор је учествовао на изборима 1935. и 1938. године али без битнијег успеха. После распада Југославије априла 1941. постаје један од најпоузданијих немачких сарадника у окупираној Србији. Његова странка је била једина политичка организација којој су немачке окупаторске власти дозволиле рад. Након смедеревске експлозије 5. јуна 1941. постављен је за изванредног повереника за обнову Смедерева. Србију је напустио крајем септембра 1944. године и отишао у Словенију. Погинуо је у саобраћајној несрећи 23. априла 1945. године (С. Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији*, стр. 300–301).

¹³ Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998, стр. 86–88.

У *Општинским новинама*, 2. маја, објављен је списак „комесара“:

1) за Министарство унутрашњих дела: Милан Аћимовић¹⁴;

за заменика комесара: Танасије Динић;¹⁵

2) за Министарство просвете: Ристо Јојић;

за заменика комесара: Ђорђе Перић;

3) за Министарство правде: Момчило Јанковић;

4) за Министарство пошта и телеграфа: Душан Пантић;

5) за Министарство грађевина: инж. Станислав Јосифовић;

6) за Министарство привреде: инж. Милосав Васиљевић;

7) за Министарство социјалне политике: др Стеван Иванић;

8) за Министарство финансија: Душан Летица;

9) за Министарство саобраћаја: др Лазо Костић.¹⁶

Накнадно је именован и комесар за исхрану коју је функцију вршио Јеремија Протић. Комесарска управа је била технички орган са веома скученим обимом административних и управно-економских функција. Требало је да

¹⁴ Милан Аћимовић (Пиносава, 1889 – Зеленгора, 1945). Школовао се у родном месту и Београду. Још пре завршетка студија запослио се у управном апарату, где је брзо напредовао и већ 1926. постао шеф Одељења опште полиције Управе града Београда. Сарадњу са нацистичком обавештајном службом почео је 1935. године. Изабран је и за потпредседника Међународне комисије криминалистичке полиције 1936. године. У влади Милана Стојадиновића био је министар унутрашњих послова, од децембра 1938. године до 5. фебруара следеће године, када је интерниран у Рогатицу. У Априлском рату учествовао је као резерви официр у Сремској дивизији. Функцију председника Савета комесара и комесара Министарства унутрашњих послова обављао је од 1. маја до 29. августа 1941. године. У влади генерала Милана Недића био је министар унутрашњих послова до 8. новембра 1942. године. Током јесени 1942. године постао је сарадник Југословенске војске у отаџбини. Као личност од поверења генерала Драже Михаиловића 1944. године је отишао у Беч, а крајем исте године састао се у Кицбилу код Беча са Миланом Недићем и Димитријем Љотићем ради евентуалног образовања нове владе. У мају 1945. године био је у пратњи групације ЈВуО која је страдала у окружењу јединица КНОЈ-а у бици на Зеленгори (С. Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији*, стр. 26–28).

¹⁵ Танасије Таса Динић (Ниш, 1890 – Београд, 1946). Школовао се у Нишу и у Београду, где 1912. године завршава Војну академију. Учествовао је у ратовима 1912–1918. као официр. Након рата наставља службу у војсци нове државе и 1930. стиче чин пуковника. Обавио је неколико специјалних дипломатских и обавештајних мисија. Од 1939. године ступа у контакт са Карлом Краусом. У Априлском рату је командовао 312. пуком, који је био стациониран у области власинског среза, и већ 13. априла издао је наређење пуку да положи оружје. Од маја 1941. године вршио је функцију заменика комесара унутрашњих послова, а потом изванредног комесара за персоналне послове. Милан Недић га је у новембру 1942. године именован за министра унутрашњих послова, а годину дана касније за министра социјалне политике и народног здравља. Септембра 1944. године међу првима се повукао у Аустрију, где је сачекао долазак остатка кабинета. Након рата изручен је новим југословенским властима. Војно веће Врховног суда ФНРЈ осудило га је као ратног злочинца на смрт стрељањем 15. јула 1946. године (С. Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији*, стр. 157–158).

¹⁶ *Општинске новине*, 2. мај 1941, стр. 1.

помогну у разоружању и пацификацији Србије, односно несметаном функционисању окупационе власти. Била је састављена од личности од којих је већина спадала у другоразредну гарнитуру политичара из предратног периода. Било је чланова бивше Југословенске радикалне заједнице (М. Аћимовић, М. Јанковић, Д. Летица, Д. Пантић), Л. Костић је био из Радикалне странке, Р. Јојић из Демократске, Ј. Протић из Југословенске националне странке, као припадници Збора су били М. Васиљевић и С. Иванић, а само је С. Јосифовић ушао као нестраначка личност.¹⁷

Паралелно са њиховим ступањем на дужност формиран је и сталнији облик администрације у Београду па је полицијско надлештво 7. маја прерасло у Управу града Београда, а Драги Јовановић постао управник.¹⁸

¹⁷ Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, Београд 2011, стр. 16; Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, стр. 68, 89–90.

¹⁸ Управа града Београда је функционисала као државна полицијска и као општа управна власт. Полицијски део је обухватао шест одељења (административно одељење, одељење специјалне полиције, одељење кривичне полиције, одељење месне полиције, одељење саобраћајне полиције, одељење полицијске страже) и збор полицијских агената, а територијално је био подељен на 16 квартова и комесаријате железничке и паробродарске полиције. Управни део је обухватао четири одељења (одељење за радње, одељење за социјалну политику и народно здравље, техничко одељење, одељење за контролу цена) и финансијски одсек. Остале организационе јединице биле су: одсек за чување морала, централна пријавница, полицијски референт у пожарној команди, затвор и стража – Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, стр. 105–118, 167.

2. НЕМАЧКИ ОКУПАЦИОНИ СИСТЕМ

На простору окупиране Србије 20. априла 1941. године, заповешћу немачке Команде копнене војске о увођењу војне управе, образован је Штаб Војноуправног команданта Србије (Stab des Militärbefehlshabers Serbien). Овај штаб је настао преименовањем Штаба за везу „Југ“ и нашао се у Београду већ 18. априла. Дужност првог Војноуправног команданта преузео је 22. априла ваздухопловни генерал Хелмут Ферстер (Helmuth Förster).¹⁹ У складу са немачким Законом о народној одбрани, генерал Ферстер је на територији Србије вршио пуну власт (законодавну, управну и судску) у име команданта немачке копнене војске, имајући задатак да на додељеној му територији успостави ред и безбедност.²⁰

Као седиште Штаба одређена је зграда Народне скупштине у Београду, а фактички је почео са радом 29. априла. Војноуправни командант је био директно потчињен Команди копнене војске, али, пошто је територија Србије у том тренутку и даље била операцијска зона, по свим питањима распореда трупа Ферстер је био потчињен и Команди 2. армије.²¹

За извршавање ових задатака Војноуправном команданту додељене су обласне војноуправне команде (Feldkommandantur): 599 у Београду, 610 у

¹⁹ Хелмут Ферстер (Грос Штрелиц, Шлезија, 1889 – Ленгрис, Баварска, 1965). Почео је службу у немачкој царској војсци 1907. године. У ваздухопловство прелази 1910. У Првом светском рату је најпре служио као пилот, а 1916. је пребачен у штаб Команде ваздухопловства где остаје до краја рата. Након рата даје оставку на службу у армији, у коју се поново враћа тек 1934. и ступа на дужност у Министарство ваздухопловства. Од 1937. руководи Командом за обуку Луфтвафеа. Постаје генерал-мајор 1938, а генерал-потпуковник 1940. године. За време напада на Француску, у мају и јуну 1940, на дужности је начелника штаба немачке 5. флоте. После кратке дужности у Србији, преузео је команду над 1. ваздухопловним корпусом са којим је учествовао у нападу на Совјетски Савез. За умешно командовање, 22. фебруара 1942. добио је високо одликовање Витешког крста. У августу 1942. враћа се у Берлин, у Министарство ваздухопловства где остаје до краја рата. Заробљен је од стране савезника одакле је пуштен јуна 1947. године (Karl Friedrich Hildebrand, *Die Generale der deutschen Luftwaffe 1935–1945*, vol. 2–1, Osnabrück 1990, pp. 305–306).

²⁰ Мухарем Кресо, *Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, Београд 1979, стр. 70.

²¹ Небојша Ђокић, „Војноуправни командант у Србији и Командант Србије“, *Лесковачки зборник*, 50, 2010, стр. 292. О немачком окупационом систему у Србији, поред горе наведеног дела М. Креса (*Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*) још у: Петар Вишњић, „Немачки окупациони систем у Србији 1941. године“, *Историјски гласник*, 3–4, 1956, стр. 84–92; *Немачка обавештајна служба*, књ. IV, Београд 1959; Вељко Ђурић, „Ко су били немачки војноуправни команданти Србије 1941–1944“, *Војноисторијски гласник*, 3/1996, стр. 159–168.

Смедереву, 809 у Нишу и 816 у Ужицу, од којих су оне у Ужицу и Смедереву мењале места током рата; окружне војноуправне команде (Kreisskommandantur): I/838 у Земуну, I/833 у Крушевцу, I/847 у Шапцу, I/832 у Крагујевцу, I/834 у Београду, I/857 у Зајечару, I/823 у Петровграду (Зрењанину), I/861 у Косовској Митровици, I/867 у Лесковцу и месне војне команде (Ortskommandantur) успостављене у свим већим местима окупиране Србије.²²

Због припреме предстојећег напада на СССР из Југославије је, у мају месецу, повучена већина немачких јединица које су учествовале у Априлском рату. Као посадне јединице, једно кратко време, на простору окупиране Србије остао је део јединица 1. оклопне групе (60. моторизована пешадијска дивизија, 4. брдска дивизија, 294. пешадијска дивизија и пешадијски пук „Гросдојчланд“).²³

Као сталне посадне јединице, крајем маја на простор окупиране Србије, послате су три новоформиране пешадијске дивизије: 704, 714. и 717. Ове јединице су припадале „дивизијама 15. таласа“ и већина припадника су били старији обвезници. Опрема им је била недовољна и недостајало им је тешког наоружања и модерне технике. Осим ових дивизија, у Србију је распоређено и неколико ландесшпицен (Landeschützen) батаљона који су углавном служили за обезбеђење важних комуникационих праваца и стражарске задатке.²⁴

Почетком јуна долази до реорганизације немачких снага на Балкану. Најпре је укинута директна потчињеност Војноуправног команданта Србије команди копнене војске, а 3. јуна генерала Ферстера заменио је ваздухопловни генерал-мајор Лудвиг фон Шредер (Ludwig von Schröder).²⁵ Наредбом од 9. јуна

²² С. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, стр. 69.

²³ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 16–17.

²⁴ *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 140–141, 144–145. Свака од ових дивизија је располагала са два пешадијска пука и једним артиљеријским дивизионом. У Ваљеву је било седиште 704. п. д, а састојала се од 734. п. п. (размештен у Шапцу, Лешници и Ваљеву), 724. п. п. (Чачак, Вишеград, Ужице) и 654. а. д. (Ваљево). У Тополи је био штаб 714. п. д. са следећим јединицама: 741. п. п. (Ћуприја, Зајечар, Младеновац), 721. п. п. (Петровград, В. Кикинда, Вршац) и 661. а. д. (Смедеревска Паланка). Штаб 717. п. д. се налазио у Нишу, а њене јединице су биле распоређене на следећи начин: 749. п. п. (Краљево, Крагујевац, Крушевац), 737. п. п. (Косовска Митровица, Рашка, Нови Пазар) и 670. а. д. (Ниш).

²⁵ Лудвиг Вилхелм фон Шредер (Кил, 1884 – Хоенлихен, 1941). Потиче из немачке племићке породице. Школовао се у пруској кадетској школи и служио у немачкој морнарици током Првог светског рата. Службу у морнарици је наставио и после рата заузимајући високе положаје, а од 1932. до 1935. је био командант тврђаве у Килу. Прелази у авијацију 1937. године и постаје генерал противавионске артиљерије. У Београд је стигао маја 1941. и обављао

генерал-фелдмаршал Вилхелм Лист (Wilhelm List) постављен је за команданта оружаних снага на Југоистоку (Wehrmachtbefehlshaber im Südosten), а штаб 12. армије постао је штаб новоформиране команде. У истој наредби институција Војноуправног команданта Србије замењена је Командантом Србије (Befehlshaber Serbien), који је потчињен новоформираној Команди за Југоисток.²⁶

У Србију је 11. јуна стигла Виша команда 65 за нарочиту употребу (Höheres Kommando LXV zur besonderen Verwendung) са генералом артиљерије Паулом Бадером (Paul Bader)²⁷ на челу. Потчињене су јој посадне дивизије у Србији, као и 718. дивизија, која је била лоцирана на простору НДХ.²⁸ Након нешто више од месец дана на дужности генерал Шредер је тешко повређен у авионској несрећи приликом слетања на земунски аеродром и преминуо након десет дана. За то време (од 18. до 27. јула) на дужности га је замењивао генерал Паул Бадер. Шредера је на функцији Команданта Србије заменио ваздухопловни генерал-мајор, Хајнрих Данкелман (Heinrich Dankelmann),²⁹ који је преузео дужност 29. јула. Са распламсавањем устанка дошло је до нових промена у структури и формацији немачке окупаторске власти. Генерал Франц Беме (Franc

дужност Војноуправног команданта Србије од 4. јуна до 18. јула, када је доживео авионску несрећу и убрзо подлегао повредама (С. Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији*, стр. 525).

²⁶ М. Кресо, *Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1945*, стр. 71; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 17.

²⁷ Паул Бадер (Баден, 1883 – Емендинген, 1971). У немачку царску војску ступио 1903. и након три године стекао чин поручника. Након завршетка Првог светског рата наставља војну каријеру и 1935. стиче чин генерала. Учествовао је у нападу на Пољску као командант дивизије. Долази у Србију 11. јуна 1941. као командант Више команде 65 за нарочиту употребу. На дужности Опумоћеног и командујућег генерала у Србији био је од 3. децембра 1941. до августа 1943. када је именован за команданта 21. армијског корпуса. Пребачен је у резерву у октобру 1943. и пензионисан марта 1944. године (С. Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији*, стр. 32–33).

²⁸ *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 147–149.

²⁹ Хајнрих Бернхард Данкелман (Хардехаузен, 1887 – Београд 1947). Војну каријеру је отпочео 1905. године. У Првом светском рату учествовао као коњички капетан. Након рата био на војним дужностима у Француској, Русији и Румунији. Чин пуковника добио 1934. године и исте године прешао у Луфтвафе. Чин генерал-мајора стекао 1938. Од 1939. до 1941. године обављао поверљиве дужности за министра Хермана Геринга. На дужности војног заповедника у Србији био од 29. јула до 9. октобра 1941, када је његову дужност преузео генерал Франц Беме. За време док је вршио дужност, у Србији су извршена многа масовна стрељања, а Бањица је претворена у концентрациони логор. Након одласка из Србије ступио је на дужност у команди немачке авијације. Пензионисан је маја 1943. године. Након завршетка Другог светског рата британске војне власти су га изручиле Југославији. На суђењу у октобру 1947. године проглашен је кривим и осуђен на смрт стрељањем (С. Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији*, стр. 145).

Böhme)³⁰ је 19. септембра 1941. именован за Опумоћеника за угушење устанка на Југоистоку (Bevollmächtigter General für Bekämpfung des Aufstands im Südosten) чиме му је потчињен и Командант Србије, генерал Данкелман. Непун месец дана касније, 9. октобра, генерал Данкелман је и опозван па је Беме преузео његово место и добио функцију Опумоћени командујући генерал и командант у Србији (Der Bevollmächtigter Kommandierender General und Befehlshaber in Serbien).³¹

Штаб Војноуправног команданта Србије су сачињавале следеће целине:

- Командни штаб (Kommandostab) је требало да руководи војним пословима, тј. да води рачуна о обезбеђењу објеката и очувању реда и мира. Био је величине једног армијског корпуса, а на челу му је био пуковник Графенхорст. Потчињени су му били ландесшицен батаљони, фелдјандармерија, локална жандармерија, полиција, фолксдојчерска самозаштита и Полицијска флотила за заштиту вода Србије;

- Управни штаб (Verwaltungsstab) је формиран крајем априла. Њиме је руководио државни саветник др Харалд Турнер,³² пре тога начелник војне управе 12. армије. Већина чиновника којима је располагао дошла је из Нирнбершког војног округа. У почетку је вршио улогу земаљске владе, а након формирања домаћег

³⁰ Франц Фридрих Беме (Целтвег, 1885 – Нирнберг, 1947). Завршио војну академију у Грацу и ступио у службу у аустроугарској војсци. Учествоје у Првом светском рату са чином капетана. Био је на источном, па на италијанском фронту. Након рата напредује у аустријској војсци па 1935. стиче чин генерал мајора. Непосредно пред „аншлус“ Аустрије постаје начелник Генералштаба аустријске армије. Као немачки генерал учествује у војним кампањама у Пољској и Француској. Долази у окупирану Србију 19. септембра, са специјалним овлашћењима за угушење устанка. Убрзо и формално, 9. октобра, преузима функцију Команданта Србије. Као командант казнене експедиције, која је гушила устанак у западној Србији, одговоран је за многе злочине и масовна стрељања српског цивилног становништва стриктно спроводећи формулу 100 стрељаних за убијеног и 50 за рањеног немачког војника. Након одласка из Србије, служио је као командант 18. армијског корпуса, 2. оклопне армије, а од јануара 1945. до краја рата је био на функцији војног команданта окупиране Норвешке. Ухапшен је по завршетку рата због почињених злочина. Извршио је самоубиство у затвору да би избегао изручење у Југославију (С. Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији*, стр. 53–54).

³¹ М. Кресо, *Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, стр. 71.

³² Харалд Турнер (Лојн на Лани, 1891 – Београд, 1947). По чину СС-бригадефирер. Завршио је пруску кадетску школу и учествовао у Првом светском рату. Докторирао је правне науке. Већ од 1932. прилази нацистичком покрету и брзо напредује па већ од 1934. ради у Главној управи безбедности Рајха (РСХА). Пре доласка у Србију био на челу цивилних управа у Луксембургу, Белгији, Паризу, североисточној Француској и Солуну. Био је један од кључних људи у решавању „јеврејског питања“. Након сукоба са генералом Августом Мајснером, 1. новембра 1942. је опозван и премештен у централу СС-а у Берлину. Британске окупационе снаге су га ухапсиле и изручиле новим југословенским властима 1945. године. На суђењу у Београду осуђен је на смрт као ратни злочинац (С. Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији*, стр. 482).

колаборационистичког апарата његову контролу. Делио се на групе од којих су најбитније биле управна, финансијска и техничка,³³

- Војнопривредни штаб (Wehrwirtschaftsstab) је оформљен 20. априла под називом Војнопривредни штаб за Југославију, а после неколико дана преименован у Војнопривредни штаб за Србију. Почетком јуна, обједињавањем немачке војне управе на Балкану промењен му је назив у Војнопривредни штаб Југоистока. Седиште му се налазило у Земуну, а начелник је био пуковник Браумилер (Braümmüller).³⁴

- Интендантура (Wehrmachtintendant beim Militärbefehlshaber Serbien) је формирана због обједињеног снабдевања немачких трупа и установа на окупираном подручју Југославије и руковођење складиштима Копнене војске. Под њеном ингеренцијом су биле и санитарске и ветеринарске установе у Београду. Начелник интендантуре је био пуковник Зелигер (Seeliger).³⁵

Поред ове четири институције при Штабу Војноуправног команданта, постојало је још неколико независних институција:

- Генерални опуномоћеник за привреду у Србији (Generalbevollmächtigter für Wirtschaft in Serbien) је институција настала из привредног одељења Управног штаба, и на њеном челу је био Франц Нојхаузен (Franz Neuhausen).³⁶ Била је директно потчињена Опуномоћенику немачког четворогодишњег плана, маршалу Герингу. Ова институција је руководила целокупним привредним животом на

³³ М. Кресо, *Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, стр. 72; Н. Токић, „Војноуправни командант у Србији и Командант Србије“, стр. 292.

³⁴ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, стр. 144–147.

³⁵ М. Кресо, *Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, стр. 73.

³⁶ Франц Нојхаузен (Мерциг на Сари, 1887 – Минхен, 1964). У нацистичкој хијерархији заузимао чин СС-обергрупенфирера. Студирао је техничке и економске науке у Ахену након чега се запослио као инжењер у фабрици. Потом прелази у Пруско министарство рата. Учествовао у Првом светском рату као заповедник дирижабла. Касније је у штабу ваздухопловства водио одсек за целелине. Након рата ради у немачким трговачким фирмама које су пословале са земљама у југоисточној Европи. У Београд је стигао 1926. као трговац, а убрзо постаје директор Немачког саобраћајног бироа у Београду. Десет година касније постаје специјални представник Хермана Геринга и генерални конзул. За време Априлског рата боравио је у Паризу, а након тога долази у Београд где већ 26. априла постаје Генерални опуномоћеник за привреду у Србији. На тој функцији је безобзирно исцрпљивао привредне и људске ресурсе у окупираној Србији. Пред краја је ухапшен и смењен због корупције. У Београду му је суђено као ратном злочинцу. Осуђен је на 20 година робије коју је издржавао у Сремској Митровици и Борском руднику. Пуштен је на слободу 1952. године (С. Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији*, 378–379).

подручју окупиране Србије, а њене уредбе су имале законодавну снагу. Најпре је била смештена у згради Команде ваздухопловства у Земуну, а после 1943. се премешта у Београд;³⁷

- Испостава Министарства спољних послова (Bevollmächtigter des Auswärtiges Amtes beim Militärbefehlshaber in Serbien) је настала из дотадашњег немачког посланства у Београду. Пошто је зграда посланства уништена у пожару након бомбардовања 6. априла, ова институција је била смештена у згради чехословачке амбасаде до краја рата. Првоименовани руководилац је био посланик Алтенбург, али је убрзо за опуномоћеника постављен Феликс Бенцлер (Felix Benzler).³⁸ Испостава је била задужена за сва питања спољнополитичког карактера и директно подређена Министарству иностраних послова Трећег рајха које је извештавала о свим битнијим питањима у окупираној Србији;³⁹

- Територијална испостава војне обавештајне и контраобавештајне службе Београд (Abwehrstelle – Ast) је формирана већ у првим данима окупације под камуфлажним називом Уред за везу оружаних снага (Wehrmachtsverbindungsstelle). Први официри су дошли из одељења Абвера у Бечу. На чело Абвера Београд постављен је пуковник др Кохутек (von Kohoutek). Своје испоставе и агенте имала је и на територији суседних земаља. Ова испостава је имала три огранка службе: I – обавештајни, II – диверзије и пета колона, III – контраобавештајни. Непосредно јој је била потчињена 20. група Тајне војне полиције (Geheime Feldpolizei);⁴⁰

- Оперативна група полиције безбедности и службе безбедности за Југославију (Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst für Jugoslawien) је стигла у Југославију одмах иза војних јединица и након формирања Оперативне

³⁷ М. Кресо, *Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, стр. 119–121; Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, стр. 148–154.

³⁸ Феликс Бенцлер (Хановер, 1891 – Гронау, Лајна, 1977). Дипломирао је права 1912, након чега започиње службу у управном апарату. Учествовао је у Првом светском рату. Након рата ступа у дипломатску службу. Прво радно место као дипломата добио је у Берну. Затим службује у Амстердаму и Будимпешти. Од 1937–1940. поново је послат у Амстердам, али сада као генерални конзул. У Србију долази почетком маја 1941. и ступа на дужност у Испостави Министарства иностраних послова Рајха. У Београду службује до 29. септембра 1943, након чега прелази у Будимпешту. Од стране нових југословенских власти проглашен ратним злочинцем. Међутим, иако су га америчке окупационе трупе ухапсиле, никада није изручен (С. Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији*, стр. 54–55).

³⁹ М. Кресо, *Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, стр. 76.

⁴⁰ *Немачка обавештајна служба*, књ. IV, стр. 227–259.

команде у Загребу продужила за Београд. Свела је своју активност на Србију после 17. априла и имала је углавном директивну и надзорну функцију. На њеном челу је био СС-пуковник др Вилхелм Фукс. Оперативна команда полиције безбедности и службе безбедности Београд (Einsatzkommando der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst Belgrad) је била подређена Оперативној групи и вршила је функцију њеног егзекутивног органа. Крајем октобра ове две институције су практично спојене у једну. Структура Оперативне команде је одговарала структури Главне управе безбедности Рајха (Reichssicherheitshauptamt - RSHA) па су њени најважнији одсеци били IV – Тајна државна полиција (Geheime Staatspolizei – Gestapo) и VI – Служба безбедности (Sicherheitsdienst – SD).⁴¹

Поред набројаних постојале су још многе институције мањег значаја попут: Штаба фронтовске групе грађевинске оперативе Југоистока организације Тот (Organisation Todt – Einsatzstab Fronteinsatzgruppe Südost), Испоставе Оперативног штаба Рајхслајтера Розенберга бр. 10 (Einsatzstab Rosenberg), Пропагандног одреда Србија (Propagandabteilung „S“), Транспортне командантуре (Transportkommandantur), Обавештајно-извиђачког центра за Југославију (Frontleitstelle Jugoslawien), Опумоћеника за војне архиве, Немачке царинске граничне страже, Испоставе немачког Црвеног крста и др.⁴²

⁴¹ Милан Кољанин, „Структура и деловање полиције нацистичке Немачке у окупираној Србији 1941–1944“, *Историја 20. века*, 3/2011, стр. 148–151; *Немачка обавештајна служба*, књ. IV, стр. 393–442.

⁴² М. Кресо, *Немачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, стр. 74–78.

3. УСТАНАК

Након потписивања капитулације стање у Србији под немачком окупацијом је углавном било мирно. Једини инцидент који се десио била је катастрофална експлозија у Смедереву. Ова трагедија се десила 5. јуна када је експлодирало складиште заплењеног оружја југословенске војске које је било смештено у тврђави. Пошто је удар експлозије био окренут према граду погинуло је преко 500 грађана, а повређених је било преко 1.000. У акцијама рашчишћавања и обнове учествовало је и 100 припадника „српске полиције“. Као Изванредни комесар за обнову Смедерева именован је вођа Збора Димитрије Љотић. У експлозији је страдало и 15 немачких војника, а преко 100 је било повређено.⁴³

Капитулацију војске и заробљавање избегли су многи њени припадници. Крећући се ван комуникација, већина је једноставно покушавала да се врати у своја родна места. Међутим, одређене групе, незадовољне и разочаране брзим сломом почеле су да се окупљају, наоружавају и групишу. У народу су такве групе називане „шумским људима“ или „шумцима“. Најпре су се појавили „четници“, припадници предратног „Удружења четника за слободу и част отаџбине“ које је њихов председник Коста Миловановић Пећанац⁴⁴ организовао на југу Србије, у Топлици и Јабланици.⁴⁵

⁴³ *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 157–158. Ово складиште чувале су јединице 6. чете 562. ландесшицен батаљона, тј. јединица састављена од људи старијих годишта и слабије обучености. Иако се у неким делима спекулише да је ова експлозија последица комунистичке саботаже, доказа за то нема. У првом немачком извештају после експлозије, горе наведеном, стоји да нема знакова саботаже и да немарност немачких војника није искључена. Такође, у новинским извештајима се наводи да је до експлозије дошло „услед замозапаљивања изазваног великом врућином“ (*Ново време*, 7. јуни 1942, стр. 2). До закључка да је немар немачких војника узрок експлозије, који је ишао до те мере да су се играли штапинима барутног пуњења, долази и Мирослав Станковић Бабац у детаљној студији о експлозији у Смедереву (*Трагање за истином. Шездесет година после експлозије немачког ратног плена у Смедеревској тврђави 5. јуна 1941. године*, Смедерево 2001).

⁴⁴ Коста Миловановић Пећанац (Дечани, 1879 – Николинац, Сокобања 1944). Рано је остао без родитеља, које су убили Арнаути, па је одрастао код ујака у Ђураковцу код Пећи. У Србију прелази 1892. године, а након одслужене војске, 1900. године, прикључио се комитама у Македонији. Већ 1904. постаје четнички војвода. Учествовао је у балканским ратовима. После пада Србије 1915. године са Моравском дивизијом се повлачи преко Албаније. Спуштен је авионом у Топлицу октобра 1916, на територију под бугарском окупацијом, са специјалном мисијом да организује и руководи устаничким акцијама. После неколико успешних напада на Бугаре почетком 1917. повлачи се у илегалу у мају након бугарске офанзиве и репресалија над становништвом. У међуратном периоду је био активан у четничким удружењима, а 1932.

Почетком маја у подножје Сувобора, на Равну гору, стиже генералштабни пуковник Драгољуб Михаиловић са неколико десетина официра и војника, од којих су већина били припадници Брзог одреда 2. армије који су се са њим повлачили из околине Добоја, где их је затекла вест о капитулацији. Из његових каснијих сведочења, сазнајемо да је Михаиловић после преласка Дрине и уласка у Србију решио да организује покрет отпора. За „непредату војску“ убрзо се прочуло по западној Србији. На Равну гору су почели да пристижу људи, углавном официри и подофицири, са жељом да се прикључе. Један мањи део Михаиловић је задржао у свом логору, али је већина добила задатке да се врате у свој крај и раде на организацији покрета. Та организација је подразумевала прикупљање оружја, пописивање непредатих активних и резервних војних лица и нових регрута, укључивање имућнијих сељака који би помогли, промовисање и пропаганда покрета и сл. Тај задатак није био нимало лак јер су страх од Немаца и запрећене казне, али и почетна неповерљивост становништва, знатно отежавали њихове активности. Ипак, и поред многих препрека, боравећи на подручју где је становништво било патриотски васпитано и „задојено устаничким менталитетом“, покрет је временом растао.⁴⁶

постаје председник Удружења четника за слободу и част отаџбине. У Априлском рату се налазио у Скопљу, а након капитулације се повлачи у околину Куршумлије, где образује Горски штаб на планини Соколовици и организује четничке одреде. Крајем августа 1941. године, на планини Букуљи, склапа споразум са Немцима и своје одреде ставља на располагање колаборационистичкој „српској влади“. Крајем 1942. четнички одреди су расформирани и придружили се Српској државној стражи, Српском добровољачком корпусу или равнгорским одредима, док сам Пећанац, са стотинак четника одлази у Сокобању. У мају 1944. ликвидирала га је једна равнгорска тројка (Момчило Павловић, Божица Младеновић, Коста Миловановић Пећанац 1879–1944. *Биографија*, Београд 2003).

⁴⁵ М. Павловић, Б. Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац 1879–1944. Биографија*, стр. 167–171.

⁴⁶ Бојан Димитријевић, Коста Николић, *Генерал Михаиловић – биографија*, Београд 2004, стр. 113–162. О генералу Драгољубу Михаиловићу и равнгорском покрету више у: Иван Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, Београд 2004; Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани. Управа за специјалне операције у Југославији 1941–1945*, Београд 2009; Звонимир Вучковић, *Сећања из рата. Од отпора до грађанског рата*, Ваљево 2005; Бојан Димитријевић, *Генерал Михаиловић. Биографија*, Београд 1996; Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма, I–II*, Београд 1992; Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1941–1945, I–IV*, Крагујевац 1995; *Књига о Дражи*, св. 1–2, Виндзор 1956; *Не осећам се кривим. Стенограмске белешке са суђења вођи четничког покрета*, приредили: Јован Кесар и Драгоје Лукић, Београд 1990; Миодраг Пешић, *Дража Михаиловић у извештајима америчких и британских обавештајаца 1941–1944*, Крагујевац 2003; Јован Марјановић, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, Београд – Загреб, 1979; Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944. Свакодневни живот под окупацијом*, Београд 2002; Коста Николић, *Савезници и покрети отпора у Југославији у Другом светском рату 1941–1945*, Београд 2009; Бранко Петрановић, *Револуција и контрареволуција у Југославији*

Отпочињањем операције „Барбароса“ 22. јуна 1941. године немачки и српски полицијски органи су извели акцију хапшења комуниста у Београду и Србији. Иако је акција брижљиво припремана и држана у тајности, највећи део комунистичких активиста је преко својих људи у Управи града Београда обавештен о акцији и успео избећи хапшење. Иако се највећи део комуниста склонили на време, у тој акцији је ухапшено преко 700 људи.⁴⁷

Истог дана кад је отпочео напад на Совјетски Савез Политбиро Централног комитета Комунистичке партије Југославије (ЦК КПЈ) је донео одлуку о отпочињању борбе. Међу члановима је завладала одушевљеност и оптимизам због уверености у скори завршетак рата и избијање револуција у фашистичким земљама. Ова еуфорија је била базирана на нереалним илузијама о надмоћи и снази „прве земље социјализма“. Покрајински комитет за Србију је већ следећег дана донео одлуку о распореду инструктора и формирању оружаних група.⁴⁸

На новој седници, 27. јуна у Београду, образован је Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије (НОПОЈ). Први оружани одред КПЈ, Ваљевски народноослободилачки партизански (НОП) одред, формиран је 28. јуна 1941. Ускоро су формиран одреди и по другим подручјима па је тако за мање од два месеца, до средине августа, на територији Србије формиран 21 партизански одред.⁴⁹

1941–1945, I–II, Београд 1983; Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд 2000; Алберт Сајц, *Михаиловић – преварант или херој?*, Београд 2004; Љубодраг Димић, „Михаиловић, Драгољуб Дража“, *Српски биографски речник*, VI, Нови Сад 2014, стр. 854–862.

⁴⁷ Б. Божовић, *Београд под комесарском управом*, стр. 186–199. Након те акције појавио се проблем смештаја великог броја ухапшеника. Након што је као могућност отпао предратни затвор за комунисте на Ади Циганлији специјална комисија, коју су сачињавали помоћник управника града Београда Миодраг Ђорђевић, директор Техничке дирекције Општине града Београда инж. Милан Јањушевић и представник Гестапоа, изабрала је касарну 18. пешадијског пука на Бањици као најпогоднију локацију. Са том одлуком сагласио се Драги Јовановић, а потврдили су је и фелдкомандант Београда и Гестапо. О томе више: Сима Беговић, *Логор Бањица 1941–1944*, књ. 1–2, Београд 1989; *Бањица*, Београд 1967; *Логор Бањица: логораши. Књиге заточеника концентрационог логора Београд-Бањица 1941–1944*, књ. 1–2, Београд 2009.

⁴⁸ Венцеслав Глишић, *Ужичка република*, Београд 1986, стр. 27–29.

⁴⁹ Дојчило Митровић, *Западна Србија 1941*, Београд 1975, стр. 57–58. После Ваљевског формиран су: Посавско-космајски, Први шумадијски, Други шумадијски, Ужички, Бољевачки, Чачански, Мачвански, Копанонички, Расински, Поморавски, Краљевачки, Посавски, Озренски, Пожаревачки, Топлички, Крагујевачки, Заглавски (Тимочки), Кукавички (Лесковачки), Крајински и Врањски НОП одред. Људство првих одреда чинили су углавном чланови КПЈ и СКОЈ-а и бројали су 20–30 бораца. О томе више: В. Глишић, *Ужичка*

Почетне активности припадника партизанских одреда сводиле су се на организацију, прикупљање оружја, ширење пропаганде кроз пропагандне скупове и сл. Први оружани инцидент десио се 7. јула 1941. када су припадници Рађевачке чете Ваљевског НОП одреда, на челу са Жикицом Јовановићем Шпанцем, након одржаног пропагандног збора убили два жандарма који су покушали да их разоружају.⁵⁰

Након инцидента у Белој Цркви уследиле су комунистичке акције и по другим местима западне Србије. Мета партизанских напада биле су жандармеријске станице, архиви и седишта сеоских општина, мостови, комуникације, телеграфске и телефонске жице, имућнији сељаци... Само у току јула забележено је 68 напада на жандармеријске станице у којима је погинуло 25, а заробљено 8 жандарма. Последица ових напада било је паралисање управног апарата по унутрашњости окупиране Србије.⁵¹ У извештају команданту оружаних снага на Југоистоку од 23. јула 1941, начелник у Управном штабу Команданта Србије, Георг Кисел, процењује да је комунистички оружани устанак везао око 30.000 људи и да се „сузбијање може вршити само ангажовањем полицијских средстава“.⁵²

Већ 18. јула десио се и први напад на Немце. Код места Ражане, на путу Ваљево-Ужице, нападнуто је возило у коме се возио генерал-мајор Адалберт Лончар (Adalbert Lontzchar).⁵³ У том нападу тешко је рањен један официр који је

република, стр. 31–38; Јован Марјановић, *Устанак и Народноослободилачки покрет у Србији 1941*, Београд 1963, стр. 100–103.

⁵⁰ У прегледу партизанских дејстава у Србији јула 1941. године, који је израдила Команда жандармерије, убиство двојице жандарма описано је на следећи начин: „...Претседник општине им је одмах саопштио да су неколико минута пре њиховог доласка били одметници. Док им је он још објашњавао одакле су се одметници појавили и куда су отишли, изненада су се пред њима створила два бандита: Цветин Солдатовић, из Бастава са напереним револвером и још један сељак који је у руци држао пушку. Одметници су викнули на жандарме и позвали их да положе оружје. Жандарми су хитро узели пушке на готове и, опаливши по један хитац у вис, позвали бандите да они положе оружје, али су ови искористили то што жандарми нису хтели пуцати у њих те су из револвера и пушке припуцали на жандарме смртно их ранивши у груди и трбух. Наредник Лончар је пао одмах мртав а каплара Бранковића, који је још давао знаке живота, бандити су дотукли са неколико хитаца у главу. Пошто су са убијених жандарма узели оружје и муницију и опљачкали их, ова два комунистичка разбојника отишла су у шуму те се придружила осталима који су их тамо чекали“ – *Зборник НОР-а*, I–21, Београд 1965, стр. 7–9.

⁵¹ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 29–30.

⁵² *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 226–227.

⁵³ Генерал Адалберт Лончар је у том тренутку био командант 724. пешадијског пука 704. пешадијске дивизије. Од 9. фебруара 1942. до 16. децембра 1943. обављао је функцију

био са њим у пратњи, а шофер је лакше повређен. Брутална одмазда, по правилу 100 за убијеног, 50 за рањеног Немца, уследила је убрзо. Два дана касније, 20. јула, у Ужицу су стрељане 22, у Ваљеву 18 и у Чачку 12 особа. Након нових напада на припаднике окупационих снага следила су и нова стрељања широм окупиране Србије. Посебно немилосрдно било је масовно стрељање и уништење села Скела код Обреновца.⁵⁴ До 21. августа, по извештају Оперативног одељења Команданта Србије, устаничке јединице највише су нападале општине (43 напада), објекте железнице (28), жандармеријске станице (10) и телеграфско-телефонске линије (8). У поменутом периоду забележено је и пет напада на моторна возила немачке војске, а убијена су 22 припадника Вермахта (од чега један официр), 24 су рањена (два официра) и два нестала.⁵⁵

У немачким акцијама репресалија приморани су да учествују и припадници српске жандармерије. По извештају Феликса Бенцлера, до краја јула жандармерија је у масовним репресалијама стрељала преко 100 особа. Овакве ситуације су произвеле многе проблеме. Неке жандармеријске јединице су одбијале да врше стрељања без одлука преког суда.⁵⁶ У неким ситуацијама су жандарми морали извршавати стрељања и сами суочени са стрељачким стројем.⁵⁷

команданта Београда (Фелдкомандантура 599). После рата је предат новим југословенским властима и после суђења стрељан на смрт 1947. у Београду (*Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 223).

⁵⁴ Командант Србије генерал Данкелман, команданту оружаних снага на Југоистоку, 15. августа извештава о овом догађају: „14.VIII у 16.50 часова код Скеле (15 км западно од Обреновца) бандити су отворили митраљеску ватру на путнички аутомобил 3. чете 64. рез. пол. батаљона, који је (са поручником Ерманом и 3 наредника) био на путу за Шабац. Патролно одељење је пронашло изгорели путнички аутомобил. Чета полицијског батаљона, упућена из Београда, извадила је из Саве лешеве пор. Ермана и 1 наредника; 2 наредника су нестала. 15.VIII биће Скела спаљена и тамо обешено 50 комуниста из Београда. Објава преко радија, новина и путем плаката“ (*Зборник НОР-а*, I–1, Београд 1949, стр. 365).

⁵⁵ *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 239, 316–317.

⁵⁶ Исто, стр. 229.

⁵⁷ У објављеном сећању после рата, тадашњи командант жандармерије пуковник Јован Тришић, описује једну ситуацију која сликовито сведочи о безобзирности немачких окупаторских јединица: „У тежњи да заваде жандармерију с народом и тиме придобију за себе, Немци су прибегли једном пакленом плану. Покушали су, наиме, да пребаце стрељање српских таоца са себе на српску жандармерију. У том су једном, на силу, успели. То се десило почетком јула када су Немци, због једног порушеног моста близу Обреновца, извели на стрељање 12–14 таоца. Према таоцима постројили су исти толики број жандарма с водником из Обреновца и наредили им да изврше стрељање. Иза жандарма налазили су се немачки војници спремни да отворе ватру на жандарме и на таоце истовремено, ако би жандарми одбили да изврше наређење. Пред том претњом, жандарми су побили таоце, али су одмах побегли, заједно са својим водником у Београд, известили како је до тога дошло и молили да их више не враћам у Обреновац. Разместео сам их у друге јединице, а на њихова места послао друге. Истовремено предузети су били с наше стране кораци да се овакви случајеви више не понављају. У ту сврху

За разлику од комунистичке стратегије, пуковник Михаиловић је сматрао да подизање општег устанка и оружаног супротстављање немачком окупатору треба да се деси када немачка војна сила ослаби на фронтима и када савезници буду у могућности да се активније укључе у рат на Балкану. Таква врста стратегије подразумевала је организовање ефикасне мреже и укључивање широких слојева народа у покрет отпора. Овакво виђење се базирало на, пре свега, егзистенцијалним, али и на чисто војничким разлозима. Међутим, због све већег утицаја комунистичких одреда на народ и стварања устаничке атмосфере и одреди Драже Михаиловића почињу да се укључују у оружану борбу.⁵⁸

Између припадника двају покрета ускоро долази и до првих контаката на терену и неформалне сарадње. Први такав контакт остварио је још почетком јула, у околини Пожеге, капетан Милош Глишић, који се састао са Новаком Живковићем, локалним комунистичким опуномоћеником за срез пожешки. Такви контакти су уследили и код Краљева, Пожаревца и у Поцерини.⁵⁹ Укључивање јединица Драже Михаиловића у оружани отпор против окупатора доводи до масовног прилажења становништва устаничким јединицама. Најзначајнија војна акција у том периоду десила се 31. августа када је ослобођена Лозница. Акцију је извео Јадарски четнички одред под командом потпуковника Веселина Мисите, који је погинуо у том нападу. Ова акција по свом карактеру и обиму представља својеврсну прекретницу и означава почетак општег народног устанка против окупатора.⁶⁰

издао сам и писмено наређење свима жандармеријским јединицама. Отада је тако и рађено све до јануара 1942, када је жандармерија, по наређењу ђенерала Милана Недића, била расформирана“ – Јован П. Тришић, „Први дани рата у јужној Србији и прилажење покрету пуковника Драже Михаиловића“, *Гласник српског историско-културног друштва „Ђегош“*, св. 10, 1962, стр. 86–87.

⁵⁸ Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945. Књига прва: против нацизма, фашизма и комунизма*, Београд 2014, стр. 92–93.

⁵⁹ Исто, стр. 96–97.

⁶⁰ У тој акцији заробљена су 93 немачка војника који су припадали 11. чети 738. пука 718. пешадијске дивизије, а Лозница је постала први ослобођени град у окупираној Европи – Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, стр. 182; К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. I, стр. 104.

4. СТВАРАЊЕ „ВЛАДЕ НАРОДНОГ СПАСА“

Распламсавање устанка крајем августа и почетком септембра натерало је немачке окупационе власти да појачају активности на његовом сузбијању. Једна од предвиђених мера подразумевала је стварање снажнијег и ауторитативнијег домаћег управног апарата који би заменио Савет комесара. У српским колаборационистичким круговима се почиње појављивати име генерала Милана Недића, као погодне особе за преузимање одговорности и ступање на чело једног тела које би заменило Савет комесара. Према послератним сведочењима иницијатива за именовање генерала Недића потекла је од председника Збора Димитрија Љотића, а подржао ју је и Милан Аћимовић. Након консултација са представницима београдске политичке и привредне елите и немачке окупационе управе Недић је 27. августа посетио генерала Данкелмана и предао листу услова за прихватање положаја.⁶¹ Након прихватања неких и обећања, генерала Данкелмана и шефа Управног штаба Харалда Турнера, да ће се код владе Рајха заложити за прихватање осталих услова, Недић је прихватио понуду да буде на челу „Владе народног спаса“. Два дана касније, 29. августа, нова влада добила је мандат од генерала Данкелмана у згради Народне скупштине.⁶²

У дневним новинама „Ново време“ од 30. августа објављен је састав владе:

- председник Министарског савета армијски генерал Милан Ђ. Недић;
- министар унутрашњих послова Милан Аћимовић;
- министар грађевина инж. Огњен Кузмановић (министар у пензији);

⁶¹ Ти услови су подразумевали војне и политичке уступке новоформираној „влади“. У првој групи услова Недић је тражио повећање оружане силе – жандармерије на 10.000 људи и „потерних народних јединица“ на 30.000 и њихово наоружавање из запленог оружја југословенске војске; олакшавање положаја ратним заробљеницима у Немачкој; поседање граница Србије немачким трупима; да репресивне мере погађају кривце, а не невинне људе... Политички услови су подразумевали одобравање националних и државних амблема, образовање Сабора; обустављање прогона Срба од Мађара, Бугара и Хрвата. У Турнеровом писму Данкелману прецизно су прокоментарисани сви Недићеве услови. Одобрено је повећање жандармерије на 10.000, али „дивилна милиција“ није могла да прекорачи 5.000. Већина осталих услова је углавном коментарисана као „обећање залагања“ – ВА, Микрофилмована збирка из Националног архива Вашингтон (НАВ), Т-501, ролна 256, микрофилм 1173–1174.

⁶² О околностима приликом формирања владе на челу са Миланом Недићем, више у: Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији. Квислинска управа 1941–1944*, књ. I, Београд 1979, стр. 87–105; Станислав Краков, *Генерал Милан Недић. На оштрици ножа*, књ. I, Београд 2008, стр. 135–148; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 39–44.

- министар пошта и телеграфа и вршилац дужности министра саобраћаја Јосиф Костић (армијски генерал у пензији);
- министар рада Панта Драшкић (бригадни генерал у пензији);
- министар без портфеља Момчило Јанковић (адвокат, бивши народни посланик);
- министар финансија др Љубиша Микић (бивши народни посланик);
- министар правде др Чедомир Марјановић (апелациони судија);
- министар пољопривреде и исхране народа др Милош Радосављевић (бивши народни посланик);
- министар народне привреде Михаило Олћан (поседник);
- министар просвете др Милош Тривунац (професор Београдског универзитета);
- министар социјалне политике и народног здравља др Јован Мијушковић (хоноарни професор универзитета, бивши народни посланик).⁶³

Након заузимања Лознице устаничке активности су интензивирани па устаничке снаге ускоро заузимају Ивањицу (1. септембра), Крупањ (4. септембра) и Бању Ковиљачу (6. септембра).⁶⁴ Због овакве ситуације и сталне опасности од напада немачке јединице нису могле да се крећу по унутрашњости Србије па је наређено груписање посадних дивизија у већим местима.⁶⁵

Ове акције су увериле немачку команду у Београду да је у западној Србији почео општи устанак па почињу подузимати мере на његовом безобзирном угушењу. Заповедник Југоистока, генерал Франц Лист, у својим одговорима на извештаје Командујућег генерала и заповедника у Србији наређивао је да се мора што пре успоставити ред поступајући најоштрије.⁶⁶ Лист је ускоро средином септембра посетио Београд и дефинисао приоритетне задатке за Команданта Србије: 1) осигурање бродског саобраћаја Дунавом; 2) заштита железничке пруге Београд-Ниш-Солун; 3) одржавање мира у Београду; 4) заштита борских рудника;

⁶³ *Ново време*, 30. август 1941, стр. 1; *Службене новине*, 5. септембар 1941, стр. 1.

⁶⁴ К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. I, стр. 105.

⁶⁵ *Зборник НОР-а*, XII-2, Београд 1976, стр. 1012–1013. Западно од Дрине груписана је 718, у Ваљевоу 704, код Тополе 714. и код Бора делови 717. пешадијске дивизије.

⁶⁶ *Зборник НОР-а*, I-1, стр. 389 (Наређење немачког војног заповедника на Балкану од 4. IX 1941. године). У истом наређењу се даље говори: „Не употребљавати сувише слабе снаге. Неуспеси се морају избећи, јер се не могу трпети. Сменити неспособне команданте, а по потреби позвати их на одговорност. Изгледа да је према жандармерији потребна опрезност. Није искључена веза с устаницима или прећутан споразум. Иступити против непоуздених жандарма“.

5) заштита рејона око Лознице. Он је изразио сумњу у ефикасност оружаних јединица Недићеве владе јер „Срби противу Срба лако падају под утицај“.⁶⁷

Генералу Недићу је 17. септембра саопштена одлука из Берлина којом су Команданту Србије дозвољене оштрије мере ради сламања устанка. Стрелања у виду репресалија у случајевима убијања немачких војника установљена су као правило.⁶⁸ Два дана касније у Србију је стигла команда 18. армијског корпуса под руководством генерала Бемеа и себи потчинила све немачке јединице на територији окупиране Србије. Пошто су све ингеренције Команданта Србије пренете на генерала Бемеа, та функција је укинута, а генерал Беме је 9. октобра именован за Опумоћеног командујућег генерала и команданта у Србији (*Der Bevollmächtigte Kommandierender General und Befehlshaber in Serbien*).⁶⁹

Из Француске је, до 24. септембра, у Србију стигла 342. дивизија, ојачана једним тенковским батаљоном, а раније је из Грчке допремљен 125. пешадијски пук. Ове јединице су биле задужене за уништење устаничких јединица на подручју Мачве и Подриња.⁷⁰ По предвиђеном плану, 342. дивизија је требало да пређе Саву из Срема и уништава све устаничке јединице на свом путу, а 125. пеш. пук да крене из Београда према Ваљевоу и затвори могућ правац повлачења ка југу. У источној Босни је груписана 718. дивизија која је требало да затвори опкољену територију са запада.⁷¹

После петодневних борби, 125. п. пук је стигао у Ваљево 21. септембра, а 342. дивизија три дана касније прешла у Шабац. Одмазда за устанак је одмах уследила. Сво мушко становништво Шапца од 14 до 70 година старости прикупљено је и пребачено у логор Јарак код Сремске Митровице. Наређено је да се стрелају сви који се затекну са оружјем или на било који начин дају отпор. За

⁶⁷ *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 406.

⁶⁸ *Зборник НОР-а*, I–1, стр. 432 (Наредба начелника штаба немачке врховне команде од 16. IX 1941). У наређењу које је потписао Вилхелм Кајтел наводе се мере које је потребно предузети: „Да би се немири угушили у зачетку, морају се при првој појави без одлагања применити најоштрије мере, да се на тај начин силом спроведе ауторитет окупационе силе и спречи даље ширење. При томе имати у виду да један човечји живот у дотичним земљама често не вреди ништа и да се застрашујуће дејство може постићи само необичном свирепашћу. Као одмазда за живот једног немачког војника мора се у тим случајевима узети као опште правило, да одговара смртна казна 50–100 комуниста. Начин извршења смртне казне мора још појачати застрашујући ефекат...“

⁶⁹ *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 429.

⁷⁰ Исто, стр. 438.

⁷¹ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 91

три дана дивизија је град очистила од мушког становништва, а потом кренула у разбијање устаничких положаја у околини. Иако није у потпуности испуњен циљ о брзом уништавању герилских положаја, долазак ових јединица је наговестио брутални начин решавања устанка.⁷² У операцији у Шапцу и околини, 28–30. септембра, немачки губици су били 3 погинула и 20 рањених, док је, с друге стране, убијено 830 устаника и цивила, а 8.400 ухапшено.⁷³

Сходно наредби о груписању јединица у веће гарнизоне, немачке јединице се 20. септембра повлаче из Пожеге и Ужица, а ускоро и из Чачка. У Ужице су након одласка Немаца ушли четници Косте Пећанца под командом војводе Радомира Ђекића, а у Пожегу равногорски одред мајора Милоша Глишића. Пећанчеви четници су се повукли из Ужица 24. септембра, а у њега је ушао Ужички НОП одред. Заједничке устаничке снаге су 29. септембра освојиле Горњи Милановац, а после пар дана партизани су ушли у Чачак.⁷⁴

Устаничким акцијама у септембру и почетком октобра ослобођена је пространа територија у западној Србији. Међутим, несугласице између припадника двају покрета отпора због различитих идеолошких концепција већ од првих контаката претиле су раскидањем „принуђеног“ ратног партнерства. Комунистичко успостављање нових органа власти и укидање старих среских начелстава било је у нескладу са политиком ројалистичког покрета отпора који је тежио континуитету са системом који је постојао пре окупације. Инциденти су били базирани на неповерењу и избијали су због најразличитијих ствари – начина мобилизације, поделе плена, додељивања пушака из ужичке фабрике оружја, симбола и амблема... Међутим, ове баналне, ускоро су почели да прате и озбиљнији, оружани инциденти.⁷⁵

Средином октобра, 342. дивизија креће из Шапца према Ваљеву остављајући уз пут попаљена села и стрељане људе. Чекајући долазак 113. пешадијске дивизије са источног фронта, генерал Беме је са постојећим снагама изводио мање акције које су по правилу биле праћене терором према свим мушким становницима способним за оружје. Таква тактика је одвраћала

⁷² Ј. Марјановић, *Устанак и НОП у Србији 1941*, стр. 249–257.

⁷³ *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 456–457.

⁷⁴ Исто, стр. 458–463.

⁷⁵ Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, стр. 240–242.

становништво од прикључивања и помагања устаницима, који због тога губе логистичку и мобилизациону базу.⁷⁶

Крваво прецизна формула о вредности једног „аријевског“ војника добијала је своје епизоде у виду масовних стрељања. Након што је у сукобу са Посавским НОП одредом, у близини Тополе, страдао 21 немачки војник, у Београду је стрељано 2.100 људи који су покупљени из пролазних логора у Земуну и Шапцу.⁷⁷ У Краљеву, које је било под заједничком опсадом устаничких јединица, јединице 717. пеш. дивизије као „надокнаду“ за погинуле војнике, стрељале су 16. октобра 1.755 талаца.⁷⁸

Неколико дана касније уследио је најдрастичнији злочин. Након што су, 18. октобра, устаничке снаге напале немачку колону на путу Горњи Милановац-Крагујевац и притом убиле 10, а раниле 26 немачких војника, наређена је масовна одмазда. Најпре су прикупљени Јевреји и особе осумњичене да су комунисти, али њих је било свега 66. Сутрадан, 19. октобра, побијено је сво мушко становништво села Грозница, укупно 422 особе. Да би се накупила потребна квота до 2.300 људи, 20. октобра је почело скупљање Крагујевчана. Људи су одвођени из цркава, кућа, са улице, из клупа су извлачени ђаци... Масовно стрељање почело је 21. октобра у седам сати изјутра. Убијено је преко 2.300 људи, а међу њима је било 144 деце млађе од 18 година и 11 стараца преко 70. Да би се прикрили трагови злочина Немци су забранили приступ родбине телима убијених и одржавање јавних помена, а на умрлицама као узрок смрти није смело стајати стрељање.⁷⁹

Масовна стрељања довела су до подела у устаничким редовима. Страдање становништва је равногорске јединице поколебало и довело у питање оправданост стратегије активног оружаног отпора надмоћнијем непријатељу који се не либи да употреби најдрастичније мере. Са друге стране, вођство партизанских одреда је оружану борбу против окупатора и колаборациониста сматрало једином исправном стратегијом, без обзира на цену. Ова суштинска разлика постаће непремостива препрека и почетком новембра довести до почетка грађанског рата.

⁷⁶ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 93–94.

⁷⁷ *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 486–487.

⁷⁸ Валтер Маношек, *Холокауст у Србији. Војна окупациона политика и уништавање Јевреја 1941–1942*, Београд 2007, стр. 157–160.

⁷⁹ Исто, стр. 160–166.

5. ОРУЖАНА СИЛА „ВЛАДЕ НАРОДНОГ СПАСА“

а) Жандармерија и оружани одреди

Након завршетка Априлског рата Војска Краљевине Југославије је транспортована у ратно заробљеништво. Међутим, по „Одредбама о извршењу примирја“, односно актом о безусловној капитулацији, припадници жандармерије и полиције требало је сместа да се врате на своје редовне дужности.⁸⁰

Ообновљеном Министарству унутрашњих послова, којим је као комесар руководио Милан Аћимовић, додата је жандармерија,⁸¹ па је оно, за време Комесарске управе, било подељено на пет одељења.⁸²

Одељење жандармерије је имало шест одсека: *ађутантски одсек* је био задужен за послове персоналне природе, *одсек за јавну безбедност* се бавио пословима организације и извиђања криминалних дела, а снабдевањем *интендантски одсек*. *Наставни одсек* је вршио организацију наставе, *судски одсек* извиђање кривике жандармеријског особља, а за превођење докумената ради комуникације са немачким властима био је задужен *преводиљачки одсек*.⁸³

⁸⁰ По 12. тачки *Одредби* предвиђено је да: „Органи жандармерије и полиције, који су морали да напусте своја мирнодопска места са одступајућим трупима, имају се сместа упутити на своју редовну дужност. У својим мирнодопским местима морају се одмах јавити немачким посадним трупима. За повратак, који се има извршити без оружја, могу се за одстојања већа од дневног марша употребити моторна возила. Ова морају бити обележена белим заставама, а возари морају бити снабдени путним исправама“ – В. Терзић, *Слом Краљевине Југославије*, књ. 2, стр. 464.

⁸¹ По *Закону о жандармерији* од 14. октобра 1930. године, жандармерија је дефинисана као помоћни род војске који има задатак да се брине о јавној безбедности, одржавању јавног реда и мира и обезбеђивању извршења закона. У погледу службене употребе, стручне наставе и снабдевања била је потчињена министру унутрашњих послова, а по питањима дисциплине, личних односа, војничке наставе и наоружања министру војске и морнарице. Ова двострука подређеност је остала и до избијања рата априла 1941. године, а ликвидацијом Министарства војске и морнарице у окупираној Србији потпуно је прешла у надлежност Министарства унутрашњих послова – Бранко Богдановић, *Два века полиције у Србији*, Београд 2002, стр. 69–71.

⁸² Та одељења су била: I-Одељење за државну заштиту, II-Одељење јавне безбедности, III-Управно одељење, IV-Одељење жандармерије и V-Одељење опште државне статистике – Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, стр. 102–104.

⁸³ ВА, НДА, 19–1–6, Извештај Министарства унутрашњих послова за мај 1941.

На позив Министарства унутрашњих послова да се врате на дужност до средине маја одазвала су се 1.932 припадника бивше жандармерије (од чега 153 официра). Од тог броја је 230 остало нераспоређено, а 39 их је остало „на располагању“ док не испуне услове за пензију.⁸⁴ Из делова Краљевине Југославије који су припојени другим државама у окупирану Србију су крајем маја почели да пристижу припадници жандармерије српске националности, који су одмах распоређивани на нове дужности. Људство Вардарског жандармеријског пука, осим оних који су се изјаснили као Бугари, 20. маја је укрцано у један теретни воз. Са само онолико ствари колико су они и њихови чланови породице могли понети са собом, стигли су у Београд 24. маја.⁸⁵

У почетку, припадници жандармерије и полиције су службу вршили без оружја, да би тек почетком јуна Фелдкомандантура Београд доделила одређене мање количине хладног, а потом и ватреног наоружања.⁸⁶ Ускоро су обновљени и штабови Београдског (командант жандармеријски пуковник Милош Павловић, па жандармеријски пуковник Телемах Јанковић), Дринског (жанд. потпуковник Драгутин Редић) и Моравског жандармеријског пука (жанд. пуковник Иван Јовановић).⁸⁷ Пукови су се састојали од чета, водова и станица, базирајући своју вертикалну структуру на предратној територијалној организацији жандармерије.⁸⁸

Предратни командант жандармерије, генерал Милутин Стефановић,⁸⁹ вршио је ту дужност до 22. јуна кад је смењен, а за новог команданта

⁸⁴ Н. Ђокић, „Војноуправни командант у Србији и Командант Србије“, стр. 307.

⁸⁵ Ј. П. Тришић, „Први дани рата у јужној Србији и прилажење покрету пуковника Драже Михаиловића“, стр. 79–83.

⁸⁶ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 19.

⁸⁷ Седиште Дринског жандармеријског пука уместо Сарајева постало је Ужице – Сергије Живановић, *Трећи српски устанак*, Београд 2000, стр. 570–571.

⁸⁸ Након реорганизације формације у јануару 1935. године, Жандармерија је била подељена на 9 пукова: 1. пук у Београду (9 чета), 2. пук у Новом Саду (9 чета), 3. пук у Сарајеву (10 чета), 4. пук у Сплиту (6 чета), 5. пук у Цетињу (9 чета), 6. пук у Нишу (9 чета), 7. пук у Скопљу (9 чета), 8. пук у Љубљани (8 чета) и 9. пук у Загребу (8 чета) – Миле Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922–1935*, Београд 1994, стр. 94–95.

⁸⁹ Милутин Стефановић (Јаребице, 1882 – Београд, 1963). Завршио 33. класу Ниже школе Војне академије. Учествовао је у балканским и Првом светском рату. У жандармерију прелази 1921. године. Чин пуковника добио 1924, а бригадног генерала 1933. године. Децембра 1938. постао командант Жандармерије. Након пуча 27. марта 1941. именован је за управника града Београда, али је на тој функцији остао само шест дана. Почетком новембра 1941. одведен у логор Бањица, а након тога у заробљенички логор у Немачкој (Миле С. Бјелајац, *Генерали и адмирални Краљевине Југославије 1918–1941. Студија о војној елити и биографски лексикон*, Београд 2004, стр. 280).

реорганизоване жандармерије постављен је пуковник Јован Тришић, пређашњи командант Вардарског жандармеријског пука.⁹⁰

Након првих устаничких диверзија жандармеријске чете у Београду и у унутрашњости су ојачане. По једном извештају Министарства унутрашњих послова, у Моравској бановини је 19. јула било 9 чета, 28 водова и 157 жандармеријских станица.⁹¹ Током јула су Немци жандармима доделили и додатно наоружање – 38 пушкомитраљеза, 720 пушака и 940 ручних бомби.⁹² Међутим, то наоружање и опште стање у жандармерији није било на задовољавајућем нивоу. Станице нису биле снабдевене телефонима, људство у њима је било малобројно, а наоружање и даље веома слабо. Након инспекције жандармеријских станица у околини Обреновца и Ваљева, средином јула, пуковник Тришић је навео да су жандарми на том подручју оскудевали, осим у наоружању, и у храни, одећи и обући.⁹³

Раштркана и уситњена територијална структура са великим бројем станица, које су бројале 10–15 жандарма (од којих је сваки други имао пушку), није погодовала околностима пораста устаничких активности и диверзија. За борбу против комунистичких одреда једноставно нису имали средстава, а за борбу са припадницима покрета Драже Михаиловића ни средстава ни мотива. Сам тадашњи командант жандармерије је од првих дана ступио у контакт са Дражом Михаиловићем и ставио му се у службу, а по његовом сведочењу: „Сви жандарми

⁹⁰ О разлозима смене генерала Стефановића и околностима приликом свог постављења, Тришић сведочи у својим сећањима: „У првој половини јула [јуна – Н. С.] случајно сам се срео с мојим класним другом из Војне академије Чедомиром Арсенијевићем, који је био напустио војску, завршио права и као адвокат радио у Скопљу, где га је и рат затекао. Политички је припадао Љотићевом покрету 'Збор'. На моје изненађење чух од њега да сам у комбинацији да примим дужност Команданта жандармерије у окупираној Србији, јер ђенерал Милутин Стефановић мора бити смењен пошто је учествовао у 27-мартовском пучу... У Команду жандармерије, која је из Светосавске улице била премештена у некадашњу зграду Министарства иностраних послова, позван сам 22. јуна. У истој згради налазила се и канцеларија Комесара за унутрашње послове Милана Аћимовића, као и његовог помоћника Тасе Динића, коме смо имали да се јавимо ђенерал Стефановић и ја. Тасу Динића нисам дотле познавао. Пало ми је у очи његово дрско понашање према ђенералу Стефановићу, коме је хладно саопштио да је смењен с положаја Команданта жандармерије и да сам ја одређен да вршим ту дужност.“ – Ј. П. Тришић, „Први дани рата у јужној Србији и прилажење покрету пуковника Драже Михаиловића“, стр. 84.

⁹¹ ВА, НДА, 1А–1–23, Извештај Министарства унутрашњих послова за 19. јул 1941.

⁹² Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 34–35.

⁹³ *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 239; Ј. Тришић, „Први дани рата у јужној Србији и прилажење покрету пуковника Драже Михаиловића“, стр. 86–87.

су одмах прихватили све националне одреде, како пуковника Драже Михаиловића, тако исто ђенерала Љубе Новаковића и војводе Косте Пећанца...“.⁹⁴

Увидевши ове слабости, а и због појачане устаничке активности, генерал Бадер, командант Више команде 65 за нарочиту употребу, средином августа наређује да се жандармеријске станице групишу у јаче жандармеријске групе јачине 50–100 људи и потчине немачким командантима на терену, а жандармеријске станице које се нису налазиле у местима смештаја немачких јединица требало је да добију као подршку један вод војника. Овим наређењима жандармерија је потчињена немачким трупним јединицама и у погледу смештаја и снабдевања.⁹⁵

Следећи корак у реорганизацији и ојачавању колаборационистичког система безбедности уследио је почетком септембра након формирања владе генерала Недића. Једно од немачких обећања Недићу било је и одобравање повећања жандармеријских и полицијских потенцијала „српској влади“. Већ 3. септембра одржан је велики скуп официра у великој сали Коларчеве задужбине на којем им се обратио министар рада, генерал Панта Драшкић.⁹⁶ По писању „Новог времена“ на овом скупу се окупило преко 1.500 официра од чина потпоручника до генерала. Говор препун патетике и метафора генерал Драшкић је закључио позивом официрима да „у име аутономне српске владе“ приступе дужностима које ће им се поверити.⁹⁷ Два дана касније, на истом месту, одржан је скуп

⁹⁴ Јован П. Тришић, *О Милану Недићу*, Виндзор 1960, стр. 90–91.

⁹⁵ Жандармерија је требало да се прикупи у веће групе у следећим местима: а) Обреновац, Уб, Ваљево, Мионица, Богатић, Шабац, Лозница, Крупањ, Пожега, Ужице (на простору 704. пеш. дивизије); б) Умка, Младеновац, Аранђеловац, Лазаревац, Топола, Смедеревска Паланка, Велико Орашје, Марковац, Лапово, Ђуприја, Параћин, Зајечар, Бор (на простору 714. пеш. дивизије); в) Горњи Милановац, Чачак, Краљево, Крушевац (на простору 717. пеш. дивизије). Развој ситуације на терену спречио је овакво груписање жандармерије – *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 294–295.

⁹⁶ Панта Драшкић (Ужице, 1881 – Београд, 1957). Завршио је НШВА као питомац 32. класе. Учествовао у ратовима 1912–1918, а од 1913–1917. био ордонанс регента Александра. Због учешћа у „Црној руци“ био је предложен за уклањање из војске, али то није уважено. Чин пуковника добио 1920, а бригадног генерала 1928. године. Кратко је био министар рада у „Влади народног спаса“ генерала Недића, али је ту функцију напустио октобра 1941. године. Новембра 1943. године, по налогу Драже Михаиловића, улази у Одбор за координацију рада са Бугарима. Гестапо је открио ове активности па је ухапшен и почетком 1944. послат у логор Оснабрик. Августа 1945. се вратио из заробљеништва, али је ухапшен од нових југословенских власти. На процесу Дражи Михаиловићу осуђен је на 18 месеци затвора, али је казна касније повећана на три године (М. Бјелајац, *Генерали и адмирални Краљевине Југославије*, стр. 146).

⁹⁷ Љ. С., „Састанак српских официра на Коларчевом универзитету“, *Ново време*, 4. септембар 1941, стр. 1, 3.

подофицира југословенске војске који се налазе у Београду. Као и официрима, и њима се обратио генерал Драшкић и позвао их „да буду спремни да се ставе на расположење Отаџбини, савесно, дисциплиновано, а награда неће изостати“.⁹⁸

Генерал Данкелман је, наређењем од 6. септембра, одобрио формирање „8 опремљених жандармеријских батаљона“, укупне јачине 1.600 људи, који су требало да буду упућени у следећа подручја:

- Свилајнац, Жабаре и Петровац (између Млаве и Мораве) – јачине 120 људи;
- Гроцка, Смедерево, Пожаревац, Велико Градиште и Голубац – јачине 170 људи;
- Смедеревска Паланка, Велико Орашје, Рача и Топола – јачине 120 људи;
- Умка, Младеновац, Лазаревац и Аранђеловац – јачине 160 људи;
- Уб, Обреновац, Ваљево и Мионица – јачине 150 људи;
- Шабац, Владимирци и Ваљевска Каменица – јачине 450 људи;
- Богатић, Лозница и Крупањ – јачине 150 људи;
- Сењски Рудник, Сисевац, Равна Река и околина – јачине 200 људи.

Данкелмановим наређењем предвиђено је да ови „жандармеријски батаљони“ прочешљавају одређено им подручје и успостављају станице у насељима у којима је потребно, а све због сузбијања „комунистичких бандита“ и „враћања немачке оружане силе њеним сопственим задацима“. Немачким трупама на терену дат је задатак да ове снаге подржавају „када ангажовање изгледа плодносно“, а у том случају требало је да се команда над жандармеријским батаљонима пренесе на „официра немачких оружаних снага“. Команданти ових батаљона, који су се бирали из редова трупних официра југословенске војске, морали су бити снабдевени посебним легитимацијама које је издавала „српска влада“. Ови одреди су морали бити униформисани у „стару српску униформу“.⁹⁹

У складу са наведеним одлукама и немачким наређењима, 6. септембра на Бањици, формирано је првих осам оружаних одреда. Највећи део ових јединица сачињавали су активни подофицири југословенске војске који су остали у Србији као заробљеници на одсуству или су на неки други начин избегли одлазак у заробљеништво. Због тога што су већину састава чинили подофицири, у

⁹⁸ Љ. С., „Састанак српских подофицира на Коларчевом универзитету“, *Ново време*, 6. септембар 1941, стр. 3.

⁹⁹ *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 360–362.

документима и у емигрантској литератури, ови одреди се често налазе под називом „подофицирски оружани одреди“. За новог команданта жандармерије и оружаних одреда, 6. септембра, постављен је дивизијски генерал Стеван Радовановић, а дотадашњи командант пуковник Јован Тришић именован је за његовог помоћника.¹⁰⁰

Ради координације свих одреда, при Председништву министарског савета, 7. септембра је основано Војно одељење. За начелника је постављен армијски генерал Александар Стојановић, а за помоћника генерал Богдан Маглић. Наредбом о формирању, за задатке овог одељења одређени су организација, распоред и употреба „оружане силе“, њихова веза са Председништвом владе и Министарством унутрашњих послова, као и њихово снабдевање.¹⁰¹

У наређењу команданта жандармерије које је упућено командирима жандармеријских чета 7. септембра налазимо детаљније информације о структури и задацима „подофицирских оружаних одреда“:

- I одред – добио је задатак да дејствује западно од линије Богатић-Крупањ до реке Дрине и да успостави жандармеријске јединице у Богатићу, Лозници и Крупању. Помоћник команданта је био жандармеријски потпуковник Милан Мештеровић;

- II одред – граница деловања на западу линија Богатић-Крупањ, а на истоку Владимирци-Каменица-Ваљево. Имао је за циљ рашчишћавање ове зоне и образовање посада у Шапцу, Владимирцима и Каменици. За помоћника команданта је одређен жандармеријски потпуковник Велимир Јовановић. Оба ова одреда крећу на своје задатке из Шапца;

- III одред – западна зона дејства линија Владимирци-Каменица-Ваљево, а источно Умка-Лазаревац. Након рашчишћавања овог простора задатак овог одреда је био да успостави жандармеријске станице у Умци, Обреновцу, Убу,

¹⁰⁰ Бошко Н. Костић, *Истина о Милану Недићу*, Београд 2009, стр. 28.

¹⁰¹ Војно одељење се састојало од четири одсека: 1) *општи* (шеф пешадијски пуковник Боривоје Марковић; састојао се од опште, личне, саобраћајне и геодетске секције); 2) *санитетски* (шеф санитетски генерал др Лукић Јакшић; састојао се од лекарске и ветеринарске секције); 3) *судски* (шеф судски генерал Малеш Јаковљевић) и 4) *материјални* (шеф интендантски генерал Стеван Пешић; чиниле су га секција за исхрану, одећна и за наоружање). – ВА, НДА, 80–1–1; М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. I, стр. 157.

Ваљеву, Мионици и Лазаревцу. Одред је требало да пође из Београда и стигне у Умку бродом. Помоћник команданта жандармеријски потпуковник Владимир Цвијановић. Наређењем је такође било предвиђено да три наведена одреда, након извршења поверених задатака, ухвате везу са четничким одредима Драже Михаиловића и сачекају даља наређења;

- IV одред – дејствује на западу до линије Умка-Лазаревац, а на истоку Гроцка-Младеновац-Топола. Требало је да успостави жандармеријске посаде у Сопоту, Младеновцу, Аранђеловцу и Тополи. Помоћником команданта именован је жандармеријски мајор Игњатије Р. Радаковић;

- V одред – делује подручјем којем је западна граница Гроцка-Младеновац-Топола, а источно прелази преко десне обале Мораве до Пожаревца и Голупца, обухватајући и околину Жабара и Петровца. Након уништења комунистичких одреда требало је да успостави жандармеријске станице потребне јачине у Гроцкој, Смедереву, Пожаревцу и Голупцу. Помоћник команданта је био мајор Александар Млакар;

- VI одред – требало је да пође из Смедеревске Паланке и дејствује на територији срезова Смедеревска Паланка, Орашје и Рача у којима је, након рашчишћавања, требало да образује посадне јединице. За помоћника команданта постављен је жандармеријски потпуковник Марко Пајић (Рајић?);

- VII одред – требало је такође да крене из Смедеревске Паланке и да дејствује на територији између Велике Мораве и Млаве и да успостави жандармеријске станице у срезovima Свилајнац, Жабари и Петровац. Помоћник команданта је био жандармеријски потпуковник Живко Лубардић;

- VIII одред – имао је задатак да дејствује против партизанских одреда на простору сењско-ресавских рудника: Сисевца, Сењског Рудника и Равне Реке. Помоћник команданта је био жандармеријски мајор Јеремија Живановић.¹⁰²

Истим наређењем, одредима је наложено да на терену сарађују са четницима Косте Пећанца, омладином покрета „Збор“ и жандармеријским потерним одељењима. Обећане су и новчане награде за ухваћене или убијене

¹⁰² У наређењу о структури наведених осам одреда нису наведени команданти, већ само помоћници команданата – *Зборник НОР-а*, I-1, стр. 405–407.

„одметнике или комунисте-разбојнике“ – 3.000 динара, а за вође чак 25.000 динара. Сваком одреду додељен је био и један лекар са ручном апотеком. Након чишћења терена, успостављене жандармеријске станице требало је да имају најмање 20 добро наоружаних жандарма, а у свакој општини требало је успоставити и локални одред сеоске страже, односно „милиције“ јачине најмање 10 људи. Сваки одред требало је да има и једну особу која говори немачки ради споразумевања са немачким војним властима.¹⁰³

Иако је у горе наведеном наређењу предвиђено формирање осам, чини се да је већ тада формиран и 9. одред. У извештају Министарства унутрашњих послова од 15. септембра наводи се бројчана снага и тренутна локација свих одреда, а у једном другом документу и њихови команданти. Због неслагања са местима распореда и бројчаним ознакама, а и због тога што се у документима одреди називају и по местима у којима су стационирани тешко је повезати претходно наведене са доле наведенима. Претпостављамо да је развој ситуације на терену омео првобитне планове и довео до распореда како следи:

- I одред: Умка и Обреновац – 250 људи, командант потпуковник Милан Мештеровић;
- II одред: Раља – 60 људи, командант мајор Милан Калабић¹⁰⁴;
- III одред: Сопот – 280 људи, командант потпуковник Велимир Јовановић;
- IV одред: Вреоци – 40 људи, командант капетан 1. класе Константин Рогајски;
- V одред: Гроцка – 70 људи, командант потпуковник Марко Рајић;
- VI одред: Свилајнац – 139 људи, командант пуковник Љубо Бабић;
- VII одред: Сењски Рудник – 70 људи, командант мајор Јеремија Живановић;
- VIII одред: Параћин – 23 човека, командант капетан 2. класе Цветко Пешић;

¹⁰³ Исто, стр. 408–412.

¹⁰⁴ Милан Калабић (Подновље, Дервента 1880 – Београд, 1942). Као аустроугарски жандарм пребеглао је у Србију 1913. године. У српској војсци се борио у Првом светском рату, а због тога му је породица, која је остала у Босни, ухапшена и интернирана. Након рата је служио као жандармеријски официр на Косову и у Црној Гори, где је учествовао у хапшењу и убиству браће Мијушковић. Због овога је 1930. осуђен на 18 година затвора пред Окружним судом у Никшићу, али је после две године помилован. Убрзо након одслужења казне пензионисан је. Реактивиран је 1941. године на молбу Милана Недића. Био је најпре командант оружаног одреда, а касније и групе оружаних одреда Недићеве колаборационистичке владе. Крајем 1941. постављен је за окружног начелника у Крагујевцу. У 1942. години обављао је и дужност начелника Пожаревачког округа. Због сарадње са ЈВУО Немци су га ухапсили крајем новембра 1942. године и недуго након тога стрељали (Бранислав О. Поповић, „Калабић, Михајло Милан“, *Српски биографски речник*, IV, Нови Сад 2009, стр. 781–782).

- IX одред: Бели Поток – 30 људи, командант капетан 2. класе Милан Хркаловић.¹⁰⁵

Неки од оружаних одреда су имали успеха у борби са устаницима, али је много и примера да су на терену, наилазећи на четничко-комунистичку сарадњу, одредници прелазили на четничку страну или су одбијали да без четника ступају у борбу са комунистима. Боривоје Карапанцић наводи пример два оружана одреда, јачине 300 људи, под командом потпуковника Саве Милутиновића и потпуковника Боре Милошевића, који су били упућени у Шабац да се обрачунају са комунистима. Након изласка на терен ступили су у контакт са командантом равногорског Церског одреда, капетаном Драгославом Рачићем, који им је саветовао да поруче Недићу да су Немци „притешњени између две ватре“ па да и он „удари из Београда“.¹⁰⁶

Број оружаних одреда се повећао на 12 почетком октобра, Сергије Живановић је идентификовао укупно 22, а на послератном саслушању пред органима ОЗН-е Милан Недић је изјавио да је његова влада укупно успела да формира 23 оваква одреда.¹⁰⁷

Иако је у почетку регрутовање људи било половично успешно, повећање броја одреда у октобру и касније до краја 1941. године, нужно је повлачило са собом и питање наоружања. Недић је, обраћајући се немачким окупационим властима, управо то истицао као главни проблем.¹⁰⁸ Међутим, због непоузданости неких јединица, али и генералног немачког неповерења, окупационе власти нису

¹⁰⁵ Тада је формиран и 1. одред „српских добровољаца“ (јачине 120 људи), који је под командом поручника Будимира Никића послат у Гроцку. Упадљиво је да, поређењем са немачким наређењем о формирању „жандармеријских батаљона“ (предвиђено ангажовање 1.600 људи), наведени одреди броје 962 особе, што нас доводи до закључка да је „српска влада“ имала проблема са проналажењем довољно људи за борбу са устаницима – ВА, НДА, 19–5–8, Извештај Министарства унутрашњих послова од 15. септембра 1941; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 85.

¹⁰⁶ Боривоје Карапанцић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Београд 1993, стр. 87–88.

¹⁰⁷ ВА, Фонд Четничка архива (ЧА), 269–1–38, Записник о саслушању Милана Недића од 30. јануара 1946; С. Живановић, *Трећи српски устанак*, стр. 571–573; Д. Д. В., „Први српски оружани одреди у борби против комунизма“, *Ново време*, 23. септембар 1942, стр. 3.

¹⁰⁸ У писму војном заповеднику Србије с краја октобра 1941, Недић је тражио да му се додели 3.000 пушака, 100 митраљеза, бомбе, муниција и 3.000–3.500 комплета војничких униформи из ратног плена. У наставку се наводе и разлози овог тражења: „Г. председник је молио да му се изда оружје и муниција, јер после изаслатих одреда на терен, у магацинима Команде жандармерије није било више оружја, док је, међутим, број добровољаца и позваних обвезника како у Београду, тако и у унутрашњости толики да би се могао послати до сада још један талас наоружаних одреда“ – ВА, НДА, 1А–1–22.

дозвољавале овим јединицама да се наоружају тежим средствима од стрељачког наоружања и пушкомитраљеза, како 1941. године тако ни до краја окупације.¹⁰⁹

У октобру долази до стварања група одреда. Кроз документе најпре наилазимо на Велико-моравску групу српских оружаних одреда, којом је командовао пуковник Љубо Бабић и која је крајем октобра извела велику офанзиву на комунистичке снаге у простору између река Млаве и Велике Мораве водећи при том борбе са Пожаревачким и деловима Другог шумадијског Народноослободилачког партизанског (НОП) одреда.¹¹⁰

Почетком новембра, око планине Рудник, на простору среза орашачког, борбе са 1. и 2. шумадијским НОП одредом води група оружаних одреда под командом жандармеријског мајора Милана Калабића. Ова група одреда се појављује и под називом Колубарска група и Рудничка група.¹¹¹ У првој половини децембра помиње се и Група мачванских одреда под командом пуковника Боривоја Марковића.¹¹²

Пошто су групе оружаних одреда биле разноликог састава, односно састављене и од четничких и добровољачких јединица, крајем новембра генерал Недић је донео наредбу којом је требало да се спрече нејасноће око субординације. Том наредбом је одређено да се „оперативне групе формирају према задацима и потреби“ и да су њихови команданти непосредно под командантом Жандармерије.¹¹³

Ради координације деловања, при већим градовима, које устаничке снаге нису заузеле, организовани су војни центри. Руководиоци ових центара су били команданти свих оружаних формација „српске владе“ на том простору. Војни центри нису имали карактер оперативних јединица, већ су представљали неку врсту база. Почетком новембра, на челу војног центра у Нишу био је генерал Чедомир Јовановић, у децембру Ваљевским војним центром руководи пуковник Драгомир Лукић, а помиње се и центар у Крагујевцу.¹¹⁴

¹⁰⁹ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 84.

¹¹⁰ ВА, НДА, 26–2–19, Извештај о стању у земљи од 1. новембра 1941.

¹¹¹ *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, књига I, Београд 1963, стр. 117–118.

¹¹² *Зборник НОР-а*, I–21, стр. 165.

¹¹³ Исто, стр. 156.

¹¹⁴ Исто, стр. 154–155, 183; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 87

б) Четници Косте Пећанца

Припадници четничке организације Косте Миловановића Пећанца у већини се нису предали и задржали су активан састав и након потписивања капитулације 17. априла. Због овог континуитета неки их сматрају „првом националном оружаном формацијом у окупираној Србији“.¹¹⁵

Своју улогу и овлашћења Пећанац је базирао на наводном наређењу министра војног и команданта 5. армијске области којим је, непосредно уочи напада Немачке, постављен за команданта свих четничких одреда и наложено му да у случају рата и повлачења војске остане у позадини непријатеља ради организовања герилског ратовања.¹¹⁶

У другој половини априла Пећанац је издао и неколико наредби о постављењима команданата одреда на југу Србије. У овом периоду, активност његових јединица била је сведена на области Косанице, Топлице, Јабланице и ободу Копаноника. На том простору ови одреди су допринели заштити српског становништва од терора албанских и бугарских комитских јединица. Процена је да је већ до краја месеца Пећанац располагао са 600 наоружаних четника.¹¹⁷

¹¹⁵ У једном писму које је почетком фебруара 1942. године упућено генералу Стевану Радовановићу Пећанчев војвода Милорад Величковић помиње околности под којима су из војних магацина наоружани припадници четничке организације: „Коста Пећанац 4. IV 1941. послао ми је поруку из Београда да га 6. IV чекам у Нишу. Састали смо се 7. IV у Нишу. Војвода К. Пећанац је донео са собом наредбу г. министра војске и морнарице Стр. пов. ађ. бр. 3645, с којом наредбом смо отишли код команданта V армије, дали смо требовања на основу којих смо из магацина у нишком граду добили одело, обућу, пушке, муницију и бомбе као и друге потребе за 600 људи. Све смо отерали у Белољин. 8. IV увече раздали смо четницима оружје, одело и друго и распоредили их у три групе. Прва група упућена је у правцу старе српске границе ка Преполцу. Друга група ка Блажеву, а трећа је група пошла са нама уз Топлицу правац село Жуч-Мерћез-Луково-Луковска Бања, док нисмо дошли у планину Копаноник на месту званом 'Слепи Јелак'. Све три групе кренуле су из Куршумлије свака у свом правцу 10. априла прошле године у 4 сата изјутра“ – ВА, НДА, 20–2–35, Милорад Величковић Стевану Радовановићу 2. фебруара 1942.

¹¹⁶ Оригинални текст наредбе није пронађен, међутим многи писци из емиграције је помињу, а и Драгутин Кесеровић је на саслушању 1945. изјавио да је видео наређење генерала Џукавца Пећанцу да продужи четничку акцију. Такође, таква наредба се помиње и у Величковићевом писму у напомени изнад. Ипак, генерал Душан Симовић је тврдио да се он не сећа да је та наредба издата. Ово питање у историографији није дефинитивно разјашњено. Више о томе: М. Павловић, Б. Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац 1879–1914. Биографија*, стр. 172–176.

¹¹⁷ Међу првим постављењима била су именовање инжењера Крсте Михајловића за команданта Јабланичког четничког одреда (19. априла), резервног капетана Максима Ђуровића за команданта Горњоморавског четничког одреда (20. априла), Михајла Арсића за команданта

Пошто је уживао приличан углед у српском народу због свог учешћа у Топличком устанку и међуратног деловања, војвода Пећанац је био личност којој су гравитирали многи професионални официри који су одбили да се предају након априлске катастрофе. Такви су били мајор Драгутин Кесеровић (околина Крушевца), потпуковник Милутин Радојевић (простор између Сталаћа и Алексинца), а касније се Пећанцу прикључио и генерал Љубо Новаковић,¹¹⁸ командант Комског одреда Југословенске војске, као војвода шумадијски.¹¹⁹

Сам Пећанац је са групом четника, до краја јуна, боравио углавном на планини Соколовици, Јабланици и Косаници, тј. на источним ободима Копаоника. Са тог простора покушавао је да организује и прошири своје одреде именујући војводе на целокупном подручју које је било насељено српским становништвом. Иако непријатељски наклоњен према окупатору, својим одредима строго је наређивао уздржавање од акција против Немаца. Припаднике ове организације Немци и Бугари су у почетку хапсили и прогањали, видећи у њима одметнике и потенцијалну претњу.¹²⁰

На планинама Соколовици, Видојевици, у Плочнику и другим местима, на Видовдан 28. јуна, организовано је велико полагање заклетве. Тада су именоване и многе нове војводе и наређено да немачки и италијански војници „докле год се

Медвеђског четничког одреда (23. априла) и др. – М. Павловић, Б. Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац 1879–1914. Биографија*, стр. 183–184.

¹¹⁸ Љубо Новаковић (Даниловград, 1883 – Бијела Стијена 1943). Школовао се у Црној Гори. Учествовао као официр црногорске војске у балканским и Првом светском рату. Након ослобођења примљен у југословенску војску са чином капетана 1. класе. Служио у граничној трупи, а потом у Моравској и Потиској артиљеријској бригади. Септембра 1939. унапређен у чин бригадног генерала, новембра 1939. постављен за команданта артиљерије Босанске дивизијске области, а јула 1940. на истој функцији у Зетској дивизијској области. У Априлском рату био командант Комског одреда у саставу 3. армије. Успео је избећи заробљавање и активно се укључује у стварање покрета отпора. Сарађивао је и сукобљавао се и са одредима Драже Михаиловића и са партизанима, а био је и војвода шумадијски у одредима Косте Пећанца. У Црну Гору је прешао крајем 1942. и укључио се у организацију тамошњег четничког покрета. Септембра 1943. године партизани су га ухапсили и стрељали у Катунској нахији, заједно са сином Јакшом (М. Бјелајац, *Генерали и адмирални Краљевине Југославије*, стр. 231; Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945. The Chetniks*, Stanford 1975, str. 129).

¹¹⁹ Драгољуб Петровић, „Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, 2/1968, стр. 178–184.

¹²⁰ Исто, стр. 180–181.

буду пристојно понашали према нашем народу не смеју се нападати или убијати“, а прекршиоцима ове наредбе је забрањено смртном казном.¹²¹

И поред извесног успеха у супротстављању упадима и терору албанских комита, поступања четника на терену, према становништву које је очекивало заштиту, често су карактерисале злоупотребе, пљачке, премлаћивања, па и убиства. Сећања једног од сведока дешавања на југу Србије у првим месецима окупације, Милоша Младеновића, веома нам сликовито дочаравају горе наведено.¹²²

Већину припадника Пећанчевих четника чинили су чланови предратних четничких удружења, сиромашни сељаци и избеглице са Косова, а професионалних војних лица је било веома мало. Оскудевало се поготово у официрима. Покрет није имао политички програм ни идеологију, а надањивао се четничком традицијом с краја XIX и почетка XX века. Мотивација за приступање је, поред родољубивих мотива, за многе биле и из егзистенцијалних разлога јер су припадници добијали, поред скромне новчане накнаде, и следовања у храни, цигаретама и средствима за личну хигијену.¹²³ Одреди су били веома различити по величини, од којих најмањи једва да су прелазили 15-ак људи. Већи одреди, који су могли бројати и по неколико стотина четника, углавном су дељени на чете, са обавезном штапском четом, која је служила као телохранитељска јединица команданта.¹²⁴

Појава комунистичких одреда на терену је у почетку била чешће праћена сарадњом него сукобима са Пећанчевим четницима. Сарадња је остварена у Топлици, где је 23. августа био одржан састанак четничких војвода и комунистичких функционера. Том приликом је договорено да у будућим акцијама наступају заједно, са принципом паритета на терену. Слично је покушано и у јужној и североисточној Србији.¹²⁵

¹²¹ ВА, НДА, 33–13–3.

¹²² Милош Младеновић, *Лажни идоли и варљиви идеали*, Београд 2004, стр. 69–74.

¹²³ М. Павловић, Б. Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац 1879–1914. Биографија*, стр. 187–189.

¹²⁴ Драгољуб Петровић, „Војна организација четника Косте Пећанца у окупираној Србији 1941/42. године“, *Војноисторијски гласник*, 3/1969, стр. 205.

¹²⁵ Д. Петровић, „Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. године“, стр. 185–186.

Средином августа, када због ширења устанка Немци траже ауторитативнију личност за преузимање места председника „српске владе“, долази и до првих контаката људи блиских Димитрију Љотићу са војводом Пећанцем.¹²⁶ По сведочењу генерала Недића органима ОЗН-е после рата контакт са Пећанцем тада је такође успоставио и Гестапо, преко Карла Крауса.¹²⁷

Након ових разговора и успостављене комуникације, Пећанац је 24. августа на планини Букуљи код Аранђеловца почео преговоре са Немцима. Овим преговорима присуствовало је и доста његових војвода, око 200 четника и неки предратни политичари.¹²⁸

Споразум са Немцима је потписан 26. августа, а дан касније, 27. августа, Пећанац је издао „Проглас драгом народу“ који је обзнањен на плакатима широм земље. У уводном делу који описује стање у земљи он прозива „неодговорне елементе“ који „руше и пале наше домове, убијају и оно мало Срба што нам још у животу остаде... Силују нам жене и мале кћери...“ Проглас се наставља величањем сопствене улоге и наговештајем будућег ангажовања: „Моја прошлост и рад на националном пољу познати су вам. Одговорност коју ја у овим претешким данима примам на себе велика је, те и поред моје старости ја тај тешки терет примам на своја старачка леђа, свестан да ће тек будућа Историја дати свој суд о томе раду...“ Централни и кључни део текста представља његово наређење у коме „сви они који се налазе скривени у шумама, а нису под мојом командом, имају се у року од 8 дана од дана прокламације вратити својим кућама и своме редовном послу... За неизвршавање предњег казниће се смрћу“. Такође, смртна казна је следила за све оне који буду покушали „државне и самоуправне објекте, жељезнице, мостове, путеве, државне зграде и приватну имовину штетити и уништавати, као и све што припада окупаторским властима“. Надаље, он позива да све, без његовог одобрења образоване чете, ступе у четничке редове и под његову команду. На крају даје се до знања „народу“ да ће четници „и на даље остати будни чувари својих традиција и кандило наше слободе“, а текст се

¹²⁶ Особа која је остварила контакт био је Зоран Вуковић, привредник из Ниша. О овом састанку више у: С. Краков, *Генерал Милан Недић. На оштрици ножа*, књ. I, стр. 127–128.

¹²⁷ ВА, НДА, 1–7–16; Д. Петровић, „Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. године“, стр. 186–187.

¹²⁸ ВА, НДА, 33–13–44.

завршава упутством како да народ поступа са онима који „руше, пале, пљачкају, силују и убијају наш народ“: „Свако лице, које буде ширило овакве гласове, противник је народа, треба га доставити најближем реонском четничком војводи који ће са њима поступати по нашим правилима. Сви збратимљени и загрљени помогнимо се у овим тешким и судбоносним данима па ће нам и Бог помоћи“.¹²⁹

У складу са потписаним споразумом са Немцима и каснијих усмених споразума са генералом Недићем, у Београду је успостављен Штаб за везу, коме је начелник постао војвода ртањски Радомир Арсенијевић. Улога овог Штаба је била координирање акције са Главним четничким штабом у шуми.¹³⁰

Објављивање „Прогласа“ и споразум са Немцима довео је до поларизације у Пећанчевим одредима. Први сукоби са партизанима избијају већ око 7. септембра кад је, по немачким извештајима, један Пећанчев одред „напао успешно у планинама западно од Лебана једну комунистичку банду, нанео јој знатне губитке и запленио 25.000 метака муниције“.¹³¹

Следећи окршај десио се у селу Драгуши код Блаца, 17/18. септембра, када су четници напали делове Јастребачког НОП одреда, а у исто време долази до сукоба и четника Анђелка Крајинског и Мајданпечког НОП одреда у селу Рудна Глава, код Мајданпека. До краја септембра у скоро свим деловима Србије, четници који су остали верни Пећанцу се прикључују Недићевим оружаним одредима и ступају у борбу са партизанским јединицама.¹³²

Са друге стране, један део четника није прихватио споразум, задржавши свој антиокупаторски став. На подручју Крушевца и околине, одреди Драгутина Кесеровића и Милутина Радојевића, као и Никола Калабић у Шумадији, прилазе покрету генерала Михаиловића и настављају борбу против окупатора. Ова размимоилажења су довела и до сукоба између оних који су одбили послушност Пећанцу и оних који су му остали верни. Приликом напада на Крушевац (23. септембра), који су извеле обједињене снаге Кесеровићевих четника и партизана,

¹²⁹ ВА, НДА, 33–11–5; Д. Петровић, „Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. године“, стр. 185–186; М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. I, стр. 180–181.

¹³⁰ Б. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, стр. 103–105.

¹³¹ ВА, НАВ, Т–175, р. 233, с. 2722297, 2722300–2.

¹³² Д. Петровић, „Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. године“, стр. 198–200.

у помоћ Немцима прилази и Гочки четнички одред, који је остао под Пећанчевом командом.¹³³ Такође, у западној Србији четници Машана Ђуровића (Ибарски четнички одред), у источној Леониде Пљешковића (Ујевачки четнички одред), као и генерал Љубо Новаковић, настављају да сарађују са партизанима.¹³⁴

в) Добровољачки одреди

Стварањем оружаних одреда, Недићева влада није постигла очекивани циљ због њихових слабих резултата на терену. Као могуће решење, на седници владе 14. септембра, министар народне привреде Михајло Олћан је предложио да се од омладине покрета „Збор“ почну стварати добровољачке јединице.¹³⁵

Овај предлог је прихваћен, одмах након поменуте седнице пренет је позив преко страначке структуре „Збора“ и већ сутрадан, 15. септембра, у седишту Добровољне радне службе, формиран је 1. ђачки (касније назван 3. добровољачки) одред, коме је за команданта одређен артиљеријски поручник Будимир Никић. Истог дана формирана је и Српска добровољачка команда, а за команданта именован пуковник Коста Мушицки,¹³⁶ бивши ађутант Краља

¹³³ О четничкој организацији у Крушевцу и околини и нападу на Крушевац више у: Јелена Ђиновски, „Организација Косте Пећанца у крушевачком округу, јун 1941–децембар 1942“, *Расински анали*, 1/2003, стр. 225–230; Кузман Николић, „Збивања међу четницима у крушевачком крају пре напада на Крушевац септембра 1941. године“, *Расински анали*, 4/2006, стр. 55–68.

¹³⁴ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 60.

¹³⁵ Неки вид војног организовања омладине „Збора“ постојао је и пре 14. септембра. Помињу се две групе које су до краја августа биле ангажоване на рашчишћавању и обнови Смедерева након стравичне експлозије, а потом ангажоване у Београду као помоћ београдској полицији. О њиховом ангажовању у рацијама по Београду, сведочи и пуковник Тришић. Такође, након стварања првих оружаних одреда на Бањици (7. септембра), што је већ поменуто у тексту раније, Недић је поручио одредницима да најтешње сарађују са „четницима и омладином покрета Збор“ – Исто, стр. 63–64; С. Краков, *Генерал Милан Недић. На оштрици ножа*, књ. I, стр. 160; Ј. Тришић, „Први дани рата у јужној Србији и прилажење покрету пуковника Драже Михаиловића“, стр. 85.

¹³⁶ Коста Мушицки (Славонски Брод, 1897 – Београд, 1946). У Првом светском рату учествује као аустроугарски војник и бива заробљен крајем 1941. у Колубарској бици. Након тога прелази у српску војску, са којом се повлачи преко Албаније. Крај рата је дочекао као потпоручник и добитник Карађорђевог ордена. Вршио је дужност ађутанта краља Александра I Карађорђевића, краљице Марије и малолетног престолонаследника Петра II Карађорђевића. Крај Априлског рата је дочекао у Загребу, након чега успева да се пребаци у Београд. Стварањем Српске добровољачке команде, 15. септембра 1941. године, постаје њен први командант. На тој дужности је био до почетка децембра 1941, кад је ухапшен због веза са одредима Драже Михаиловића. На дужност команданта СДК враћа се 1943. и на том положају остаје до краја

Александра I. За начелника штаба постављен је капетан Радослав Таталовић. Седиште Команде је најпре било у згради Министарства привреде, а касније у згради Главног генералштаба.¹³⁷

Први добровољачки одред формиран је 16. септембра у Смедереву, а Други истог дана у Београду. Други одред је био стационаран у касарни на Дедињу и служио је као нека врста допунске или тренажне јединице у коју су распоређивани новопридошли добровољци. Након обуке распоређивани су у нове одреде. Овај одред је служио и као обезбеђење за зграде појединих министарстава.¹³⁸

Први је у борбу ступио Трећи добровољачки (Први ђачки) одред који се 17. септембра, код Гроцке, сукобио са партизанима из Космајског партизанског одреда. Овим првим успешним сукобом добровољачке јединице су доказале Немцима своју поузданост у борби. Зато је, већ 19. септембра, „српским борбеним јединицама“, како Немци у документу наводе добровољце, издато 500 пушака, 12 митраљеза, 200 ручних бомби и 32.500 метака. Немци су из ратног плена југословенске војске добровољцима издали и униформе. На капама су носили српски уместо југословенског грба, а на десној страни груди „добровољачки крст“.¹³⁹

рата. Напредовањем Црвене армије и НОВЈ са јединицама се повлачи у Словенију па у заробљеничке логоре у Италији. Почетком 1946. године је ухапшен у логору Еболи у Италији и испоручен новим југословенским властима. Суђено му је на процесу Дражи Михаиловићу и осуђен је на смрт (С. Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији*, стр. 357–358).

¹³⁷ Српска добровољачка команда своју комплетну физиономију добија почетком октобра, кад је комплетиран штаб и формирана два одсека: васпитни и обавештајни. На чело васпитног одсека постављен је Ратко Парежанин, а обавештајним је руководио Зоран Вуковић. Штаб су, поред команданта и начелника штаба чинили још помоћник команданта, помоћник начелника штаба, интендант, благајник и ађутант – Мирко Бојић, *Југославенски народни покрет „Збор“ 1935–1945*, Београд 1996, стр. 223; Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, Београд 1984, стр. 146–147; Б. Карапанцић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, стр. 90–91; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 81–82; Милосав Васиљевић, „Постанак српских добровољаца 1941. године“, *Записи из добровољачке борбе*, IV, Минхен 1956, стр. 5–17.

¹³⁸ М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, стр. 154–155; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 81–82.

¹³⁹ На „добровољачком крсту“ се налазио лик Светог Ђорђа како убија аждају, што је симболизовало њихову борбу против комунизма, а на ивици је стајало „С вером у Бога, за Краља и Отаџбину - Добровољци“ – Б. Карапанцић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, стр. 92–93; М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, стр. 149–150; Хрвоје Магазиновић, *Кроз једно мучно стољеће*, Ваљево 2009, стр. 182; *Наша борба*, бр. 4, 28. септембар 1941, стр. 10.

У почетку, већину чланова добровољачких одреда чинили су млађи припадници „Збора“ Димитрија Љотића, такозвани „Бели орлови“. Међутим, са настајањем нових јединица тај однос се мења пошто удео збораша не прелази првобитну цифру па већ крајем 1941. године они чине тек нешто више од десетине. Добровољачким одредима се прикључио и један део, углавном млађих, активних и резервних официра југословенске војске.¹⁴⁰

Крајем септембра долази до стварања нова три одреда. У Петровграду је, од чланова и симпатизера „Збора“ из Баната, 26. септембра формиран Четврти добровољачки одред, који је називан и „банатски“. Истог дана формирани су и Пети и Шести одред. Због свог састава, Пети добровољачки одред је био познат и као „шумадијски“, а командант му је био Марисав Петровић. Командант Шестог добровољачког одреда био је капетан Богомир Павловић, а одмах по формирању упућен је у Пожаревац да „очисти“ Браничево од партизана.¹⁴¹

Позиви за ступање у добровољачке редове упућивани су и преко штампе. У „Позиву добровољцима“ који је објављен у „Новом времену“ Србима се поручује да ступају у добровољце јер ће „спасити земљу од анархије, пустошења и глади“. Непријатељима су означени „плаћеници и поклоници црвене бољшевичке Москве, предвођени Јеврејима, са оружаним бандама одбеглих робијаша, цигана и других пљачкаша, руше и пале, убијају невинне људе, пљачкају и односе приватну домаћинску народну имовину и хоће да у црно завију земљу Србију“.¹⁴² И у партијској штампи „Збора“ објављивани су извештаји из борби, позиви и поруке добровољцима.¹⁴³ До краја септембра у Београду је било уписано 975

¹⁴⁰ *Не осећам се кривим. Дража Михаиловић пред судом. Стенографске белешке са суђења вођи четничког покрета*, приредили Ј. Кесар, Д. Лукић, стр. 419.

¹⁴¹ ВА, НДА, 153–4–2; М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, стр. 155.

¹⁴² „Позив добровољцима“, *Ново време*, 27. септембар 1941, стр. 1.

¹⁴³ „...Добровољци, желећи вам сваку срећу и молећи се увек Господу Богу да вам подари снагу и моћ да савладате непријатеље васколиког српства, ступајте вама својственим еланом, под туђавом вашом нек јекну планине и урвине. Нека се ваша ослободилачка песма, ослободиоци наши, разлегне широм ојађене Отаџбине, матице наше и – вратите нам се ускоро. Вратите нам се као победници, озарених и светлих лица; као лучоноше новог и радосног дана; као весници нове ере и као непобеђени са црвеним остацима комунистичке крпе – што се зове јудеоболшевичка застава – на светлуцавим врховима ваших победничких бајонета“ – *Наша борба*, бр. 3, 21. септембар 1941, стр. 4.

добровољаца, а заједно са радном службом која је била ангажована у Смедереву, укупно је у добровољачким јединицама било око 1.100 људи.¹⁴⁴

Седми добровољачки одред, под командом Александра Лазаревића, формиран је 3. октобра и одмах упућен у орашачки срез да „прочисти“ тај крај од комунистичких одреда, а Осми 11. октобра, након чега је упућен у околину Ресаве и Раванице са истим задатком.¹⁴⁵

У току октобра добровољачки одреди су водили многе борбе са партизанима. На простору Липовачка шума-Умка Четврти одред је, заједно са одредима жандармерије и четника Косте Пећанца, водио неколико борби са партизанима уз обостране губитке. У околини Аранђеловца, 7–8. октобра, борбе са партизанима водио је Седми одред, а у источној Србији дејствовао је Шести. У Крагујевац је 18. октобра стигао Пети добровољачки одред и на том простору боравио и за време масовног стрељања, а у периоду од 24–26. октобра, заједно са Трећим и Седмим и уз помоћ немачке артиљерије, учествовао је у борбама са партизанима и њиховом протеривању из Раче Крагујевачке.¹⁴⁶

У новембру су формирана још четири одреда. У Крагујевцу је 29. октобра формиран Десети одред и попуњен члановима и симпатизерима „Збора“ из Крагујевца, Краљева и Шумадије. За команданта је постављен Милош Војновић-Лаутнер. У Шапцу је био смештен Девети одред, који се формирао у периоду 5–9. новембар. На југу Србије формиран су Једанаести (12. новембра, са штабом у Лесковцу) и Дванаести добровољачки одред (18. новембра, штаб у Нишу). У ових дванаест одреда, формираних до краја новембра, укупно је било између 3.000–4.000 добровољаца¹⁴⁷

¹⁴⁴ ВА, НДА, 153–4–2.

¹⁴⁵ Исто.

¹⁴⁶ Исто; Мијат Бардак, „Из дневника 7. добровољачког одреда“, *Записи из добровољачке борбе*, IV, Минхен 1956, стр. 18–21; М. Бојић, *Југославенски народни покрет „Збор“ 1935–1945*, стр. 223; М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, стр. 156–159.

¹⁴⁷ У емигрантским сведочанствима наводи се 3.000, а у немачким документима цифра од 4.084 припадника добровољачких одреда – Б. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, стр. 218–219; ВА, НДА, 153–4–2; М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, стр. 160.

6. ОФАНЗИВА НА УСТАНИЧКУ ТЕРИТОРИЈУ И СЛОМ УСТАНКА

Крајем октобра и почетком новембра 1941. године, поред немачких снага које су дејствовале у северозападној Србији, оружане снаге „српске владе“ врше операције против устаника на целом простору окупиране Србије. У источној Србији је била активна Великоморавска група оружаних одреда под командом пуковника Љубе Бабића, који је имао успеха против комунистичких одреда око Петровца на Млави, Пожаревца и Великог Градишта.¹⁴⁸ У извештају Управног штаба Опумоћеног команданта у Србији Команданту Вермахта на Југоистоку, у периоду од 19. октобра до 4. новембра, детаљно се наводе борбе четничких, добровољачких и жандармеријских снага против партизанских одреда широм Србије у којима је, наводно, убијено преко 400 „комуниста“, а још много заробљено и рањено.¹⁴⁹

На југу Србије, и поред потписаног споразума са Немцима на Букуљи крајем августа, неки одреди Косте Пећанца још и почетком октобра су се држали прилично пасивно против партизана. Међутим, партизански напад на Прокупље (9. октобар) и велики сукоб на планини Пасјачи 12–14. октобра дотадашње нетрпељиве међусобне односе претварају у отворено непријатељске.¹⁵⁰

Сукоб који је, почетком новембра, избио између равногорских и партизанских јединица и поделио устаничке снаге, јасно је профилисао и став четника Косте Пећанца, који ступају у борбе против комуниста где год да се налазе, борећи се заједно са оружаним, добровољачким и жандармеријским одредима „српске владе“. У немачким извештајима у периоду од 5–13. новембра помињу се успешна сукобљавања „српске помоћне полиције“ са партизанским одредима у Шумадији, Поморављу, источној Србији и другде.¹⁵¹

Сукоб у устаничким редовима довео је и до сарадње на терену равногорских одреда са одредима „српске владе“. „Чете пуковника Драже

¹⁴⁸ *Зборник НОР-а*, I–21, стр. 150–152.

¹⁴⁹ Исто, XII–1, стр. 604–608.

¹⁵⁰ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 117–118.

¹⁵¹ *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 595–659.

Михаиловића“ сарађују са Недићевим одредима у заузимању Љига 7. новембра и на простору Лазаревац-Белановица 13. новембра. Такође, под командом мајора Милана Калабића, Пожешки и Горњомилановачки равнгорски одред воде интензивне борбе против партизана код Рудника 19–20. новембра, а забележена је сарадња и мајора Велимира Пилетића са жандармеријским одредима у борбама са партизанима код Кучева 18. новембра.¹⁵²

На простору Јагодина-Параћин-Крушевац, 7. новембра, почела је да пристиже немачка 113. пешадијска дивизија са Источног фронта. План деловања немачких снага за угушење устанка предвиђао је да 113. дивизија са свог концентрационог простора делује према западу, док би 342. дивизија наступала из Ваљева према југу. Истовремено, оружане снаге „српске владе“ требало је да се укључе у ове немачке операције и помогну дефинитивно сламање устаничких јединица у Шумадији и западној Србији.¹⁵³

Наредбом Милана Недића од 21. новембра, све колаборационистичке јединице на том простору су груписане у формацију названу *Шумадијски кор*, а за команданта је постављен пуковник Коста Мушицки. Шумадијски кор није деловао самостално већ је своје акције и дејства прилагођавао дејствима немачких снага. Највећи његов део требало је да буде ангажован на простору Рудник-Горњи Милановац и Крагујевац-Кнић. Штаб Кора налазио се у Крагујевцу, а у његов састав ушле су Горњоколубарска (тада промењен назив у Рудничку групу одреда), Гружанска и Западноморавска група одреда. Груписање је требало завршити до 23. новембра.¹⁵⁴

Након обављених консултација у Крушевцу са командантом немачке 113. дивизије, генерал-лајтнантом Фридрихом Цикволфом (Friedrich Zickwolff), командант Шумадијског кора пуковник Коста Мушицки је 24. новембра одржао

¹⁵² Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 120–121; *Зборник НОР-а*, I–21, стр. 170–172.

¹⁵³ *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 624–625.

¹⁵⁴ *Рудничком групом одреда* командовао је мајор Милан Калабић и чинили су је 9. оружани, 3. и 7. добровољачки, Љишки, Качерски и Пожешки четнички одред. Командант *Гружанске групе одреда* био је Марисав Петровић. Састојала се од 2. и 8. оружаног, 5. и 10. добровољачког одреда. *Западноморавска група одреда* је била састављена од 3. оружаног и Доњоибарског четничког одреда. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, стр. 160–161; С. Живановић, *Трећи српски устанак*, стр. 502–504.

саветовање са командантима свих подређених јединица и одредио им конкретне задатке.¹⁵⁵

Коначна немачка офанзива је почела 25. новембра. Са севера је наступала 342. дивизија правцем Ваљево-Пецка-Љубовија-Бајина Башта-Ужице и Ваљево-Косјерић-Ужице, а 113. дивизија је наступала у четири правца: Краљево-Чачак, Крагујевац-Кнић-Чачак, Крагујевац-Горњи Милановац-Чачак и Краљево-Рашка. У овим акцијама били су укључени и делови немачких посадних јединица – 714. и 717. посадна дивизија.¹⁵⁶

Одреди Шумадијског кора су имали задатак да помогну главне немачке снаге ангажујући се на правцу Белановица-Рудник према Горњем Милановцу, Чачку и Ужицу. Већ 23. новембра изјутра Рудничка група одреда је напала партизанске снаге у Руднику и, након жестоких борби и уз помоћ немачке артиљерије, дефинитивно заузела то место 27. новембра, а партизани су се повукли ка Горњем Милановцу. У овом нападу Рудничкој групи одреда помогле су и неке равногорске јединице.¹⁵⁷

Гружанска група одреда је 26. новембра заузела Кнић, а истог дана Западноморавска је кренула на задатак затварања одступнице партизанским јединицама које су се повлачиле пред колоном 113. дивизије која је наступала правцем Краљево-Чачак-Пожега. Штаб Шумадијског кора се кретао са немачким јединицама на правцу Краљево-Чачак.¹⁵⁸

Пред многоструко јачим непријатељем, партизански одреди су губили упоришта. Рудничка група је, након коначног освајања Рудника, кренула према Горњем Милановцу. Напад је почео 28. новембра изјутра, а следећег дана је сломљен партизански отпор и одреди Рудничке групе су ушли у Горњи Милановац, где су остали као посада. Без већег отпора, 28. новембра, немачке јединице су ушле у Чачак, а за њима и штаб Шумадијског кора. Гружанска група

¹⁵⁵ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 123–124; М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, стр. 162.

¹⁵⁶ Ј. Марјановић, *Устанак и НОП у Србији 1941*, стр. 382–383; *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, књ. 1, стр. 118–119.

¹⁵⁷ *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 672–673; С. Живановић, *Трећи српски устанак*, стр. 504–510.

¹⁵⁸ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 124–125.

је 29. новембра стигла до Мрчајеваца и Прељине, а од 2. децембра је 5. добровољачки одред гарнизониран као посада у Чачку.¹⁵⁹

Последњи отпор пред наступајућим окупаторским и колаборационистичким јединицама пружили су партизански одреди пред Ужицем, на превоју Кадињача, 29. новембра. За обезбеђење одступнице одређен је Раднички батаљон Ужичког НОП одреда. Укупно су прикупљене три чете са 270 бораца. Када је наишла немачка колона, коју су чинили војници 69. пешадијског пука 342. дивизије, само је за кратко време спречено њено напредовање. Напад је веома лако сломљен, а партизански губици су били преко 240 мртвих. Неколико сати касније, немачке снаге ушле су у небрањено Ужице. Од 2. децембра као стална посада у Ужицу одређени су 10. добровољачки и 2. оружани одред из Гружанске групе Шумадијског кора.¹⁶⁰

У извештају Команданта оружаних снага на Југоистоку Врховној команди Вермахта од 30. новембра 1941. године наводе се обострани губици у завршној немачкој офанзиви на устаничку територију: „Губици непријатеља: 572 мртва, 85 рањених, 224 заробљена; заплена 3 топа, 3 митраљеза, 14 пушкомитраљеза, 46 минобацача, 1500 пушака. Наши губици: 2 мртва, 2 рањена“.¹⁶¹

Колаборационистичка дневна и недељна штампа је са одушевљењем поздравила завршетак операција и уништење партизанске слободне територије. У „Понедељку“ је најпре објављена кратка информација: „Очишћена су последња болшевичка гнезда немира у Чачку и Ужицу. Комунистичке банде које су тамо

¹⁵⁹ С. Живановић, *Трећи српски устанак*, стр. 510–513; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Осветљавање истине. Документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, књ. I, Чачак-Краљево 2006, стр. 423–425.

¹⁶⁰ Наредба од 2. децембра, командант Шумадијског кора је извршио дислокацију јединица. Осим јединица које су већ наведене као посаде у Горњем Милановцу, Чачку и Ужицу, у тексту изнад, распоред је био следећи: у Краљево су распоређени 7. добровољачки и 9. оружани одред, у Пожегу 3. добровољачки, Ивањицу, Ариље, Каону и Гучу су запосели четници војводе Мојсиловића, долину реке Груже београдски и рековачки четници, а Трстеник четници војводе Гордића. – Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Осветљавање истине. Документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, књ. I, стр. 425; В. Глишић, *Ужичка република*, стр. 253–257; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 125.

¹⁶¹ *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 684–685.

пљачкале, уништене су“,¹⁶² а 2. децембра у „Новом времену“ налазимо детаљан извештај из Ужица и Чачка.¹⁶³

У извештају Милану Недићу, након завршетка антикомунистичке операције, пуковник Мушички говори о постигнутим резултатима: „У року од 26. до 29. новембра сломљен је отпор комунистичких банди, као и духовна снага комунистичких организација у сливу Западне Мораве, заузимањем места: Горњег Милановца, Чачка, Пожеге, Ужица, Ивањице, Гуче и Ариља. Неоспорно је да се за овако велике резултате има првенствено захвалити немачкој војсци, али не сме се заборавити ни признање нашим одредима који су, с обзиром на јачину и материјалну опрему, имали додељен за рад најтежи терен на коме су готово једновремено постизали резултате који су били у сагласности са немачком војском“.¹⁶⁴

Након освајања средишта партизанске територије, Немци су наставили потеру уз реку Ђетињу, према Увцу и Кокином Броду гонећи њихове одреде према демаркационој линији са италијанском окупационом зоном. Убијали су сваког ко је побуђивао сумњу да припада партизанима, немајући милости ни према рањеницима. Довршујући операцију, немачке јединице су на западу освојиле Лозницу (3. децембра) и Ивањицу (4. децембра).¹⁶⁵

Обрачунавши се са комунистима, Немци су се окренули уништењу центра равнорског покрета отпора. Задатак је 3. децембра поверен 342. дивизији. У овој

¹⁶² „Очишћена последња бољшевичка гнезда у Чачку и Ужицу“, *Понедељак*, 1. децембар 1941, стр. 1.

¹⁶³ У овим написима уочљиво је повећавање улоге и значаја колаборационистичких одреда у операцијама против комуниста: „Према смишљеном плану почеле су 28 пр. мес. концентричне операције које су имале за циљ дефинитивно ликвидирање последњих комунистичких оаза у Србији. Тога дана одреди мајора Калабића ушли су у Горњи Милановац којом је приликом побијено 28 бандита. Прекјуче су друге трупе наступајући долином Мораве изненадили комунисте у Чачку истеравши их из града, не дајући им прилике да униште и један важан објекат... У Чачак је ушао на челу српских добровољачких одреда командант добровољаца пуковник г. Бранко [Коста, Н. С.] Мушички. Становништво града приредило је одушевљен дочек ослободиоцима. Може се рећи да је у току прекјучерашњег дана сваки сат доносио по једну нову комунистичку катастрофу, а истовремено по један нови тријумф националних снага које су непоколебљиво решене да униште и последње комунисте у земљи... Тачно у 13 часова ослобођено је и Ужице комунистичког терора. Становништво је са сузама у очима грлило своје ослободиоце још под свежим утисцима страховитих недела која су комунисти вршили над становништвом...“ – П. Р., „Коначно уништење комунистичког терора у земљи“, *Ново време*, 2. децембар 1941, стр. 3.

¹⁶⁴ ВА, НДА, 50А–1–1, Извештај команданта Шумадијског кора Милану Недићу од 1. децембра 1941.

¹⁶⁵ *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 694–713.

акцији нису користили помоћ Недићевих одреда, јер у њих нису имали поверења. То неповерење је било оправдано јер је Михаиловић информацију о немачком нападу добио управо од припадника колаборационистичког војног апарата. Постоје различити извори о томе ко га је обавестио, али најчешће се помиње пуковник Коста Мушички, кога су Немци и ухапсили 7. децембра.¹⁶⁶

Рано изјутра, 6. децембра, почела је операција „Подухват Михаиловић“. Са четири стране почео је напад на центар равногорског покрета, а једна од колона је наступала правцем Ваљево-Дивци-Мионица-Струганик-Равна Гора. У Струганику су обавештени да се Михаиловић налази у кући мајора Александра Мишића. Након што су Немци примећени, Михаиловић је са пратњом успео да побегне. У овој акцији Немци су успели да ухапсе мајоре Александра Мишића и Ивана Фрегла, које су, недуго потом, и стрељали. Дан касније, 7. децембра, све четири наступајуће немачке колоне сусреле су се на Равној Гори затекавши тамо празан логор који су спалили.¹⁶⁷ У овој операцији је, према немачким подацима, страдало 10, а заробљено 390 „Михаиловићевих четника“, а немачке јединице су „дошле до богатог плена“: 330 пушака, 5 митраљеза, 21.000 пушчаних метака, 1.100 телефона, 1 краткоталасна пријемна станица, више мотоцикала, 37 коња итд.¹⁶⁸

Немачка офанзива на Равну Гору није постигла очекивани резултат из неколико разлога. Најпре, равногорски одреди нису ступали у фронталну борбу јер су њихови команданти исправно резоновали да такав сукоб са надмоћнијим непријатељем може донети само беспотребне жртве. Један од разлога је и што Немцима у нападу, због неповерења, нису помагали оружани одреди српских колаборациониста који су могли бити од користи на терену који су познавали боље од окупаторских војника. Напоследку, веома распрострањена пракса легализовања равногорских одреда, који су се, искористивши конфузију, пред Немцима представљали као Пећанчеви четници, сеоске страже или су се прикључивали оружаним одредима „српске владе“ преко личних познанстава са

¹⁶⁶ С. Краков, *Генерал Милан Недић. На оштрици ножа*, књ. I, стр. 300–302.

¹⁶⁷ К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. I, стр. 160–162; *Књига о Дражи*, књ. I, стр. 239–241; Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979, str. 182–183.

¹⁶⁸ *Зборник НОР-а*, XII–2, стр. 1038.

командантима тих одреда, кључни је разлог због кога није потпуно уништена организација ројалистичког покрета отпора.¹⁶⁹

Крајем децембра 1941. године окупирана Србија је углавном била пацификована, иако се у немачким извештајима констатује да и даље постоје мање комунистичке групе у западној (на подручју Ваљева, Ужица, Крупња), јужној (око Лесковца и Лебана) и источној Србији (код Великог Градишта и Кладова), као и у Санцаку, на граници између немачке и италијанске демаркационе зоне. За Михаиловићеве присталице се наводи да се више нигде не упуштају у борбу и да је „националистичка група устаника изгледа стварно разбијена“, али и такође да „покушавају да се прикрију у српској жандармерији и у четничким јединицама Косте Пећанца“.¹⁷⁰

Према извештајима генерала Бадера, са краја 1941. године, јединице немачке казнене експедиције су „постигле очекивани успех и допринеле битном смирењу стања у Србији. Одлучујуће је било код тога, не толико број у борбама побијених устаника, него много више драконске мере одмазде и чињеница да су довољно јаке, боље наоружане и добро опремљене немачке јединице, умешно и енергично вођене, потражиле банде и на оним местима где су се оне, услед непроходности земљишта, досада осећале сигурним, или где су, у недостатку довољних немачких снага, проводиле неузнемиравано терор“. Ипак, даље наводи Бадер, „српски устанички покрет не може се још сматрати коначно угушеним... мора се рачунати да ће, наступањем топлијег годишњег доба, устанички покрет оживети, пре свега онда, када буде општа ситуација захтевала извлачење већих снага из Србије“.¹⁷¹

Завршетком антикомунистичке операције, простор окупиране Србије је 3. децембра напустио генерал Беме, а функцију опуномоћеног командујућег генерала у Србији (*Der Bevollmächtigten Kommandierenden General in Serbien*) преузео је 6. децембра генерал Паул Бадер. Истовремено, успостављена је нова

¹⁶⁹ Бојан Димитријевић наводи да су у периоду новембар-децембар 1941. године, између осталих, легализовани равногорски одреди: Љубићки, Пожешки, Ужичко-пожешки, Црногорски, одред В. Пантелића, капетана Р. Стојановића, капетана Рајковића, поручника Н. Калабића... - Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 131.

¹⁷⁰ *Зборник НОР-а*, XII-1, стр. 795–796.

¹⁷¹ *Зборник НОР-а*, XII-2, стр. 1038–1040.

војно територијална подела Србије са одговарајућим бројем обласних, окружних и месних војних командантура.¹⁷²

Шумадијски кор је расформиран 8. децембра, а добровољачки и оружани одреди су гарнизорани у градовима западне Србије. Груписање одреда у веће јединице навело је колаборационистичку управу да постојеће стање констатује и формално. Наредбом од 16. децембра наведено је шест група оружаних одреда, а команданти оружаних група су истовремено били и команданти места у којима се налазио њихов штаб. Наведене су следеће групе:

- Рудничка група (командант мајор Милан Калабић);
- Крагујевачка група (командант потпуковник Михаило Стефановић);
- Чачанска група (командант потпуковник Божидар Костић);
- Пожешка група (командант мајор Манојло Кораћ);
- Ужичка група (командант потпуковник Сретен Страњаковић);
- Рашка група (командант поручник Машан Ђуровић).¹⁷³

„Недићева влада“ је крајем децембра 1941. године донела уредбу о новој административној подели којом је простор окупиране Србије подељен на 14 округа. Том уредбом су прецизиране и надлежности окружних начелника који су добили улогу да као представници владе „врше највишу политичку и општу управну власт у округу“. Неки од команданата оружаних одреда су том приликом постали окружни начелници (Милан Калабић, Драгомир Лукић, Манојло Кораћ, Сретен Страњаковић).¹⁷⁴

Због потребе да се део немачких оперативних јединица пребаци на источни фронт, почев од 30. децембра започело је размештање бугарских јединица на

¹⁷² По тој подели постојале су четири фелдкомандантуре и једна самостална крајскокомандантура: фелдкомандантура 599 у Београду (потчињена јој је била и ортскокомандантура II/378 у Пожаревцу), фелдкомандантура 610 у Краљеву (потчињене су јој биле крајскокомандантуре 832 у Крагујевцу, 833 у Крушевцу, 834 у Ћуприји, 838 у Кос. Митровици и 847 у Ужицу), фелдкомандантура 809 у Нишу (са крајскокомандантурама 857 у Зајечару и 867 у Лесковцу), фелдкомандантура 816 у Шапцу (била јој потчињена и крајскокомандантура 861 у Ваљеву) и самостална крајскокомандантура 823 у Петровграду која је управљала подручјем Баната и била директно потчињена команданту Србије - *Зборник НОР-а*, XII-1, стр. 711-718.

¹⁷³ ВА, НДА, 50А-1-16; М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. I, стр. 164-165.

¹⁷⁴ Тада су формирани следећи окрузи: 1) банатски 2) београдски 3) ваљевски 4) зајечарски 5) крагујевачки 6) краљевачки 7) крушевачки 8) лесковачки 9) митровички 10) моравски 11) нишки 12) пожаревачки 13) ужички 14) шабачки. – „Уредба о административној подели земље“, *Службене новине*, 26. децембар 1941, стр. 1-4; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 135.

територији окупиране Србије. Бугарски окупациони корпус, јачине три пешадијске дивизије (6, 17. и 21. пеш. дивизија), сменио је немачку 113, 342. и 717. пеш. дивизију у 35 срезова југоисточне и источне Србије, односно на простору нишког, лесковачког, зајечарског и моравског округа. Ова мера је спроведена и поред протеста српске колаборационистичке управе, а генерал Недић је, сазнавши, нудио и оставку која није уважена.¹⁷⁵

¹⁷⁵ Командант I бугарског окупационог корпуса је био генерал-лајтнант Асен Николов. Седиште ове јединице је било у Нишкој Бањи. – Мирослав М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Београд-Ниш, 1983, стр. 164–166; Димитрије Кулић, *Бугарска окупација 1941–1944*, књ. 1, Ниш 1970, стр. 124–125.

II

ОСНИВАЊЕ И ОРГАНИЗАЦИЈА

СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ

1. ОСНИВАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ

Непосредно по окончању акције за уништење устаничке територије, а истовремено са територијалном реорганизацијом земље, наметнула се потреба и за реорганизацијом владиних оружаних одреда и неком врстом унификације различитих формација. Уместо жандармерије, реликта претходне државе, која се показала неефикасном и недовољно употребљивом у „умирењу“ Србије, било је потребно створити једну нову, снажнију и боље организовану формацију.

Почетна иницијатива је кренула од колаборационистичке владе. Генерал Недић је још новембра 1941. затражио помоћ Шефа Управног штаба Харалда Турнера да му помогне у организовању једне полицијске формације.¹⁷⁶ Ово се поклапало са немачким плановима за реорганизацију сопственог система безбедности па је Турнер 1. децембра 1941. сачинио један план који је послао команданту Југоистока. По том плану све тадашње колаборационистичке војно-полицијске формације (жандармерија, добровољци и Пећанчеви четници) је требало да броје не више од 17.000 људи. Међутим, Недић се са овим предлогом није сложио јер је сматрао да овакве снаге неће бити у стању да успешно пацификују Србију. Сматрао је да се овај задатак може успешно извршити наоружавањем 30.000 војника који би били распоређени у касарнама у већим градским центрима и били у стању да реагују снажним јединицама уколико дође до појаве устаничких снага. По његовом мишљењу овакав распоред је био много ефикаснији од великог броја малих станица, које би биле лака мета за разоружавање. Међутим, немачка окупациона управа није била расположена да наоружа и опреми оволики број Срба.¹⁷⁷

У првој половини децембра 1941. у Србију долази потпуковник Андреас Мај¹⁷⁸ са неколико официра. Он је послат у Србију од стране шефа немачке

¹⁷⁶ Немачка обавештајна служба, књ. IV, стр. 656.

¹⁷⁷ М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. I, стр. 286–287.

¹⁷⁸ Андреас Мај (Andreas May). Заповедник Полиције поретка у Србији (BdO). Најпре у чину потпуковника, па пуковника, на крају постао и генерал. У Србији остао до средине 1944. године.

Полиције поретка (Ordnungspolizei)¹⁷⁹ Курта Далугеа¹⁸⁰ са задатком да помогне питање формирања колаборационистичке полиције. Он је сматрао да немачка улога у оваквој полицији треба да се ограничи на опште управљање, обучавање и надзор. Иначе, прва јединица Полиције поретка је у Србију дошла још јуна 1941. године – 64. резервни полицијски батаљон који је формиран у немачком граду Келну. Овај батаљон је био најпре подређен шефу Командног штаба Војног заповедника, пуковнику Гравенхорсту, а октобра 1941. дошао је под надлежност шефа Управног штаба, Харалда Турнера.¹⁸¹

Потпуковник Андреас Мај је 17. децембра 1941. године министру унутрашњих послова Милану Аћимовићу послао молбу, која је више личила на наређење, да одмах приступи изради једног организационог штаба у Министарству унутрашњих послова за „нову организацију под одговорним вођством, коме припадају 3 струке, градска, пољска (фелдполиција, војна) и погранична полиција“. На крају потпуковник Мај „моли“ да га до 5. јануара извести о спроведеним мерама. Овај документ је први конкретан извор у коме се већ виде уобличене контуре на основу којих је касније створена формација о којој је реч у овом раду.¹⁸²

¹⁷⁹ Полиција поретка (Ordnungspolizei). Након централизације немачке полиције 1936. године Полиција поретка је постала једна од двеју главних полицијских служби у Трећем рајху. Док је Безбедносна полиција (Sicherheitspolizei) била задужена за контролу политичких противника (Geheime Staatspolizei – Gestapo) и криминалистичку истрагу (Kriminalpolizei), Полиција поретка је била главна полицијска снага у земљи у коју су улазиле градске и провинцијске полиције, жандармерија, саобраћајна и речна полиција, ватрогасци, а и различите врсте помоћних полиција. Пошто су носили зелене униформе, били су познати и као „зелена полиција“ – Gordon Williamson, Gerry Embleton, *World War II German Police Units*, London 2012.

¹⁸⁰ Курт Далуге (Kurt Max Franz Daluge, 1897–1946). Служио у немачкој војсци у Првом светском рату у којем је рањен. Постаје члан Нацистичке партије 1923. године и брзо напредује у хијерархији. Изабран је за посланика у Рајхстагу 1932, а након реорганизације немачке полиције 1936. постаје шеф Полиције поретка. Након убиства Рајнхарда Хајдриха у Чешкој, 1942. постаје заменик протектора Чешке и Моравске. Директно је наредио уништавање чешких села Лидице и Лежаки и убијање свих њихових житеља као одмазда за убиство Хајдриха. Повлачи се са свих функција због здравствених проблема маја 1943. Ухапшен је по завршетку рата и суђено му је у Чехословачкој, где је због својих злочина осуђен на смрт. – Louis L. Snyder, *Encyclopedia of the Third Reich*, Ware (Engleska) 1998, str. 61.

¹⁸¹ Поред људства које је стигло из Немачке, 64. полицијски батаљон је још 1941. створио чете помоћне полиције од фолксдојчера. Касније, када је од фолксдојчера формирана 7. СС дивизија, млађе људство је ушло у њен састав, док је старије остало у саставу овог полицијског батаљона. Помоћна полиција је формирана и од Словака, Руса белогардејаца, а касније и муслимана из Санцака. *Немачка обавештајна служба*, књ. IV, стр. 656–657.

¹⁸² У наставку овог наређења прецизира се шта би још требало да изврши тај „организациони штаб“: „...2) мере за обухватање сада постојећег бројног стања особља државне полиције, жандармерије и финансијске контроле. 3) Мере за врбовање особља за поуну празних места.

Само десет дана касније, 27. децембра, на конференцији са новопостављеним окружним начелницима, Недић им помиње да ће у сваком окружном седишту имати „хиљаду људи добро наоружаних, добро командованих и моторизованих на своме расположењу“, а у „угроженим окрузима биће их и више“. Начелницима је дат задатак да нађу „зграде потребне за збрињавање тог полицијског корпуса и делова тог корпуса“. У наставку конференције и помоћник Министра унутрашњих послова Цветан Ђорђевић такође помиње окружним начелницима скоро оснивање „полицијског корпуса“ те да је потребно „одмах да се постарају за зграде и уопште за смештај“.¹⁸³

Очигледно да су се колаборационистичке власти озбиљно позабавиле овим проблемом пошто се већ првог дана јануара 1942. у дневним новинама „Ново време“ помиње нова формација под називом „државна полиција“. У том новинском тексту се наводи да је „одлучено да се оснују школе и течајеви, кроз које ће проћи сви службеници државне полиције“. Из текста сазнајемо и да је Главну школу, у присуству 150 официра и подофицира инструктора, отворио „новопостављени командант државне полиције пуковник г. Љуба С. Бабић“.¹⁸⁴ Интересантно је да се оваква информација налази у дневној штампи, а да нема

4) Постављање смерница у погледу напредовања (предлози). 5) Обухватање и припремање оружја, одеће и спреме за ову државну полицију, укључно и школе. 6) Мере за школовање. Избор наставног персонала. Информативни школски курс почетком јануара у Београду. 7) Оснивање школе за помоћну полицију у 13 срезова, 14 дневни курсеви за јединствену обуку. 8) Постављање наставног плана са поделом у погледу времена градива. 9) Предлози за попуњавање службеничких места у а) градској полицији, б) пољској полицији и в) пограничној полицији...“ – Историјски архив Београда (ИАБ), Управа града Београда (УГБ), Специјална полиција (СП), к. 591.

¹⁸³ ВА, НДА, 1–2/1–19, Упут за рад окружним начелницима председника Министарског савета 27. децембра 1941.

¹⁸⁴ Љуба Бабић (1890–1946). Право име му је било Албрехт фон Шиндлер. Кад је почео Први светски рат мобилисан је у аустроугарску војску. Због брака са Српкињом пребегао је српској војсци децембра 1914. и узео име Љуба Бабић. После рата је наставио службу у југословенској краљевској војсци. Како је наведено у тексту напред један је од главних команданата оружаних одреда Недићеве владе који су гушили устанак у 1941. години. У фебруару 1942. године Немци откривају његов прави идентитет и хапсе га због дезертирања у Првом светском рату. Отпремљен је у заробљенички логор у Немачкој. Након рата се укључује у рад српске антикомунистичке емиграције, али су га киднаповали припадници Озне и транспортовали у Београд. Осуђен је на смрт стрељањем. – *Колаборационисти пред судом Озне. Саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне*, приредили: Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија, Београд 2018, стр. 199–200.

баш никаквог помена о „државној полицији“ у *Службеним новинама* „Владе народног спаса“. У тексту се налази и фотографија пуковника Љубе Бабића.¹⁸⁵

Ново време од 14. јануара доноси опширан текст о новој формацији, којој се сада додаје национални епитет па носи назив „Српска државна полиција“. У тексту препуном пропагандистичких тонова наводи се да је организовање новоосноване полиције извршено у „свим основним линијама брзим, готово невероватним темпом“ и да се овај посао одвија „беспримерним еланом и преданошћу, под личним руководством команданта пуковника г. Љубе Бабића, енергичног и прослављеног нашег војног старешине и ратника“. Како се даље наводи, „сада се приступило и последњем стадију у организовању Српске државне полиције: попуњавању кадра са људима челичнога карактера, испуњених патриотизмом и свешћу о одговорности, дужности и часи, пожртвованих и спремних да даду све од себе за високе циљеве службе... Они ће служити народу и отаџбини под вођством старешина, који својом чистом и светлом прошлошћу заслужују поверење народа и целокупног будућег кадра Српске државне полиције“. У конкурсу за пријем званичника (подофицира и редова), у пољску, градску и граничну полицију, који следи, наведени су услови. Првенство пријема у службу су имали они кандидати „који су се одазвали позиву за обнову Србије и учествовали у борби (четници, добровољци, одредници, итд.)... и бивши подофицири, подразумевајући и резервне, као и бивши питомци разних војних школа“. Потом се наводе и повластице које ће имати они који буду примљени: месечна примања, бесплатна униформа, бесплатан стан у касарни, заједничка исхрана, право на пензију, бесплатно лечење у болницама, обезбеђење породица у случају смрти или рањавања и слично. На крају се наводи и процедура око пријема молби за пријем. Овај конкурс је датиран на 9. јануар 1942. године.¹⁸⁶

Крајем јануара долази и до реорганизације немачког безбедносног и полицијског апарата. Спојене су оперативна група безбедносне полиције

¹⁸⁵ „Оснивање школа и течајева за службенике државне полиције“, *Ново време*, 1. јануар 1942, стр. 3.

¹⁸⁶ Кандидати су морали бити: српске народности и нису смели имати „јеврејске или циганске крви“; старости између 20 и 30 година; телесно и душевно здрави; нежењени или удовци без деце; беспрекорног владања; да су писмени; да су високи најмање 172 цм за пријем у градску или најмање 168 за пријем у пољску или граничну полицију. – ВА, НДА, 33А–3–9, Услови за пријем у Српску државну полицију; „Велики, светао и частан задатак Српске државне полиције“, *Ново време*, 14. јануар 1942, стр. 3.

(Sicherheitspolizei) и партијска обавештајна служба (Sicherheitsdienst) у институцију Заповедника полиције сигурности и службе безбедности (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst – BdS) и на ту функцију именован пуковник др Емануел Шефер.¹⁸⁷ У исто време је створена и функција Заповедника полиције поретка (Befehlshaber der Ordnungspolizei – BdO) и на ту функцију постављен већ поменути потпуковник Андреас Мај, који је нешто раније дошао у Србију. Тада су у Србију дошла још четири полицијска пука и, поред већ поменутог 64. полицијског батаљона, подређени потпуковнику Мају. Хитлеровом наредбом од 22. јануара 1942. за Вишег вођу СС-а и полиције (Höherer SS- und Polizeiführer) постављен је Аугуст Мајснер.¹⁸⁸ Њему су подређене институције којима су руководили Шефер и Мај, а такође је био задужен и за општу организацију СС-а, коју је тек требало изградити, и за немачку народну групу у Србији. У наредби је стајало и да Мајснер „има право надзора и наређивања српским властима и полицији“ и да му је нарочита дужност „надзор, изградња и употреба српских полицијских снага“.¹⁸⁹

У Новом времену се Српска државна полиција поново помиње 28. јануара, када је, Недићевом наредбом, унапређен један већи број официра који су учествовали и истакли се у „борби за спас Српства од разорне и комунистичке акције“. Као први у том реду наведен је пуковник Љуба Бабић, који је том приликом унапређен у чин артиљеријског бригадног генерала. Унапређени су и потпуковник Драгомир Лукић, мајор Манојло Кораћ, мајор Милан Калабић, потпуковник Владимир Нешковић и многи други нижи официри, укључујући и

¹⁸⁷ Др Емануел Шефер (Emanuel Schäfer, 1900–1974). По занимању правник. Од 1925. ради у полицији у Потсдаму. По доласку нациста на власт брзо напредује. Учествовао је у инвазији на Пољску 1929. године где је био задужен за јеврејско питање. У Београд долази у јануару 1942. и постаје заповедник новоуспостављене институције Заповедника полиције сигурности и службе безбедности (BdS). Један је од најодговорнијих за прогон и ликвидацију Јевреја у окупираној Србији и ликвидацију логора Сајмиште. Након рата се скривао, а откривен је 1951. и осуђен у Западној Немачкој на шест и по година затвора. – Славко Одић, Славко Комарица, *Ноћ и магла. Гестапо у Југославији*, Загреб 1977, стр. 136, 200.

¹⁸⁸ Аугуст Мајснер (August Meyszner, 1886–1947). После завршене кадетске школе служио као официр у аустроугарској војсци, а 1908. године прелази у жандармерију. Због припадништва Нацистичкој партији у учешћа у пучу, 1934. године бежи из Аустрије и запошљава се у немачкој полицији. У Другом светском рату најпре на дужности заповедника Полиције поретка у Норвешкој, а почетком 1942. је именован за Вишег вође СС-а и полиције у Србији. Као изразити србофоб завео је оштар режим репресалија. У фебруару 1944. смењен је на иницијативу Хермана Нојбахера. Након рата је испоручен новим југословенским властима и осуђен на смрт. *Колaborационисти пред судом Озне*, стр. 82.

¹⁸⁹ *Зборник НОР-а*, XII–2, стр. 59–60.

питомце Ниже школе војне академије, који су добили прве официрске чинове.¹⁹⁰ У посебном тексту са сликом Љубе Бабића, који се и овде наводи као „командант новоосноване Српске државне полиције“, помиње се да је „за врло кратко време успео... да организује државну полицију и да успостави све потребне основе за њен рад“.¹⁹¹

Чим је дошао у Србију, 4. фебруара, Аугуст Мајснер је посетио генерала Недића. На том разговору је највише било речи о „организовању нове српске полиције“. Сложили су се око почетне снаге ове формације – 15–16 хиљада људи. Ипак, било је недоумица одакле толико људство регрутовати. Иако је Недић имао намеру да укључи и добровољачке јединице за које је намеравао да их „расподели на све полицијске секторе у земљи“, Мајснер је био мишљења да се „добровољци организују као затворена формација сама за себе, како не би у старој околини могли бити идеолошки заведени“. Недић је изложио план по ком би се из 12 округа регрутовало по 500 људи, што би уз тадашњих 7.500, који су се већ налазили у наоружаним одредима и жандармерији, чинило 13.500. На том састанку је било речи и о имену нове формације. Иако је Мајснер сматрао да би најадекватнији назив био „полиција“, Недић је био против назива „полиција“ и „жандармерија“, због компромитације у претходном режиму југословенске краљевине. Назив који је фаворизовао Недић, а истакао је и да је то предлог Димитрија Љотића, био је „народна гарда“. На крају састанка Недић је покренуо питање официрског кадра нове формације, означивши као непоуздане одређен број официра оружаних одреда и жандармерије. Молио је Мајснера за помоћ да се из заробљеништва пусте официри који су се „добровољно ставили на располагање за борбу против комунизма у Србији“. Мајснер по овоме питању није хтео да се обавезе већ је

¹⁹⁰ У истој наредби, поред већ поменутих, унапређено је још 65 активних и резервних официра од потпоручника до мајора. Такође, у чин потпоручника је унапређено 30 активних и 6 резервних подофицира, као и 32 питомца Ниже школе Војне академије. – „Унапређење великог броја активних и резервних официра“, *Ново време*, 28. јануар 1942, стр. 5; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 145.

¹⁹¹ „Г. Љуба Бабић нови бригадни генерал“, *Ново време*, 28. јануар 1942, стр. 5.

предложио да се у официре унапреди одређен број подофицира који су се у дотадашњим борбама показали заслужни.¹⁹²

На конференцији Милана Аћимовића са окружним начелницима почетком фебруара говорило се и о проблемима који су постојали у одређеним окрузима, а у вези са покушајима за регрутовање људи у „државну полицију“. Начелник Лесковачког округа Сретен Страњковић је 6. фебруара поменуо да су велики проблем за регрутацију четници Косте Пећанца: „...Али су они развили велику агитацију да се нико не јавља за полицију, јер они неће контролу и то је народу досадило“. Исти проблем помиње и начелник Нишког округа Чедомир Младеновић: „...Реорганизацију у Управи полиције нисам могао да спроведем зато јер је кроз полициски курс прошло 70–80 људи. Из одреда је било само 7 кандидата као и из грађанства, јер као што су и друге колеге казали четници су настојавали да људи не иду у полицију“. У Шабачком округу, начелник Душан Поповић као сметњу у одзиву људи наводи и старешине добровољачких одреда: „...Али је тај командант добровољаца тамо код мене забранио да ни један добровољац не сме да уђе у полицијску школу, и ако су добровољци баш желели да се у ту школу уврсте. Командир чете и цела чета казали су да би они врло радо ушли у полицијску школу, али да то не да командант њихов“.¹⁹³

Активност на коначном обликовању изгледа и улоге нове војне формације се интензивира па 7. фебруара Недић одржава састанак и са генералом Бадером. На томе састанку су, поред њих двојице, учествовали и Милан Аћимовић и Харалд Турнер. Констатовано је да је број од 9–10 хиљада људи, са колико је располагао Недић, недовољно да се одржава мир, као и да су „четници непоуздани као и добровољачки одреди“. Сложили су се са предлогом Харалда

¹⁹² Немачка обавештајна служба. Књига VIII. Збирка докумената Србија, Београд 1956, стр. 535–537. Занимљиво је да Недић на послератном саслушању пред истражитељем Озне нешто другачије тумачи избор назива: „Што се тиче самог назива СДС тај је назив поникао у самој влади. Напомињем да су Немци одбили наш предлог за стварањем жандармерије са мотивацијом, да би то значило, ако ми будемо увели жандармерију да имамо своју државу“ (ВА, ЧА, 269–1–38, Записник о саслушању Милана Недића 1. фебруара 1946).

¹⁹³ ВА, НДА, 1А–2–29, Стенографске белешке конференције чланова Српске владе са окружним начелницима 5–7. фебруар 1942.

Турнера да се иде постепено, односно да се организује бар 10.000 полицајаца, па да се потом разоружавају четници и непоуздани добровољци.¹⁹⁴

Према писању часописа *Српски народ* средином фебруара долази до преформирања снага Српске државне полиције у „Српску народну гарду“.¹⁹⁵ У тексту изнад навели смо да је, на састанку са Мајснером, Недић истакао да је заједнички предлог српских колаборациониста за назив нове формације управо тај – „народна гарда“. У архивској грађи смо пронашли сачувану „Уредбу о устројству Српске народне гарде“, која је нажалост недатирана. Међутим, анализирајући је, закључка смо да управо потиче из прве половине фебруара 1942. године, пошто је готово идентична са Уредбом о устројству Српске државне страже, која је ускоро уследила, а у знатној мери се разликује од Конкурса за пријем званичника у Српску државну полицију са краја јануара.¹⁹⁶

Најранији званичан документ да је назив нове формације „Српска државна стража“ наилазимо у прве три наредбе Команданта Српске државне страже, које су све издате 26. фебруара 1942. Првом наредбом извршен је распоред официра у Команду СДС, њена оделења, отсеке и окружне команде, осим у окрузима Банатском и Митровичком. У заглављу стоји да се ова постављења врше у складу са наређењем Министра унутрашњих послова од 23. фебруара. Тада је за команданта СДС постављен дивизијски генерал Стеван Радовановић, а поред њега распоређено је још 287 официра.¹⁹⁷ Другом наредбом извршен је распоред подофицира у Команди СДС.¹⁹⁸ Трећа наредба је најпре констатовала да је „Господин Министар унутрашњих послова својим решењем Пов. бр. 352 од 23. фебруара 1942. г. изволео [је] наредити да се организациони штаб Српске државне полиције расформирано закључно под 27. фебруаром т. г. а од 28. фебруара т. г. да се формира и отпочне дејство штаба Команда Српске државне страже“, а потом је, у складу са тим, наређено „формирање и дејство

¹⁹⁴ М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. I, стр. 288.

¹⁹⁵ Д. Ст., „Улога Српске државне страже у обнови Србије“, *Српски народ*, 1. јануар 1944, стр. 6.

¹⁹⁶ ВА, НДА, 26–12–2, Уредба о устројству Српске народне гарде. У извештају из Ужица од 25. фебруара 1942. године помиње се „Команда Српске народне гарде Округа ужичког“ (ВА, НДА, 20–4–6), а у једном документу из Среза јадарског „народна гарда“ се помиње и почетком априла (ВА, НДА, 33А–5–11). Очигледно је овај термин био добро познат и на локалу што значи да наведена Уредба није била само на папиру, већ се радило на њеном организовању.

¹⁹⁷ ВА, НДА, 144–1–1, Наредба пов. бр. 1 Команданта СДС за 26. фебруар 1942. године.

¹⁹⁸ ВА, НДА, 144–1–2, Наредба пов. бр. 2 Команданта СДС за 26. фебруар 1942. године.

Команде српске државне страже“, са почетком дејства од 28. фебруара од 9 часова. У наставку наређења је наведена процедура око расформирања организационог штаба Српске државне полиције и ликвидације Команде жандармерије, као и деоба просторија између Команде СДС и Команде жандармерије у ликвидацији.¹⁹⁹

Коначно, 3. марта 1942. године у *Службеним новинама* објављена је Уредба о устројству Српске државне страже, а та информација је праћена и чланцима у дневној штампи.²⁰⁰

По тој уредби, СДС је била дефинисана као униформисана и оружана трупа која врши полицијску извршну и граничну службу. У њен састав укључени су припадници дотадашње жандармерије, полицијске страже, оружаних одреда и погранични органи финансијске контроле. Припадници СДС су били у служби Министарства унутрашњих послова. СДС се делила на:

- 1) *градску државну стражу*, која је вршила службу у Београду и другим градовима;
- 2) *пољску државну стражу*, која је требало да врши службу на целој територији окупиране Србије осим на подручјима градских стража;
- 3) *граничну државну стражу*, која је вршила граничну службу.²⁰¹

На територији града Београда је, као посебна јединица која је била директно подређена управнику града Београда, службу вршила Српска државна стража Управе града Београда, која је функционисала на основу посебне Уредбе.²⁰²

¹⁹⁹ ВА, НДА, 144–1–3, Наредба пов. бр. 3 Команданта СДС за 26. фебруар 1942. године.

²⁰⁰ *Уредба о устројству Српске државне страже (са уредбом о устројству Полицијске страже управе града Београда) и Уредба о поступку суда Српске државне страже у кривичним делима*, Београд 1942, стр. 5–34; „Уредба о устројству Српске државне страже“, *Службене новине*, 3. март 1942, стр. 1–7; „Устројство Српске државне страже“, *Обнова*, 3. март 1942, стр. 5; „Основана је Српска државна стража“, *Ново време*, 4. март 1942, стр. 3. Историчар Бојан Димитријевић сматра да је у коначно усвојеном називу ове формације очигледан утицај немачког окупатора, због постојања адекватног паритета у преводу на немачки (Statswache). Међутим, постоји и могућност да је преузет већ постојећи назив који је постојао за полицијску стражу Управе града Београда. – Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 157.

²⁰¹ „Уредба о устројству Српске државне страже“, *Службене новине*, 3. март 1942, стр. 1–2.

²⁰² Исто, стр. 1; „Уредба о устројству полицијске страже Управе града Београда“, *Службене новине*, 26. септембар 1941, стр. 1–5.

У склоп СДС су улазиле и ватрогасне јединице на територији окупиране Србије, а привремено и у ситуацијама када је то „потребно за јавну безбедност“, у њен састав су могли ући и чувари шума, надзорници путева, чувари поља, општинске и сеоске страже.²⁰³

Припадницима СДС је било забрањено да се баве било којим другим занимањем, а занимања чланова породице су морали пријавити надлежном окружном команданту, који је могао забранити да се чланови породице баве својим послом „уколико би њихово занимање могло бити штетно по интересе службе“. Припадник СДС је могао склопити брак само са особом аријевског порекла, и то уз дозволу Команданта СДС (за стражаре и подофицире), односно Министра унутрашњих послова (за официре). Женидба без дозволе повлачила је отпуст из службе.²⁰⁴

Припадници су морали испуњавати одређене услове што се тиче висине, старости, а била је обавезна и „припадност аријевској раси и српској народности“, с тим што је Министарство унутрашњих послова на предлог Команданта СДС могло кандидата да ослободи припадности српској народности и осталим условима, осим аријевској раси. Кандидати су морали да се писмено обавежу да ће остати у служби најмање три године, а у случају својевољног превременог напуштања, требало је да врате половину свих припадности које су до тада примили.²⁰⁵

У завршним одредбама Уредбе је регулисано финансирање, а занимљиво је да су одреде градске страже делом финансирале локалне самоуправе. У потпису Уредбе је стајало да је донета готово месец дана раније, 6. фебруара.²⁰⁶

У свом послератном саслушању пред органима Озне, Милан Недић је стварање Српске државне страже објаснио на следећи начин: „Разлози, којим се влада руководила да се њени дотадашњи одреди преформирају у СДС били су ти

²⁰³ „Уредба о устројству Српске државне страже“, *Службене новине*, 3. март 1942, стр. 2.

²⁰⁴ Исто, стр. 3. У овом „аријевском“ услову очигледан је расистички печат немачког окупатора. Дозволе за брак су војним лицима биле неопходне и у Војсци Краљевине Југославије (Миле Бјелајац, „Женидбе официра српске и југословенске војске. Планирано стварање елите 1881–1941“, *Годишњак за друштвену историју*, 1/1995, стр. 19–38).

²⁰⁵ „Уредба о устројству Српске државне страже“, *Службене новине*, 3. март 1942, стр. 3. Детаљна анализа услова за пријем биће анализирана у даљем делу текста, у поглављу *Портрети*.

²⁰⁶ Исто, стр. 7.

што је Србија концем 1942. г. [вероватно је мислио на 1941, Н. С.] била очишћена од комуниста, па је сада требала да се створи једна оружана снага за одржавање јавног реда и поретка безбедности у земљи. Отуда је дошло до преформирања владиних одреда у СДС“.²⁰⁷

У извештају генерала Паула Бадера команданту Југоистока од 10. марта 1942, у поглављу насловљеном „српски наоружани одреди“, кратко се наводи да је „у оквиру реорганизације српске полиције одобрено да се ова преименује у Српску државну стражу, са поделом на Српску пољску, Српску градску и Српску граничну стражу“. У наставку се наводи и бројно стање по формацији и на лицу. По формацији је било предвиђено да она има 580 официра и 14.420 стражара, односно укупно 15.000 припадника. Официра је било више на лицу – 635, али је стражара недостајало, било их је 12.470, односно укупно бројно стање је било 13.105. Поред овога, одвојено је наведено бројно стање СДС Управе града Београда, 48 официра и 1.223 стражара, укупно 1.271, и СДС у Банату, која се састојала искључиво од фолксдојчера (94 официра и 846 стражара).²⁰⁸

²⁰⁷ ВА, ЧА, 269–1–38, Записник о саслушању Милана Недића 1. фебруара 1946.

²⁰⁸ *Зборник НОР-а*, XII–2, стр. 214–215.

2. ВИДОВИ СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ

а) Команда

На основу Уредбе о устројству, 8. маја 1942. министар унутрашњих послова Милан Аћимовић донео је „Привремену наредбу“ о уређењу и надлежностима Команде Српске државне страже. Том наредбом Команда је дефинисана као врховни орган целокупне СДС. На челу Команде је стајао командант, коме су била потчињена сва надлештва, установе и органи СДС. Командант је имао два помоћника (врло немаштовитих назива: први и други), који су му били непосредно потчињени, а одређивао их је Министар унутрашњих послова. За „лични саобраћај“ са командантом постојао је Кабинет команданта СДС, којим је управљао шеф кабинета. Команда се делила на одељења, одељења на отсеке, а отсеци на одељке или референте. Отсеци су могли бити и самостални, ван састава одељења. На челу одељења су стајали начелници, а одређивао их је Министар на предлог команданта. Отсецима су руководили шефови, а одељцима референти и њих је постављао командант. Шефови самосталних отсека су били директно потчињени команданту, а осталих отсека начелнику припадајућег одељења. При Команди је постојала и Командантура стана, на челу које је био Командир стана. Било је девет одељења: 1) Одељење пољске страже 2) Одељење граничне страже 3) Одељење градске страже 4) Одељење ватрогасне страже 5) Одељење безбедности 6) Интендантско-рачунско одељење 7) Инжињерско одељење 8) Судско одељење 9) Санитетско одељење. Постојало је и седам самосталних отсека: 1) Општи ађутантски отсек 2) Наставни отсек 3) Обавештајни отсек 4) Оружно-технички отсек 5) Отсек за моторизацију (јавља се и под називом Саобраћајни отсек) 6) Отсек за везу 7) Преводачки отсек.²⁰⁹

У наставку наредбе су детаљно наведени „општи делокруг и надлежност“ свих организационих целина Команде. Командант је требало да „управља и руководи целокупном Српском државном стражом „по прописима закона, уредаба

²⁰⁹ ВА, НДА, 26–12–24, Привремена наредба Министра унутрашњих послова о уређењу и надлежности Команде Српске државне страже, од 8. маја 1942, стр. 1–2.

и законских наредаба и по упутствима која издаје Министар унутрашњих послова“. У његову надлежност је спадало: да се стара да у СДС влада дисциплина, ред и морал и да њени припадници буду „васпитани у српском националном духу“; предузимање мера у осигурању „јавног мира и поретка у земљи“, као и старање о личној и имовној безбедности грађана, сигурности јавног саобраћаја и јавном моралу; постављање, унапређивање, пензионисање и отпуштање свих званичника и припадника СДС који нису чиновници, до чина наредника-водника, односно стражара и подофицира СДС (за офицере је био надлежан министар); дисциплинско кажњавање; одобравање одсуства, боловања и поштеде над свим припадницима СДС, максимално до 30 дана.²¹⁰

Помоћници су заступали команданта у ситуацијама када је он спречен да обавља дужност. Њихова је главна дужност била да се старају о „једнообразности рада“ и врше надзор над одељењима и отсецима. Први помоћник је био задужен за надзор над одељењима пољске страже, граничне страже, одељењем безбедности и обавештајним, наставним и отсеком за моторизацију. Други помоћник је надзирао рад одељења градске страже, ватрогасне страже, интендантско-рачунског и инжињеријског одељења, као и оружно-техничког, преводилачког и отсека за везе. Помоћници су имали право дисциплинског кажњавања и одобравања одсуства, боловања и поштеду у кругу своје надлежности (максимално до 25 дана), изузев над командантом, начелницима и шефовима самосталних отсека.²¹¹

Начелник је имао дужност да води послове у оквиру свог одељења, врши надзор над подређеним му отсецима и одељцима; да предлаже и припрема мере, наређења, законске предлоге, уредбе и правилнике из делокруга своје надлежности. Шефови отсека и одељака су имали исте дужности као и начелници, али у оквиру својих надлежности. Шеф кабинета је примао и распоређивао пошту упућену команданту и отправљао његову службену преписку. Старао се и о безбедности просторија додељених штабу и одржавању унутрашњег реда. Командир стана је вршио обезбеђење целокупне зграде Команде, старао се о чувању и исправном стању инсталација, намештаја и других предмета који јој припадају. Такође, његова је дужност била и да се стара о обезбеђењу судског и

²¹⁰ Исто, стр. 2.

²¹¹ Исто, стр. 2–3.

дисциплинског затвора. Био је непосредно потчињен шефу кабинета.²¹² Одсуства, боловања и поштеде, својим подређенима, начелници одељења су могли одобравати максимално до 15 дана, шефови самосталних отсека и шеф кабинета до 7 дана, а командир стана до 6 дана.²¹³

Ова задужења, уз још детаљније прецизиране надлежности сваког начелника одељења, потврђена су и у наредби команданта СДС, генерала Радовановића, од 20. маја 1942. године.²¹⁴

У архивској грађи пронашли смо комплетан састав Команде СДС, из првих месеци постојања ове војне формације, па је наводимо у табели у наставку. Наведени су им претходни чиновници, пошто официри још нису били званично преведени у СДС. Недостаје само састав Ватрогасног одељења, мада се из првих наредби команданта о постављењима може закључити да су Инжињерско и Ватрогасно одељење били спојени у Инжињерско-ватрогасно, па смо га тако и навели.²¹⁵

Табела бр. 1: Састав Команде Српске државне страже из првих месеци постојања формације²¹⁶

ШТАБ КОМАНДЕ СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ		
командант	див. ђенерал	Радовановић М. Стеван
1. помоћник	пуковник	Јонић К. Боривоје
2. помоћник	пуковник	Павловић В. Бошко
официр на служби код помоћника	жанд. потпуковник	Сакс А. Стојан
официр на служби код помоћника	капетан 2. класе	Јефтић Ж. Милосав
КАБИНЕТ СА СЕКЦИЈАМА ЗА ШТАМПУ И ПРОПАГАНДУ		
шеф кабинета	мајор	Станковић Ј. Петар
шеф за штампу	арт. кап. 1. класе	Павловић Ђ. Иван
шеф за пропаганду	кап. 1. класе	Динић С. Душан
ордонанс официр	капет. 1. класе	Стокић Д. Бранислав
КОМАНДА СТАНА		
командир	капетан 1. кл.	Ђурановић М. Сава
на служби	капетан 1. кл.	Младеновић Р. Петар

²¹² Исто, стр. 3–4.

²¹³ Исто, стр. 8–9.

²¹⁴ ВА, НДА, 144–2–13, Наредба пов. бр. 44 Команданта СДС за 20. мај 1942.

²¹⁵ ВА, НДА, 144–1–1, Наредба пов. бр. 1 Команданта СДС за 26. фебруар 1942. године.

²¹⁶ ВА, НДА, 140–14–5, Јединични списак штаба Команде, школе и судова.

ОДЕЛЕЊЕ ПОЉСКЕ СТРАЖЕ		
начелник	пуковник	Једличка Х. Милош
начелник	пуковник	Живковић С. Бранимир
помоћник	пуковник	Јанковић К. Телемах
помоћник	пуковник	Симић В. Петар
на служби	потпуковник	Џвијановић М. Владимир
на служби	потпуковник	Пајић С. Марко
на служби	капетан 1. кл.	Ђорђевић Р. Којадин
на служби	капетан 1. кл.	Мајсторовић П. Владимир
на служби	капетан 1. кл.	Вујичић М. Момчило
на служби	капетан 1. кл.	Микић М. Љубиша
на служби	капетан 1. кл.	Петровић С. Живан
на служби	капетан 2. кл.	Ћирић Ч. Чедомир
на служби	капетан 2. кл.	Миодраговић М. Драгиша
на служби	капетан 2. кл.	Станковић Ј. Бранко
ОДЕЛЕЊЕ ГРАНИЧНЕ СТРАЖЕ		
начелник	пуковник	Стојановић К. Драгољуб
помоћник	потпуковник	Погачар Ј. Људевит
на служби	мајор	Лазаревић М. Милан
на служби	мајор	Голоб Ј. Јосип
на служби	потпуковник	Матић М. Момчило
на служби	мајор	Милисављевић М. Милорад
на служби	капетан 1. кл.	Томић Ј. Богдан
на служби	капетан 1. кл.	Ранковић М. Божидар
на служби	капетан 1. кл.	Марковић Ј. Боривоје
на служби	капетан 1. кл.	Стевановић А. Бранислав
на служби	капетан 1. кл.	Јовић А. Ранко
на служби	капетан 2. кл.	Милисављевић Г. Милосав
на служби	капетан 2. кл.	Стојановић Ј. Данило
на служби	капетан 2. кл.	Павишић П. Никола (прецртан)
ОДЕЛЕЊЕ ГРАДСКЕ СТРАЖЕ		
начелник	пуковник	Пуљевић-Николић Т. Наум
помоћник	мајор	Стевановић Б. Момчило
на служби	капетан 1. кл.	Ристић В. Лазар
на служби	капетан 1. кл.	Радовић А. Милутин
на служби	капетан 1. кл.	Милисављевић С. Драгиша
на служби	капетан 1. кл.	Лукић П. Душан
на служби	капетан 2. кл.	Кујовић М. Радомир
на служби	капетан 2. кл.	Обрадовић М. Милан
на служби	чиновник 6. положајне групе	Богојевић Ј. Ђорђе
ОДЕЛЕЊЕ ЗА БЕЗБЕДНОСТ		
шеф	мајор	Петковић С. Владимир
на служби	потпуковник	Пантелић Н. Милан
на служби	мајор	Чуданов А. Светозар
на служби	капетан 1. кл.	Гојковић П. Светомир

на служби	капетан 1. кл.	Радић С. Максим
на служби	капетан 1. кл.	Ђорђевић М. Божидар
капетан 1. класе	капетан 1. кл.	Будимировић Л. Жарко
на служби	капетан 1. кл.	Алексић В. Милосав
на служби	капетан 2. кл.	Власинић М. Ненад
на служби	капетан 2. кл.	Корјенац Г. Михаил
на служби	капетан 2. кл.	Марковић Д. Никола
на служби	поручник	Мандић С. Богосав
ИНТЕНДАНТСКО-РАЧУНСКО ОДЕЛЕЊЕ		
начелник	пуковник	Симоновић Ђ. Риста
помоћник	потпуковник	Петровић Н. Ђорђе
на служби	мајор	Кисачанин П. Јован
на служби	мајор	Џомба Р. Владимир
на служби	мајор	Блажек Ј. Матија
на служби	мајор	Стевановић Р. Драгомир
на служби	мајор	Мијаљевић Ј. Мирко
на служби	капетан 1. кл.	Бумбић Р. Радош
на служби	капетан 1. кл.	Стојковић Д. Милан
на служби	капетан 1. кл.	Лучић Р. Мијат
на служби	капетан 1. кл.	Андрејевић М. Милош
на служби	капетан 1. кл.	Јовановић П. Светислав
на служби	капетан 1. кл.	Мијалчић С. Радован
на служби	капетан 2. кл.	Јевремовић Ж. Љубисав
на служби	капетан 2. кл.	Пенчић М. Душан
на служби	капетан 2. кл.	Станимировић М. Војин
на служби	капетан 2. кл.	Петровић М. Александар
на служби	капетан 2. кл.	Пејић П. Растко
на служби	капетан 2. кл.	Јагличић Ж. Драгомир
на служби	капетан 2. кл.	Милеуснић Д. Михаило
на служби	капетан 2. кл.	Крагић Ј. Стеван
на служби	капетан 2. кл.	Радисављевић М. Милош
на служби	капетан 2. кл.	Влајковић В. Никола
на служби	капетан 2. кл.	Рамшек Р. Валтер
на служби	капетан 2. кл.	Ерић Р. Сретен
на служби	капетан 2. кл.	Булић М. Никола
на служби	капетан 2. кл.	Штакић М. Јован
на служби	поручник	Вукомановић Р. Андрија
на служби	поручник	Крагић М. Радун
на служби	поручник	Швабић М. Бранислав
на служби	поручник	Божич М. Боривоје
на служби	поручник	Ничота Н. Александар
на служби	поручник	Митровић Ж. Радомир
на служби	поручник	Слободан В. Драгољуб
на служби	поручник	Лазич Д. Љубинко
на служби	поручник	Јаношевић П. Милош
на служби	поручник	Николић В. Бранислав

на служби	поручник	Павловић П. Бранко
на служби	поручник	Дупор М. Лука
на служби	поручник	Ерор Г. Љубомир
на служби	поручник	Ристић П. Радоје
на служби	поручник	Арежина М. Љубомир
на служби	поручник	Мацић М. Ђорђе
на служби	поручник	Мишковић Ш. Василије
на служби	поручник	Јарчов М. Петар
на служби	потпоручник	Јовановић И. Ратомир
на служби	потпоручник	Јамандијевић Д. Бранимир
на служби	потпоручник	Мегарац И. Александар
на служби	потпоручник	Пољарац М. Миодраг
на служби	потпоручник	Марковић Б. Видосав
на служби	потпоручник	Стојановић Ж. Нићифор
на служби	потпоручник	Јањетковић Ш. Василије
на служби	потпоручник	Грујић С. Ратко
на служби	потпоручник	Вучићевић Д. Марко
управник инт. слагалишта у Нишу	капетан 2. кл.	Скочајић Ј. Миодраг
на служби у инт. слагалишту Ниш	капетан 2. кл.	Тркуља В. Петар
на служби у инт. слагалишту Ниш	поручник	Богојевић П. Божидар
управник инт. слагал. у Крагујевцу	капетан 1. кл.	Премовић П. Илија
на служби у инт. слагал. у Крагујевцу	поручник	Јовановић Г. Стеван
на служби у инт. слагал. у Крагујевцу	потпоручник	Петровић Р. Милорад
управник инт. слагалишта у Ужицу	капетан 2. кл.	Јоксимовић В. Божидар
на служби у инт. слагал. Ужице	поручник	Магазиновић М. Милорад
на служби у инт. слагалишту Пожега	капетан 2. кл.	Милиновић Б. Љубо
ИНЖИЊЕРИСКО-ВАТРОГАСНО ОДЕЛЕЊЕ		
начелник	потпуковник	Манојловић М. Павле
помоћник	мајор	Симић М. Драгомир
на служби	мајор	Милијевић М. Димитрије
на служби	капетан 1. кл.	Рашковић П. Данило
на служби	капетан 1. кл.	Марјановић Д. Александар
на служби	капетан 1. кл.	Милосављевић В. Радослав
на служби	капетан 1. кл.	Стефановић В. Константин
на служби	капетан 1. кл.	Станковић М. Момчило
на служби	капетан 2. кл.	Мишковић М. Станислав
на служби	капетан 2. кл.	Радовановић С. Здравко
на служби	поручник	Бијанић М. Милорад

СУДСКО ОДЕЛЕЊЕ		
начелник	потпуковник	Димитријевић Д. Љубиша
помоћник	потпуковник	Станимировић М. Атанасије
на служби	мајор	Дабић М. Ђорђе
на служби	мајор	Јовић Р. Сретен
на служби	капетан 1. кл.	Јанковић М. Владимир
на служби	капетан 1. кл.	Павловић Љ. Војислав
на служби	капетан 1. кл.	Радојковић П. др Милан
на служби	капетан 2. кл.	Милић В. Љубиша
на служби	капетан 2. кл.	Тамурџић Л. Сава
на служби	капетан 2. кл.	Исаковић М. Слободан
на служби	капетан 2. кл.	Радоњић М. Стеван
на служби	поручник	Узуновић Б. Станимир
на служби	поручник	Медић Р. Богдан
САНИТЕТСКО ОДЕЛЕЊЕ		
начелник	пуковник	Бирчанин М. др Илија
на служби	потпуковник	Живковић М. др Миодраг
на служби	капетан 1. кл.	Додић Т. др Момчило
ОПШТИ АЋУТАНТСКИ ОТСЕК		
шеф	потпуковник	Петровић Р. Војислав
помоћник	потпуковник	Пантелић С. Милан
на служби	мајор	Продановић К. Владимир
на служби	мајор	Костић Р. Александар
на служби	капетан 1. кл.	Радовић А. Алекса
на служби	капетан 1. кл.	Милакара Т. Душан
на служби	капетан 1. кл.	Перић Ђ. Драгољуб
на служби	капетан 1. кл.	Ракић В. Јаков
на служби	капетан 1. кл.	Ђурђевић Б. Радослав
на служби	капетан 1. кл.	Душић П. Боривоје
на служби	капетан 1. кл.	Живковић Ј. Глигорије
на служби	капетан 2. кл.	Тевељац Т. Борислав
на служби	капетан 2. кл.	Ћендић С. Милорад
на служби	поручник	Шапоњић В. Миодраг
НАСТАВНИ ОТСЕК		
шеф	потпуковник	Меденица Ј. Радојица
на служби	капетан 1. кл.	Пачић М. Душан
на служби	капетан 1. кл.	Радојичић Д. Првослав
на служби	капетан 1. кл.	Магазиновић М. Живојин
на служби	капетан 2. кл.	Ристић Ж. Драгољуб
ОБАВЕШТАЈНИ ОТСЕК		
шеф	мајор	Ђосић Ј. Ђорђе
на служби	капетан 1. кл.	Тодоровић Д. Чедомир
на служби	капетан 1. кл.	Бабунски Ј. Божидар
на служби	капетан 1. кл.	Поповић Д. Драгољуб
на служби	капетан 2. кл.	Стојановић Б. Миодраг
на служби	капетан 2. кл.	Бекчић С. Драгољуб

на служби	капетан 2. кл.	Николић К. Павле
ОРУЖНО-ТЕХНИЧКИ ОТСЕК		
шеф	мајор	Кораћ М. Милан
на служби	капетан 1. кл.	Јефтић П. Драгутин
на служби	капетан 1. кл.	Мијатовић С. Нинко
на служби	капетан 1. кл.	Ивановић С. Живадин
на служби	капетан 1. кл.	Ненадовић М. Реља
на служби	капетан 2. кл.	Новковић С. Петар
на служби	капетан 2. кл.	Томажинић Х. Петар
на служби	поручник	Ђорђевић Р. Илија
ОТСЕК ЗА МОТОРИЗАЦИЈУ (САОБРАЋАЈНИ)		
шеф	мајор	Савић М. Мирослав
на служби	мајор	Мандић Г. Стеван
на служби	капетан 2. кл.	Богићевић З. Александар
на служби	капетан 2. кл.	Радосевић З. Синиша
на служби	капетан 2. кл.	Шунко А. Фрањо
на служби	поручник	Кузмановић Д. Богдан
на служби	поручник	Влајковић В. Стеван
на служби	поручник	Јеринић М. Драгиша
на служби	потпоручник	Митић А. Драгољуб
ОТСЕК ЗА ВЕЗУ		
шеф	мајор	Радосављевић М. Ђорђе
на служби	капетан 1. кл.	Николић Б. Славко
на служби	капетан 1. кл.	Миловановић Б. Никола
на служби	капетан 1. кл.	Фаркаш Вјекослав
на служби	капетан 1. кл.	Јовановић Ч. Коста
на служби	капетан 2. кл.	Стојадиновић М. Михајло
на служби	капетан 2. кл.	Гачевић В. Војислав
на служби	поручник	Рајичић Ј. Душан
ПРЕВОДИЛАЧКИ ОТСЕК		
шеф	потпуковник	Томиншек Ј. Бранко
помоћник	мајор	Ром И. Винко
на служби	капетан 1. кл.	Светлич М. Артур
на служби	капетан 1. кл.	Милосављевић Ђ. Јован
на служби	капетан 1. кл.	Жерјал Л. Драгутин
на служби	капетан 1. кл.	Тушар М. Фрањо
на служби	капетан 1. кл.	Антонић Ј. Јосип
на служби	капетан 2. кл.	Дамљановић М. Милорад
на служби	капетан 2. кл.	Докић М. Боривоје
на служби	потпоручник	Радовић А. Арсеније

Наредбом Шефа Српске државне безбедности Драгог Јовановића од 18. октобра 1942. прописан је нови формацијски састав штаба Команде СДС. Овом формацијом одељењима су додељени римски редни бројеви, а већина самосталних отсека је ушла у састав новоформираног Општег одељења. У Команди су тада

постојале следеће организационе целине: Кабинет, Опште одељење I, Одељење пољске страже II, Одељење градске страже III, Инспекторат IV, Административно одељење V, Интендантско-рачунско одељење VI, Санитетско одељење VII, Судско одељење VIII, Ватрогасно одељење IX, Команда стана X, Гранично одељење XI, Суд Српске државне страже и Дисциплински суд Српске државне страже.²¹⁷

Почетком 1943. године долази до нових промена у саставу и организацији одељења у Команди. Издвајањем граничне страже престаје до постоји Гранично одељење, а све организационе целине добијају римске редне бројеве: I – Кабинет, II – Опште одељење (Отсек јавне безбедности, Отсек привредне полиције, Наставни отсек, Обавештајни отсек, Отсек за везе и Отсек за моторизацију), III – Одељење пољске страже (Персонални и Општи отсек), IV – Одељење градске страже (Општи и персонални отсек), V – Интендантско-рачунско одељење, VI – Судско одељење, VII – Санитетско одељење (Лични, Лекарски Апотекарски, Ветеринарски и Административни отсек), VIII – Ватрогасно одељење, IX – Административно одељење (Персонални, Архивски, Оружно-технички, Грађевински, Статистичко-буџетски, Пензиони и Преводилачки отсек), X – Дисциплински суд СДС, XI – Државно тужиоштво Дисциплинског суда СДС, XII – Суд СДС, XIII – Државно тужиоштво Суда СДС, XIV – Командантура стана, XV – Команда жандармерије у ликвидацији (Ађутантско одељење, Одељење безбедности и Судско одељење). У априлу 1943. Интендантско-рачунско одељење је променило име у Економско одељење, а крајем године у оквиру овог одељења формирано је девет отсека: Општи, Профијантски, Одећни, Гарнизони, Контролни, Архивски, Грађевински (пребачен из Административног) отсек, Главни књиговођа и Благајна.²¹⁸

Оваква структура је постојала до краја 1943. године, када је, у склопу Недићеве реорганизације оружане силе након повратка из Берлина, промењена и структура Команде СДС. Наредбама о реконструкцији СДС је требало да промени

²¹⁷ ВА, НДА, 144–4–18, Наредба бр. 118 Команданта СДС за 26. октобар 1942.

²¹⁸ ВА, НДА, 24А–4–5, Месечни извештај Команданта СДС Шефу Српске државне безбедности од 18. јануара 1943; ВА, НДА, 24А–4–23, Месечни извештај Команданта СДС Шефу Српске државне безбедности од 18. априла 1943; ВА, НДА, 24А–4–41, Месечни извештај Команданта СДС Шефу Српске државне безбедности од 18. јула 1943; ВА, НДА, 24А–5–21, Месечни извештај Команданта СДС Шефу Српске државне безбедности од 21. децембра 1943; ВА, НДА, 144–4–21, Наредба бр. 119 Команданта СДС за 28. октобар 1942.

име и узме стари назив „Жандармерија“, међутим та промена није заживела. Реорганизована Команда је подељена на: Штаб Команде, у чији састав су ушли командант, помоћник команданта, начелник штаба, инспекторат, преводилачка секција, ађутантура, геодетска секција, ордонанс официр и орган за ликвидацију послова бивше жандармерије; I одељење – командно (отсеци командни, васпитно-пропагандни, обавештајни и привредни); II одељење – лично (отсеци лични и пензиони); III одељење – техничко (отсеци оружни, саобраћајни, грађевински, за везе и ватрогасни); IV одељење – економско (отсеци за исхрану, одећни, гарнизони, контролни и новчани). У оквиру овог одељења било је и интендантско слагалиште; V одељење – здравствено (имало три референта: лекарски, ветеринарски и свештенички); VI одељење – правно (отсеци судски и административно-правни). Као непосредни командантов орган, у Команди је постојао Инспекторат.²¹⁹

Прописане су и дужности, надлежности и делокруг рада сваке организационе целине у Команди. У надлежност команданта је спадало: старање о јавној безбедности у земљи; да се служба у СДС обавља по „постојећим прописима“; старање о моралном, националном и физичком стању припадника; обезбеђивање снабдевања „свим потребама за живот и борбу“; прописивање надлежности и оцењивање потчињеног особља. Новом организацијом предвиђен је само један помоћник команданта. Поред тога што је заступао команданта у случају његове одсутности и руководио потпорним фондом, он је био непосредно надлежан за Економско и Техничко одељење, а имао је и мноштво административно-техничких задужења (старање о закупима зграда страже, набављању и оправци оружја и опреме, одржавању инсталација и сл.).²²⁰

Начелник штаба је био „први и непосредни сарадник команданта по свим питањима командовања“, односно помагао команданту „по свим питањима која се односе на организацију, формацију, дислокацију, живот, борбу и рад“ припадника СДС. Он је руководио и пословима око прикупљања и сређивања обавештајних података и састављао извештаје о ситуацији и јавној безбедности у земљи за Председништво владе и Министарство унутрашњих послова. Попут помоћника, и

²¹⁹ ВА, НДА, 146–4–12, Наредба пов. бр. 96 Команданта СДС од 27. децембра 1943.

²²⁰ ВА, НДА, 146–4–14, Наредба пов. бр. 98 Команданта СДС од 27. децембра 1943, стр. 1–2.

начелник штаба је имао административно-техничка задужења (пријем поште, организацију дежурства у команди, сахране погинулих припадника и сл.). У свом раду начелник штаба је требало да се усаглашава и најближе сарађује са начелником Командног одељења. Инспекторатом је, као непосредно потчињен команданту, руководио официр-инспектор. Његова је дужност била да обилази јединице и обавештава команданта о њиховом животу, стручној обучености, раду и борбеној готовости. Такође, требало је да обавештава команданта и о „стању и расположењу народа“ према СДС.²²¹

Начелник Командног одељења је имао дужност да разрађује и води акције већег обима, „усавршава организацију, формацију и дислокацију свих штабова, јединица и установа“, води статистику о стопи криминала, ради на пропаганди, руководи офанзивном и дефанзивном обавештајном службом и др. Лично одељење је обављало послове око регулисања службених односа свих припадника по питањима постављења и кретања у служби, укључујући пријем, превођење, распоред, премештај, унапређење, одсуство, боловање и др. Техничко одељење је руководило материјално-техничким стварима, односно вршило закуп зграда и набавку моторних возила, инсталацију телефонских веза, руководило целокупном ватрогасном службом у земљи и др. Економско одељење се старало о „снабдевању новцем, храном, одећом и гарнизоним потребама“. Здравствено је вршило организацију „целокупне здравствене службе код људства и стоке, као и верско-духовним васпитањем људи“. Правно одељење је руководило пословима судске и административно-правне природе, укључујући и одобрења женидбе припадницима. Посебна тела која су била у овом одељењу су Жандармеријски суд, Државни тужилац Жандармеријског суда, Дисциплински суд и Државни тужилац Дисциплинског суда. Нова формација Команде, осим промењеног назива, заживела је након реорганизације, а у табели у наставку дајемо комплетан састав са стањем од јануара 1944.²²²

²²¹ Исто, стр. 2–3.

²²² Исто, стр. 3–7.

Табела бр. 2: Састав Команде Српске државне страже из јануара 1944. године²²³

ШТАБ КОМАНДЕ		
командант	ђенерал	Боривоје К. Јонић
помоћник	пуковник	Радивоје Ј. Ристић
начелник штаба	пуковник	Бранимир С. Живковић
ордонанс официр команданта	капетан	Богосав С. Мандић
на служ. код помоћ.	потпуковник	Михајло С. Секулић
ађутант	капетан	Алекса А. Радовић
архивар	капетан	Јаков М. Ракић
Преводилачка секција		
шеф секције	потпуковник	Бранко Ј. Томиншек
на служби преводилац	капетан	Милан С. Грозданић
на служби преводилац	капетан	Бранко В. Воглар
на служби преводилац	капетан	Милорад М. Дамјановић
на служби преводилац	потпоручник	Роман Ј. Лескошек
Инспекторат		
шеф инспектората	пуковник	Телемах К. Јанковић
инспектор	потпуковник	Милутин В. Поповић
инспектор	потпуковник	Бранко И. Обрадовић
инспектор	потпуковник	Радојица Ј. Меденица
инспектор	потпуковник	Наум П. Пуљевић-Николић
Орган за ликвидацију бивше жандармерије		
	пуковник	Михајло Г. Ољача
I ОДЕЉЕЊЕ КОМАНДНО		
начелник одељења	пуковник	Бранимир С. Живковић (п. р. д.)
помоћник начелника	потпуковник	Владимир П. Наранџић
ађутант	капетан	Радослав М. Димитријевић
архивар	капетан	Којадин Р. Ђорђевић
офиц. за геод. послове	капетан	Тимотије Д. Аксић
1. Командни отсек		
шеф отсека	мајор	Данило П. Стојановић
шеф 1. секције оперативне	капетан	Душан С. Динић
на служби	капетан	Живојин М. Магазиновић
шеф 2. секције организацијске	мајор	Љубиша Н. Микић
на служби	капетан	Радослав Б. Ђурђевић
шеф 3. секције кримин. статистичке	мајор	Сава Ј. Лаковић

²²³ ВА, НДА, 140–14–1, Јединични списак штаба Команде СДС и команда ван састава обласних команди.

2. Васпитно-пропагандни отсек		
шеф отсека	потпуковник	Стојан А. Сакс Владимир М. Цвијановић
шеф 1. секц. наставне на служби	потпуковник капетан	Марко С. Пајић Никола М. Паљевић
шеф 2. секције пропагандне	капетан	Петар Ј. Гајић
шеф 3. секције историјске	капетан	Живан М. Петровић
шеф 4. секције музичке	капетан	Боривоје П. Душић
3. Обавештајни отсек		
шеф отсека	капетан	Милутин Г. Ристић
шеф 1. секције	капетан	Драгољуб С. Бекчић
шеф 2. секције	капетан	Алекса Ј. Рељин
4. Привредни отсек		
шеф отсека	мајор	Артур М. Светлич
на служби	потпоручник	Душан Ш. Остојић
II ОДЕЉЕЊЕ ЛИЧНО		
начелник	пуковник	Војислав Р. Петровић
помоћник начелника	потпуковник	Лука П. Лукић
ађутант	капетан	Борисав Т. Тељељац
архивар	капетан	Миодраг В. Шапоњић
1. Лични отсек		
шеф отсека	мајор	Александар Р. Костић
шеф 1. секције за указно особље	мајор	Драгутин Н. Чечовић
на служби	капетан	Живојин С. Коцић
на служби	капетан	Милорад С. Ћендић
шеф 2. секције за неуказно особље	мајор	Душан Т. Милакара
на служби	капетан	Светислав В. Мисита
на служби	капетан	Берислав С. Поповић Бранислав В. Ивановић
на служби	капетан	Драгољуб М. Манчић
на служби	капетан	Никола Н. Обрадовић
2. Пензиони отсек		
шеф отсека	мајор	Сретен Р. Јовић
шеф 1. секције	капетан	Миодраг М. Крстић
на служби	капетан	Момчило Б. Јовановић
шеф 2. секције	капетан	Богдан Р. Медић
III ОДЕЉЕЊЕ ТЕХНИЧКО		
начелник	потпуковник	Мирослав Б. Савић

ађутант	капетан	Стеван Б. Влајковић
1. Оружни отсек		
шеф отсека	потпуковник	Милан Б. Кораћ
на служби	капетан	Драгутин П. Јевтић
надз. оруж. радионице	мајор	Живадин С. Ивановић
надзорник оружног слагалишта	капетан	Петар Ј. Томажинић
2. Саобраћајни отсек		
шеф отсека	мајор	Стеван Г. Мандић
на служби	капетан	Фрањо А. Шунко
на служби	капетан	Александар З. Божићевић
на служби	капетан	Драгољуб Ј. Јакоњић
на служби	поручник	Драгољуб А. Митић
надзорник аутомеханичарске радионице	капетан	инж. Богдан Д. Кузмановић
3. Грађевински отсек		
шеф отсека	мајор	Инж. Никола А. Волков
на служби	капетан	Инж. Владимир С. Кудревић
на служби	капетан	инж. Коста Ч. Јовановић
на служби	капетан	инж. Славко М. Златић
на служби	капетан	Станоје У. Миладиновић
на служби	капетан	Душан Ц. Благојевић
4. Отсек за везе		
шеф отсека	мајор	Ђорђе М. Радосављевић
на служби	капетан	Војислав В. Гачевић
на служби	капетан	Драгољуб М. Марковић
5. Ватрогасни отсек		
шеф отсека	потпуковник	Павле Н. Манојловић
на служби	мајор	Бранко Г. Фабић
на служби	капетан	Момчило М. Станковић
на служби	капетан	Чедомир Р. Стошић
IV ОДЕЉЕЊЕ ЕКОНОМСКО		
начелник	пуковник	Риста Ђ. Симоновић
помоћник	потпуковник	Бранко Н. Малешевић
ађутант	капетан	Љубисав Ж. Јевремовић
инспектор по економској грани	потпуковник	Миодраг Д. Тојић
1. Отсек за исхрану		
шеф отсека	капетан	Радован С. Мијалчић
на служби	капетан	Боривоје И. Докић
2. Одећни отсек		
шеф отсека	капетан	Драгољуб В. Слобода
на служби	потпоручник	Драгољуб С. Радовановић
3. Гарнизони отсек		

шеф отсека	капетан	Растко С. Пејић
на служби	капетан	Стеван Ј. Крагић
4. Контролни отсек		
шеф отсека	мајор	Владимир Р. Џомба
контролор	капетан	Матија Ј. Блажек
контролор	капетан	Јакоб Б. Кухарић
контролор	мајор	Милош М. Андрејевић
контролор	поручник	Милош П. Јаношевић
5. Благајни (новчани) отсек		
главни благајник	капетан	Војин М. Станимировић
на служби	капетан	Радун М. Краговић
руководилац новчаних података	поручник	Константин С. Богдановић
књиговођа	капетан	Лука М. Лукић
V ОДЕЉЕЊЕ ЗДРАВСТВЕНО		
начелник	пуковник	др Илија М. Бирчанин
референт за санитарску грану	лекар мајор	др Адам М. Миљковић
референт за санитарску грану	лекар капетан	др Момчило М. Додић
референт за апотекарску грану	пуковник	Војислав Љ. Мартиновић
референт за ветеринарску грану	капетан	Славко Ј. Капамација
референт за свештеничку грану	свештеник 5. пол. групе	Душан Ћ. Николић
руководилац санитарског материјала	сан. капетан	Момчило А. Терзић
VI ОДЕЉЕЊЕ ПРАВНО		
начелник	потпуковник	Љубиша Д. Димитријевић
ађутант	капетан	Владимир Н. Јанковић
архивар	потпоручник	Иван А. Држић
1. Судски отсек		
шеф отсека	капетан	Војислав Љ. Павловић
на служби	капетан	Немања В. Новаковић
на служби	капетан	Миливоје Д. Малешевић
на служби	потпоручник	Јован В. Михајловић
2. Административно-правни отсек		
шеф отсека	мајор	Остоја М. Михајловић
на служби	капетан	Борислав М. Чочић
на служби	капетан	Сава Ј. Танурџић

б) Пољска стража

Најбројнији „вид“ Српске државне страже је била тзв. пољска стража. Она је била замишљена као директан наследник предратне жандармерије, односно била је задужена за одржавање безбедности у целокупној територији окупиране Србије, осим у градовима у којима је постојао одред „градске полиције“, односно градске страже, како је наведено у тексту Уредбе о устројству. Њена подела је била усаглашена са територијалном поделом земље, па се тако делила на окружне одреде, ови на средње, а најнижи ниво су била станична одељења. Такође, у случају потребе, како наводи Уредба, могли су постојати посебни одреди – ударни, школски, коњички, моторизовани и сл.²²⁴

До краја 1943. године за руковођење и организацију пољске страже био је задужен начелник Одељења пољске страже. Његова су задужења била: прикупљање и анализа података везаних за наоружање и снабдевање пољске страже; предлагање официра за распоред; рад на стручном усавршавању људства и организација специјалистичких течајева и курсева; предлагање отпуштања, пензионисања и унапређења официра, која је потврђивао командант, а самостално је могао да отпушта стражаре, капларе и поднареднике; вођење евиденције и картотеке о распореду, способностима и оценама свих официра и званичника распоређених у штабовима и јединицама и оцењивање непосредно подређених у свом одељењу; свакодневно достављање извештаја о јавној безбедности и стању у пољској стражи Првом помоћнику; обилазак, смотре и прегледи јединица; предузимање мера за спречавање „комунистичке пропаганде“ у јединицама; руковање кредитима одређеним за пољску стражу; у договору са начелником Интендантско-рачунског одељења прописивао је начин снабдевања људства и исхране у пољској стражи; вођење послова дисциплинско-кривичне природе за људство. Реорганизацијом са почетка 1944. године укида се специјализовано одељење пољске страже, а управљање њоме се хоризонтално дели на нова одељења, формирана по стручном критеријуму.²²⁵

²²⁴ Уредба о устројству Српске државне страже..., стр. 6, 8–9.

²²⁵ ВА, НДА, 144–2–13, Наредба пов. бр. 44 Команданта СДС за 20. мај 1942. године, стр. 4–5.

Први начелник Оделења био је жандармеријски пуковник *Милош Х. Једличка*, који је пре рата био на дужности команданта Дринског жандармеријског пука. Он је на то место начелника постављен првом наредбом генерала Радовановића од 26. фебруара 1942. године.²²⁶ Недићевом одлуком Једличка је 16. марта 1942. пензионисан и разрешен дужности у Команди, а 23. марта за начелника постављен пуковник *Бранимир С. Живковић*, који се недуго пре тога вратио из немачког заробљеништва. Из његовог сачуваног досијеа сазнајемо да је рођен у Гроцкој 3. септембра 1895. године, да је био Србин православне вероисповести, да је завршио 45. класу Ниже и 27. класу Више школе војне академије. У Војсци Краљевине Југославије је био на дужности команданта Прве пешадијске подофицирске школе, а у Априлском рату на месту команданта Млавског одреда. На месту начелника Оделења пољске страже био је до краја октобра 1942. године, када је постављен за начелника Општег оделења при Команди. Новом реорганизацијом, са почетка 1944. године, постављен је за начелника Штаба Команде СДС и на тој позицији остао до почетка октобра 1944. и расформирања страже. Био је активан у писању стручних чланака за *Гласник Српске државне страже*.²²⁷

Крајем октобра 1942. за начелника Оделења пољске страже постављен је жандармеријски пуковник *Телемах К. Јанковић*. Рођен је у Битољу 16. јануара 1894. године, по народности је био Србин, православне вероисповести. Завршио је Правни факултет, а пре рата је био на дужности команданта Дунавског жандармеријског пука у Новом Саду, оставши на том месту и за време Априлског рата. Постављен је за инспектора жандармерије 24. јуна 1941. године. Стварањем СДС именован је помоћником начелника Оделења пољске страже. Поред редовне дужности, био је и судија Суда СДС. Пензионисан је убрзо, 1. априла 1942, и у пензији остао до краја октобра 1942, када је реактивиран и преузео дужност

²²⁶ ВА, НДА, 144–1–1, Наредба пов. бр. 1 Команданта СДС за 26. фебруар 1942. године; *Службени војни лист*, 1940, стр. 399.

²²⁷ ВА, НДА, 141–8–1, Картон личних и службених односа Живковић (Стојан) Бранимир; ВА, НДА, 144–1–20, Наредба пов. бр. 22 Команданта СДС од 23. марта 1942; ВА, НДА, 144–1–23, Наредба бр. 18 Команданта СДС од 8. априла 1942. У картону му стоји и да је био ожењен и имао сина Душана, рођеног 1937. године. За потпоручника је промовисан 12. септембра 1914, поручника 1. септембра 1918, капетана 2. класе 25. септембра 1920, капетана 1. класе 14. октобра 1922, мајора 17. децембра 1925, потпуковника 11. априла 1930. и пуковника 6. септембра 1935. У Првом светском рату је био тешко рањен па је проглашен за 50% инвалида.

начелника Одељења пољске страже. Новом формацијом са почетка 1944. постављен је за шефа Инспектората штаба Команде СДС. И он се истицао у писању многих стручних чланака у Гласнику СДС.²²⁸

У једном од првих чланака објављених у Гласнику СДС пуковник Бранимир Живковић, тадашњи начелник Одељења пољске страже, објашњава шта би требало да представља ова формација: „Српска државна пољска стража није самостална власт, већ орган државних власти унутрашње управе. Она је дакле инструменат са којим управа спроводи у живот одредбе закона, уредаба и својих наредаба. Из предњег произлази да српска државна пољска стража само учествује, као подређени орган, у извршењу задатка који је постојећим законским одредбама стављен у дужност управним властима. Употребљена реч 'орган' сликовито приказује важност српске државне пољске страже у државном управном организму. С правом је названа тим именом, јер је стража у најширем смислу речи сарадник шефова управних власти, њихов први помоћник, заклети сведок и обавештајни орган. Преко појединог стражара и страже као целине, власт је присутна и у најзабаченијим пределима државне територије; преко њих оживљава слово закона и остварује вољу државе над грађанима“.²²⁹

У наставку текста, Живковић наводи и задатке пољске страже: 1) старање о јавној безбедности; 2) одржавање јавног реда и мира; 3) обезбеђење извршења закона и наредаба власти; 4) проналажење, пријављивање и привођење криваца надлежним властима и судовима; 5) сарадња на чувању државних граница; 6) спречавање несрећа, штета и опасности. Он истиче и неопходност утицаја страже на становништво и његове лојалности према тадашњем поретку: „...Својим радом у народу државна пољска стража треба да код свих грађана развије правилно схватање њихових права и дужности према другоме и држави... Поремећајем правног поретка у земљи било је тренутно поремећено и схватање појединаца о својим правима у односу на државну власт. Због овога је и дошло до знатног

²²⁸ ВА, НДА, 26–3–14, Наредба бр. 530 Команданта Моравског жандармеријског одреда од 2. јула 1941; ВА, НДА, 142–1–48, Картон личних и службених односа Јанковић (Коста) Телемах. Био је ожењен и имао два сина – Косту (рођ. 1930) и Ивана (1932). За потпоручника је промовисан 12. октобра 1915, поручника 31. октобра 1918, капетана 2. класе 17. децембра 1921, капетана 1. класе 17. децембра 1924, мајора 17. децембра 1928, потпуковника 6. септембра 1932. и пуковника 31. децембра 1938. године.

²²⁹ Бранимир Живковић пуковник, „Српска државна пољска стража: организација, задатак и улога“, *Гласник Српске државне страже (Гласник СДС)*, 1/1942, стр. 24–25.

узнемирења духова и поремећаја безбедности у земљи. Српска државна стража – у првим данима свога опстанка прима на себе улогу да народу поврати безбедност, ред и мир, а државним законима и властима да прибави дужно поштовање у интересу свога народа и државе – и њиховог опстанка; да својски, савесно и предано, као народу најближа државна власт, ради на смиривању духова и отклањању свега онога што би могло народ завести на странпутицу...“²³⁰

Формацијски састав пољске страже Нишке области, са почетка 1944. године, даје нам представу о бројности и структури као и о уделу појединих видова страже. Од укупно 3.888 припадника СДС свих видова у Нишкој области СДС, њих 3.123 (80,32%) је отпадало на пољску стражу, што значи да су сви остали видови чинили мање од 20% људства. Поред обласног штаба и Припремно-патролне школе, у којима је укупно било 10 официра и 25 официра и стражара, сваки округ (тада су Нишку област сачињавали Зајечарски, Нишки и Лесковачки округ), је имао свој штаб (11–12 људи) и окружну чету пољске страже (јачине 3 официра и 125 подофицира и стражара). Остало људство се налазило у припадајућим срезovima. У зависности од величине срезова, у наведена три округа, су били јачине 2–4 официра и 85–152 подофицира и стражара. Укупно формацијско стање по окрузима је било: Нишки (38 официра и 864 подофицира и стражара), Зајечарски (34/1187) и Лесковачки (27/973).²³¹

в) Градска стража

Према Уредби о устројству Српска државна градска стража је била задужена за одржавање безбедности у „Београду, седиштима окружних начелстава и градовима“. Делила се на градске одреде, ови на кварталне одреде и станична одељења. Могла је да садржи и посебна одељења (саобраћајно, коњичко, мотоциклистичко). Одреди су носили назив по месту у коме се налазе, нпр: Одред градске државне страже у Лесковцу. У погледу „службене употребе“ били су

²³⁰ Исто, стр. 25–29.

²³¹ ВА, НДА, 26–10–22, стр. 2, Преглед формациског бројног стања јединица (јачина и распоред); ВА, НДА, 26–10–22, стр. 6, Преглед поделе формациског бројног стања пољске жандармерије.

подређени „старешини државне власти“ у месту у коме су са службом, који је био и њихов дисциплински старешина.²³²

До краја 1943. године, као и у случају пољске страже, функционисањем градске страже је руководио начелник специјализованог одељења у оквиру Команде. Поред уопштених задужења о бризи за „ред, мир поредак и безбедност живота и имања грађана“, начелник овог одељења је имао и неке специфичне дужности, које су нужно следиле због специфичности живота у градовима. Тако је он, односно њему потчињена грана страже, требало да „сузбија неморал, црну берзу, беспосличење, просјачење“; „контролише цене и извршење наредаба претстојника градских општина“; „прогања и хвата комунистичке пљачкашке банде, шпекуланте, крадљивце, коцкаре...“, итд. Значајан број задужења је био везан и за одбрану градова „од евентуалних унутрашњих, (и спољних) напада комунистичко пљачкашких и разорних елемената“, као и сачињавање детаљног плана „заштите и одбране свих државних, самоуправних и јавних зграда и надлештава од евентуалних унутрашњих напада комунистичко-пљачкашких банди“. Као што је већ наведено, Други помоћник команданта је био задужен за контролу градске страже, па су сви ови планови морали бити одобрени од њега пре спровођења. Начелник градске страже је требало и да руководи „градском обавештајном службом“ и да у сваком тренутку располаже са тачним подацима о бројном стању ове гране страже. У договору са шефом Наставног отсека, начелник Одељења градске страже је предлагао и образовање курсева и школа у циљу стручног усавршавања припадника. Имао је овлашћења да поставља званичнике (стражаре и подофицире), али само да предлаже постављање официра. Он је такође одобравао одсуства и боловања, бринуо се о снабдевању, предлагао организацију санитетске службе и поделу моторних возила, обилазио јединице градске страже и др. Такође, и он је морао да сачињава свакодневне извештаје о стању у градској стражи које је слао Првом помоћнику.²³³

Први начелник одељења, постављен наредбом од 26. фебруара, био је ђенералштабни потпуковник *Илија М. Кукић*. Рођен је у Сиску, 23. октобра 1900. године. Почео је војно школовање у Пешадијској кадетској школи у војсци

²³² *Уредба о устројству Српске државне страже...*, стр. 5, 7–8.

²³³ ВА, НДА, 144–2–13, Наредба пов. бр. 44 Команданта СДС за 20. мај 1942. године, стр. 6–8.

Аустроугарске, али је наставио и завршио Нижу школу војне академије 1921, а Вишу школу војне академије 1926. године. Пре рата је био на дужности начелника штаба Тимочке дивизијске области. Активно је учествовао у антиустанничким борбама крајем 1941. и почетком 1942. командујући Нишком групом одреда. Веома се кратко задржао на месту начелника Одељења градске страже, пошто је убрзо постављен за команданта Српског добровољачког корпуса, уместо смењеног Косте Мушичког. Недић га је унапредио у пуковника својом наредбом од 26. августа 1942. године „за стечене заслуге у борби противу комуниста.“ Смењен је са места команданта СДК Недићевом наредбом од 3. децембра 1942, добивши дужност у Инспекцијском одељењу Председништва министарског савета, а на место команданта СДК је враћен Коста Мушички.²³⁴

На месту начелника Одељења наследио га је пешадијски потпуковник *Наум Пуљевић-Николић*. Рођен је у Крапини, 30. новембра 1900. године и завршио је Нижу школу војне академије у 47. класи. У картону личних и службених односа стоји да је био Србин, православне вероисповести. Последњи распоред у Војсци Краљевине Југославије био му је у Штабу 3. армијске области у Скопљу, а за време Априлског рата је био на служби у Команди места Скопље. Од октобра 1941. до стварања СДС, био је начелник штаба Команде жандармерије. Стварањем СДС постављен је за помоћника начелника Одељења граничне страже, а 24. марта 1942. постаје начелник Одељења градске страже. На тој је позицији остао нешто мање од годину дана, до 22. фебруара 1943. Потом је био на служби у Инспекторату штаба Команде и, након нове реорганизације од јануара 1944, Инспектор штаба Команде.²³⁵

²³⁴ ВА, Досијеа персоналних података официра Војске Краљевине Југославије (ДПП), к. 838, бр. 566, Кукић Милан Илија; ВА, НДА, 144-1-1, Наредба пов. бр. 1 Команданта СДС за 26. фебруар 1942. године; ВА, НДА, 1А-2-15, Наредба бр. 65 претседника Министарског савета за 26. август 1942; ВА, НДА, 144-5-6, Наредба пов. бр. 106 Команданта СДС од 10. децембра 1942; Славиша Перић, *Српски добровољачки корпус*, Београд 2018, стр. 15, 17, 34, 37, 45-46. За потпоручника је промовисан 1921, поручника 1925, капетана 2. класе 1929, капетана 1. класе 1932, мајора 1935. и потпуковника 1939. године. Био је ожењен и имао две ћерке: Катарину (1933) и Софију (1939).

²³⁵ ВА, НДА, 143-1-9, Картон личних и службених односа Пуљевић-Николић (Петар) Наум. Промовисан је за потпоручника 1. октобра 1921, поручника 1. октобра 1925, капетана 2. класе 17. децембра 1929, капетана 1. класе 1. децембра 1932, мајора 6. септембра 1936. и потпуковника 1. октобра 1940. године. Није био ожењен.

Последњи начелник Одељења градске страже био је жандармеријски потпуковник *Владимир П. Наранџић*. Рођен је у селу Врбовани, поред Окучана, 4. јуна 1893. године. Завршио је гимназију и почео студије права. У досијеу је наведено да је по народности био Србин, православне вероисповести. Пре избијања Другог светског рата био је на дужности помоћника команданта Вардарског жандармеријског пука. За време окупације најпре је био на дужности начелника Ађутантског одељења Команде жандармерије, потом Инспектор СДС, а начелник Одељења градске страже постао је 23. фебруара 1943. оставши на тој дужности до краја те године. Новом организацијом страже од 1. јануара 1944. постављен је за помоћника начелника штаба Команде СДС.²³⁶

Из опширног чланка о градској стражи, који је објављен у Гласнику СДС, можемо детаљније и ближе сазнати која је била претпостављена улога и организација овог вида страже. Чињеница да је аутор чланка Наум Пуљевић-Николић тада био и актуелни начелник Одељења градске страже, даје овом чланку на формалности и званичности. Према аутору чланка, градска стража је требало да буде наследница раније државне и општинске полицијске страже и „подржављене полиције“, а у Београду ранијег Београдског жандармеријског пука. Њен је задатак био старање о јавној безбедности, саобраћају, јавном моралу и поретку на подручју градова. Како наводи Пуљевић-Николић „средина и живот у којој она врши службу умногоме је компликованији и сложенији од средине и живота на селу“, па је у складу са тиме требало да подешава своју делатност другачије од органа пољске страже. Основна јединица требало је да буде „Одред градске страже“, који је био одређен за свако место у зависности од прилика, потреба и броја становништва. На челу одреда је требало да буде командир, по чину официр, који би имао свој штаб. Поред командира, штаб одреда је требало да сачињавају и: 1 водни официр – помоћник командира, 2 контролна органа – подофицира, 1 руковалац материјала – подофицир, 2 писара – подофицира или стражара и 1 комесар за исхрану – подофицир. Уколико је место било веће или ако су то прилике захтевале, командир је могао да „изврши

²³⁶ ВА, НДА, 141–7–17, Картон личних и службених односа Наранџић (Петар) Владимир. Промовисан је у потпоручника 18. августа 1915, поручника 12. јуна 1920, капетана 2. класе 12. марта 1923, капетана 1. класе 6. септембра 1925, мајора 28. јуна 1930. и потпуковника 28. јуна 1937. У картону му стоји да је био ожењен, али није имао деце.

поделу своје просторије на потребан број станичних реона“ у којима би биле постављене станице, којима би командовали подофицири. Аутор предлаже да сви градови имају по једну станицу, осим Крагујевца где су предвиђене три и Ниша, у коме је требало да буду четири станице. Уколико је станични реон неке станице био велик, могле су се за помоћну службу успоставити стражарнице, које су биле подређене командиру станице и само су служиле за одмор стражарима по завршеној смени и за евентуално телефонирање. Пуљевић-Николић у наставку чланка детаљно објашњава и задатке сваког члана штаба, снабдевање одреда, начин вршења смотри, наставе, обуке и исхране.²³⁷

Најбројнији одред градске страже је била Српска државна стража Управе града Београда. Ова формација је имала посебан статус и ингеренцију над њом није имао начелник Одељења градске страже, а ни командант СДС, већ Управник града Београда, који је био подређен министру унутрашњих послова. У Уредби о устројству СДС за ову формацију је било прецизирано да су се према њеним припадницима примењивали прописи из Уредбе о устројству полицијске страже Управе града Београда, сем што су се у погледу „принадлежности“ и пензија изједначавали са осталим припадницима СДС. На челу ове формације стајао је командант у чину пуковника.²³⁸ Бројно стање је варирало и углавном износило између 1.500 и 2.000 припадника, чинећи већину запослених и главну безбедносну егзекутиву Управе града. Према кадровској структури Управе града Београда са почетка 1944. године, од укупно 2.763 запослена службеника, 2.043 (74%) је било из састава Српске државне страже. СДС Управе града Београда је била територијално подељена као и сама Управа, на квартове и станице.²³⁹

²³⁷ Потпуковник Наум Пуљевић Николић, „Српска државна градска стража“, *Гласник СДС*, 4/1942, стр. 303–320.

²³⁸ *Уредба о устројству Српске државне страже...*, стр. 6–7. Уредба о устројству полицијске страже Управе града Београда је донета 10. септембра 1941, а објављена 26. септембра 1941. у *Службеним новинама*.

²³⁹ М. Кресо, *Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, стр. 182–183; Бранислав Божовић, *Управа и управници града Београда (1839–1944)*, Београд 2011, стр. 131–137. Од овог броја, било је официра 60, а подофицира и стражара 1.983. Занимљива је структура званичника (подофицира и стражара) по чиновима, која је значајно одударала од структуре остатка СДС. Наиме, од 1.983 званичника, било је 399 наредника, 794 поднаредника, 495 каплара и 295 стражара, што значи да је подофицира било више него стражара (наредници и поднаредници 1.193, каплари и стражари 790).

Из формацијског прегледа градске страже са почетка 1944. године, сазнајемо да је у овом виду СДС, ван Београда, предвиђено бројно стање било 1.000 припадника (41 официр и 959 подофицира и стражара), што значи да је 2/3 припадника градске страже било у СДС Управе града Београда. Након расфомирања Одељења градске страже, за ову формацију је било надлежно 10 особа из Команде СДС (2 из Командног и 8 из Личног одељења), укључујући помоћника начелника Командног одељења. У 3. чети Центра за обуку (за градску стражу) било је још 6 припадника. Остатак људства је био по градовима: Смедерево (2 официра, 40 подофицира и стражара), Пожаревац (2/55), Шабац (2/44), Ваљево (2/50), Јагодина (2/45), Крагујевац (4/123), Крушевац (2/60), Краљево (2/50), Чачак (2/64), Ужице (2/50), Косовска Митровица (2/40), Ниш (7/203), Зајечар (2/55) и Лесковац (2/70). Према формацијском прегледу Нишке области СДС са почетка 1944, коју су тада сачињавали Нишки, Зајечарски и Лесковачки округ, у три одреда градске страже било је укупно 339 припадника, што је чинило тек 8,7% од укупног бројног стања СДС у Нишкој области (3.888).²⁴⁰

г) Гранична стража

Као и пољска стража, гранична се делила на окружне и среске одреде, а ниже јединице су били водови, станична одељења и одељци. У Уредби о устројству је наведено и да је, поред министра унутрашњих послова, граничној стражи надређен и министар финансија у погледу стручног вршења службе и стручне обуке. На челу окружног одреда граничне страже стајао је командир, који је био у саставу команде СДС тог округа и био подређен команданту пољске страже. Њена надлежност се протезала на гранично подручје округа и постојала је само у окрузима који су били на граници, односно у њиховим граничним срезовима.²⁴¹

²⁴⁰ ВА, НДА, 26–10–22, стр. 2, Преглед формациског бројног стања јединица (јачина и распоред); ВА, НДА, 26–10–22, стр. 7, Преглед поделе формациског бројног стања градске жандармерије.

²⁴¹ *Уредба о устројству Српске државне страже...*, стр. 9–10.

Као што је већ наведено, за организацију и руковођење граничном стражом, при Команди СДС, постојало је специјализовано Одељење граничне страже, којим је руководио начелник. Његове су дужности биле: „да проучава све потребне податке за расправу питања о најбољем, најкориснијем и најуспешнијем начину непосредног обезбеђења границе“; „чини предлоге и стара се да овај рад буде у сагласност са радом пољке и градске страже“; у договору са начелником царинског одељења при Министарству финансија предлаже јачину финансијско-контролних органа на граници; предлаже официре за распоред и сам распоређује званичнике; предлаже пензионисања, отпуштања и унапређења и сам отпушта званичнике до чина поднаредника; предлаже начине снабдевања; предузима мере на спречавању „комунистичке пропаганде“ у граничном појасу; предлаже споразуме са „суседним државама“ у погледу одређивања граничних прелаза и саобраћаја; оцењује лица у своме штабу и командире окружних одреда граничне страже и др.²⁴²

За првог начелника Одељења граничне страже постављен је првом Радовановићевом наредбом потпуковник *Људевит Погачар*, кога је већ након непуних месец дана, 21. марта 1942, на том месту заменио пуковник *Драгољуб К. Стојановић*, који се вратио из заробљеништва. У Војсци Краљевине Југославије, од 4. фебруара 1940, пуковник Стојановић је био начелник II Обавештајног одељења Главног ђенералштаба. На месту начелника је остао до 22. октобра 1942, када је постављен за шефа Инспектората Команде СДС. За команданта Београдске области СДС постављен је 28. јануара 1943. и на том месту остао до 3. јуна 1943. када је, одлуком шефа Српске државне безбедности, пензионисан.²⁴³

По други пут начелник Одељења граничне страже постао је *Људевит Погачар* 22. октобра 1942. Он је тада био у чину пуковника, који је добио од колаборационистичких власти између 18. септембра, када га последњи пут кроз документа налазимо у чину потпуковника, и 22. октобра. Непосредно пред

²⁴² ВА, НДА, 144–2–13, Наредба пов. бр. 44 Команданта СДС за 20. мај 1942, стр. 5–6.

²⁴³ ВА, НДА, 144–1–1, Наредба пов. бр. 1 Команданта СДС за 26. фебруар 1942; ВА, НДА, 144–1–20, Наредба пов. бр. 22 Команданта СДС од 23. марта 1942; ВА, НДА, 144–4–14, Наредба пов. бр. 93 Команданта СДС од 22. октобра 1942; ВА, НДА, 145–1–14, Наредба пов. бр. 7 Команданта СДС од 28. јануара 1943; ВА, НДА, 145–4–2, Наредба бр. 47 Команданта СДС од 3. јуна 1943; Архив Безбедносно-информативне агенције, Бивша југославенска војно-обавештајна служба (елаборат), III део, 1949, стр. 57.

избијање рата био је на месту команданта 9. граничног пододсека, а у Априлском рату командант 329. пука резервне војске. Активно је учествовао у борбама против устаничких одреда крајем 1941. као командант добровољачког одреда у Смедеревској Паланци. Када га је на месту начелника Одељења заменио Стојановић, Погачар је постао његов помоћник, али је често у извештајима иступао као заступник начелника одељења.²⁴⁴

Ближи задаци, улога и надлежност граничне страже, као и за претходно описане видове СДС, обрађени су у чланку у Гласнику СДС, који је потписао извесни Д. К. С. Са доста поузданости можемо претпоставити да се иза ових иницијала крио тадашњи начелник Одељења граничне страже пуковник Драгољуб К. Стојановић. Он прецизира термине од којих је зависила надлежност граничара. Поред граничне линије, која је требало да се означи браздама или гомилама камења, он дефинише и термине „државни гранични појас“, тј. простор који иде 100 метара у дубину територије уз границу, и „гранични појас“, тј. простор дуж граничне линије у ширини од 5 км у дубину државне територије. Простор до дубине од 10 км дефинише се као „погранична зона“. Као основне, најистакнутије органе граничне страже, аутор истиче гранична станична одељења, која би требало да се обезбеђују патролама, заседама, реонским стражарима, караулама итд. Као већи „органи“ наводе се, кроз Уредбу већ поменути, водови, срески и окружни гранични одреди. Као „највишој власти“ у државном граничном појасу, граничној стражи су одређени следећи задаци: одбијање свих оружаних напада на државну границу, државни гранични и гранични појас; спречавање прелаза границе свим лицима без уредних путних исправа; гоњење, хватање и убијање „комунистичко-партизанских одељења и осталих наоружаних банди“; спречавање илегалног преноса робе, односно шверца; гоњење и хватање сумњивих лица у граничном појасу на захтев државних власти; спречавање и гушење „комунистичке делатности и пропаганде“ у граничном појасу; помагање државних органа у спречавању забрањене дрвосече, лова и риболова у граничном појасу; асистирање санитарским властима у спречавању преношења заразних болести из суседних

²⁴⁴ ВА, НДА, 144–4–14, Наредба пов. бр. 93 Команданта СДС од 22. октобра 1942; *Службени војни лист*, Прилог бр. 9, 1937, стр. 4–5; Архив Југославије, Фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (бр. 110), ф. бр. 1698, Људевит Погачар. Погачар је мајор постао 6. септембра 1935, а потпуковник 6. септембра 1939. На место команданта 9. граничног пододсека постављен је 23. марта 1937. године.

држава. Аутор такође напомиње да гранична стража не би смела да се употребљава ван својих реона, а никако ван граничног појаса.²⁴⁵

Убрзо по формирању СДС, 20. марта, организован је информативни курс за официре у Команди СДС, који је трајао осам дана и на коме су постављени командири и водници граничне страже упознати са својим будућим дужностима.²⁴⁶

Да би се дефинисали специфични односи органа СГС и царинских органа на граници, крајем априла је донет, а 8. маја 1942. у *Службеним новинама* објављен, Правилник о чувању границе и вршењу службе у царинском погледу. Овај Правилник је донео министар финансија и њиме су се прецизирале процедуре приликом хватања кријумчара, претреса зграда, употребе граничне страже од царинске службе и сл.²⁴⁷

Почетком маја 1942. прописом министра унутрашњих послова Милана Аћимовића, ликвидирана је имовина бивше граничне трупе и посед над свим караулама пренет на СДС, односно на граничну стражу, чиме је она и званично преузела улогу обезбеђивања границе.²⁴⁸

Вероватно да би се упростило функционисање због двоструке надлежности (министру унутрашњих послова и министру финансија), 16. октобра 1942. донета

²⁴⁵ Д. К. С, „Појам, улога и задатак граничне страже“, *Гласник СДС*, 1/1942, стр. 30–36. Исти аутор је објавио још неколико стручних чланака у Гласнику везаних за граничну стражу: „Улога и дужности командира граничног станичног одељења“, *Гласник СДС*, 2/1942, стр. 128–139; „Напад партизанских бандита на гранично станично одељење Бабин кал“, *Гласник СДС*, 3/1942, стр. 240–247. Још неколико објављених чланака тичу се граничне страже: Р. А. Ј, „Карактеристика границе у разним случајевима и утицај ове карактеристике на службу обезбеђења“, *Гласник СДС*, 2/1942, стр. 140–149; Б. А. С, „Служба на граници ноћу“, *Гласник СДС*, 3/1942, стр. 199–204; Р. А. Ј, „О стражарским органима на реону граничног станичног одељења“, *Гласник СДС*, 3/1942, стр. 205–213; „Говор команданта Српске граничне страже г. Погачара командантима одреда пред одлазак у своје команде (13. марта 1943. године у 11,10 часова)“, *Гласник СДС*, 8/1942, стр. 491–492; Р. А. Ј, „О стражарским органима на реону граничног станичног одељења“, *Гласник СДС*, 1–2/1943, стр. 24–34.

²⁴⁶ На курс је позвано 56 официра, укључујући и неке од командира окружних граничних одреда. ВА, НДА, 144–1–18, Наредба бр. 20 Команданта СДС за 20. март 1942, стр. 3–4.

²⁴⁷ „Правилник о чувању границе и вршењу службе у царинском погледу од стране органа Српске граничне државне страже“, *Службене новине*, 8. мај 1942, стр. 5–6.

²⁴⁸ „Пропис о коначној ликвидацији имовине Команде жандармерије и граничне трупе“, *Службене новине*, 22. мај 1942, стр. 8–9. Од почетка окупације до стварања СДС чување граничне и демаркационе линије било је поверено органима Финансијске контроле, који су ту дужност преузели од граничне трупе. Њима су били „приодати“ жандарми као „помоћни органи“, а њихов међусобни однос је био регулисан Правилником донесеним крајем 1941. године – „Правилник о регулисању службених односа помоћних органа Финансијске контроле“, *Службене новине*, 19. децембар 1941, стр. 3–4.

је Уредба о Српској граничној стражи. Њоме је она потпуно издвојена из састава Српске државне страже, формирајући самосталну јединицу и потчињавајући се министру финансија. За команданта је постављен Људевит Погачар, дотадашњи начелник Одељења граничне страже. Уредбом је прецизирано да су за СГС и даље наставили да важе сви остали прописи о организацији СДС.²⁴⁹

Издвајање је потрајало па је тек од 1. децембра 1942. почела функционисати Команда Српске граничне страже која је тада и физички издвојена из просторија бившег Главног ђенералштаба, где је била стационирана Команда СДС, и пресељена у Бранкову улицу.²⁵⁰ Официри, на челу са Погачаром, разрешени су службе у СДС и преведени у састав СГС Наредбом од 14. децембра. Материјално снабдевање код Команде СДС је продужено до краја децембра, а од 1. јануара 1943. је отпочело самостално чиме је завршен процес формирања.²⁵¹ Такође, СГС је тада променила и надређену окупациону институцију па је са Полиције поретка надлежност прешла на Управни штаб Команданта Србије.²⁵²

Кроз буџете Недићеве владе за 1943. и 1944. годину можемо пратити колико је било бројно стање Српске граничне страже, као и структуру по чиновима. У буџету за 1943. годину предвиђене су плате за 216 официра, 4.422 подофицира и 760 стражара, односно укупно 5.398 припадника.²⁵³ У буџету од наредбе, 1944. године, предвиђени број официра се није мењао (216), број подофицира незнатно (4.421), али је број стражара увећан за 211 (било их је 971), па је предвиђено бројно стање СГС износило 5.608 припадника.²⁵⁴

²⁴⁹ „Уредба о Српској граничној стражи“, *Службене новине*, 20. октобар 1942, стр. 1; М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. I, стр. 294–295; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 160.

²⁵⁰ ВА, НДА, 144–5–1, Наредба пов. бр. 104 Команданта СДС за 3. децембар 1942.

²⁵¹ ВА, НДА, 144–5–8, Наредба пов. бр. 107 Команданта СДС за 14. децембар 1942. На том се списку тада нашло 212 официра. Поред Погачара, у СГС су прекомандовани потпуковник Милан И. Лазаревић, потпуковник Драгољуб Ј. Васић Стануловић, потпуковник Божидар В. Николић, мајор Љубомир Д. Велезић, мајор Јосип И. Голоб, мајор Драгољуб П. Живковић, мајор Милутин М. Миленковић, мајор Милорад М. Миљисављевић, мајор Евгеније И. Звершахановски, мајор Милош М. Павићевић, мајор Драгиша Б. Јевтић и др.

²⁵² Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 259.

²⁵³ „Државни буџет за 1943. годину“, *Службене новине*, 1. јануар 1943, стр. 139–140.

²⁵⁴ „Државни буџет за 1944. годину“, *Службене новине*, 1. јануар 1944, стр. 144. Ови граничари стражари су примљени на конкурс који је расписан фебруара 1943. године. Услови за пријем су били слични условима за пријем у Српску државну стражу. Биле су им исте и плате, али је

Табела бр. 3: Бројно стање и структура по чиновима
Српске граничне страже у 1943. и 1944. години

Чин	Буџет за 1943.	Буџет за 1944.
пуковник	2	2
потпуковник	5	12
мајор	21	26
капетан 6. пол. групе	76	65
капетан 7. пол. групе	54	53
поручник	36	36
потпоручник	19	19
потпоручник-приправник	3	3
наредник водник	290	290
наредник	832	832
поднаредник	2.033	2.033
каплар	1.267	1.266
стражар-приправник	760	971
УКУПНО	5.398	5.608

д) Ватрогасна стража

Уредбом о устројству СДС предвиђено је да у њен састав уђу и све ватрогасне јединице на територији земље, о чему је требало да буде донесена посебна наредба Министра унутрашњих послова. Служба ватрогасне заштите је до тада била организована од стране локалних органа власти. У Београду је, у оквиру Градског поглаварства постојала Пожарна команда. И у осталим окружним средиштима постојале су добровољне или, од локалних органа власти организоване, ватрогасне чете.²⁵⁵

граничарима следовао и „граничарски додатак“, чији износ није прецизиран – „Конкурс за пријем званичника у Српску граничну стражу“, *Службене новине*, 5. фебруар 1943, стр. 9–10.

²⁵⁵ *Уредба о устројству Српске државне страже...*, стр. 6; Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, стр. 71–72.

У оквиру Команде СДС за ватрогасну службу је било задужено Ватрогасно одељење, које се кроз грађу ипак чешће наводи као Инжињеријско-ватрогасно одељење. Реорганизацијом Команде, од 1. јануара 1944, за ватрогасну службу је био надлежан Ватрогасни отсек у оквиру Техничког одељења.²⁵⁶

У Уредби о образовању службе Српске државне безбедности, из августа 1942, помиње се да у њен саставу улазе сви видови Српске државне страже, укључујући и „ватрогасну стражу“.²⁵⁷ Такође, у немачком извештају из децембра 1942, наводи се да је наредбом шефа Српске државне безбедности, од 31. октобра 1942, расформиран „Комесаријат за ватрогасну службу“ и да је комплетна ватрогасна служба потпала под надлежност Команде СДС. У истом извештају наводи се да је извршена смотра добровољних ватрогасних чета у Краљеву, Чачку, Косовској Митровици и Ужицу, као и професионалне ватрогасне чете у Шапцу.²⁵⁸

О улози и задацима ватрогасне страже као „четврте гране страже“ писано је и у *Гласнику СДС*. Њена дужност је требало да буде „заштита живота и својине од пожара и пружање помоћи у случају елементарних непогода и других несрећних случајева“. Писац у чланку наводи да би ватрогасна стража требало да се организује у већим градовима, а да се у мањим општинама овакви одреди не могу издржавати из финансијских разлога па је било предвиђено да се у њима у састав страже укључе „добровољне, обавезне као индустријске и заводске ватрогасне чете“.²⁵⁹

О деловању „српског ватрогаства“ у 1943. години објављен је и опширан чланак у недељнику *Српски народ*. Аутор у њему наводи да је „Српска влада народног спаса... својом Уредбом увела све ватрогаство у састав Српске државне

²⁵⁶ ВА, НДА, 26–12–24, Привремена наредба Министра унутрашњих послова о уређењу и надлежности Команде Српске државне страже, од 8. маја 1942; ВА, НДА, 146–4–12, Наредба пов. бр. 96 Команданта СДС од 27. децембра 1943.

²⁵⁷ „Уредба о образовању целокупне службе Српске државне безбедности“, *Службене новине*, 25. август 1942, стр. 1.

²⁵⁸ *Зборник НОР-а*, XII–2, стр. 921. Наведени „Комесаријат за ватрогасну службу“ нисмо пронашли ни у једном другом документу, а уредба о његовом формирању или укидању није објављена у *Службеним новинама*. Претпостављамо да је овде ипак реч о лошем преводу са немачког и да је писац извештаја мислио на већ поменути Пожарну команду.

²⁵⁹ И. Р. Р, „Неопходност сарадње пољске, градске и граничне страже, ватрогасних јединица и органа финансиске контроле у служби јавне безбедности, реда и мира“, *Гласник СДС*, 3/1942, стр. 234–235.

страже, да би оно у заједници са органима јавне безбедности, најпотпуније гарантовало и безбедност од пожара“. Он такође наводи да је Команда СДС много учинила на стабилизацији и оснивању нових ватрогасних чета па су оне тако по први пут формиране у Крушевцу и Јагодини у току 1943. године. Према аутору, ватрогасне јединице су до тада учествовале у гашењу 370 пожара.²⁶⁰

Ипак, сматрамо да стварање и формирање „ватрогасне страже“ као посебног вида у оквиру СДС није до краја спроведено. Неколико је разлога за овакву тврдњу. Најпре, иако је у грађи сачувано много наредби Команде СДС о постављању људства у све видове јединица, ни у једном нисмо пронашли податке о постављању у „ватрогасну стражу“. Даље, у Правилнику о одећи Српске државне страже, из октобра 1943, детаљно се наводе „стручни знакови на еполетушкама“ свих струка у оквиру СДС, али не постоји за ватрогасну службу. У истом правилнику, у завршним члановима, наведено је да ће се за „ватрогасну стражу“ прописати посебан правилник.²⁶¹ Посебан правилник за ватрогасце јесте прописан, децембра 1943, али је врло јасно да се он односи на „ватрогасне службенике Пожарне команде Општине града Београда“.²⁶² Такође, нешто раније донет је правилник о „Ватрогасном фонду“ који је основан при, већ поменутој, Пожарној команди. У овом правилнику се нигде не помиње било каква подређеност ове институције Српској државној стражи, већ искључиво Општини града Београда.²⁶³

Дакле, сматрамо да формирање овог вида страже и обједињавање ватрогасне службе у оквиру СДС, иако планирано, није спроведено. Она се кроз опште уредбе помиње под тим називом, али је врло јасно да је у Београду ватрогасна служба остала организована у оквиру Пожарне команде и крајем 1943. године. Претпостављамо да је укључивање ватрогасних јединица у састав СДС било више надзорног и формалног типа, него стварно и формацијско. Ватрогасна стража, као „четврта грана страже“ није профункционисала до краја окупације.

²⁶⁰ „Српско ватрогасство у 1943 години“, *Српски народ*, 4. март 1944, стр. 4.

²⁶¹ „Правилник о одећи Српске државне страже“, *Службене новине*, 15. октобар 1943, стр. 8, 12.

²⁶² „Правилник о службеној одећи и обући ватрогасних службеника Пожарне команде О. Г. Б.“, *Службене новине*, 31. децембар 1943, стр. 3.

²⁶³ „Правилник о руковању Ватрогасним фондом“, *Службене новине*, 30. новембар 1943, стр. 2.

ђ) Привредна полиција

Почетком септембра 1942. године, наредбом шефа Српске државне безбедности, као посебан вид страже створена је Привредна полиција. Како је наведено у наредби о делатности, њена улога се састојала у „вођењу надзора над производњом, прометом и поделом свију предмета дириговане привреде, у циљу подношења пријава кажњивих дела, којима се вређају постојећи прописи, а нарочито прописи о прекорачењу цена“. У циљу вршења наведених задатака, при сваком седишту округа и среза, у локалној команди страже, требало је формирати Одељак Привредне полиције. Ови одељци су примали службене налоге од „месно надлежних општинских управних и државних месних полицијских власти“, али су у свим осталим односима били подређени претпостављеном старешини СДС. Службеници Привредне полиције су били ослобођени службе јавне безбедности и могли су своју дужност да врше и у цивилном оделу. У сваком округу је један официр као референт био задужен за спровођење службе овог вида страже на подређеној му територији, а остало људство је требало поставити из реда „поузданих, умешних и интелигентних старијих подофицира бивше жандармерије као и полицијских извршних службеника“.²⁶⁴

Средином септембра, након завршеног курса у Команди, распоређени су окружни референти Привредне полиције. Распоредени референти су били у нижим официрским чиновима, од потпоручника до капетана. Они су, по распореду, требало да се јаве окружним референтима за цене и наднице. Према формацији, улазили су у „одобрено бројно стање интендантско-рачунске струке“.²⁶⁵

Већина подофицирског кадра је постављена крајем новембра 1942. године,²⁶⁶ а распоређивање осталог људства, након неколико завршених „привредних курсева“, потрајало је, па су срески одељци попуњавани и

²⁶⁴ „Наредба о делатности Привредне полиције“, *Службене новине*, 8. септембар 1942, стр. 3.

²⁶⁵ ВА, НДА, 144–3–45, Наредба пов. бр. 82 Команданта СДС од 17. септембра 1942.

²⁶⁶ ВА, НДА, 26–12–45, Наредба бр. 127 Команданта СДС од 26. новембра 1942.

формирани и у априлу 1943. године.²⁶⁷ Пропагираном намером ангажовања старијих и искуснијих подофицира, из реда наредника водника, требало је искористити њихово искуство, а истовремено их ослободити физички захтевне теренске службе. Међутим, десило се да су на курсеве слати већином млађи подофицири. У мају 1943. наређено је да се сви подофицири млађи од 38 година, који су до тада већ распоређени у Одељке привредне полиције, замене са подофицирима старијим од 40 година, у првом реду са чином наредника водника. Из наведене наредбе сазнајемо да је предвиђено бројно стање Привредне полиције средином 1943. било 600 припадника.²⁶⁸

Управљањем и организацијом овог вида страже руководио је Отсек привредне полиције при Команди СДС. Овај отсек је формиран при Команди приликом организовања Привредне полиције и највероватније је био у оквиру Општег одељења. Реорганизацијом Команде са почетка 1944. године за Привредну полицију је задужен 4. привредни отсек, при Командном одељењу.²⁶⁹

Шеф Отсека привредне полиције (односно касније Привредног отсека) био је жандармеријски мајор *Артур М. Светлич*. У његовом официрском картону стоји да је био Словенац, католичке вероисповести. Рођен је 5. јануара 1905. у Тржичу, код Крања. Завршио је гимназију са матуром и ступио у жандармерију 1. новембра 1926. године. Задња дужност пре избијања Другог светског рата му је била у штабу Београдског жандармеријског пука. За време окупације најпре је служио у Преводилачком отсеку Команде жандармерије, па стварањем СДС у истом отсеку Команде СДС. Крајем октобра 1942. пребачен је у новоформирани Отсек привредне полиције и задужен за руковођење њоме. Унапређењем у чин мајора, почетком јула 1943. године, испунио је формалне формацијске услове и постао шеф 4. привредног отсека у оквиру Командног одељења. На тој функцији остао је до краја окупације.²⁷⁰

²⁶⁷ Историјски архив Ниш (ИАН), Фонд Комисија за ратне злочине (КОЗАРА), ф. 20, Наредба бр. 35 Команданта СДС од 22. априла 1943.

²⁶⁸ ИАН, КОЗАРА, ф. 20, Наредба пов. бр. 35 Команданта СДС од 10. маја 1943.

²⁶⁹ ВА, НДА, 146-4-12, Наредба пов. бр. 96 Команданта СДС од 27. децембра 1943.

²⁷⁰ ВА, НДА, 143-4-43, Картон личних и службених односа Светлич (Мато) Артур. За потпоручника је промовисан 17. децембра 1928, поручника 17. децембра 1932, капетана 2. класе 6. септембра 1937, капетана 1. класе 6. септембра 1940. и мајора 2. јула 1943. године. Био је ожењен и имао два сина - Николу (1938) и Борута (1939).

У прегледу формацијског стања са почетка 1944. године дата је и комплетна структура Привредне полиције (односно Привредне жандармерије, како се наводи у наредби). Према том прегледу укупно бројно стање било је 530 припадника, односно 15 официра и 515 подофицира. На служби у Команди су била два официра и два подофицира. У сваком округу је био по један официр, а број подофицира је зависио од броја припадајућих срезова па је у сваком окружном одељку било ангажовано шест подофицира, а у среском по пет. Дакле, предвиђено бројно стање по окрузима је било: Београдски (1 официр и 51 подофицир), Пожаревачки (1/41), Шабачки (1/36), Ваљевски (1/31), Моравски (1/41), Крагујевачки (1/41), Крушевачки (1/36), Краљевачки (1/26), Ужички (1/41), Косовско-митровички (1/31), Нишки (1/41), Зајечарски (1/56) и Лесковачки (1/41). Због својих специфичних задатака овај вид страже није био бројан. Према прегледу формације Команде СДС Нишке области са почетка 1944. године, у три припадајућа округа (Нишки, Лесковачки и Зајечарски), укупно је био 141 припадник Привредне полиције, што чини тек 3,6% од укупног људства СДС на територији наведене команде.²⁷¹

е) Стража железничке безбедности

Због потребе ефикасније заштите железничког саобраћаја 1. марта 1943. формирана је Стража железничке безбедности, као посебан вид СДС. Наредбом о формирању прописано је да овим видом страже управља посебна Команда. Командант је имао „право и власт“ окружног команданта СДС, а био је потчињен начелнику Општег одељења при Команди СДС. Команда СЖБ је била смештена на београдској железничкој станици, а на служби у њој су, поред команданта, била још три официра. У оквиру СЖБ постојала су три одреда за пратњу и обезбеђење возова – у Београду, Нишу и Краљеву. Ова три одреда су се снабдевала код окружних команди у местима у којима су били стационирани и били су јачине: Београд – 2 официра, 64 подофицира и 41 стражар, Ниш – 2

²⁷¹ ВА, НдА, 26–10–22, стр. 2, Преглед формациског бројног стања јединица (јачина и распоред); ВА, НдА, 26–10–22, стр. 8, Преглед поделе формациског бројног стања привредне жандармерије.

официра, 48 подофицира и 32 стражара и Краљево – 2 официра, 30 подофицира и 20 стражара. Дакле, укупно бројно стање Страже железничке безбедности, приликом формирања, износило је 9 официра, 142 подофицира и 93 стражара.²⁷²

Одред за пратњу и обезбеђење возова у Београду је имао одељке у Београду, Смедереву, Пожаревцу и Ваљево. Одељак у Београду је био задужен за обезбеђење возова на пругама Београд-Ниш, Београд-Кучево и Београд-Ужице; Одељак у Смедереву за линије Смедерево-Велика Плана и Смедерево-Пожаревац; Одељак у Пожаревцу за линију Пожаревац-Петровац и Одељак у Ваљево за линије Ваљево-Београд и Ваљево-Лајковац-Младеновац. Одред у Нишу је имао одељке у Нишу (који је обезбеђивао пруге Ниш-Куршумлија и Ниш Прахово), Зајечару (Зајечар-Параћин и Зајечар-Прахово), Белој Паланци (Бела Паланка-Ниш) и Грделици (Грделица-Ниш). Одред у Краљево је имао одељке у Краљеву (Краљево-Косовска Митровица), Лапову (Лапово-Краљево и Лапово-Косовска Митровица), Крушевцу (Сталаћ-Крушевац) и Чачку (Чачак-Сталаћ и Чачак-Ужице).²⁷³

Дужности команданта, командира водова и одељака, вође патроле и пратилаца су прописана *Упутством* које је донео генерал Боривоје Јонић. У њему се наводи и да „командант страже железничке безбедности, командири одреда, њихови помоћници и сво остало особље на служби обезбеђења возова има одржавати најтешњу везу и присну сарадњу са органима пограничних комесаријата и комесаријата железничке полиције, где они постоје, у интересу законитог, правилног и успешног вршења службе...“²⁷⁴

Наредбама Шефа СДБ за команданта Страже железничке безбедности постављен је потпуковник Игњат И. Танко, командира Одред у Краљево капетан Никола М. Манић, командира Одред у Нишу капетан Бранислав Б. Добошаревић, а командира Одред у Београду капетан Војислав Р. Карљиковић.²⁷⁵ Крајем јуна 1943. капетана Манића у Краљево заменио је капетан Ђорђе А. Добренић, а

²⁷² ВА, НДА, 145–2–1, Наредба пов. бр. 16 Команданта СДС од 1. марта 1943. године.

²⁷³ Исто.

²⁷⁴ Архив Србије (АС), Фонд Безбедносно информативна агенција (БИА), IV/21, Заплењена документација у вези СДС, стр. 121–126.

²⁷⁵ ИАН, КОЗАРА, ф. 20, Наредба пов. бр. 15 Команданта СДС од 25. фебруара 1943; ИАН, КОЗАРА, ф. 20, Наредба пов. бр. 17 Команданта СДС од 4. марта 1943.

крајем децембра 1943. Добошаревића је на месту командира у Нишу наследио капетан Павле Н. Николић.²⁷⁶

Командант Страже железничке безбедности, пешадијски потпуковник *Игњат И. Танко*, рођен је у месту Пригорица у Кочевју 25. октобра 1893. године. По народности је био Словенац, католичке вероисповести. Као аустроугарски поданик заробљен је у Првом светском рату на руском фронту и прикључио се Српском добровољачком корпусу, чију је официрску школу завршио. Задња дужност у Војсци Краљевине Југославије била му је место шефа 2. отсека Старобечејског војног округа, а у Априлском рату је био на месту команданта планинског батаљона Врбаске допунске команде. Пре него што је постављен за команданта Страже железничке безбедности био је на служби у Команди жандармерије у ликвидацији.²⁷⁷

Крајем марта 1943. попуњено је људство за сва три одреда готово до пуне формације и овај вид страже је формиран. Због специфичности обавеза већина људства СЖБ је била састављена од искуснијих подофицира и стражара, слабије способних за теренску службу, а стражари приправници нису могли бити ангажовани.²⁷⁸

ж) Покретне јединице

Моторизовани одред СДС. Ради бржег и ефикаснијег супротстављања непријатељу, крајем августа или почетком септембра 1942. године, непосредно по формирању Српске државне безбедности, у оквиру СДС је створен Моторизовани одред. Почетком септембра у Сталној школи СДС у Београду организован је „мотоциклистички курс“ па су свршени слушаоци овог курса потом распоређени у ову јединицу.²⁷⁹

²⁷⁶ ВА, НДА, 141–5–6, Картон личних и службених односа Добренић (Андрија) Ђорђе; ВА, НДА, 142–7–10, Картон личних и службених односа Николић (Никола) Павле.

²⁷⁷ ВА, НДА, 143–6–3, Картон личних и службених односа Танко (Игњат) Игњат. За потпоручника је промовисан 20. априла 1919, поручника 1. фебруара 1923, капетана 2. класе 28. јуна 1927, капетана 1. класе 28. јуна 1930, мајора 1. децембра 1933. и потпуковника 1. децембра 1937. године. Био је ожењен и имао сина Векослава (1923).

²⁷⁸ ВА, НДА, 145–2–14, Наредба бр. 23 Команданта СДС од 22. марта 1943.

²⁷⁹ ВА, НДА, 144–3–44, Наредба бр. 103 Команданта СДС од 12. септембра 1942.

Кроз грађу смо пронашли да су у оквиру овог одреда постојале мотоциклистичке и аутомобилске чете,²⁸⁰ као и да је капетан Јован С. Петковић био на дужности команданта одреда.²⁸¹ Моторизовани одред је у командном и дисциплинском погледу био подређен команданту СДС, на снабдевању је био код Сталне школе, а за попуну људством је био задужен начелник Одељења пољске страже.²⁸²

Крајем фебруара 1943. године формирана је Комисија за ликвидацију Моторизованог одреда. На челу ове Комисије био је потпуковник Петар М. Павасовић, помоћник команданта Сталне школе СДС. До краја марта је Моторизовани одред коначно расформиран,²⁸³ а почетком маја је сва опрема раздужена и враћена оним окружним командама и јединицама из којих је људство дошло.²⁸⁴

Први батаљон СДС. Да би се превазишла територијална формација СДС, која је онемогућавала ефикасно супротстављање већим партизанским одредима, почетком фебруара 1943. створени су батаљони СДС, као врста покретних и брзих јединица. Први батаљон је био стациониран у Београду. Људство за попуњавање је одређено из јединица СДС из свих округа, део је и регрутован, а у батаљоне су постављени и многи припадници из расформираног Моторизованог одреда.²⁸⁵ Попут команданта Страже железничке безбедности, и команданти батаљона су имали „право и власт“, односно били у рангу са окружним командантима.²⁸⁶

Команда над Првим батаљоном 15. фебруара је поверена потпуковнику *Момчилу И. Мојсиловићу*, до тада команданту Краљевачке области СДС. Истом наредбом кад је он постављен, одређени су и командири чета и водова. Из распореда закључујемо да су батаљони имали по три чете, а свака чета по три вода. Командири чета су били по чину капетани, а водова углавном потпоручници, уз неког поручника.²⁸⁷

²⁸⁰ ИАН, КОЗАРА, ф. 20, Наредба пов. бр. 12 Команданта СДС од 15. фебруара 1943.

²⁸¹ ИАН, КОЗАРА, ф. 20, Наредба пов. бр. 23 Команданта СДС од 25. марта 1943.

²⁸² ВА, НДА, 26–12–45, Наредба бр. 127 Команданта СДС од 26. новембра 1942.

²⁸³ ВА, НДА, 145–1–31, Наредба бр. 16 Команданта СДС од 25. фебруара 1943.

²⁸⁴ ВА, НДА, 145–3–2, Наредба бр. 38 Команданта СДС од 3. маја 1943.

²⁸⁵ ВА, НДА, 145–1–25, Наредба бр. 13 Команданта СДС од 15. фебруара 1943.

²⁸⁶ ИАН, КОЗАРА, ф. 20, Наредба пов. бр. 23 Команданта СДС од 25. марта 1943.

²⁸⁷ ИАН, КОЗАРА, ф. 20, Наредба пов. бр. 12 Команданта СДС од 15. фебруара 1943.

Почетком јуна 1943. године командант Првог батаљона потпуковник Момчило Мојсиловић је одређен за команданта Београдске области СДС, а за команданта Првог батаљона уместо њега је одређен мајор *Божидар М. Ранковић*, до тада на служби у Инспекторату Команде.²⁸⁸

Иако кроз грађу нисмо пронашли формацију батаљона, из наредбе са почетка јуна 1943. можемо претпоставити бројно стање. Наиме, у њој је наведено комплетно људство Првог батаљона, сем официра. Поред чина, за сваког се наводи и из које је јединице пребачен на службу у Први батаљон, што нам је такође корисна информација. На списку се налазе 24 наредника водника, 38 наредника, 50 поднаредника, 39 каплара и 303 стражара, дакле укупан подофицирски и стражарски кадар је по формацији износио 454 припадника. Уколико овоме додамо командире чета и водова, као и штаб батаљона, претпостављено бројно стање Првог батаљона, по формацији, износило је 470–480 припадника. Постављено људство је долазило из Моторизованог одреда и јединица СДС из Београдског, Шабачког, Крагујевачког, Ваљевског, Пожаревачког, Краљевачког, Ужичког, Лесковачког и Крушевачког округа, а било је и „новопримљених“ припадника.²⁸⁹

Крајем новембра 1943, уместо мајора Божидара Ранковића који је пензионисан, за команданта Првог батаљона постављен је мајор *Миленко Соларић*. Рођен је 20. фебруара 1911. у Кореници. По народности је био Србин, православне вероисповести. Завршио је Нижу школу војне академије у 55. класи. Пре избијања Другог светског рата био је на дужности командира чете пратећих оруђа 37. пешадијског пука, а на истој дужности је био и у Априлском рату. У почетку окупације служио као ађутант команданта касарне Команде жандармерије. По стварању СДС најпре био на служби у окружној резерви Београдског округа (до 19. септембра 1942), па командир одреда пољске страже Врачарског среза (до 28. фебруара 1943) и помоћник команданта СДС

²⁸⁸ ИАН, КОЗАРА, ф. 20, Наредба пов. бр. 44 Команданта СДС од 10. јуна 1943.

²⁸⁹ ИАН, КОЗАРА, ф. 20, Наредба пов. бр. 48 Команданта СДС од 7. јуна 1943.

Пожаревачког округа, до 27. новембра и постављања на место команданта Првог батаљона СДС.²⁹⁰

У другој половини фебруара 1944. започела је „ликвидација“ Првог батаљона. Људство из овог батаљона распоређено је по окрузима: 1. чета у Шабачки, 2. чета у Београдски, 3. чета у Краљевачки и Велосипедска (Бицикличка) чета у Пожаревачки округ. Није назначен разлог расформирања, али се из садржаја ове наредбе може претпоставити да је значајан број припадника извршио бекство, „отишао на рад“ у Немачку, ухапшен или погинуо.²⁹¹ Наредбом од 28. фебруара констатовано је да је командант Првог батаљона мајор Миленко Соларић „у командном погледу извршио расформирање“ своје јединице, па је постављен на дужност начелника штаба Шабачке области СДС.²⁹²

Према послератном сведочењу мајора Миленка Соларића, Први батаљон је поново формиран крајем августа 1944. године, а за команданта је био одређен мајор Сотир Станковић. Комплетно људство (око 400 припадника) је ангажовано из редова Групе корпуса Горске краљеве гарде ЈВуО, по директном налогу команданта Николе Калабића. Ово формирање је био покушај да се спремом и наоружањем из магацина СДС помогну равногорски одреди. Батаљон је 6. септембра у Сопоту постројен и формално прикључен ЈВуО. Занимљиво је да је људство постројио и одржао им говор потпуковник Момчило Мојсиловић, пређашњи командант расформираног Првог батаљона, а тада начелник штаба и помоћник команданта Горске гарде ЈВуО. Јединице из овог батаљона су подељене у два мања батаљона и упућене у борбу са партизанима. Већина их је страдала у другој половини септембра у борбама са Другом шумадијском бригадом и приликом борби за Аранђеловац.²⁹³

²⁹⁰ ВА, НДА, 143–4–44, Картон личних и службених односа Соларић (Никола) Миленко; ВА, НДА, 146–4–8, Наредба пов. бр. 94 Команданта СДС од 16. децембра 1943. Миленко Соларић је за потпоручника промовисан 1. априла 1930, поручника 1. априла 1934, капетана 2. класе 1. априла 1938, капетана 1. класе 1. априла 1941. и мајора 2. јула 1943. године. Био је ожењен и имао ћерку Мају (1935).

²⁹¹ ВА, НДА, 146–5–6, Наредба бр. 25 Команданта СДС од 27. марта 1944.

²⁹² ИАН, КОЗАРА, ф. 37, Наредба пов. бр. 15 Команданта СДС од 28. фебруара 1944.

²⁹³ Миленко Соларић, „Наличје 'Босанске голготе' или како сам постао припадник СДК“, *Затиси из добровољачке борбе*, II, Минхен 1955, стр. 15–18; Борис Томанић, *Горња Јасеница у Другом светском рату. Аранђеловац и Топола 1941–1945*, Београд 2019, стр. 216–217, 222–226.

Други батаљон СДС. Истовремено када и Први, створен је и Други батаљон СДС, који је био стационаран у Нишу. За команданта Другог батаљона 11. фебруара постављен је мајор *Данило П. Стојановић*. Рођен је 3. јула 1909. године у Београду. По народности је био Србин, православне вероисповести. Завршио је Нижу школу војне академије и Вишу школу војне академије и непосредно пре рата био на генералштабној припреми у Главном генералштабу. У Априлском рату био на служби у команди позадине Сремске дивизије. У Српској државној стражи најпре био на служби у Оружно-техничком отсеку па потом шеф Кабинета команданта. Команду над Другим батаљоном обављао је упоредо са својом дотадашњом дужношћу.²⁹⁴

До краја фебруара, кроз неколико наредби, постављене су старешине у четама и водовима у Другом батаљону. Као помоћник команданту, мајору Данилу Стојановићу, 25. фебруара одређен је капетан Миливоје Ј. Јевтић.²⁹⁵ Почетком септембра 1943. за помоћника, уместо мајора Миливоја Јевтића који је унапређен и постављен за команданта СДС Нишког округа, постављен је мајор Милутин А. Буквић, до тада командант СДС Лесковачког округа. Мајори Миливоје Јевтић и Милутин Буквић су често кроз грађу наведени као заступници команданта, претпостављамо и због тога што је мајор Данило Стојановић, због заузетости у Команди, био често одсутан.²⁹⁶

Крајем децембра 1943. промењен је командант Другог батаљона. Данило Стојановић је, након реорганизације, враћен у потпуности на дужност у Команду и постављен за шефа 1. отсека у Командном одељењу.²⁹⁷ Уместо њега, за команданта Другог батаљона постављен је мајор *Милорад П. Николић*. Рођен је 23. септембра 1908. године у селу Овсиште, поред Тополе. Завршио је Нижу школу војне академије у 55. класи. Пред избијање рата био на дужности

²⁹⁴ ВА, НДА, 143–4–38, Картон личних и службених односа Стојановић (Профир) Данило; ВА, НДА, 145–1–22, Наредба пов. бр. 11 Команданта СДС од 11. фебруара 1943. Данило Стојановић је промовисан за потпоручника 1. априла 1929, поручника 1. априла 1933, капетана 2. класе 1. априла 1937, капетана 1. класе 1. априла 1940. и мајора 26. августа 1942. године. Био је ожењен и имао троје деце: ћерку Мирјану (1937) и синове Драгослава (1939) и Бранислава (1940).

²⁹⁵ ИАН, КОЗАРА, ф. 20, Наредба пов. бр. 13 Команданта СДС од 18. фебруара 1943; ИАН, КОЗАРА, ф. 20, Наредба пов. бр. 15 Команданта СДС од 25. фебруара 1943.

²⁹⁶ ВА, НДА, 146–2–1, Наредба пов. бр. 65 Команданта СДС од 2. септембра 1943.

²⁹⁷ ВА, НДА, 143–4–38, Картон личних и службених односа Стојановић (Профир) Данило; ВА, НДА, 146–4–15, Наредба бр. 110 Команданта СДС од 27. децембра 1943.

командира 3. чете Војно музичке школе, а у Априлском рату командир 12. чете 8. пешадијског пука. За време окупације, најпре био командир Јагодинске жандармеријске чете, а по стварању СДС командир Зајечарске чете СДС (до 23. марта 1942), командир Краљевачке чете СДС (до 15. фебруара 1943), па командир чете у Другом батаљону СДС. Од почетка 1944. године био на дужности је команданта Другог батаљона СДС.²⁹⁸

У фебруару 1944. расформиран је и Други батаљон. Дотадашњи командант, мајор Милорад Николић је постављен за команданта СДС Нишког округа.²⁹⁹ Крајем фебруара, одређене су нове дужности и командирима чета у Другом батаљону. Поручник Љубомир М. Крстић је постављен за командира одреда пољске страже Прокупачког среза, капетан Никола Ђ. Марковић је постављен за командира окружне чете у Зајечарском округу, а капетан Богосав М. Стојановић је одређен за командира окружне чете у Нишком округу. У истој наредби су наведене и прекоманде неким од командира водова. Нове дужности су им, као и колегама који су командовали четама, биле у Нишком и Зајечарском округу, па претпостављамо да је и већина људства из Другог батаљона распоређена у јединице СДС у ова два округа.³⁰⁰

з) Логорске јединице

Одред СДС Управе града Београда при логору Бањица. Посебан одред припадника СДС Управе града Београда је вршио стражарску дужност у логору Бањица. Командант Одрета је био поручник *Недељко Рајков*, а један од заменика потпоручник Жика Обрадовић. Одред је био јачине око 40 људи. Аутор монографије о логору Бањица, Сима Беговић, помиње и подофицире на служби у одреду: Младена Врачарића, Блажу Вукотића, Владимира Дожића, Драгутина Загорца, Данила Мирковића и др. Због двоструке управе у логору, страже су у

²⁹⁸ ВА, НДА, 142–7–15, Картон личних и службених односа Николић (Павле) Милорад. За потпоручника је промовисан 1. априла 1930, поручника 1. априла 1934, капетана 2. класе 1. априла 1938, капетана 1. класе 1. априла 1941. и мајора 19. новембра 1943. године. Био је ожењен, али без деце.

²⁹⁹ ИАН, КОЗАРА, ф. 37, Наредба пов. бр. 8 Команданта СДС од 3. фебруара 1944.

³⁰⁰ ИАН, КОЗАРА, ф. 37, Наредба пов. бр. 13 Команданта СДС од 21. фебруара 1944.

почетку биле мешовите, да би потом стражарску улогу потпуно преузели припадници СДС. Међутим, у јесен 1943. године, после организованог бекства групе равногорских старешина из логора, са којима су побегли и неки припадници СДС, на стражу су се вратили и припадници стражарског батаљона Заповедника немачке полиције и службе безбедности.³⁰¹

Према послератним сведочењима заточеника у логору, међу овим стражарима било је много оних који су се иживљавали над заточеницима, али су им неки од њих и чинили одређене услуге, често и за новчану или материјалну надокнаду, а неки су и страдали због тога. Као посебног садисту у иживљавању преживели заточеници издвајали су стражара Милана Лалу Кобиљског, а за њим нису заостајали наредник Милан Трифуновић и каплар Радован Гудељ. Стражар Петар Вуловић је, пред крај окупације, утицао на остале стражаре да поступају хуманије и да не извршавају Вујковићева наређења, па је чак имао намеру и да се оружано одупре Немцима уколико покушају да поубијају преостале заточенике.³⁰²

Одред СДС Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци. Јединице СДС су такође обезбеђивале и Завод за принудно васпитање у Смедеревској Паланци. Овај Завод је почео са радом 22. септембра 1942. године, када је прва група омладинаца пребачена у њега из затвора Специјалне полиције у Београду. Како наводи историчар Александар Стојановић, главни задатак Завода било је политичко преваспитавање левичарске омладине и покушај њиховог преобликовања у особе способне да прихвате идеологију колаборациониста. Управник Завода, све време његовог постојања, био је Милован Поповић, а значајну улогу играла је и његова супруга Драгојла, обоје истакнути предратни антикомунисти.³⁰³

³⁰¹ Бекство је организовано 6. октобра 1943, а побегли су капетан Илија Орељ, поручник Нешко Недић и Никола Пашић, а вероватно и поручник Благоје Љумовић. Они су „ишетали“ из логора, пошто их је логорска стража пустила, а обезбедила им је и оружану пратњу и заједно са њима након тога ступила у равногорске јединице. С. Беговић, *Логор Бањица 1941–1944*, књ. 1, стр. 73–74; С. Беговић, *Логор Бањица 1941–1944*, књ. 2, стр. 226–227.

³⁰² С. Беговић, *Логор Бањица 1941–1944*, књ. 2, стр. 102–105.

³⁰³ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, Београд 2015, стр. 378–389; Александар Стојановић, „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци: старе контроверзе и нова тумачења“, *Историјска трибина Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, Београд 2016, стр. 39–70.

Задаци заводске страже су одређени наредбом од 2. октобра 1942. године. Одред СДС је био делимично потчињен команданту СДС, а делимично управи Завода. Ова чињеница је понекад доводила до затегнутих односа због инсистирања управника Поповића да се слушају искључиво његова наређења.³⁰⁴

Нисмо успели да установимо бројну снагу Одрета СДС, али претпостављамо да није прелазило 100 стражара. Први командир је био капетан *Бранислав Г. Вујић*, а потом капетан *Остоја М. Милићевић*. Рођен је 30. јула 1910. у Свилајнцу. По народности је био Србин, православне вероисповести. Завршио је Нижу школу војне академије у 56. класи. Последња предратна дужност му је била у штабу 3. моторизованог дивизиона, а на тој дужности је био и у Априлском рату. На почетку окупације био на служби у 8. одреду Српске оружане силе. Након стварања СДС најпре био на служби у пољској стражи Лесковачког среза (до 29. децембра 1942), па командир одрета пољске страже Ресавског среза (до 24. маја 1943) и командир Ужичке чете СДС. На службу у Завод за принудно васпитање у Паланци као водник постављен 12. октобра 1943. године, да би 23. фебруара 1944. био постављен за командира Одрета СДС у Заводу.³⁰⁵ Кроз грађу смо пронашли и да су на служби у одреду као водници, почетком 1944. године, били и капетан Владимир М. Станојевић и капетан Никола Д. Савић.³⁰⁶

³⁰⁴ Маја Николова, *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942–1944*, Београд 2010, стр. 44–45.

³⁰⁵ ВА, НДА, 142–5–21, Картон личних и службених односа Милићевић (Михаило) Остоја. За потпоручника је промовисан 1. октобра 1931, поручника 1. октобра 1935, а капетана 2. класе 22. маја 1942. године. Био је ожењен и имао сина Ђорђа (1941).

³⁰⁶ ВА, НДА, 140–14–1, Јединични списак штаба Команде СДС и команда ван састава обласних команди.

3. СЛУЖБЕ СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ

а) Судство

Као главно средство за одржавање морала и дисциплине у редовима Српске државне страже требало је да послужи развијен систем дисциплинских мера и прописа којима су се, у зависности од степена престапа, предвиђале казне. Основу тог система чиниле су уредбе које је донело Председништво Министарског савета којима су установљене институције и регулисана дела која подлежу санкцијама.

Санкције за најблаже преступе, односно тзв. „дисциплинске иступе“ изрицале су претпостављене старешине у јединицама, а начин кажњавања и опис дела за која би стражари били кажњавани регулисан је *Уредбом о жандармеријској дисциплини*,³⁰⁷ која је, иако донесена пре формирања СДС, важила и за стражаре.³⁰⁸

По њој је „сваки претпостављени одговоран за стање дисциплине у своме подручју и дужност му је да личним примером, наставом, васпитањем и својим утицајем као и свима дозвољеним средствима подиже дух и дисциплину код својих потчињених“. Код оних код којих наведени начини не постигну циљ, биле су предвиђене дисциплинске казне. Кажњавали су се следећи дисциплински иступи:

- неисправност и неодржавање чистоће на себи, оружју, опреми, зградама и просторијама жандармерије;
- немарно и нетачно вршење службе и њено избегавање;

³⁰⁷ „Уредба о жандармеријској дисциплини“, *Службене новине*, 31. октобар 1941, стр. 1–8. – Ову уредбу је усвојило Председништво министарског савета 19. октобра 1941. године, а ступила је на снагу даном проглашења у Службеним новинама. Њеним доношењем престала је да важи *Уредба о војној дисциплини* од 31. марта 1941.

³⁰⁸ Конкретна одлука да *Уредба о жандармеријској дисциплини* важи и за стражаре није донета, али да је ипак и за њих важила могуће је закључити на основу других прописа. Наиме, након издавања Српске граничне страже из Српске државне страже донесене су уредбе по којима за нову формацију важе многе раније донесене уредбе за СДС, укључујући и *Уредбу о жандармеријској дисциплини*. „Уредба о примени Уредбе о жандармеријској дисциплини М. с. бр. 1473 од 19 октобра 1941 године и на припаднике Српске граничне страже“, *Службене новине*, 7. септембар 1943, стр. 3.

- нетачно подношење рапората и саопштења кад нису од тежих последица по службу;
- немарно вршење прописа о поздрављању и опхођењу;
- недопуштено одговарање и препирање са старијим и претпостављеним;
- разговори, изрази и поступци противни реду и они који нарушавају углед старешина;
- неумесно, противредно или недопуштено подношење молбе или жалбе;
- међусобне свађе и препирке;
- опијање, коцкање, задуживање, лагање, обмањивање и уопште вођење неморалног живота;
- поткрадање и мање преваре према колегама, кад их учини каплар или редов, док су официри и подофицири за овакве иступе ишли на дисциплински суд;
- позајмице, примања или захтеви за било коју корист од потчињених;
- немарност у чувању државне имовине или поверених ствари;
- недозвољено коришћење државних средстава ради личне користи;
- недовољан надзор над потчињенима, некажњавање иступа и непрописно поступање;
- недовољно и небрижљиво старање о васпитању, настави, реду, здрављу и снабдевању потчињених;
- излазак и удаљење ван круга касарне, логора и места становања без одобрења надлежног претпостављеног;
- прекорачење дозвољеног бављења ван касарне и др.³⁰⁹

При одређивању дисциплинске казне старешина је био дужан да води рачуна о части и поносу потчињенога и о поступности у кажњавању. За мање иступе било је могуће применити и поправне мере у виду прекоредних служби, понављања стројевих радњи, позивања на рапорт, чишћења просторија и осталих уобичајених војничких задужења. Казне за озбиљније дисциплинске иступе су биле:

- писмени укор (само за официре);
- притвор (за официре и подофицире);
- одузимање плате (за официре и подофицире);

³⁰⁹ „Уредба о жандармеријској дисциплини“, *Службене новине*, 31. октобар 1941, стр. 1–2.

- затвор (за све);
- лишење чина (само за капларе).

Писмени укор се изрицао писменим наређењем. Притвор је трајао највише тридесет дана и они који су на овакав начин кажњени су вршили службу, али нису смели да се удаљавају из касарне, логора или одређене просторије. Казна затвора је такођа могла трајати највише тридесет дана, кажњеник ју је издржавао код управних власти или у посебно предвиђеној закључаној просторији у касарни и могла је бити замењена новчаном казном. Плата је могла бити одузета најмање за један, а највише десет дана. Одузете принадлежности су ишле у корист чиновничког пензионог фонда. Казном лишења чина могли су бити кажњени каплари за дисциплинске иступе тежег значаја. Изрицање дисциплинских казни је било писмено (официрима) или усмено на рапорту (свима осталима). Све казне осим одузимања плате су морале бити извршене у року од 24 сата.³¹⁰

Кажњавање дисциплинских иступа тежег значаја је било у надлежности Дисциплинског суда Српске државне страже. Председништво Министарског савета је *Уредбу о Дисциплинском суду Српске државне страже* донело 9. септембра 1942. године, а ово тело је званично формирано 18. септембра када је ова Уредба обнародована у Службеним новинама.³¹¹

Седиште овог суда је било при Команди СДС у Београду и састојао се од три члана, деловођа, два заменика чланова, једног заменика деловође, архивара и одређеног броја административног особља. Чланови и њихови заменици су морали бити виши официри, а у трочланом саставу је увек морао бити један судски официр. При Дисциплинском суду постојала је и институција Дисциплинског тужиоца који се бирао из редова виших судских официра. По чину најстарији члан је био старешина суда и у командном смислу он је имао ранг команданта обласне команде СДС. Одлуке су се доносиле већином гласова. Дисциплински суд СДС није био надлежан за припаднике Државне страже у Банату.

³¹⁰ Исто, стр. 2–4, 6.

³¹¹ „Уредба о Дисциплинском суду Српске државне страже“, *Службене новине*, 18. септембар 1942, стр. 1–6. – Доношењем ове Уредбе престала је да важи Уредба о жандармеријском дисциплинском суду од 19. октобра 1941.

Кажњавани су следећи дисциплински иступи тежег значаја:

- недостојно и неморално владање у служби и ван ње;
- непрописно и нечовечно поступање са потчињенима, млађима и грађанима;
- критиковање наредаба претпостављених и виших власти;
- писање анонимних достава против старешина и колега;
- употреба лажних података и докумената за пријем у службу;
- поткрадање и мање преваре према држави и друговима уколико их учини подофицир или официр;
- саопштење службених тајни уколико нема елементе кривичног дела;
- злонамерна и великом немарношћу учињена повреда закона и прописа;
- подношење лажних извештаја и изјава у дисциплинском поступку;
- неоправдано изостајање од службе преко 24 часа, уколико није судски кажњиво;
- најмање три пута поновљен дисциплински иступ за који је окривљени кажњен по Уредби о дисциплини;
- свака дискусија политичког карактера;
- показивање малодушности и страха при службеном послу;
- женидба без одобрења надлежног старешине;
- преступи у којима се припадник СДС гони по приватној тужби па оштећени одустане од тужбе, уколико је у интересу службе да окривљени буде дисциплински кажњен.³¹²

Уколико би припадник СДС починио неки од ових преступа покретан је дисциплински поступак чије су фазе биле:

- извиђај наређује претпостављени старешина најмање на положају командира среског одреда. Извиђајем се прикупљају најнеопходнији подаци о почињеном делу;
- дисциплинска истрага се покреће уколико извиђајем нису прикупљени сви неопходни подаци за покретање поступка. Наређује је претпостављени старешина на положају команданта окружног одреда. За вођење истраге одређује иследника из редова официра, који, ако није судски официр, мора по чину бити старији од окривљеног. Иследник сакупља све информације које терете и бране окривљеног и саслушава окривљеног, сведоке и вештаке. Након завршетка истраге

³¹² Исто, стр. 1–2.

прикупљени подаци се достављају старешини који је истрагу наредио. Он одлучује да ли ће окривљени бити ослобођен, кажњен по Уредби о дисциплини или ће његов предмет бити послат Шефу Српске државне безбедности односно Команданту Српске државне страже, који су били надлежни за покретање поступка пред Дисциплинским судом. Када се донесе одлука да преступ има елементе за стављање под Дисциплински суд, предмет се шаље Дисциплинском тужиоцу који, најдаље у року од три дана, подиже тужбу;

- припреме за претрес подразумевају процењивање надлежности, одређивање браниоца и заказивање датума претреса;
- претрес отвара старешина суда, односно најстарији судски официр, након чега тужбу чита тужилац. Потом се приступа испитивању оптуженог, сведока и вештака и извођењу доказа. На крају извођења доказног поступка поново се даје реч тужиоцу и оптуженом, односно његовом браниоцу, за завршне речи;
- завршетком претреса чланови суда и деловођа се повлаче на тајну седницу где приступају доношењу одлуке. Само чланови суда имају право гласа и пресуда се доноси већином гласова. Након доношења пресуде суд позива сва лица која су присуствовала претресу и усмено саопштава одлуку;
- писмено израђена пресуда се доставља старешини, који је донео решење о стављању окривљеног под Дисциплински суд, ради извршења.

Дисциплински суд је могао изрећи следеће казне:

- премештај без права на путне и селидбене трошкове;
- одузимање редовних припадности у трајању од 1 месеца до 1 године, у износу од најмање 10%, а највише 25% на месечном нивоу;
- заустављање у унапређењу од 1 до 3 године;
- губитак чина (за официре, подофицире и капларе), односно отпуштање из службе (за стражаре).³¹³

Најтеже преступе и злочинства припадника СДС санкционисао је Суд Српске државне страже. Формиран је објављивањем *Уредбе о устројству Суда Српске државне страже* 28. августа 1942. године. Као и код Дисциплинског суда, припадници Државне страже у Банату нису потпадали под надлежност Суда СДС.

³¹³ Исто, стр. 2–5.

Имао је два одељења: за официре и њима равна лица и одељење за подофицире, капларе, стражаре и њима равна лица. Чланови Суда су могли бити виши судски официри. Заседао је у већу од три члана и сваки судија је морао имати свога заменика, који је такође биран из редова виших судских официра. Старешина је био најстарији судски официр у већу које заседа.

Поред судија и њихових заменика, Суд су чинили и архивар, пословође, од којих је најстарији био секретар, тужилац и одређен број административног особља. По потреби су при окружним командама и другим установама СДС постављани иследници, бирани из редова судских официра, који су вршили извиђај и истрагу. При Суду је такође постојао судски затвор у ком су казну издржавала лица осуђена на казну затвора до једне године или строгог затвора до шест месеци. Суд Српске државне страже је по рангу био суд првог степена, а у другом степену су предмети упућивани у Касациони суд.³¹⁴

Кривичном уредбом Српске државне страже дефинисано је која су дела кажњива и прописане одговарајуће казне. Та дела су се по тежини делила на злочинства (која су кажњавана смртном казном, робијом или заточењем) и преступе (кажњавани строгим затвором или затвором). Поред наведених главних казни, споредне казне су биле: новчана казна, губитак чина, губитак службе и губитак часних права.

Најтеже казне (смрт или вечита робија) су биле предвиђене за дела чијим намерним чињењем би припадник Српске државне страже помогао противнику или доприносио расулу и паници у сопственим редовима. Сличним казнама су кажњаване и старешине које малодушношћу и страхом доведу до предаје или уништења јединица којима командују.

Избегаване служења, самоволна удаљења и бекства су кажњавана робијом, строгим затвором или затвором. Ипак, уколико би се бекство десило у току предстојеће акције, могла је уследити и смртна казна. Поред поменутих кривичних дела, Суд је кажњавао и следећа:

³¹⁴ „Уредба о устројству Суда Српске државне страже“, *Службене новине*, 28. август 1942, стр. 1–2. Одлуку о формирању Суда Српске државне страже донело је Председништво Министарског савета 19. августа 1942, а њеним доношењем престала је да важи *Уредба о устројству Жандармериског суда* из 5. октобра 1941.

- повреде старешинства – за неизвршавање наређења, вређање, одупирање или физичко супротстављање претпостављеном следиле су казне од шест месеци затвора до десет година робије, а у тешким случајевима и за време акције за овакво кривично дело могла је уследити и смртна казна;
- повреде службе – напуштање страже, пожарства или дежурства, опијање на дужности, пуштање на слободу лица предатог на чување и слични преступи кажњавани су такође у распону од казне затвора од шест месеци до смртне казне, у зависности од тежине дела, односно последица које је произвело;
- кривична дела против припадника СДС – грађанска лица која на вербални, физички или оружани начин нападну припадника СДС или не послушају наређење у области акције кажњавана су пред Судом СДС казнама од шест месеци затвора до смртне казне;
- злоупотребе старешинства – претпостављени који своје потчињене користи ради извршења злочинства, вређа их без разлога, физички повређује, употребљава их као радну снагу за приватне сврхе могао је бити кажњен од шест месеци затвора до смртне казне;
- непрописно руковање оружјем и муницијом – кажњавано је у распону од три месеца затвора до две године строгог затвора;
- неистинити рапорти – кажњавани су, у зависности од произведених последица, затвором од једне године до смртне казне;
- невршење дужности – старешина који злоупотребљава или не врши одговорно своје дужности, не предузима све мере безбедности, не брине о снабдевености потчињених и збрињавању рањених, па услед тога дође до штетних последица, кажњаван је казнама од шест месеци затвора до десет година заточења;
- повреде и злоупотребе дужности при снабдевању, у техничкој и санитетској служби – казнама од шест месеци до десет година затвора;
- веће крађе, утаје и оштећења – затвором од два месеца до годину дана.³¹⁵

Уредбом о поступку Суда Српске државне страже у кривичним делима прописана је надлежност, начин прикупљања доказа, саслушања и ток поступка

³¹⁵ „Кривична уредба Српске државне страже“, *Службене новине*, 24. новембар 1942, стр. 1–8. Кривична уредба је усвојена на седници Министарског савета 18. новембра 1942. Њеним усвајањем престала је да важи *Жандармеријска кривична уредба* од 30. октобра 1941.

пред Судом Српске државне страже. Након учињеног кривичног дела покретан је поступак који су сачињавале следеће фазе:

- претходна истрага се спроводила одмах након учињеног кривичног дела и њу наређују окружни команданти и старешине њима равног положаја. Окривљени се ставља у притвор, а вршење истраге се поверава судском официру. У недостатку судског официра истрагу врши обичан официр који по чину мора бити виши од окривљеног. Кад заврши истрагу овај официр све податке предаје старешини који је истрагу наредио, након чега овај одлучује да ли предмет предаје грађанском суду, шаље Суду Српске државне страже (уколико су сви подаци сакупљени) или прослеђује надлежнима који одлучују да покрену редовну истрагу;
- редовну истрагу наређују шеф Српске државне безбедности (за окривљене офицере, чиновнике и свештенике), односно командант Српске државне страже (за све остале припаднике СДС). Редовну истрагу врше иследници, а њом руководи Државни тужилац Суда Српске државне страже. Када истрагу заврши иследник предмет предаје Државном тужиоцу Суда СДС који шаље предмет надлежном старешини који је истрагу наредио и са њим заједно одлучује да ли истрагу треба наставити или прекинути. Уколико се сагласе да је истрага завршена и потпуна доноси се одлука да се предмет окривљеног шаље Суду СДС;
- припреме за претрес, слично као у поступку код Дисциплинског суда СДС, подразумевају писање тужбе, одређивање браниоца оптуженом (који мора бити официр, пожељно судски), заказивање датума претреса и сл.;
- претресом је председавао председник који је по чину морао бити старији судски официр, а присутни морају бити, поред окривљеног и његовог браниоца, и остала два члана Суда СДС, државни тужилац Суда СДС и пословођа. Након изношења оптужбе окривљени износи своју одбрану. Уколико призна дело претрес би се завршио, у супротном се износе сва оптужујућа акта прикупљена претходним процесним радњама и саслушавају сведоци и вештаци. Након завршетка претреса сви присутни излазе из суднице, а судије остају да донесу одлуку која мора да буде донесена већином гласова;
- након доношења одлуке судије позивају све присутне да се врате у судницу и саопштавају пресуду. После саопштења пресуда мора бити написана у року од осам дана. У року од три дана по саопштењу оптужени има право на жалбу

Касационом суду, а уколико је осуђен на казну смрти предмет се увек упућује Касационом суду. Након одлуке Касационог суда пресуда постаје правоснажна и одмах се извршава. Смртне казне су се извршавале пред стрељачким стројем.³¹⁶

Иако је Српска гранична стража изашла из састава СДС већ крајем 1942, тек је у септембру 1943. кроз одговарајуће уредбе регулисан статус надлежности дисциплинско-правосудних институција. Тада је формиран Дисциплински суд Српске граничне страже, који је у свим ставкама био идентичан као Дисциплински суд Српске државне страже, осим промене старешинства, па је тако први у редоследу, уместо Шефа Српске државне безбедности (односно Министра унутрашњих послова), био Министар финансија, а за њим је следио Командант Српске граничне страже (уместо Команданта СДС) итд. Суд Српске државне страже је остао надлежан и за граничаре, а наставиле су да важе и остале одговарајуће уредбе.³¹⁷

Организацијом судства у СДС руководило је Судско одељење у Команди до краја 1943. године, а реорганизацијом са почетка 1944. године ту је улогу преузело Правно одељење. Начелник оба ова одељења, до краја постојања СДС, био је потпуковник *Љубиша Д. Димитријевић*. Из његовог сачуваног службеног досијеа сазнајемо да је рођен 28. јануара 1899. године у Јагодини. По народности је био Србин, православне вероисповести. Завршио је Правни факултет и у жандармерију ступио 1927. године. Последња дужност пре избијања рата му је

³¹⁶ „Уредба о поступку Суда Српске државне страже у кривичним делима“, *Службене новине*, 27. март 1942, стр. 1–22. Након формирања Српске државне безбедности, донесена је нова *Уредба о поступку суда СДС у кривичним делима*, са једином исправком у погледу редоследа старешинства, односно све оне поступке који су били у надлежности Министра унутрашњих послова сада су прешли у надлежност Шефа Српске државне безбедности („Уредба о поступку Суда Српске државне страже у кривичним делима“, *Службене новине*, 24. новембар 1942, стр. 8–23).

³¹⁷ „Уредба о Дисциплинском суду Српске граничне страже“, *Службене новине*, 7. септембар 1943, стр. 2–3. Осим *Уредбе о Дисциплинском суду Српске граничне страже*, донете су: 1) *Уредба о примени кривичне уредбе Српске државне страже м.с. број 4363 од 18. новембра 1942. године и на припаднике Српске граничне страже*, 2) *Уредба о примени Уредбе о поступку Суда Српске државне страже у кривичним делима м.с. број 4364 од 18. новембра 1942. године и у поступку у кривичним делима припадника Српске граничне страже*, 3) *Уредба о примени Уредбе о устројству Суда Српске државне страже м.с. број 3243 од 19. августа 1942. године и на припаднике Српске граничне страже* и 4) *Уредба о примени Уредбе о жандармериској дисциплини м.с. број 1473 од 19. октобра 1941. године и на припаднике Српске граничне страже*.

била у Судском одељењу Команде жандармерије, а на истој дужности је био и до стварања СДС.³¹⁸

Табела бр. 4: Састав судова и тужилаштва СДС
из првих месеци постојања формације³¹⁹

ДИСЦИПЛИНСКИ СУД СДС		
старешина суда	бриг. ђенерал	Лазаревић Б. Живорад
члан суда	пуковник	Једличка Х. Милош (поред редовне дужности)
члан суда	мајор	Јовановић М. Александар
заменик члана суда	мајор	Дабић М. Ђорђе
заменик члана суда	мајор	Радаковић Р. Игњатије (п.р.д.)
пословођа суда	капетан 2.	Нонин М. Никола
пословођа суда	капетан 2.	Јанковић М. Јанко
замен. пословође суда	капетан 2.	Маркићевић М. Страхиња
на служби	капетан 1.	Новаковић Р. Немања
на служби	капетан 1.	Радовановић М. Радован
ТУЖИЛАШТВО ДИСЦИПЛИНСКОГ СУДА СДС		
тужилац	мајор	Станимировић М. Атанасије (п.р.д.)
на служби	капетан 2.	Спрењак В. Владимир
СУД СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ		
старешина суда	пуковник	Худина И. Јосип
судија	пуковник	Јанковић М. Телемах (п.р.д.)
судија	потпуковник	Обрадиновић Т. Божидар
заменик судије	мајор	Јовановић М. Александар (п.р.д.)
заменик судије	мајор	Станимировић М. Атанасије (п.р.д.)
заменик судије	мајор	Дабић М. Ђорђе (п.р.д.)
пословођа суда	капетан 2.	Шушњевић Д. Обрадин
пословођа суда	поручник	Милетић С. Доброслав
пословођа суда	поручник	Голић Ј. Михајло
на служби	капетан 1.	Димитријевић Р. Александар
на служби	капетан 1.	Крстић А. Радивоје
ТУЖИЛАШТВО СУДА СДС		
државни тужилац	потпуковник	Димитријевић Д. Љубиша (п.р.д.)
на служби	капетан 1.	Николић Д. Сима

Старешине Дисциплинског суда СДС били су генерал Живорад Б. Лазаревић и пуковник Божидар Т. Обрадиновић. Генерал *Живорад Б. Лазаревић* је рођен у Ваљеву 31. јула 1882. године. Завршио је 32. класу Ниже школе Војне

³¹⁸ ВА, НДА, 141–5–1, Картон личних и службених односа Димитријевић (Димитрије) Љубиша. За потпоручника је промовисан 9. јануара 1926, поручника 29. марта 1927, капетана 2. класе 28. јуна 1931, капетана 1. класе 28. јуна 1934, мајора 6. септембра 1939. и потпуковника 11. октобра 1942. године. У картону му стоји да је био ожењен и имао ћерку Лилију (1928).

³¹⁹ ВА, НДА, 140–14–5, Јединични списак штаба Команде, школе и судова.

академије. Задња предратна дужност му је била у Инспекцији земаљске одбране. Од стварања СДС био је на дужности старешине Дисциплинског суда. За пуковника је унапређен 14. октобра 1920, а бригадног генерала 1. децембра 1937. године. Пензионисан је крајем 1942. године Недићевом наредбом.³²⁰ Од почетка 1943. за старешину Дисциплинског суда одређен је пуковник *Божидар Т. Обрадиновић*. Рођен је у Ваљеву 8. јула 1901. године. По народности је био Србин, православне вероисповести. Завршио је Правни факултет у Београду и 1925. ступио у војску. Пре избијања рата био је на дужности референта судства Дринске дивизијске области. До стварања СДС био је начелник Судског одељења у Команди жандармерије, а потом судија Суда СДС и старешина Суда Српске граничне страже до краја 1942. године и постављења у Дисциплински суд.³²¹

Табела бр. 5: Састав судова и тужилаштва СДС из јануара 1944. године³²²

ДИСЦИПЛИНСКИ СУД СДС		
Старешина	пуковник	Божидар Т. Обрадиновић
заменик	капетан 6	Никола М. Нонин
пословођа	капетан 6	Радомир М. Кујовић
пословођа	капетан 6	Александар Р. Димитријевић
ТУЖИЛАШТВО ДИСЦИПЛИНСКОГ СУДА СДС		
Тужилац	мајор	Сима Д. Николић
СУД СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ		
Старешина суда	пуковник	Јосип И. Худина
судија	капетан	Обрадин Д. Шушњевић
пословођа	поручник	Мирослав Ф. Кунстел
пословођа	капетан	Страхиња М. Маркићевић
судија	капетан	Радивоје А. Крстић
ТУЖИЛАШТВО СУДА СДС		
Тужилац	капетан 6	Владимир А. Сперњак

Старешина Суда Српске државне страже, кроз целокупно постојање ове институције, био је пуковник *Јосип И. Худина*. Рођен је у месту Бистрица об Сотли код Цеља 24. фебруара 1890. године. По народности је био Словенац,

³²⁰ ВА, НДА, 144–5–18, Наредба пов. бр. 112 Команданта СДС од 31. децембра 1942; М. Бјелајац, *Генерали и адмирални Краљевине Југославије*, стр. 193–194.

³²¹ ВА, НДА, 142–8–9, Картон личних и службених односа Обрадиновић (Тимотије) Божидар. За поручника је промовисан 23. марта 1925, капетана 2. класе 15. августа 1929, капетана 1. класе 6. септембра 1932, мајора 6. септембра 1935, потпуковника 6. септембра 1940 и пуковника 11. октобра 1942. године. Био је ожењен и имао сина Зорана (1927).

³²² ВА, НДА, 140–14–1, Јединични списак штаба Команде СДС и команда ван састава обласних команди.

католичке вероисповести. Завршио је Правни факултет и школу за резервне официре. Последња предратна дужност му је била место начелника Судског одељења штаба Ваздухопловства војске. На почетку окупације био је судија Жандармеријског суда, а од формирања СДС старшина Суда СДС.³²³

Анализирајући сачувана досијеа припадника СДС Управе града Београда могуће је стећи дојам о размери кажњавања и уопште о дисциплини у Српској државној стражи. Чак 33% од анализираних припадника је била кажњавана. Од броја кажњених њих 51,2% је било кажњено казном до 10 дана касарнског затвора, 21,9% је било кажњених казнама преко 10 дана касарнског затвора, а 26,9% их је због различитих разлога отпуштено из службе.³²⁴

Стражар-приправник Јаков Поповић је три пута кажњаван са 27 дана затвора „ради занемарења службе и дрског понашања са странкама“ и једном са 45 дана затвора „ради заплене и продаје туђег бицикла и несавесног вршења службе“.³²⁵ Његов колега, каплар Лазар Ковачевић, кажњаван је са 25 дана „зато што је украо писаћу машину нареднику“ и са 10 дана затвора „зато што није на улици поздравио наредника“.³²⁶ Стражар-приправник Никола Ковачевић је отпуштен зато што се „без дозволе оженио 30. априла 1944. године“,³²⁷ а стражар Радослав Татић, који је био на служби у логору Бањица, „пошто је дао цигарете некоме и примио писма да се дају притвореницима, али је новац задржао за себе“.³²⁸

Из сачуваних извештаја Команде СДС шефу Српске државне безбедности можемо закључити који је обим рада био и колико је предмета пролазило кроз правосудне органе СДС. Кроз грађу смо пронашли готово све месечне извештаје у 1943. години, недостаје само за период од 15. октобра до 15. новембра. У табели

³²³ ВА, НДА, 143–7–13, Картон личних и службених односа Худина (Иван) Јосип. За поручника је промовисан 20. новембра 1920, капетана 1. класе 16. октобра 1921, мајора 4. октобра 1926, потпуковника 31. децембра 1931. и пуковника 6. септембра 1937. године. Био је ожењен и имао четворо деце: пасторка Лазара Јовановића (1914), синове Бојана (1918) и Милана (1927) и ћерку Виду (1920).

³²⁴ ИАБ, УГБ, СП, Досијеа припадника Српске државне страже Управе града Београда.

³²⁵ ИАБ, УГБ, СП, 105/п-950.

³²⁶ ИАБ, УГБ, СП, 85/к-615а.

³²⁷ ИАБ, УГБ, СП, 85/к-619.

³²⁸ ИАБ, УГБ, СП, 125/т-1262.

испод нумерички је исказан број новопримљених предмета у све четири правосудне институције СДС.

Табела бр. 6: Новопримљени предмети у правосудним органима СДС у току 1943. године³²⁹

	Дисциплински суд СДС	Тужилаштво Дисциплинског суда СДС	Суд Српске државне страже	Тужилаштво Суда СДС
15.12.1942–15.1.1943.	2	1	33	29
15.1.1943–15.2.1943.	2	2	50	71
15.2.1943–15.3.1943.	1	1	77	97
15.3.1943–15.4.1943.	2	2	107	86
15.4.1943–15.5.1943.	3	3	50	72
15.5.1943–15.6.1943.	3	3	64	98
15.6.1943–15.7.1943.	0	0	162	132
15.7.1943–15.8.1943.	2	2	139	138
15.8.1943–15.9.1943.	0	0	99	100
15.9.1943–15.10.1943.	0	0	135	110
15.11.1943–15.12.1943.	1	1	192	82

Припадници СДС су кажњавани и слањем у логор Бањица. Анализирајући сачуване књиге заточеника, у списковима смо пронашли њих 11 који су у логор спроведени од СДС. Од тог броја седморица су пуштена, а четворица „одведена на рад од Гестапоа“. Укупно је 118 припадника СДС у неком тренутку било

³²⁹ ВА, НДА, 24А–4–5, Месечни извештај Команданта СДС Шефу СДБ од 18. јануара 1943; ВА, НДА, 24А–4–8, Месечни извештај Команданта СДС Шефу СДБ од 18. фебруара 1943; ВА, НДА, 24А–4–11, Месечни извештај Команданта СДС Шефу СДБ од 18. марта 1943; ВА, НДА, 24А–4–23, Месечни извештај Команданта СДС Шефу СДБ од 18. априла 1943; ВА, НДА, 24А–4–34, Месечни извештај Команданта СДС Шефу СДБ од 18. маја 1943; ВА, НДА, 24А–4–38, Месечни извештај Команданта СДС Шефу СДБ од 18. јуна 1943; ВА, НДА, 24А–4–41, Месечни извештај Команданта СДС Шефу СДБ од 18. јула 1943; ВА, НДА, 24А–4–46, Месечни извештај Команданта СДС Шефу СДБ од 19. августа 1943; ВА, НДА, 24А–5–6, Месечни извештај Команданта СДС Шефу СДБ од 18. септембра 1943; ВА, НДА, 24А–5–13, Месечни извештај Команданта СДС Шефу СДБ од 18. октобра 1943; ВА, НДА, 24А–5–21, Месечни извештај Команданта СДС Шефу СДБ од 21. децембра 1943.

заточено у логору Бањица. Велика већина њих је у логор доспела хапшењем од неког немачког органа, најчешће Гестапоа. Од тог броја 21 је стрељан, 59 је спроведено на принудни рад, 34 пуштена, један је побегао, један одведен у заробљеништво, а двојици судбина није наведена.³³⁰

б) Санитет

Организацијом здравствене заштите стражара, збрињавања рањеника, набавком лекова и ветеринарском службом руководило је Санитетско, а од јануара 1944. Здравствено одељење при Команди СДС. На челу Санитетског/Здравственог одељења, за све време постојања Српске државне страже, био је санитетски пуковник др *Илија М. Бирчанин*. Рођен је у Ваљеву 22. јуна 1895. По народности је био Србин, православне вероисповести. Завршио је Медицински факултет. Пре рата је био начелник Санитетског одељења Команде жандармерије, коју је функцију вршио све до тренутка формирања Српске државне страже.³³¹

Први документ о организацији налазимо тек крајем октобра 1942. када је Шеф Српске државне безбедности прописао *Правила за вршење санитетске, апотекарске и ветеринарске службе у Српској државној безбедности*.³³² Организација је коначно довршена *Уредбом о санитетској и ветеринарској служби у Српској државној безбедности* коју је Министарски савет прописао почетком фебруара 1943, а која је ступила на снагу крајем марта 1943, када је обнародована у *Службеним новинама*.³³³

³³⁰ Анализу смо извршили на основу објављених књига заточеника: *Логор Бањица. Логораши - књиге заточеника Концентрационог логора Београд-Бањица 1941-1944*, књига I-II, приредиле Евица Мицковић, Милена Радојчић, Београд 2009.

³³¹ ВА, НДА, 141-2-2, Картон личних и службених односа Бирчанин (Марјан) др Илија. За поручника је промовисан 12. маја 1922, капетана 2. класе 21. октобра 1923, капетана 1. класе 1. маја 1925, мајора 28. јуна 1928, потпуковника 28. јуна 1933. и пуковника 6. септембра 1938. године. Био је ожењен, али није имао деце.

³³² ВА, НДА, 144-4-21, Наредба бр. 119 Команданта СДС од 29. октобра 1942.

³³³ „Уредба о санитетској и ветеринарској служби у Српској државној безбедности“, *Службене новине*, 30. март 1943, стр. 1.

Правила су дефинисала конкретна задужења појединих организационих јединица у хијерархији, како у хоризонталној, тако и вертикалној структури, све до нивоа особља у самим јединицама. Према њима Санитетско одељење је имало пет отсека са следећим задужењима:

- лични – прикупљање и сређивање личних података активних санитетских, апотекарских и ветеринарских официра и помоћника; израда и предлози за њихов распоред;
- лекарски – вођење контроле над одржавањем здравља код људства Српске државне страже; контролисање рада здравственог особља и хигијенске службе; предлагање мера за побољшање здравствене службе; одржавање и унапређивање савремене стручне санитетске наставе код здравственог особља и стражара; истраживање узрока обољења, онеспособљавања и умирања стражара и вођење статистичких података о томе;
- апотекарски – састављање прорачуна потребног новца за набавку лекова и осталог санитетског материјала; смештање, чување, распоређивање, издавање и вођење евиденције о њему; оверавање и контрола рецепата за лекове које јавне грађанске апотеке издају припадницима Српске државне страже;
- ветеринарски – старање о одржавању здравља стоке Српске државне страже; попуна одреда ветеринарским особљем; набавка, чување, контрола и расподела ветеринарске спреме; вођење евиденције о оболелој, угинулој и онеспособљеној стоци; инспекција и надзор у погледу чувања, смештаја, храњења и лечења стоке;
- административни – састављање финансијског прорачуна целокупних санитетских потреба; контрола материјалних и личних расхода; руковођење архиве, инвентара и библиотеке Санитетског одељења Команде Српске државне страже.³³⁴

Као што је већ поменуто, административну поделу пратила је и организација јединица СДС, а самим тим и санитетске службе. О санитетској служби у областима старао се обласни лекар. Његова су задужења била организовање службе за одржавање и чување здравља припадника Српске државне страже и команде јавне безбедности, контролисање реда и рада по санитетским установама, управљање превентивном службом против заразних болести, обезбеђивање лекова и санитетског материјала за одреде и амбуланте, у

³³⁴ ВА, НДА, 144–4–21, Наредба бр. 119 Команданта СДС од 29. октобра 1942.

чему му помаже апотекар обласне команде. Окружни лекар је био задужен за одржавање здравствене заштите у повереном му округу. Од напред набројаних задужења која је имао обласни лекар, окружни је још имао за дужност да, са органима јавне безбедности, води рачуна о проституцији, врши вакцинацију људства против тифо-паратифусних обољења, води амбуланту и поучава у стручној спреми потчињено људство. Свака окружна команда имала је по два лекара са завршеним медицинским факултетом. Санитетску службу код среских одреда СДС и команде јавне безбедности у срезу вршили су срески лекар или санитарски официр и санитарски помоћници или болничарски подофицири. За разлику од обласних и окружних лекара, који су више имали контролних и организационих задужења, а мање стручних, срески лекар је, са помоћницима, представљао кичму санитарске службе у Српској државној стражи. Његова су задужења била да прегледа и лечи стражаре, издаје налоге санитарским помоћницима за неговање амбулантних болесника, води рачуна о одржавању хигијене, одобрава поштеде и боловања и др. По потреби је ишао на терен и пратио одреде у борбеним акцијама. Санитарски помоћници у рангу болничарских подофицира су били најбројније медицинско људство у санитару СДС. Њихова је дужност била да среском лекару приводе оболеле и асистирају при интервенцијама и прегледима, воде све административне послове у амбулантама, врше дезинфекцију и дезинсекцију загађених ствари и просторија, старају се о личној хигијени људства, прате одреде на терену и указују рањеним стражарима прву помоћ носећи са собом најпотребнији санитарски материјал. Након указивања прве помоћи, они стражари чије је здравствено стање то захтевало и којима није било потребно болничко лечење, лечени су у амбулантама. Амбуланте су требало да буду образоване при сваком среском одреду и у седиштима округа. Број кревета је био условљен бројним стањем и требало је да чини 3% од укупног стања људства одреда у одређеном срезу, а никако да буде мањи од 3. Од просторија требало је да имају чекаоницу, одељење за преглед болесника и болесничку собу. У амбулантама су се углавном лечила лакша обољења.³³⁵

³³⁵ Исто.

Напред поменутом *Уредбом о санитетској и ветеринарској служби у Српској државној безбедности* дефинисани су лични односи, начин попуње особљем и снабдевање лековима и санитетским материјалима команди и одреда Српске државне безбедности. Према њој, потребно санитетско особље је регрутовано из војно санитетског особља преузетог у ресор Министарства социјалне политике и народног здравља или преко расписаног конкурса, а ветеринарско из бившег војно ветеринарског особља које је било преведено у Министарство пољопривреде и исхране. Њихова служба је била обавезна и трајала је док год је то потреба захтевала, а по престанку те потребе враћани су у ресор Министарства из којег су преведени. За време док служе у одредима припадале су им све принадлежности и права као и осталим припадницима Српске државне страже. Сви припадници Српске државне безбедности, као и чланови њихових породица, имали су право на бесплатно лечење и снабдевање лековима. Уколико су лекови и остала медицинска средства набављани из грађанских апотека, плаћање је вршила Команда Српске државне страже или окружне и среске команде. Ради боље снабдевености јединица лековима и санитетским материјалима при Санитетском одељењу Команде СДС формирано је санитетско-ветеринарско слагалиште. У местима у којима није постојао лекар или ветеринар СДС, стражарима и припадницима јавне безбедности прву медицинску помоћ били су дужни да укажу државни, самоуправни и приватни лекари, којима би се у том случају надокнађивали путни трошкови и исплаћивала одговарајућа дневница. Такође, сарадња грађанских хигијенских установа са санитетско ветеринарским органима СДС била је обавезна по питањима појаве и ширења људских и сточних заразних болести.³³⁶

Као један од начина здравственог превентивног деловања било је предвиђено периодично обављање обилазака у јединицама којима се, између осталог, проверавало здравствено стање стражара и да ли су вакцинисани, њихова општа физичка спрема и кондиција, хигијенски услови у просторијама, како је организовано купање и да ли постоји здрав извор пијаће воде.³³⁷

³³⁶ „Уредба о санитетској и ветеринарској служби у Српској државној безбедности“, *Службене новине*, 30. март 1943, стр. 1.

³³⁷ ВА, НДА, 144–2–25, Наредба пов. бр. 53 Команданта СДС за 31. мај 1942.

Због потребе одржавања дисциплине обични стражари су живели у касарнама. Затвореност у одређеном простору, иако је имала логичних војних разлога, производила је и многе негативне последице. Будући да су већина обичних припадника били млади људи, суздржавање од уживања у благодетима живота је ретке изласке претварала у проблем. Кроз документе пратимо честе случајеве алкохолизма и венеричних болести. Због уживања у услугама проститутки и „слободних жена“ многи су стражари завршавали у болницама. У једној наредби са краја октобра 1942. године командант СДС округа лесковачког наводи како је примећено „да се у последње време велики број стражара јавља за лекарску помоћ од венеричних болести“, па да би спречио ту појаву наређује „да командири одреда и осталих јединица саопште свим својим стражарима да ће сваки онај који се буде јавио за лекарску помоћ од венеричне болести бити отпуштен из службе СДС“.³³⁸ Та је појава била толико раширена да су наредбом Команде СДС из маја 1943. они стражари који заврше у болници због венеричних болести бивали категорисани у зависности од врсте болести и степена обољења, а бивали су отпуштани из службе само они чије лечење захтева дуготрајан болнички опоравак због чега су били неупотребљиви за службу.³³⁹

Алкохол се уживао и у самим касарнама и доводио до проблематичних сцена, свађа и туча. Команда СДС је неколико пута издавала наредбе у којима су покушавали обуздати ову појаву. Колико се далеко ишло и какав је утисак овакво поступање остављало на грађанство може нам илустровати једна наредба из средине 1943. у којој се наводи: „Десио се случај да је на једној станици пољске страже уношено алкохолно пиће и стражари га уживали у самој касарни. Власник зграде чак држи вино и ракију у подруму касарнске зграде и продаје пиће стражарима. Правилем о касарнама и менажама забрањено је уношење алкохолних пића у касарну, а само уживање алкохолних пића у касарни не само што је забрањено већ и не доликује органима јавне безбедности, пошто грађанство то посматра и види, те су овакви поступци изложени оправданом критиковању и коментарисању грађанства а нарочито њиховој строгој осуди“. У наставку се наводи да ће свако уношење алкохола у касарне, изузев на дане

³³⁸ ВА, НДА, 26–12–36, Наредба бр. 48 Команданта СДС округа лесковачког за 29. октобар 1942.

³³⁹ ВА, НДА, 145–3–2, Наредба бр. 38 Команданта СДС од 3. маја 1943.

Ускрса, Божића и славе СДС, бити строго кажњавано, а људство које га ужива отпуштано из службе.³⁴⁰

Неодржавање хигијене је такође било велики проблем и узрочник многих лакших обољења као што су блажа обољења коже, ране од обуће, лакше спољне гнојне промене, шуга, али и тежих попут дијареје (срдобоље), трбушног и пегавог тифуса и маларије. Саставни део обуке стражара је било и учење најосновнијих правила за спречавање ширења заразних болести и пружање прве помоћи које је издало Санитетско одељење у току 1942. године.³⁴¹ Још су била честа реуматично-неуралгична оболења без температуре, лакша оболења унутрашњих органа, заушке, премореност и сл.³⁴²

На потребу суздржавања и вођења рачуна о хигијени и здрављу на стражаре се утицало, осим кроз упозорења и санкције преко интерних наредби, и васпитно кроз *Гласник Српске државне страже*. Саветовано им је да брижљиво мотре на своје нагоне и да не смеју дозволити „да штетни нагон и пожуда њима загосподаре, јер из пожуда и страсти ничу највеће опасности“.³⁴³ Указивано им је на штетне последице алкохола – „Алкохол је највећи непријатељ сваког човека, па и целог човечанства. Он је у стању да једног потпуно паметног човека претвори у побеснелу звер опасну по друштво и околину. Сем тога алкохол човека гони на такве поступке који изазивају презир и гнушање и ствара од њега предмет за исмејавање и омаловажавање. Сем тога наоружан човек, као што је стражар, под утицајем алкохола може бити и далеко опаснији од обичног човека, па је разумљиво да се он и далеко више презире и потцењује него обичан човек. Ово убија углед страже у народу и одбија народ од страже, што има веома лоших последица у сваком погледу...“³⁴⁴ Ипак је још већим непријатељом проглашена нечистоћа „зато што она садржи разне клице, које изазивају многе лакше и теже

³⁴⁰ ВА, НДА, 145–5–18, Наредба бр. 64 Команданта СДС од 19. јула 1943.

³⁴¹ ВА, НДА, 26–12–56, Кратка упутства за сузбијање заразних болести и за указивање хитне лекарске помоћи.

³⁴² ВА, НДА, 144–4–21, Наредба бр. 119 Команданта СДС од 29. октобра 1942.

³⁴³ Милан Рашета, „Савлађивање темперамента и обуздавање нагона и пожара“, *Гласник СДС*, 1/1942, стр. 54.

³⁴⁴ Бранко Ј. Станковић, „Опхођење официра према подофицирима и стражарима и подофицира и стражара према официрима, њихов поступак према народу и однос са властима“, *Гласник СДС*, 4–5/1943, стр. 317.

болести“ па се дају детаљни савети прања сваког дела тела и дезинфекције одеће и обуће.³⁴⁵

Овако планирана структура санитета није заживела у свим срезovima и умногоме је зависила од бројности медицинског особља. Недостатак људства и санитетске опреме поготово долази до изражаја у другој половини 1944. године, када долази до покушаја продора партизанских снага и одлучујућих борби за Србију. У једном извештају о борбама са комунистима команданта Нишке области, потпуковника Мирка Станковића, из 18. јуна 1944. тражи се од Команде СДС да се „одобри организација санитетске службе по одредима, тако да сваки одред има свога лекара са 4 болничара и довољном количином санитетског материјала, без чега се самостална јединица у борби не може замислити“ из чега закључујемо да планирана организација службе санитета није функционисала или је била недовољна.³⁴⁶

в) Интендантура

Снабдевањем и исхраном припадника СДС руководила је интендантска служба, за чију је организацију било задужено Интендантско-рачунско одељење при Команди СДС (од априла 1943. мења име у Економско одељење). Детаљни задаци овог одељења, по питању интендантске службе прописани су маја 1942:

- старање о уредном новчаном и материјалном снабдевању целокупне Српске државне страже у земљи за све потребе правилног одржавања и унапређивања исте;
- старање о набавци људске хране и исхране људства, економији и газдинству, смештају, чувању и подели свих животних потреба;
- старање о снабдевању водом и о набавци сточне хране, исхрани стоке и снабдевању простирком,
- старање о снабдевању огревом и осветљењем, канцеларијским намештајем, материјалом и прибором;

³⁴⁵ С. М. Ђ, „Одржавање чистоће“, *Гласник СДС*, 12/1943, стр. 726.

³⁴⁶ *Зборник НОР-а*, I-21, стр. 723–724.

- старање о снабдевању одећом, обућом, постелњом, логорском и личном спремом као и о снабдевању Српске државне страже са свима осталим потребама, уколико то није предато у надлежност којег другог одељења или отсека или подручне установе.³⁴⁷

На челу Интендантско-рачунског (Економског) одељења све време постојања страже био је пуковник *Риста Ђ. Симоновић*. Рођен је у Шапцу 29. августа 1901. године. По народности је био Србин, православне вероисповести. Завршио је Нижу школу војне академије и Вишу школу интендантске академије. Пред избијање рата био је на месту вршиоца дужности управника Завода војне одеће, а у Априлском рату начелник интендантуре Дунавске дивизијске области. До стварања СДС био је на вршилац дужности начелника интендантуре Команде жандармерије.³⁴⁸

Непосредно након стварања, служба интендантуре је своју функцију вршила кроз Главно интендантско слагалиште у Београду, интендантска слагалишта у Крагујевцу, Нишу и Ужицу и одељке интендантских слагалишта у Краљеву, Лесковцу, Рашкој и Пожеги. Поред тога, у свакој окружној команди постојала су два интендантска официра од којих је један био благајник, а други интендант. Пошто је оваква структура службе била неефикасна, након стварања Српске државне безбедности дошло је до реорганизације. Наређено је да се расформирају сва интендантска слагалишта и њихови одељци, осим Главног интендантског слагалишта у Београду, и да се при свакој окружној команди формира интендантски одељак, јачине четири интендантска официра (благајник, интендант, руковалац спреме и материјала, руковалац профијантских и гарнизоних потреба) и три подофицира (писари). Ова нова структура је заживела

³⁴⁷ ВА, НДА, 26–12–24, Привремена наредба Министра унутрашњих послова о уређењу и надлежности Команде Српске државне страже, од 8. маја 1942, стр. 5.

³⁴⁸ ВА, НДА, 143–4–31, Картон личних и службених односа Симоновић (Ђорђе) Риста; ВА, НДА, 145–5–12, Наредба бр. 61 Команданта СДС од 19. јула 1943. За потпоручника је промовисан 4. октобра 1922, поручника 4. октобра 1926, капетана 2. класе 4. октобра 1930, капетана 1. класе 9. децембра 1933, мајора 31. децембра 1936, потпуковника 31. октобра 1940. и пуковника 7. јула 1943. године. Био је ожењен, али није имао деце.

крајем октобра 1942. када су постављени сви официри и подофицири у окружне команде и тиме формирану интендантски одељци.³⁴⁹

Опремање и снабдевање у пракси је ишло веома тешко и наилазило је на многе препреке. У свом извештају министру унутрашњих послова са краја фебруара 1942. начелник Моравског округа се жали на слабу опремљеност људства: „Ја више ни часа не чекам, одуговлачења је било доста око формирања прво полицијског корпуса, затим народне гарде, и ово се питање никако не приводи крају дефинитивно а време добро поодмакло, па Вас зато молим овај распоред да остане на снази, дајте ми одмах оружја, нарочито цокула и шињела ако нема друге спреме, а ја ћу даље учинити што је у мојој моћи. Морал, дух и дисциплина код оружаних одреда је за сада добар, али ако остану овако боси, необучени свакако ће се то све похабати и штетне последице наравно долазе...“³⁵⁰

Када су јединице СДС опремљене и даље су се јављали проблеми због слабог квалитета одеће и обуће, па је људство упозорено да води рачуна о добијеној спреми: „...Одело и обућа се брзо квари и кратко траје, јер се употребљава сада слабији материјал по квалитету за израду чоје и ципела (старе и нове крпе, домаћа вуна, дрвена вуна, слабо штављење коже, употреба вештачке коже за потпетице, лубове и т. д.) те је потребно одећну и постељну спрему пре свега много чувати и рационално употребљавати, а чим се и најмања неисправност појави, да се изврши оправка у трупној интендантској радионици...“ Командант СДС Боривоје Јонић у овој наредби објашњава и зашто је опрема била лошијег квалитета: „...Набавке одећне и постељне спреме не врше се сада као што је то случај био пре рата, јер се сада спроводи ратна привреда, којој се и администрација мора прилагодити. Наиме, ова команда тражи одобрење куповине опреме од Вишег вође СС и полиције на подручју Опунемоћеног командујућег генерала у Србији, који у сагласности са Генералним опунемоћеником за привреду у Србији доноси одобрење. У одобрењу је прецизирано шта, колико и од кога се има купити. Онда ова команда врши куповину оног и онаквог

³⁴⁹ ВА, НДА, 144–3–45, Наредба пов. бр. 82 Команданта СДС од 17. септембра 1942; ВА, НДА, 144–4–14, Наредба пов. бр. 93 Команданта СДС од 22. октобра 1943; ВА, НДА, 144–4–15, Наредба бр. 116 Команданта СДС од 22. октобра 1943.

³⁵⁰ *Извештаји Недићевих органа власти у Округу моравском 1941–1944*, приредили Добровоје Јовановић, Дејан Танић, Јагодина 2005, стр. 76.

квалитета, шта и каквог квалитета има, односно шта је и каквог квалитета израђено, опет по наређењима Генералног опуномоћеника за привреду у Србији. И усмено и писмено, ова је команда извештавала Вишег вођу СС и полиције о томе, да је и чоја за израду одела, и платно за израду преобуке, и кожа за израду ципела, као и саме ципеле, да је све то слабијег квалитета и да неће дуго издржати, али је добивен одговор, да је сада рат, да бољег материјала нема и да се мора задовољити сваки с оним што постоји...³⁵¹

г) Музика

Иако се активност „музике СДС“ помиње и у току 1942. године, кроз грађу смо пронашли организовање ове службе тек од марта 1943. године. Тада је основан Музички отсек при Одељењу пољске страже при Команди СДС и за шефа постављен виши војни капелник III класе (чин у рангу потпуковника) Јосип Ф. Петрика. Истом наредбом постављени су „капелници музике“ у окружним командама у Нишу, Ужицу и Крагујевцу. У Нишу је постављен нижи војни капелник IV класе (потпоручник) Србољуб М. Цветковић, у Ужицу нижи војни капелник IV класе (потпоручник) Божидар М. Перић и у Крагујевцу нижи војни капелник III класе (поручник) Светислав Ц. Илић.³⁵² У мају исте године шеф Музичког отсека Јосип Ф. Петрика је „преведен у СДС“ добивши чин потпуковника, пошто музички чиновни нису постојали у СДС.³⁵³

Нејасан статус и употреба нове службе једног окружног команданта су мотивисали да тражи појашњење од Команде СДС: „На питање једног команданта, да ли се музичари из музика могу употребљавати на службу јавне безбедности објашњавам: Музичари су формално у саставу пољске страже али они стварно сачињавају посебну јединицу с одређеним задатком, дужностима музике. Они због овог, а и нису наоружани те и начелно не могу вршити службу јавне безбедности која се редовно врши с оружјем. Али с обзиром на ванредне прилике у којима живимо, на малу запосленост музичара, на недовољну јачину

³⁵¹ ВА, НДА, 144–3–10, Наредба пов. бр. 65 Команданта СДС од 15. јула 1942.

³⁵² ИАН, КОЗАРА, ф. 20, Наредба пов. бр. 17 Команданта СДС од 4. марта 1943.

³⁵³ ВА, НДА, 145–3–9, Наредба бр. 42 Команданта СДС од 17. маја 1943.

пољске страже, дужан је држави и народу помоћи сваки грађанин и тим више музичари који су државни службеници и припадници СДС. Стога овлашћујем команданта округа да музичаре могу употребити на службу али само у изванредним случајевима када је у питању велики општи интерес и то у самом гарнизону и без оружја. Ово овлашћење не могу пренети на друге. С оружјем се могу употребити само у случају напада на гарнизон музике или у стражарској служби, ако је месна пољска стража заузета другом важнијом службом ван гарнизона, те апсолутно није довољна да задовољи стражарске потребе. Музичари се изузетно и по нужди могу користити као дежурни без оружја, курири, ордонанси за разношење поште, за радове у слагалишту и башти где могу заменити борце, који морају ићи на терен...“³⁵⁴

Наступи музике и хора СДС су се пропагирани и у колаборационистичкој штампи. У јануару 1944, приликом прославе Бадње вечери у касарни Српске државне страже Управе града Београда, наводи се да је „музика Српске државне страже свирала молитву“, а након завршетка церемоније „засвирала је коло“.³⁵⁵

У опширном чланку у недељнику *Српски народ* из марта 1944. године такође се наводе њене активности: „Музика СДС, нарочито она у Београду и Нишу до данас су дале многе концерте. Све ове приредбе имале су дубоки национални пропагандни и хумани задатак, јер су чисти прилози увек намењивани у хумане сврхе. Музика СДС у Нишу под управом диригента Србољуба Цветковића у том погледу заслужује свако признање... Почетком фебруара Српска државна стража приредила је на Коларчевој задужбини Велики концерт, који је имао дубоки национални карактер, а чији је чист приход раздељен породицама изгинулих стражара. Командант Српске државне страже ђенерал Боривоје Јонић увиђајући велику националну корист која се овим приредбама добија, наредио је да овај хор Српске државне страже обиђе сва већа места у Србији. У спровођењу овог плана хор Српске државне страже до сада је обишао Пожаревац, Ваљево, Јагодину, Крушевац и Краљево...“³⁵⁶

³⁵⁴ ВА, НДА, 146–2–8, Наредба бр. 77 Команданта СДС од 9. септембра 1943.

³⁵⁵ „Прослава Бадњака у Српској државној стражи и у Београдској општини“, *Ново време*, 9. јануар 1944, 5.

³⁵⁶ „Војничко и културно деловање Српске државне страже“, *Српски народ*, 4. март 1944, 4.

Наступ у Крушевцу је пропраћен и у дневној штампи: „Дводневно гостовање концертне групе Српске државне страже на четири одржане приредбе у Крушевцу постигло је ванредно леп успех. Овим приредбама присуствовао је велик број грађана најразличитијег сталежа, ученици свих овдашњих школа као и припадници Српске државне страже и Петог добровољачког пука...“³⁵⁷

д) Обавештајна служба

Правовремено прикупљање информација и усмеравање јединица СДС на основу њих препознато је као веома битан фактор за успешно супротстављање „разорним елементима“, већ од самог формирања страже. За руковођење и организацију обавештајне службе био је задужен Обавештајни отсек, који је у почетку функционисао самостално, од октобра 1942. у оквиру Општег одељења, а од јануара 1944. у оквиру Командног одељења. Привременом наредбом министра унутрашњих послова од 8. маја 1942. о задужењима организационих целина у оквиру Команде СДС, у делокруг рада Обавештајног отсека је спадало:

- прикупљање података о кретању комуниста и осталих разорних елемената у земљи и преко граница, података о њиховим јатацима, симпатизерима и свим дефетистичким елементима, као и вођење картотеке о овим лицима;
- проверавање органа јавне безбедности по наређењу Команданта СДС;
- прикупљање података информативне природе из свију области јавног живота и сарадња са свим властима по пословима из надлежности отсека;
- сви послови у вези са шифрама;
- праћење домаће и стране штампе и прикупљање података из историје ради борбе против комунизма;
- вођење персоналне евиденције службеника у кругу надлежности отсека и извођење наставе по обавештајној грани са органима СДС.³⁵⁸

Слични задаци обавештајне службе у СДС наведени су и у једном чланку у *Гласнику Српске државне страже*: „...Обавештајна служба данас мора властима

³⁵⁷ М. Ј., „Гостовање групе СДС у Крушевцу“, *Ново време*, 1. март 1944, 3.

³⁵⁸ ВА, НДА, 26–12–24, Привремена наредба Министра унутрашњих послова о уређењу и надлежности Команде Српске државне страже, од 8. маја 1942, стр. 7.

помоћи да се одржи ред, мир и безбедност у земљи и да откривањем у самом зачетку осујети сваки покушај комуниста да то наруше и на народ штетно утичу... Пошто је пак Српска државна стража инструменат Министарства унутрашњих послова, њен ће први и главни задатак бити: да изналази и прикупља обавештења о стању и приликама у нашој земљи за рачун наших државних власти, односно Команде Српске државне страже...“³⁵⁹

Од стварања СДС до краја јануара 1944. Обавештајним одељењем, са кратким прекидом, руководио је потпуковник *Ђорђе Ј. Ћосић*. Рођен је у Сегедину 2. јула 1897. године. По народности је био Србин, православне вероисповести. Завршио је аустроугарску Кадетску школу. Последња дужност пред избијање рата му је била место команданта 2. батаљона 3. пешадијског пука, на ком је месту био и за време Априлског рата. На почетку окупације био је начелник Обавештајног одељења Команде жандармерије, након чега је постављен за шефа Обавештајног одељења Команде СДС. Пребачен је у Инспекторат 8. јула 1943, а тада је за руковођење обавештајном службом одређен начелник Општег одељења пуковник Бранимир Живковић. Већ 22. јула 1943. Ћосић је поново враћен на место шефа Обавештајног одељења. Средином јануара 1944. одређен је на службу у Главну обавештајну централу при Одељењу за државну заштиту Министарства унутрашњих послова.³⁶⁰

Након прекоманде потпуковника Ћосића у Главну обавештајну централу, шеф Обавештајног одељења је постао капетан 1. класе *Милутин М. Ристић*. Рођен је у Смедереву 8. марта 1905. године. По народности је био Србин православне вероисповести. Завршио Нижу школу војне академије у 52. класи. Пред избијање рата био је на дужности класног старешине у Ваздухопловној академији. Након стварања СДС најпре је служио као командир чете СДС Београдског округа (до 27. маја 1942), да би након тога био пребачен на службу у Команду СДС – у

³⁵⁹ L–s, „Неколико речи из области дефанзивне обавештајне службе“, *Гласник СДС*, 4/1942, стр. 323–324.

³⁶⁰ ВА, НДА, 143–7–1, Картон личних и службених односа Ћосић (Јован) Ђорђе; ВА, НДА, 145–5–4, Наредба пов. бр. 50 Команданта СДС од 8. јула 1943; ВА, НДА, 145–5–13, Наредба пов. бр. 54 Команданта СДС од 22. јула 1943. За потпоручника је промовисан 1. новембра 1916, поручника 6. јуна 1922, капетана 2. класе 28. јуна 1926, капетана 1. класе 15. августа 1929, мајора 6. септембра 1940. и потпуковника 11. октобра 1942. Био је ожењен и имао сина Душана (1925).

Одељењу градске страже је био распоређен до краја октобра 1942, а од тада у Обавештајном отсеку.³⁶¹

Основно људство за прикупљање информација Обавештајном отсеку били су обавештајни официри који су руководили обавештајном службом СДС у повереном им округу. Распоређени су првом наредбом Команданта СДС од 26. фебруара 1942. године, истовремено са официрима из Команде СДС и окружним командантима.³⁶² Као непосредно подређени обавештајни органи официрима били су подофицири који су прикупљали податке на терену и били ангажовани у среским командама СДС. За њих су организовани курсеви за обавештајну службу. Један такав курс, како се наводи трећи по реду, завршен је крајем априла 1943. Њих нису могли премештати, отпуштати или смењивати надлежни окружни команданти, већ је за то био надлежан Шеф обавештајног одсека Команде СДС, на предлог надлежних окружних команданата.³⁶³

Након преузимања ресора Министарства унутрашњих послова, почетком новембра 1943. године, генерал Недић је прописао наредбу којом је донекле промењена хијерархија у оквиру обавештајне структуре СДС. Обавештајни органи СДС су том наредбом информације о „свим појавама на терену и о догађајима из области јавне безбедности“ достављали искључиво локалним управницима и предстојницима полиција и среским начелницима, а ови су потом достављали извештаје окружним начелницима. Окружни начелници су извештаје о стању јавне безбедности достављали Одељењу за државну заштиту Министарства унутрашњих послова. Срески и окружни обавештајни органи СДС су од тада вишим командама СДС достављали само извештаје „о реду и дисциплини у подручним одредима, о стању муниције и оружја, о снабдевању и другим околностима које су војног карактера и тичу се унутрашњег реда и рада Српске државне страже“. Овом наредбом срески и

³⁶¹ ВА, НДА, 143–3–9, Картон личних и службених односа Ристић (Милан) Милутин. За потпоручника је промовисан 1. априла 1927, поручника 3. априла 1931, капетана 2. класе 3. априла 1935. и капетана 1. класе 3. априла 1938. године. Био је ожењен, али није имао деце.

³⁶² ВА, НДА, 144–1–1, Наредба пов. бр. 1 Команданта СДС за 26. фебруар 1942.

³⁶³ ИАН, КОЗАРА, фасцикла бр. 20, Наредба пов. бр. 34 од 3. маја 1943.

окожни начелници су своје извештаје, у копији, морали достављати и „месној немачкој надзорној власти“.³⁶⁴

Средином јануара 1944. долази до нове реорганизације обавештајне службе. Недић је издао наредбу о формирању Главне обавештајне централе (ГОЦ) која је требало да обједини све обавештајне органе подређених колаборационистичких јединица и формација. Како се и наводи у уводу ове наредбе, стварање ГОЦ-а је уследило и као последица „обједињавања службе безбедности у земљи“ и стављања под његову „непосредну команду“. На челу ГОЦ-а је по функцији био Начелник Одељења за државну заштиту при Министарству унутрашњих послова. Делила се на: полицијско-управну обавештајну службу и тактичко-оперативну обавештајну службу. На челу прве је требало да буде виши полицијски чиновник, а друге виши официр специјализован за обавештајну службу. Обавештајна мрежа СДС, коју су чинили обавештајни официри и подофицири по локалу, била је дефинисана као непосредни орган тактичко-оперативне обавештајне службе.³⁶⁵ Из Обавештајног отсека Команде СДС у ГОЦ су, поред потпуковника Ђорђа Ј. Ћосића, одређени и капетан Петар Т. Дејановић, капетан Ђорђе Д. Величковић, капетан Ђорђе Б. Недић, наредник водник Радомир Т. Драгутиновић, наредник водник Животије Ж. Јанковић, наредник водник Никола П. Ракић, наредник Добривоје Б. Миловановић, наредник Митар Р. Савић, наредник Никола С. Мандић, наредник Милорад М. Велимировић и наредник Богољуб Д. Тирић.³⁶⁶

У свом послератном саслушању пред органима Управе државне безбедности ФНРЈ бивши шеф IV антикомунистичког отсека Специјалне полиције Божидар Бећаревић је сведочио и о обавештајној служби СДС и сарадњи са њом: „Потпуковник Ћосић био је шеф обав. отсека СДС и као такав имао је добро организовану мрежу обавештајаца која је функционисала не само на територији Југославије и не само по линији КПЈ него и на територији Грчке, Бугарске, Румуније, Мађарске и Италије и по свим другим секторима обав.

³⁶⁴ ВА, НДА, 24–4–24, Наредба Претседника Министарског савета и Министра унутрашњих послова свима окружним начелницима бр. 1 од 8. новембра 1943.

³⁶⁵ ВА, НДА, 25–3–10, Наредба Милана Недића од 28. фебруара 1944. о формирању Главне обавештајне централе.

³⁶⁶ ИАН, КОЗАРА, ф. 37, Наредба пов. бр. 4 Команданта СДС од 20. јануара 1944.

службе. Он ми је достављао све податке по линији КПЈ. Нарочито добре податке слао ми је о стању партизанских одреда на територији Хрватске и Босне и Херцеговине, који су били потпуно реални. После Цеке Ђорђевића Ћосић је имао најбољу мрежу обавештајаца у току окупације, а мени се чини да је његова мрежа била још разгранатија и давала је конкретније и прецизније податке. Као официр предратне југ. војске у чину мајора, он је и раније радио на томе сектору и имао је одличне способности за обав. службу...“³⁶⁷

³⁶⁷ ИАБ, Фонд Безбедносно-информативне агенције (БИА), фасцикла I, предмет 2, Записник о саслушању Божидара Бећаревића, стр. 62–63.

4. ТЕРИТОРИЈАЛНА СТРУКТУРА

а) Обласне команде

Највиши територијални орган СДС су биле обласне команде. Команда Нишке области је формирана већ крајем фебруара 1942. године од штаба четничко-добровољачке команде на челу са пуковником Боривојем Марковићем, који је постао и први обласни командант.³⁶⁸ Под њеном надлежношћу су тада биле команде СДС у Нишком, Зајечарском, Лесковачком, Крушевачком и Моравском округу.³⁶⁹ Крајем априла 1942. СДС Нишке области је преузела на себе „вршење полицијске службе, судске службе и службе сигурности“, коју је вршила паралелно са „државном полицијом“.³⁷⁰

Почетком јуна 1942. довршен је процес формирања обласних команди стварањем Команде Краљевачке и Команде Београдске области. Територијална надлежност Команде Краљевачке области обухватала је Краљевачки, Крагујевачки, Косовско-митровички и Ужички округ, а Команда Београдске области Београдски, Шабачки, Ваљевски и Пожаревачки округ.³⁷¹ Формирање обласних команди довршено је одређивањем команданата – пешадијског потпуковника Живојина Р. Ђурића за команданта Београдске и жандармеријског потпуковника Стевана К. Живковића за команданта Краљевачке области.³⁷²

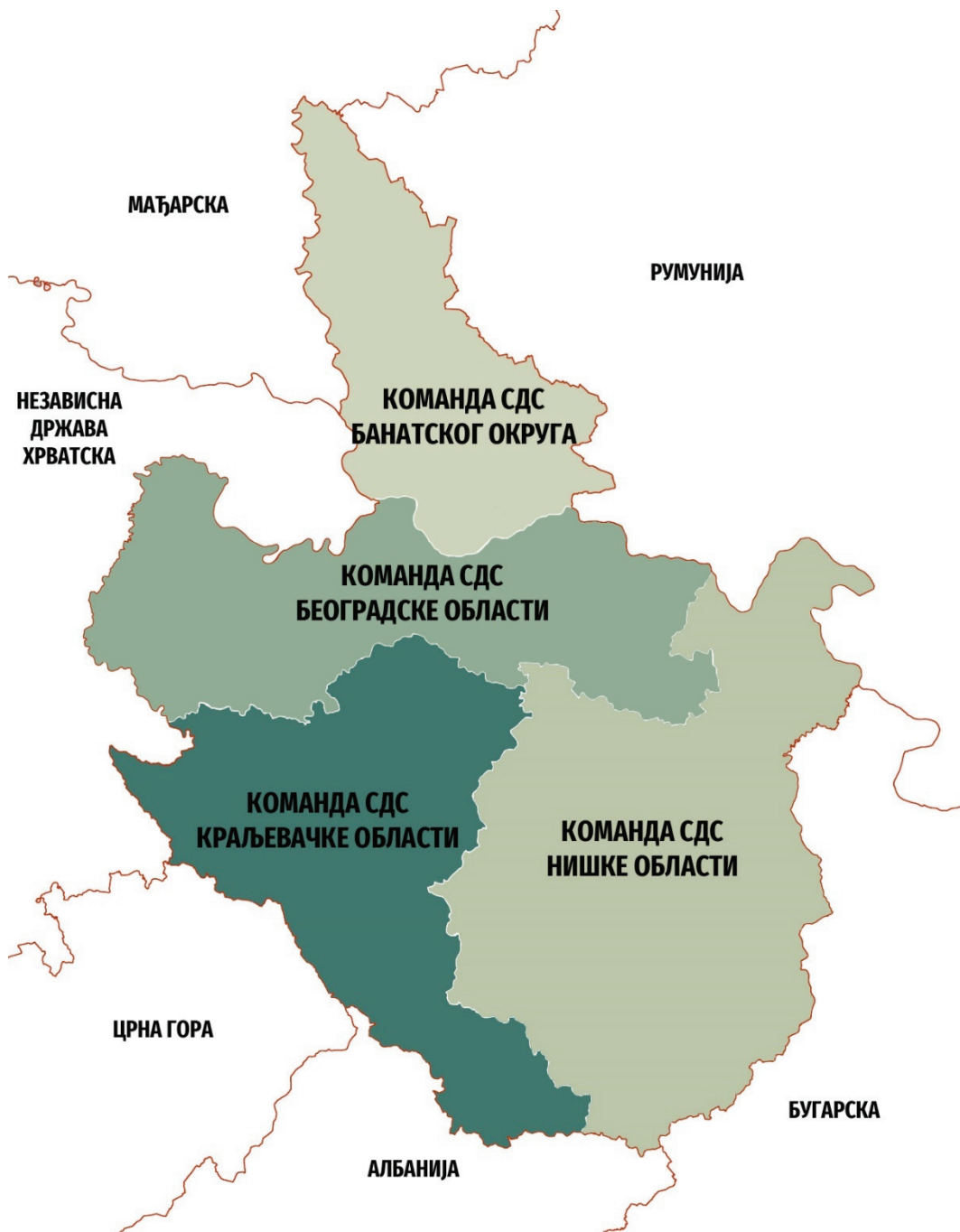
³⁶⁸ Петар Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, Београд 2003, стр. 184–185, 361.

³⁶⁹ Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу 1941–1944. Књига 2. Оружана сила српске владе генерала Милана Недића*, Ниш 1995, стр. 101–103.

³⁷⁰ АС, Фонд Земаљска комисија за злочине окупатора и њихових помагача (Г–25), ф. XVI, бр. 15, Команда Нишке области Министру унутрашњих послова 24. априла 1942.

³⁷¹ ВА, НДА, 140–2–6, Министарство унутрашњих послова начелнику Војног одељења при Претседништву Министарског савета 4. јуна 1942.

³⁷² ВА, НДА, 144–2–30, Наредба пов. бр. 55 Команданта СДС од 5. јуна 1942.

Карта бр. 1: Распоред обласних команди СДС јуна 1942. године

Крајем новембра 1942. спроведена је реорганизација територијалне надлежности обласних команди. Наредбом заповедника Полиције поретка, а услед реорганизације немачких полицијских обласних команди, Команде СДС Моравског и Крушевачког округа су, са важењем од 1. децембра, издвојене из Команде СДС Нишке области и припојене Команди СДС Краљевачке области.³⁷³

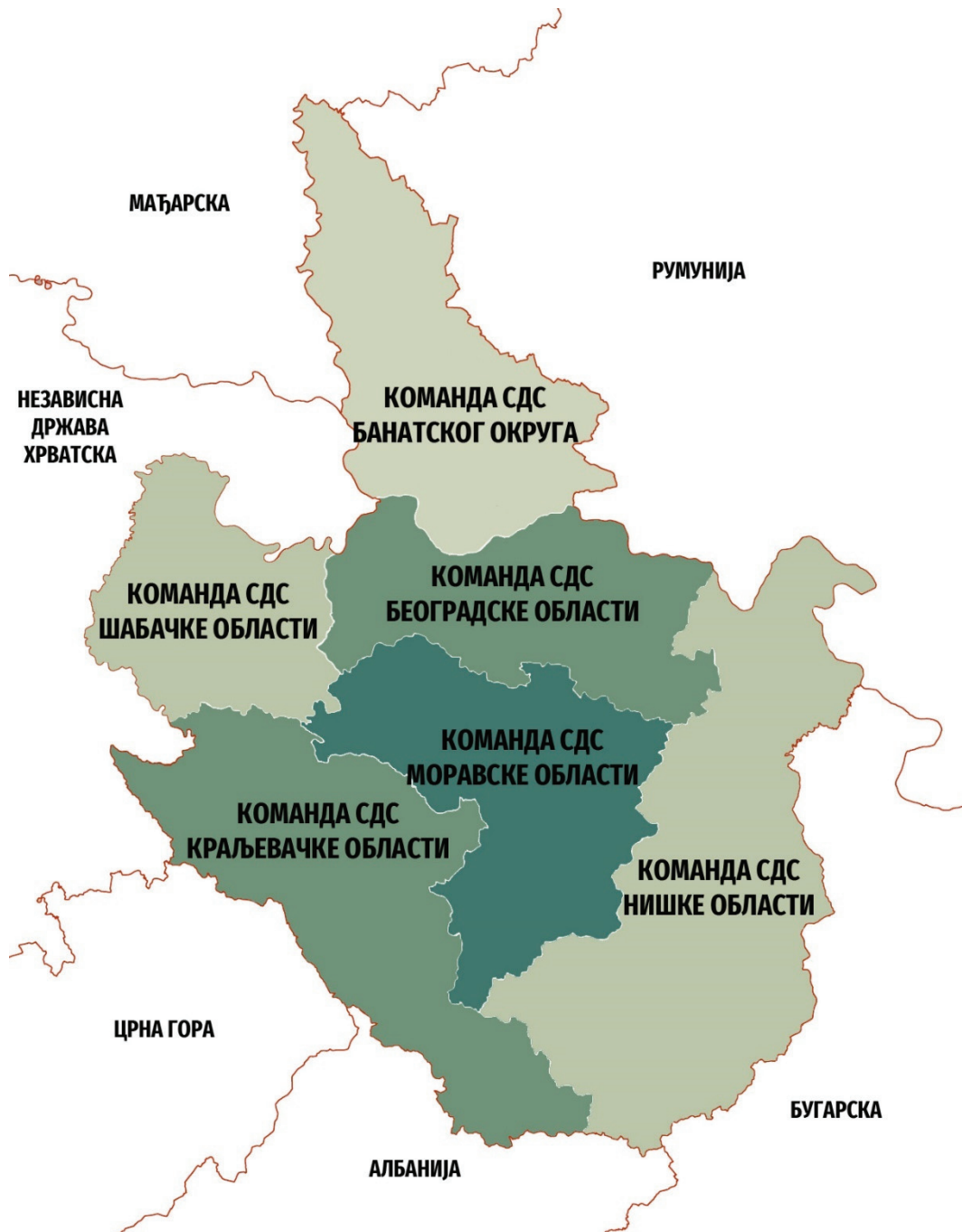
³⁷³ ВА, НДА, 144-4-35, Наредба пов. бр. 103 Команданта СДС од 30. новембра 1942.

Карта бр. 2: Распоред обласних команди СДС из децембра 1942. године

Последња промена територијалне надлежности извршена је почетком фебруара 1944. када су формиране Команде Шабачке и Моравске области СДС. За команданта Шабачке области постављен је потпуковник Војислав М. Мандровић, а за команданта Моравске потпуковник Душан И. Драговић. Територијална надлежност Команде Моравске области се протезала на Крагујевачки, Крушевачки и Моравски округ, који су издвојени из надлежности Команде

Краљевачке области. Надлежност Команде Шабачке области се протезала на Шабачки и Ваљевски округ, који су издвојени из надлежности Београдске области.³⁷⁴

Карта бр. 3: Распоред обласних команди СДС из фебруара 1944. године

³⁷⁴ ВА, НДА, 140–14–1, Јединични списак штаба Команде СДС и команда ван састава обласних команди; ИАН, КОЗАРА, ф. 37, Наредба пов. бр. 8 Команданта СДС од 3. фебруара 1944.

Према формацијском саставу из фебруара 1943. године, штаб Обласне команде су, поред команданта, сачињавали и: начелник штаба, ађутант, официр за безбедност, официр за везу са окупационим властима, референт за везе, помоћници референта за везе, писари, курири, ордонанси, шофер и апотекарски официр. По областима се разликовао једино предвиђени број помоћника референата за везе, који су били подофицири. Штаб Нишке области требало да има укупно 22 (7 официра и 15 подофицира), Београдске 23 (7/16), а Краљевачке 25 (7/18) људи.³⁷⁵

б) Окружне команде

Будући да су области уведене због паритета са немачким полицијским обласним командама, основне територијалне јединице Српске државне страже су биле окружне команде. Њихов територијални распоред се поклапао са административном поделом земље на 14 округа, коју је уредила Недићева влада крајем децембра 1941. године.³⁷⁶

У складу са њом крајем марта 1942. је наредбом прописано да окружним командама буду додељени римски бројеви, те такође и како да се наводе јединице. Том поделом је предвиђено да окрузи носе следеће бројеве: I–Банатски, II–Београдски, III–Ваљевски, IV–Зајечарски, V–Крагујевачки, VI–Краљевачки, VII–Крушевачки, VIII–Лесковачки, IX–Митровачки, X–Моравски, XI–Нишки, XII–Пожаревачки, XIII–Ужички и XIV–Шабачки. Тако је, на пример, пун назив команде у Крушевачком округу гласио: Команда Српске државне страже округа Крушевачког VII, а окружне чете су поред римског броја додавале и ознаку Р – нпр. Пожаревачка чета Српске државне страже XII/Р.³⁷⁷

³⁷⁵ ВА, НДА, 26–10–21, стр. 22, Састав штаба Обласне команде (Београд, Краљево или Ниш).

³⁷⁶ „Уредба о административној подели земље“, *Службене новине*, 26. децембар 1941, стр. 1–4.

³⁷⁷ ВА, НДА, 144–1–23, Наредба бр. 14 Команданта СДС од 28. марта 1942.

Карта бр. 4: Распоред окружних команди Српске државне страже

Окружна команда је по формацији била знатно бројнија од обласне. Поред команданта, у њој су се налазили: помоћник команданта, ађутант, официр за безбедност и наставу, обавештајни официр, референт за моторизацију, пушкари, писари, ордонанси, помоћници шофера, благајник, интендант, руководиолац профијантских и гарнизоних потреба, руковалац спреме и материјала, референт за грађевине, писари, шофери, официр привредне полиције, лекар, болничар (људски), ветеринар, болничар (марвени) и иследник. Укупно бројно стање је требало да буде 40 људи – 15 официра и 25 официра.³⁷⁸

Посебан статус су имали Банатски и Митровички округ. У Банату је комплетна власт била у рукама локалних фолксдојчера, иако је формално припадао територији „Недићеве Србије“. Специјалан статус је регулисан већ у јуну 1941. када је Савет комесара донео Уредбу о унутрашњој управи у Банату. На основу ње је тада основано посебно Надлештво помоћника бана Дунавске бановине, а територијалном реорганизацијом Србије са краја 1941. оно је прерасло у Банатски округ. Почетком фебруара 1942. и у Банатском округу долази до реорганизације службе безбедности. Окружни начелник Јозеф Лап је донео наредбу о образовању Полицијске префектуре за Банат, која је имала две команде: Команду јавне безбедности, којом је руководио Јурај Шпилер, и Команду државне страже, којој је на челу био пуковник Ернест Пеликан. На челу Полицијске префектуре је био Франц Рајт, који је касније преведен у чин генерала државне страже. Стража у Банату се кроз документа проналази без префикса „српска“, већ као само „Државна стража“ или „Банатска државна стража“. Такође, уредбе и наредбе које је доносила колаборационистичка влада и тицале су се СДС, у великој већини се нису односиле на Банатску државну стражу.³⁷⁹

Специфичан положај је имала и окружна команда СДС у Косовској Митровици. Убрзо по окупацији, на простору који је обухватао срезове са

³⁷⁸ ВА, НДА, 26–10–21, стр. 27, Формацијски састав штаба окружне команде СДС.

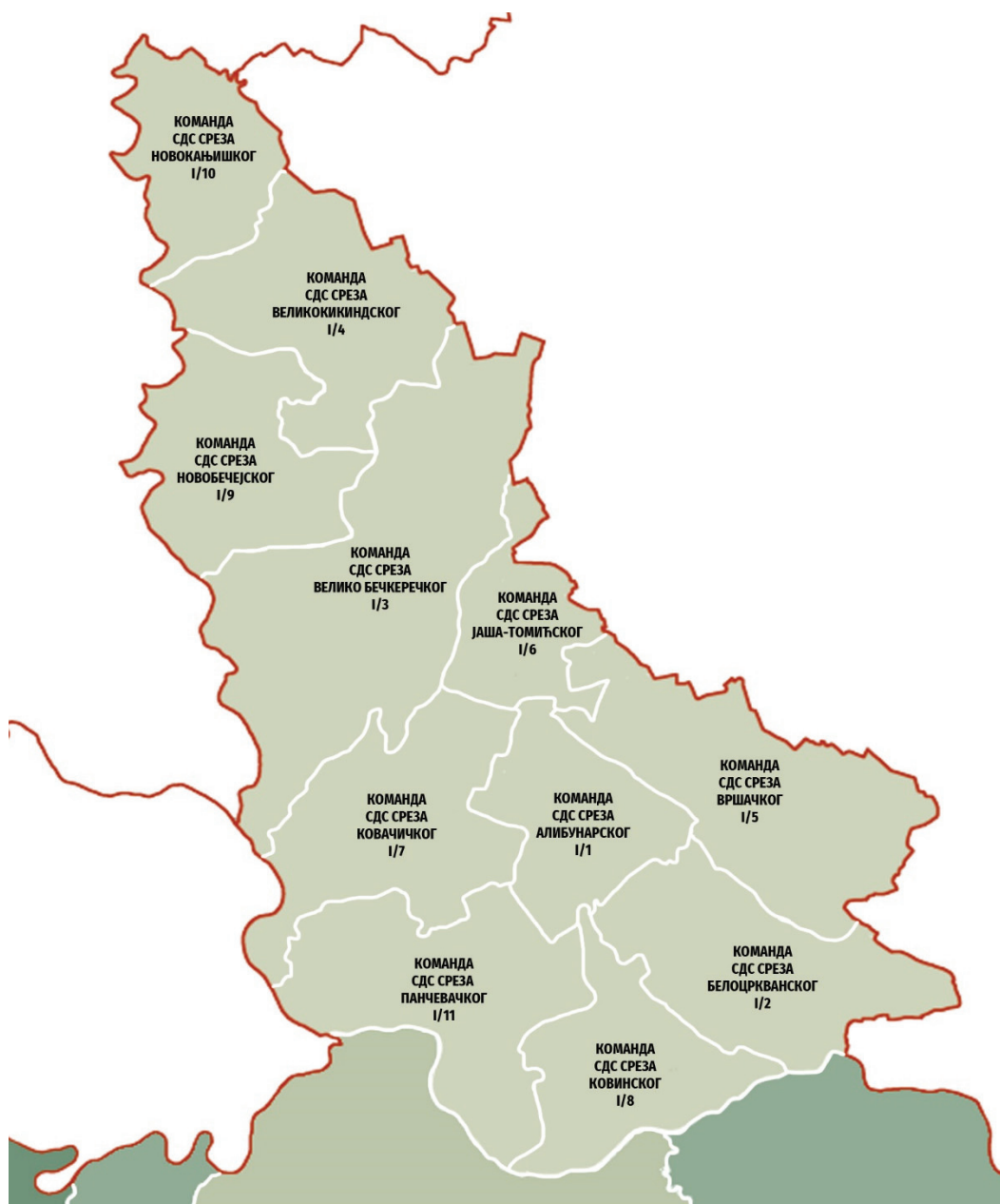
³⁷⁹ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 20; Радоје Пајовић, Душан Жељезнов, Бранислав Божовић, *Павле Ђуришић, Ловро Хаџин, Јурај Шпилер*, Загреб 1987, стр. 239–240; Akiku Shimizu, *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944*, Münster 2003, 158–161; Шандор Вег, „Систем немачке окупационе власти у Баната 1941–1944“, *Зборник за друштвене науке*, 35/1963, стр. 88–89; Zoran Janjetović, „U skladu sa nastalom potrebom...“ *Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, Beograd 2012, str. 51–53; Milan D. Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991, str. 105.

албанском и муслиманском већином, а остали су у оквиру немачке окупационе зоне, организована је албанска жандармерија. Њоме је командовао Бајазит Бољетини, бивши мајор Војске Краљевине Југославије, иначе син Исе Бољетинија, познатог албанског првака. Територијалном реорганизацијом Србије и стварањем Митровичког округа овај крај није административно укључен у састав „Недићеве Србије“, а није прихваћена ни нова организација безбедносних снага у фебруару 1942, када је створена Српска државна стража. Тек крајем априла 1942, након доласка Харолда Турнера и Милана Аћимовића у Косовску Митровицу, Албанци су прихватили да на тај простор дође један број српских стражара и да њихова жандармерија уђе у састав СДС па је тада и формирана Команда СДС округа Митровичког. За команданта је постављен Бајазит Бољетини, који је у фебруару 1943. унапређен у чин потпуковника. Долазак припадника СДС, али и Српске граничне страже на овај простор нешто раније, изазвао је реакције албанског и муслиманског становништва, које су претиле да прерасту у немире и сукобе, али се ситуација смирила због енергичне реакције немачког крајскоманданта у Косовској Митровици. Албански стражари су носили другачије амблеме и службене знакове у односу на остале припаднике СДС. Након капитулације Италије, албански припадници СДС су започели са разоружавањем српских стражара и граничара па је дошло и до оружаних сукоба. Немци су поново реаговали забранивши Албанцима разоружавање и вративши припаднике СДС на границу. У јесен 1944. долази до распада организације СДС у овом округу. Српски припадници су делом дезертирели, а делом се прикључили партизанским јединицама, а албански су такође дезертирели или се прикључили балистичким и вулнетарским формацијама, које су наставиле да се боре против јединица НОВЈ.³⁸⁰

³⁸⁰ ВА, НДА, 144–3–24, Наредба пов. бр 71 Команданта СДС од 6. августа 1942; ВА, НДА, 145–1–27, Наредба бр. 14 Команданта СДС од 18. фебруара 1943; Мирослав Р. Пурић, „Квислиншке и колаборационистичке снаге у немачкој окупационој зони на Косову и Метохији до капитулације Италије“, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, Косовска Митровица 2016, стр. 181–190; Бранислав Божовић, Мирослав Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији – квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991, стр. 109–112; Милутин Живковић, *Између „Велике Албаније“ и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*, Лепосавић 2018, стр. 154–160; Јован Ј. Алексић, „Опште друштвене прилике у Косовској Митровици од окупације до капитулације Италије (1941–1943)“, *Баштина*, 42/2017, стр. 159–160; М. Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*, str. 314–315.

в) Среске команде

Најниже, а самим тим и најбројније територијалне јединице СДС су биле среске команде. Приликом стварања СДС било их је 96. Истом наредбом у којој су окружним командама додељени римски бројеви, свакој среској команди је додељен арапски број.³⁸¹ У картама у наставку графички је представљен распоред среских команди у свакој од окружних команди.

Карта бр. 5: Среске команде СДС у оквиру Банатске окружне команде

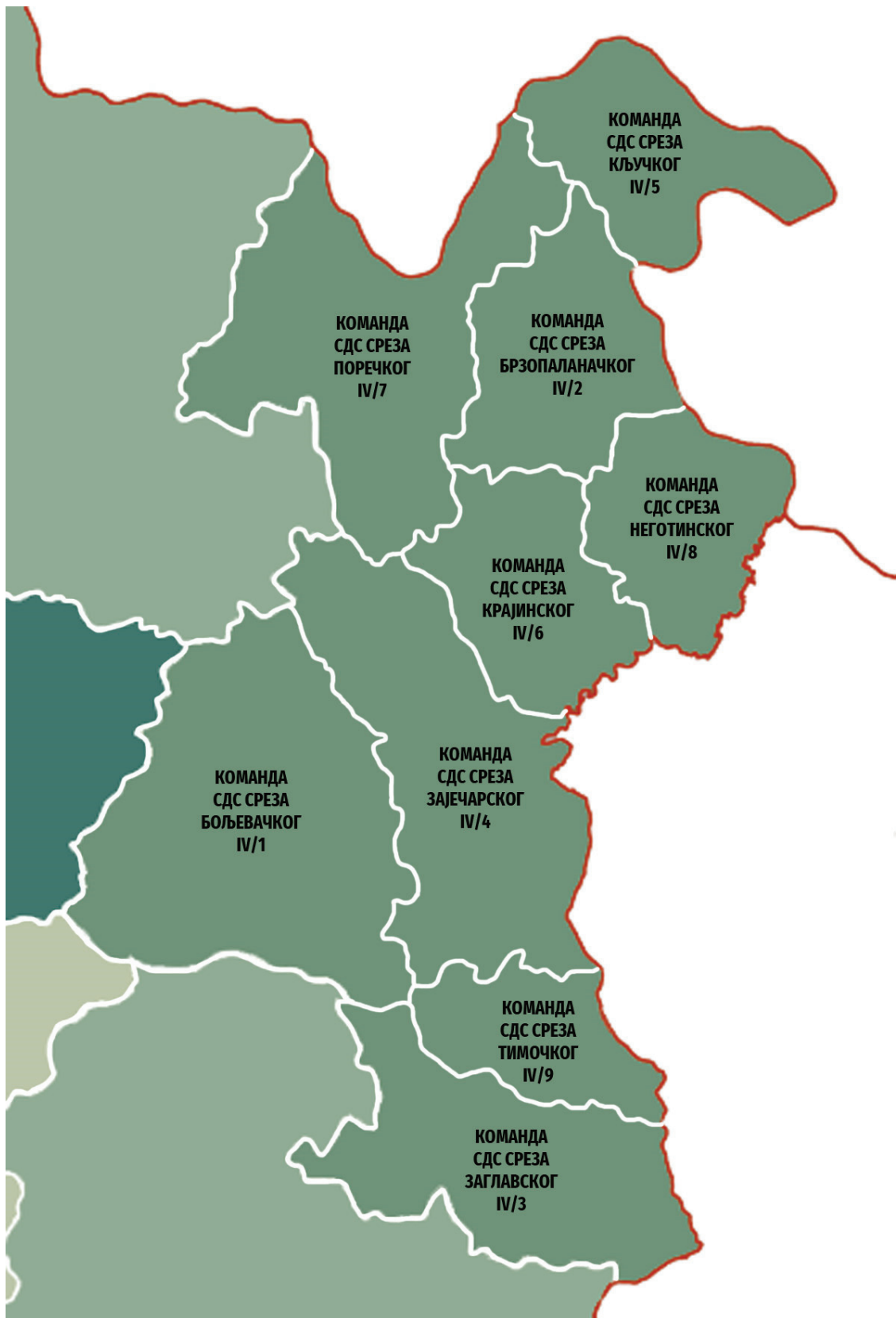
³⁸¹ ВА, НдА, 144–1–23, Наредба бр. 14 Команданта СДС од 28. марта 1942.

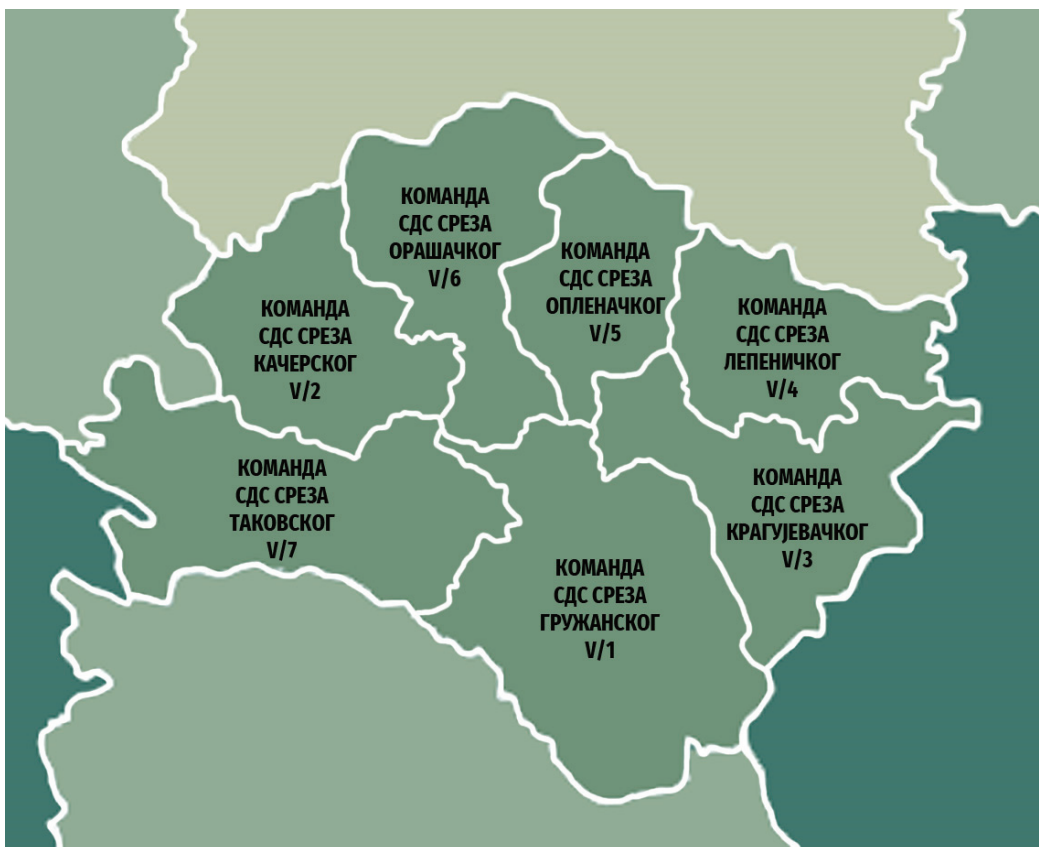
Карта бр. 6: Среске команде СДС у оквиру Београдске окружне команде

Карта бр. 7: Среске команде СДС у оквиру Ваљевске окружне команде

Карта бр. 8: Среске команде СДС у оквиру Зајечарске окружне команде

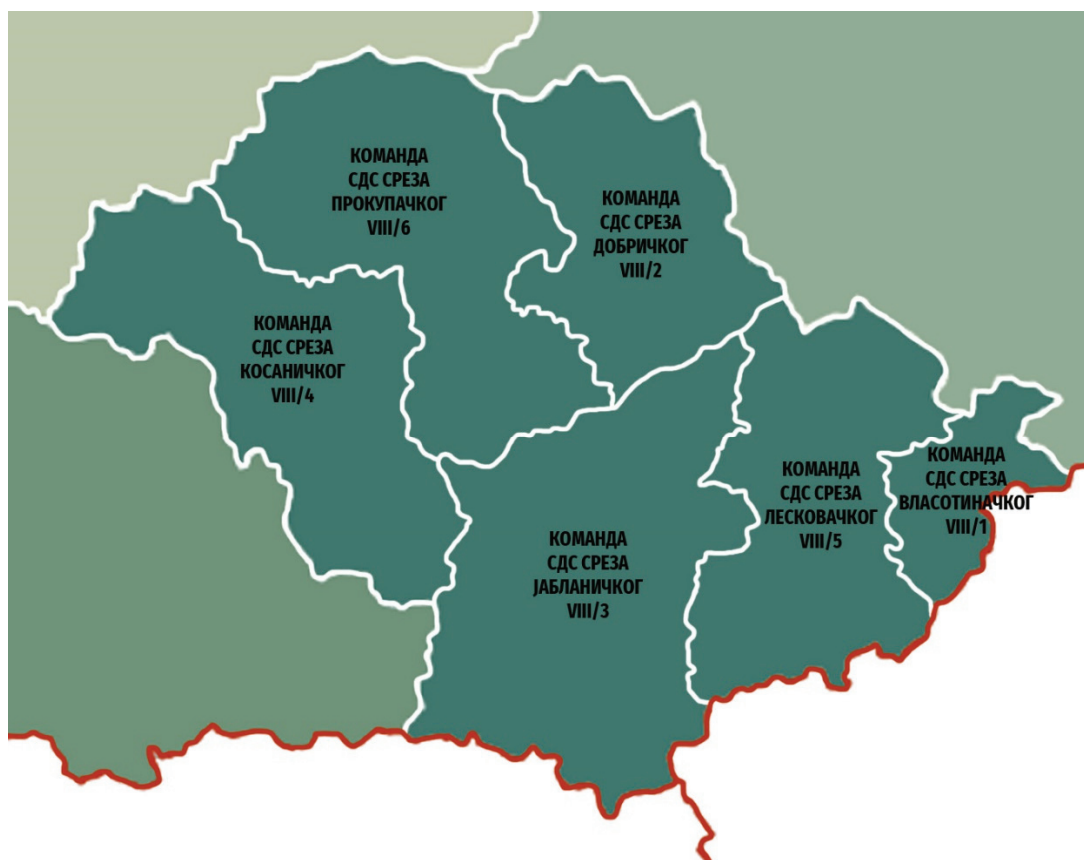
Карта бр. 9: Среске команде СДС у оквиру Крагујевачке окружне команде

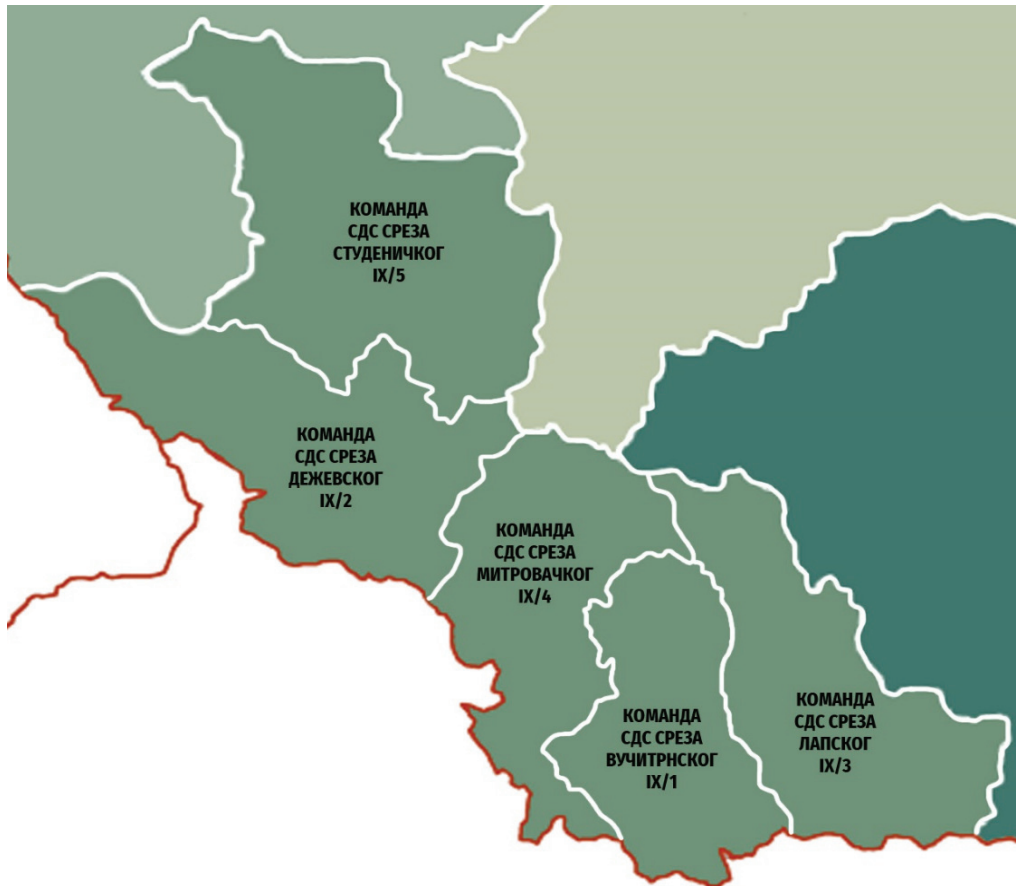
Карта бр. 10: Среске команде СДС у оквиру Краљевачке окружне команде

Карта бр. 11: Среске команде СДС у оквиру Крушевачке окружне команде

Карта бр. 12: Среске команде СДС у оквиру Лесковачке окружне команде

Карта бр. 13: Среске команде СДС у оквиру Митровачке окружне команде

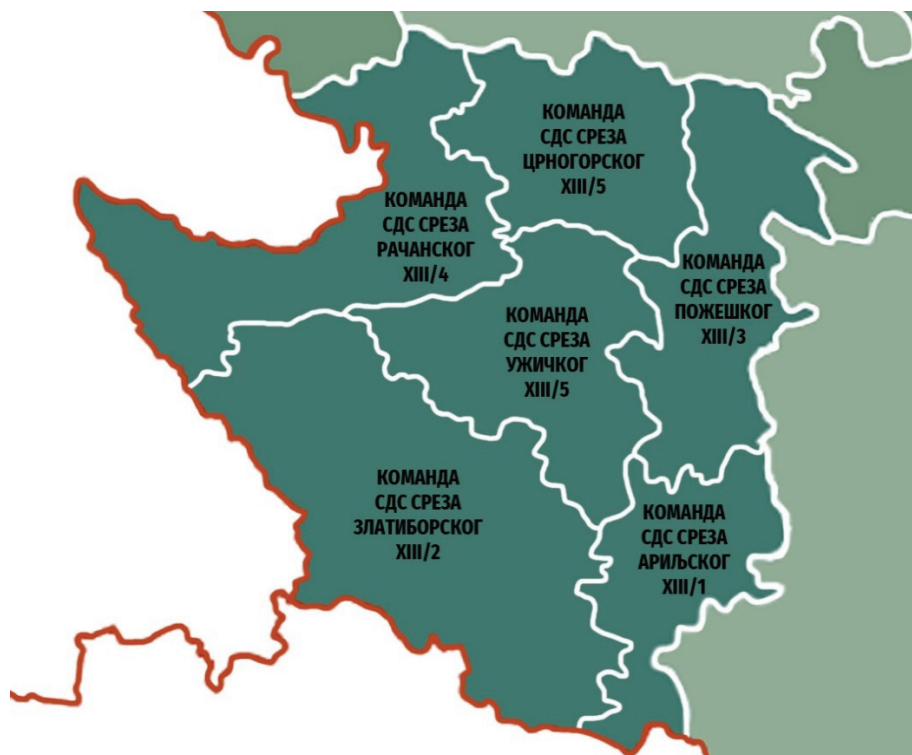
Карта бр. 14: Среске команде СДС у оквиру Моравске окружне команде

Карта бр. 15: Среске команде СДС у оквиру Нишке окружне команде

Карта бр. 16: Среске команде СДС у оквиру Пожаревачке окружне команде

Карта бр. 17: Среске команде СДС у оквиру Ужичке окружне команде

Карта бр. 18: Среске команде СДС у оквиру Шабачке окружне команде

5. ГЛАСНИК СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ

Неколико месеци након стварања СДС, као њено званично гласило, покренут је „Гласник Српске државне страже“. Први број је изашао јуна 1942. године, под уредништвом Боривоја Јонића, а предвиђено је да излази на месец дана. Поред уредника и чланова Уређивачког одбора, о садржају Гласника старале су се и надређене старешине (председник владе, министар унутрашњих послова и командант СДС), како је то навео Б. Јонић у свом првом обраћању читаоцима.³⁸²

У упутству сарадницима и читаоцима прецизирани су циљеви и садржај новог часописа: „Издавањем Гласника Српске државне страже желело се да се створи један часопис који би био од користи свима припадницима Српске државне страже и то како у погледу њиховог националног тако и стручног васпитавања и усавршавања. Обзиром на ово састављен је садржај овога гласника и извршена његова подела на: 1. Морално васпитни део; 2. Стручни део; 3. Различности; 4. Новости и белешке; 5. Питања и одговори и 6. Некролози“.³⁸³

Уредништво је подстицало све читаоце, а посебно припаднике Српске државне страже, да шаљу прилоге и чланке: „Практично вршење службе даје многа корисна - понекад и врло скупа искуства па је неопходно да се свако овакво искуство и искористи стављајући га другоме до знања“.³⁸⁴ Чланци су морали бити писани ћирилицом, по могућству писаћом машином, или читко написани руком. Аутори су такође били у обавези и да уредно сложе напомене, прилоге и цртеже, исправе све дактилографске грешке и уз 3 примерка рада доставе и кратак садржај ради службене употребе. Они рукописи које Уредништво одабере за објављивање били су и хонорисани. Тако је за оригиналне чланке било плаћано 300–400, компилације 200–250, за преводе 100–150 и за некрологе и остале саставе 150–200 динара по страници текста.³⁸⁵

³⁸² Пуковник Јонић, „Гласник Српске државне страже својим читаоцима“, *Гласник СДС*, 1/1942, стр. 19–20.

³⁸³ „Саопштење и упутства сарадницима, претплатницима и читаоцима Гласника“, *Гласник СДС*, 1/1942, стр. 71.

³⁸⁴ Исто, 72–73.

³⁸⁵ ВА, НДА, 144–1–39, Наредба бр. 23 Команданта СДС од 16. априла 1942.

Сви припадници СДС су били дужни да се претплате на Гласник, а претплата је износила: месечна - за официре 25, за остале 20, тромесечна - 75, односно 60, полугодишња 150 (120) и годишња 300 (240) динара. За остале читаоце цена је била нешто већа.³⁸⁶

Графичко решење насловне стране Гласника је било у складу са пропагираном националном идеологијом српске колаборационистичке владе. У првом плану је војник (стражар) као чувар „нове“ Србије, иза њега се налази сељак (који је уз „здраву“ омладину представљао „темељ српске земље“ и „српске сељачке државе“), двоглави орао (без круне), а српска војна традиција и жртве у ратовима су представљене спомеником Незнаном јунаку на Авали. У позадини се налази сунце које излази са крацима који су обојени у бојама српске тробојке што би требало да представља нови почетак Србије (Слика 1, на следећој страни).

Аутори чланака и прилога у *Гласнику* су се већином потписивали иницијалима или псеудонимом, али је било и оних који су се потписивали пуним именом и презименом (Милан Недић, Милан Аћимовић, Стеван Радовановић, Боривоје К. Јонић, Радојица Г. Меденица, др Адам М. Миљковић, Франц Ф. Јесенко, Бранимир Живковић, Драги Јовановић, Глигор Ђ. Копривица, Тома Ј. Бурковић...)³⁸⁷.

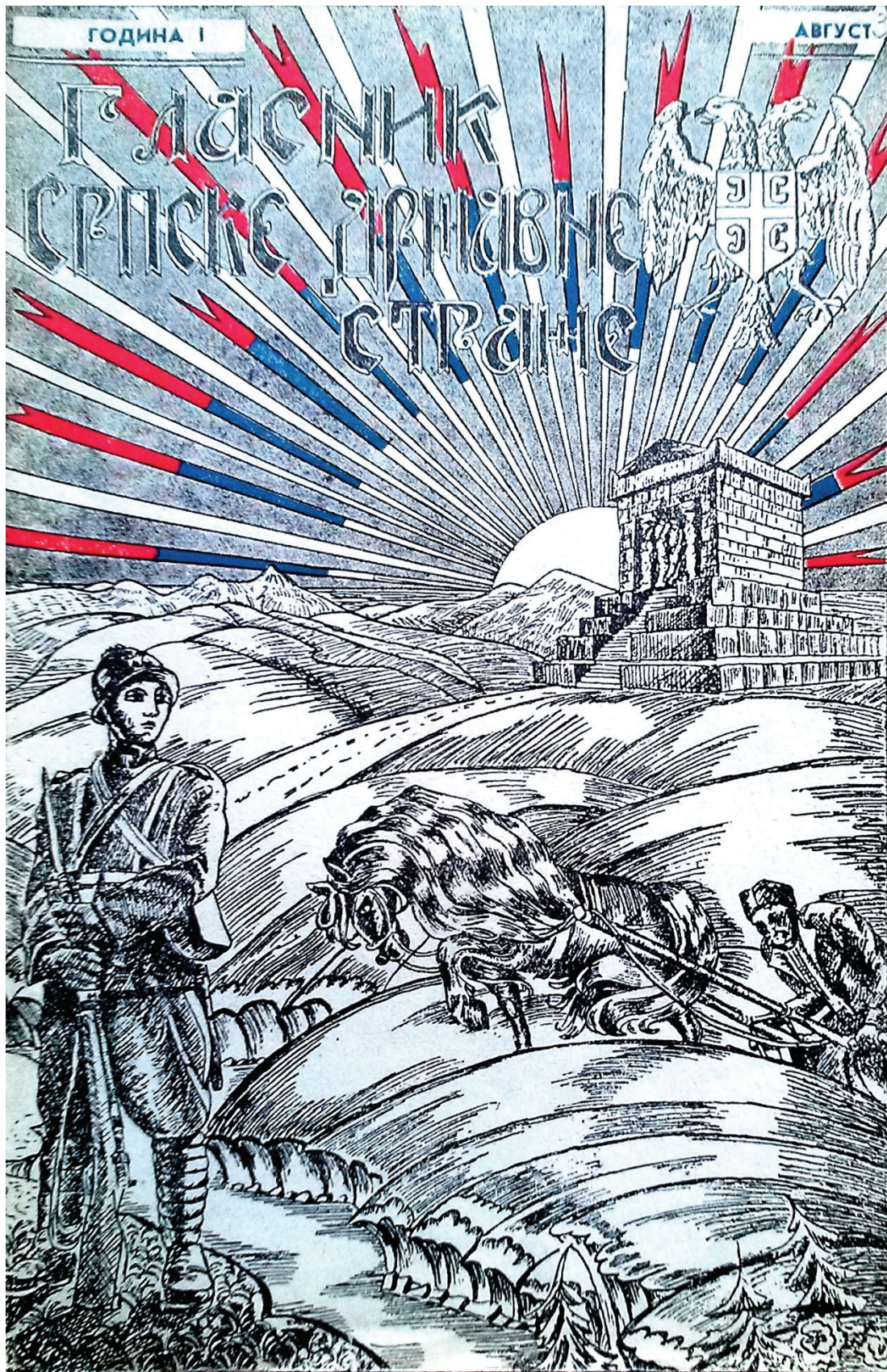
Укупно је изашло 19 бројева у 16 свезака (за октобар-новембар 1942, јануар-фебруар 1943. и април-мај 1943. објављени су двобројеви). Нема података да ли је излазио и у 1944. години, мада се из последњег сачуваног броја из децембра 1943. може закључити да је даље излажење било планирано. М. Матић сматра да је издавање настављено, али до сада часописи нису пронађени.³⁸⁸

Чланци у *Гласнику* су били веома разнолики по тематици којом су се бавили. Очигледна је жеља издавача и уредништва да на тај начин надокнаде недостатке у образовању и стручној спреми стражара. Можемо их сврстати у неколико већих групација: пропагандно-идеолошка; стручна; спортска; саопштења, упутства и похвале; поезија; фото-репортаже и некролози.

³⁸⁶ Милан Матић, *Штампа у Србији у другом светском рату*, рукопис докторске дисертације, Београд 1990, стр. 225–226.

³⁸⁷ М. Матић, *Штампа у Србији у Другом светском рату*, стр. 227–228.

³⁸⁸ Милан Матић, „'Српски народ' и 'Гласник Српске државне страже' о квислиншким војним јединицама у Србији“, *Лесковачки зборник*, XXXIV, 1994, стр. 38.

Слика бр. 1: Насловна страна *Гласника Српске државне страже* из августа 1942.

Пропагандно-идеолошки текстови су најзаступљенији у првом броју у коме чине готово трећину свих чланака (5 од 16). У свом обраћању припадницима СДС, М. Недић наводи разлоге стварања овакве формације, њену улогу и функцију: „Данас је најсвечанији дан у вашем животу, кад ступате у редове наше Српске државне страже. Ви постајете наши браниоци реда, законитости и сигурности у нашој много намученој Отаџбини, мајци Србији... Да би ово извршили, ви морате бити елитна трупа, са гвозденом дисциплином, најстрожијим извршивањем свих заповести законитих претпостављених вам старешина, који у име Отаџбине и постојећих закона заповедају и наређују...“³⁸⁹

У сличном тону су и обраћања М. Аћимовића, С. Радовановића и Б. Јонића у првом броју. Теме карактеристичне за целокупну колаборационистичку штампу помињу се и у њиховим порукама. Осуђују се „Југословени из Лондона“ који „уведоше Србе у бесциљни рат, напустише и војску и земљу“, упозорава се на „црвену опасност“ и разорност „комунистичке пропаганде из Москве“, а овенчавају славом Милан Недић и „прави Срби [који] у септембру 1941. године, образоваше Српску владу, Владу Народног Спаса“.³⁹⁰

Поред оваквих обраћања у виду пропагандних говора, у ову групу смо сврстали и чланке који су писани у форми есеја, а представљају политичка разматрања или идеолошке погледе аутора који се углавном нису потписивали пуним именом. Оправдавање колаборације егзистенцијалним мотивима је једна од најчешћих тема: „Кад је страдање нашег народа запретило да узме катастрофалне размере па чак најозбиљније запретило и будућности и опстанку целог српског народа, преузима крмило у своје руке садањи претседник владе Народног спаса, армиски ђенерал Милан Ђ. Недић...“; „Како може бити издајник онај који живи, ради и трпи скупа са својим народом у његовом тешком и најтежем периоду историје?! Кога ти људи издају и коме? Зар може бити издаја народа кад се гине за тај народ, да му буде боље и да се сачувају његова лична добра и опстанак?“³⁹¹ Издајницима се проглашавају они „...који са свога безумља руше и пале, сеју пустош и смрт, руше јавна добра и жељезничке пруге којима снабдевамо храном и

³⁸⁹ Милан Ђ. Недић, „Јунаци“, *Гласник СДС*, 1/1942, стр. 5–6.

³⁹⁰ Стеван М. Радовановић, „Официри, подофицири, каплари и стражари Српске државне страже“, *Гласник СДС*, 1/1942, стр. 9–21.

³⁹¹ Д. К. С., „Наш нађени пут“, *Гласник СДС*, 3/1943, стр. 121–122.

огревом наше градове. Они, који својим провокацијама, колико бесциљним, толико и глупим, доприносе да се наш живаљ одводи у заробљеничке и концентрационе логоре, или доводе казнене експедиције, којима се уништава српско име и српски народ...“³⁹²

У складу са погледима колаборационистичких идеолога глорификована је и идеализована Немачка и њени поступци према Србима: „Немачка нам је више пута ставила до знања да нас не мрзи, а ми до данас никада нисмо могли утврдити да Немачка говори неистину... Окупација Немачке је коректна и многи су јавно признали, пре него што су наши безумници почели изазивати и убијати Немце, да се окупација није ни осећала. Немачка и данас жели нашу сарадњу и својим присуством брани нас од комунизма и грађанског рата... Да ли овакво држање долази као плод мржње? Свакако не! Ко овако ради, он не мрзи. Напротив, рекли бисмо да нас Немци цене више, него што ми сами себе ценимо и да хоће да нам верују. Хиљаде наших радника и омладинаца, који раде и гостују у Немачкој потврђују, да су лепо примљени, срдечно примљени и почашћени. Из њихових уста се може чути, да је Немачка данас једини гарант реда и мира у Европи, после овога рата, и једини гарант једног бољег живота и уређења друштва. А наше стално повећавање оружаних снага даје необориви доказ добре воље Немачке, не само да нам верује, него и да нас у пуној државној независности прими као члана Нове Европе“.³⁹³

Далеко највише чланака су били стручног карактера (96 од 166), што је и била превасходна улога овога часописа. Овим типом прилога објашњавао се широк спектар дужности, обавеза и практичних поступања стражара, али и надокнађивао недостатак легислативе и прописа.

Најбројнији међу текстовима који спадају у категорију стручних су били чланци који су се бавили полицијско-криминалистичком тематиком. Из њих су стражари добијали најразличитије информације. Саветовано им је како треба да врше испитивање;³⁹⁴ поступају према осумњиченима;³⁹⁵ траже кривце и ислеђују

³⁹² Д. К. С., „Ко је издајник“, *Гласник СДС*, 4–5/1943, стр. 285.

³⁹³ Д. К. С., „За кога? Зашто?“, *Гласник СДС*, 10/1943, стр. 598–599.

³⁹⁴ М. С. П., „Испитивање сведока“, *Гласник СДС*, 1–2/1943, стр. 72–75; Инвалид, „Нешто о важности постављања унакрсних питања осумњиченику при вођењу извода“, *Гласник СДС*, 3/1943, стр. 165–169; М. С. П., „О непоузданости сведока“, *Гласник СДС*, 3/1943, стр. 169–174.

кривично дело;³⁹⁶ постављају заседе;³⁹⁷ траже сараднике за обавештајну службу;³⁹⁸ идентификују непознате особе или лешеве³⁹⁹ и решавају многе друге полицијске задатке. Такође, скретана им је пажња како да се боре против „друштвених зâла“, попут „црне берзе“⁴⁰⁰ или „циганске скитње“.⁴⁰¹

И моралном васпитању је посвећена знатна пажња на страницама *Гласника*.⁴⁰² Дobar стражар требало је да буде: побожан, вредан, патриота, карактеран, правичан, истинољубив, дисциплинован, дружељубив, предузимљив, одлучан, опрезан, окретан, довитљив, уредан, тачан, брижљив и пажљив.⁴⁰³ Наведени су и пороци које би требало избегавати: „Опијање, коцкање, задуживање, скитање, неуредан и развратан живот, тешке су грешке које стражара онемогућују у вршењу његове службе, а поред тога морално и материјално га упропашћују. Све старешине морају овакве грешке енергично да сузбијају јер оне крње углед како појединца, тако и целе наше установе. У погледу сузбијања ових порока, утицај другова биће од велике користи“.⁴⁰⁴

Веома су интересантни и погледи тада пензионисаног ђенерала Стевана М. Радовановића, који је кроз четири броја, на 82 стране, писао о томе „какви треба да буду припадници Српске државне страже и какве моралне, умне и карактерне

³⁹⁵ В. П. Н., „Опхођење стражара уопште и поступак према кривцима“, *Гласник СДС*, 5–6/1942, стр. 389–405; И. Б. Ћ., „О признању кривичног дела пред патролом без присутних сведока“, *Гласник СДС*, 1–2/1943, стр. 67–72.

³⁹⁶ Ђ. Ј. В., „Увод у криминалну тактику“, *Гласник СДС*, 2/1942, стр. 111–121; Дмитар Р. Ћушић, „Значај дактилоскопије“, *Гласник СДС*, 3/1943, стр. 157–158; И. Б. Ћ., „Нешто из праксе у служби јавне безбедности и извиђања кривичних дела“, *Гласник СДС*, 3/1943, стр. 174–185; Инвалид, „Нешто о важности трагова у вези извиђања кривичних дела“, *Гласник СДС*, 12/1943, стр. 707–716.

³⁹⁷ В. М. Ц., „Важност заседа у служби јавне безбедности“, *Гласник СДС*, 1–2/1943, стр. 3–23.

³⁹⁸ L–s., „Неколико речи из области дефанзивне обавештајне службе“, *Гласник СДС*, 4/1942, стр. 329–330.

³⁹⁹ Ђ. Ј. В., „Како треба вршити опис лица и ствари“, *Гласник СДС*, 5–6/1942, стр. 375–388; Т. Ј., „Особени знаци у идентификацији“, *Гласник СДС*, 7/1942, стр. 479–482; В. Ј. Ћ., „Помоћна средства при идентификовању“, *Гласник СДС*, 1–2/1943, стр. 35–44.

⁴⁰⁰ Ђорђе Вујичић, „Црна берза као друштвено зло“, *Гласник СДС*, 1/1942, стр. 55–61.

⁴⁰¹ Инвалид, „Цигани као народно зло“, *Гласник СДС*, 5–6/1942, стр. 447–453. – У овом се чланку цео ромски народ сматра криминалцима: „...Али циге је по својој природи несталан, недисциплинован до крајности, некултуран, лењ и склон вршењу кривичних дела“.

⁴⁰² Милан Рашета, „Савлађивање темперамента и обуздавање нагона и пожара“, *Гласник СДС*, 1/1942, стр. 52–54; Бранко Бурковић, „За бичало тробојку“, *Гласник СДС*, 7/1942, стр. 473–478; Душан Ј. Пауновић, „Мајка као темељ породице и друштва“, *Гласник СДС*, 4–5/1943, стр. 367–370; Радојиша Г. Меденица, „Национално-морално васпитање у Српској државној стражи“, *Гласник СДС*, 8/1943, стр. 521–530; Љ. Н. М., „Моралне снаге“, *Гласник СДС*, 8/1943, стр. 530–536.

⁴⁰³ И. Б. Ћ., „Још мало о моралном васпитању стражара“, *Гласник СДС*, 2/1942, стр. 167–171.

⁴⁰⁴ Исто, стр. 172. О пороцима још и у: Душан С. Динић, „Алкохолизам као друштвено зло“, *Гласник СДС*, 7/1943, стр. 468–481; Жив. М. Магазиновић, „Коцка као порок“, *Гласник СДС*, 8/1943, стр. 574–578.

особине треба да имају, да их гаје и усавршавају, па да буду способни за извршење свога задатка и да буду онакви какве људе захтева нови поредак и значај задатка који им се ставља у дужност и аманет“.⁴⁰⁵ Детаљно објашњавајући официрима које то особине треба да поседују и како треба да се понашају, он их је саветовао и о чему треба да воде рачуна у избору будуће супруге.⁴⁰⁶

Теме стручног карактера које се, поред наведених, још појављују су: организација, задаци и улога пољске страже;⁴⁰⁷ гранична служба и дужности граничара;⁴⁰⁸ лични и службени односи стражара;⁴⁰⁹ ред и дисциплина у служби;⁴¹⁰ школовање и обука стражара;⁴¹¹ градска стража и њени односи са осталим гранама СДС;⁴¹² описи заразних болести;⁴¹³ ратна искуства;⁴¹⁴ опште информације о наоружању⁴¹⁵ и др.

⁴⁰⁵ Стеван М. Радовановић, „Припадници Српске државне страже какви треба да су и шта треба да раде“, *Гласник СДС*, 7/1943, стр. 445.

⁴⁰⁶ Стеван М. Радовановић, „Припадници Српске државне страже какви треба да су и шта треба да раде“, *Гласник СДС*, 8/1943, стр. 498–499.

⁴⁰⁷ Бранимир Живковић, „Српска државна пољска стража“, *Гласник СДС*, 1/1942, стр. 22–29; В. М. Ц., „Прве дужности које претстоје органима пољске страже“, *Гласник СДС*, 1/1942, стр. 37–38; В. М. Ц., „Управљање службом јавне безбедности на пољској станици“, *Гласник СДС*, 3/1942, стр. 214–220; В. М. Ц., „Какав треба да је командир пољске станице“, *Гласник СДС*, 7/1942, стр. 503–510; В. М. Ц., „Како треба да изгледа једна пољска станица“, *Гласник СДС*, 1–2/1943, стр. 45–48; В. М. Ц., „Теренске акције“, *Гласник СДС*, 3/1943, стр. 128–139; И. Б. Ђ., „Нешто из праксе о поплавама (у вези са дужностима пољских стражара)“, *Гласник СДС*, 4–5/1943, стр. 360–367.

⁴⁰⁸ Д. К. С., „Појам, улога и задатак граничне страже“, *Гласник СДС*, 1/1942, стр. 30–36; Д. К. С., „Улога и дужности командира граничног станичног одељења“, *Гласник СДС*, 2/1942, стр. 128–139; Р. А. Ј., „Карактеристика границе у разним случајевима и утицај ове карактеристике на службу обезбеђења“, *Гласник СДС*, 2/1942, стр. 140–149; Б. А. С., „Служба на граници ноћу“, *Гласник СДС*, 3/1942, стр. 199–204; Димитар Ђушић, „Када граничар има права да употреби оружје“, *Гласник СДС*, 3/1943, стр. 158–164.

⁴⁰⁹ И. Б. Ђ., „Пријаве и извештаји стражара властима и претпостављеним старешинама“, *Гласник СДС*, 3/1942, стр. 261–272; Лука Лукић, „Сређивање личних и службених односа“, *Гласник СДС*, 7/1942, стр. 543–557; Бранко Ј. Станковић, „Опхођење официра према подофицирима и стражарима и подофицира и стражара према официрима, њихов поступак према народу и однос са властима“, *Гласник СДС*, 4–5/1943, 306–321; Божидар Ранковић, „О поздрављању“, *Гласник СДС*, 12/1943, стр. 699–705.

⁴¹⁰ Боривоје Јонић, „Дисциплина Српске државне страже“, *Гласник СДС*, 5–6/1942, стр. 367–374; В. М. Ц., „Ред у касарнама Српске државне страже“, *Гласник СДС*, 4–5/1943, стр. 322–335; П. М. М., „Чување и одржавање државних зграда и објеката, вођење евиденције о државном земљишту“, *Гласник СДС*, 11/1943, стр. 663–676.

⁴¹¹ Радојица Меденица, „Како и на којој основи треба организовати наставу код људства Српске државне страже“, *Гласник СДС*, 1/1942, стр. 39–44; В. Ј. Ђ., „Планско извођење наставе у централној школи и јединицама СДС“, *Гласник СДС*, 7/1942, стр. 483–502; Тактичари, „Упутство за решавање полициско-тактичких задатака“, *Гласник СДС*, 4–5/1943, стр. 223–281.

⁴¹² И. Р. Р., „Неопходност сарадње пољске, градске и граничне страже, ватрогасних јединица и органа финансиске контроле у служби јавне безбедности, реда и мира“, *Гласник СДС*, 3/1942, стр. 230–239; Наум Пуљевић Николић, „Српска државна градска стража“, *Гласник СДС*, 4/1942, стр. 303–320.

Запажена спортска традиција српске и југословенске војске и ангажовање високих официра у организацији спорта имала је утицаја и на новонасталу војну формацију. Због тога на странама *Гласника* наилазимо на поприличан број прилога о спорту.⁴¹⁶ Међутим, већина спортских чланака је била у функцији обуке и телесног васпитања стражара.⁴¹⁷ Класична спортска рубрика која садржи извештаје са такмичења је присутна у само једном броју. У чланку „Неколико спортских приредаба у прошлој 1942.“ налазимо веома интересантне информације о бициклическој трци око Калемегдана, аматерском првенству Београда у боксу и фудбалском такмичењу за пехар Управника града Београда.⁴¹⁸

Уредништво се често обраћало стражарима и читаоцима да шаљу прилоге, али је тај позив очигледно остајао без задовољавајућег одговора: „Иако смо се већ више пута обратили свима припадницима СДС и молили да нас помогну својом сарадњом, ипак је одзив до сада био слаб. Хонорари су за писце одлични па би и ова чињеница требала да потстрекне на сарадњу, а обзиром на задатак и улогу нашег Гласника то би нам требала бити и дужност. Сарађујмо на нашем Гласнику, јер тиме служимо интересима и напретку наше установе!“⁴¹⁹ Објављена је и једна похвална наредба,⁴²⁰ након које је штампано упутство⁴²¹ како да стражари шаљу своје похвале да би биле објављене, али ни за то није било интересовања.

⁴¹³ Адам Миљковић, „О пегавом тифусу“, *Гласник СДС*, 1/1942, стр. 45–51; Адам Миљковић, „О срдобољи“, *Гласник СДС*, 2/1942, стр. 156–160; Адам Миљковић, „Трбушни тифус“, *Гласник СДС*, 5–6/1942, стр. 454–462.

⁴¹⁴ Рајчански, „Борбе IX одреда у Белановици“, *Гласник СДС*, 2/1942, стр. 150–155; Миодраг Р. Илић, „Како је уништен комунистички Колубарски одред“, *Гласник СДС*, 3/1942, стр. 248–261; Анђелковић, „Светли задатак дринских трупа потпуковника Матића“, *Гласник СДС*, 7/1943, стр. 464–468.

⁴¹⁵ Савременик, „Врсте експлозива и барута“, *Гласник СДС*, 4/1942, стр. 341–348; М. М. К., „Лаки митраљез 6,5 мм. М.1920. Х“, *Гласник СДС*, 5–6/1942, стр. 421–440; М. М. К., „Опис пушке 7,5 мм М. 1936. Ф“, *Гласник СДС*, 7/1942, стр. 535–543; М. М. К., „Опис пушке 7,7 мм М. 03, Е“, *Гласник СДС*, 1–2/1943, 57–67; М. М. К., „О чувању оружја“, *Гласник СДС*, 3/1943, стр. 186–195; М. М. К., „Познавање пешадиске муниције“, *Гласник СДС*, 6/1943, стр. 426–435.

⁴¹⁶ Готово сваки број *Гласника* из 1942. и првих пет месеци 1943. је имао бар један чланак о спорту, али је од јуна 1943, смањивањем обима на 3 табака, ова рубрика потпуно избачена.

⁴¹⁷ Д. К., „Значај спортског образовања стражара и претходне обуке путем спорта“, *Гласник СДС*, 2/1942, 173–176; В. М. Ц., „Избор и телесно васпитање стражара“, *Гласник СДС*, 3/1942, стр. 273–278; Д. К., „Зимска гимнастика стражара“, *Гласник СДС*, 1–2/1943, стр. 79–83; и др.

⁴¹⁸ П. Ј. С., „Неколико спортских приредаба у прошлој 1942“, *Гласник СДС*, 4–5/1943, стр. 381–389.

⁴¹⁹ Уредништво, „Позив на сарадњу“, *Гласник СДС*, 3/1943, стр. 150.

⁴²⁰ Управник града Београда, „Похвала“, *Гласник СДС*, 5–6/1942, стр. 465–466.

⁴²¹ Уредништво, „Пажња похваљенима“, *Гласник СДС*, 7/1942, стр. 576.

Крајем 1942. године, покретањем рубрике „Широм наше отаџбине“ садржај је додатно обogaћен илустрованим прилозима. И до тада је било фотографија, али су на њима углавном приказиване високе старешине СДС или представници власти. Од тог броја, на тим својеврсним фото репортажама, приказиване су разне свечаности и смотре, попут прославе Бадњег дана или Славе Српске државне страже,⁴²² али и разне знаменитости у Србији.⁴²³

У часопису је објављено и 8 песама које су послали припадници СДС, као и 12 некролога погинулим или преминулим подофицирима и официрима. Ови текстови су се увек налазили на задњим страницама. У три броја из 1942. године (1/1942, 3/1942. и 7/1942) штампани су и огласи.

Табела бр. 7: Расподела чланака у *Гласнику СДС* према тематици

Тип чланка	Број чланака
Пропагандно-идеолошки	26
Стручни	96
Спортски	9
Саопштења, упутства, похвале	9
Фото репортаже	6
Песме	8
Некролози	12

Из свега изложеног може се закључити да је *Гласник Српске државне страже* био пре свега стручно гласило, али и да су текстови који су у њему штампани били потпуно у складу са политиком немачких окупационих власти, чија је цензура умногоме одређивала садржај целокупне колаборационистичке штампе.

И поред доминације стручних чланака, у *Гласнику* су нашле место и многе друге теме па због ове разноврсности представља веома драгоцен извор за проучавање функционисања Српске државне страже, али и карактера штампе за време окупације.

⁴²² Фотографски прилог, „Бадњи дан у Београду“, *Гласник СДС*, 5–6/1942, стр. 404–405; Фотографски прилог, „Бадњи дан у Нишу“, *Гласник СДС*, 7/1942, стр. 500–502; В. М. Ц., „Слава Српске државне страже“, *Гласник СДС*, 6/1943, стр. 407–426.

⁴²³ Данило П. Стојановић, „Споменик косовским јунацима у Крушевцу“, *Гласник СДС*, 3/1943, стр. 153–157; В. М. Ц., „Широм наше отаџбине - Београд“, *Гласник СДС*, 4–5/1943, стр. 374–380; В. М. Ц., „Широм наше отаџбине - Ниш“, *Гласник СДС*, 9/1943, стр. 578–581.

6. ШКОЛОВАЊЕ

Стварање нове формације захтевало је и обезбеђивање обученог кадра. За надзор и организацију наставе и обуке за припаднике СДС био је задужен Наставни отсек у оквиру Команде. Поред наведеног општег задатка, у делокругу рада Наставног отсека је спадало и: старање о стручном, моралном, националном и општем васпитању и усавршавању припадника СДС; надзор над Сталним школама СДС и њиховом уређењу; прикупљање података о потребама попуне људством јединица СДС у циљу благовременог објављивања конкурса за пријем људства и др.⁴²⁴

Помен првих школа, тада још формације која је требало да се зове „Српска државна полиција“, је већ из првог дана јануара 1941, у чланку у *Новом времену*. У чланку се наводи да ће главне школе бити у Београду, Нишу и Крагујевцу и у окружним средиштима. По наведеном плану у овим школама „сви полициски и извршни службеници стећи ће потребна знања, како би своју службу вршили што боље“. Напомиње се и да ће кроз ове школе проћи „сви новопримљени полициски и извршни службеници“, као и они „који се већ сада налазе у служби“. Тада је отворена Главна школа у Београду, а текст се завршава напоменом да ће остале школе почети са радом „наредних дана“.⁴²⁵

У наредном чланку из 14. јануара, када је расписан конкурс за пријем званичника у Српску државну полицију, помиње се да већ постоје „окружне школе“ у Београду, Ваљеву, Зајечару, Крагујевцу, Крушевцу, Краљеву, Лесковцу, Ћуприји, Нишу, Пожаревцу, Ужицу и Шапцу, односно у свим окружним средиштима, сем у Банатском и Митровичком округу.⁴²⁶

У десетодневним извештајима генерала Паула Бадера немачкој Команди Југоистока помиње се и колико се људства „државне полиције“, налази у школама. Тако се на дан 20. фебруара 1942. у њима налазило 110 официра и

⁴²⁴ ВА, НДА, 26–12–24, Привремена наредба Министра унутрашњих послова о уређењу и надлежности Команде Српске државне страже, од 8. маја 1942, стр. 7.

⁴²⁵ „Оснивање школа и течајева за службенике државне полиције“, *Ново време*, 1. јануар 1942, стр. 3.

⁴²⁶ „Велики, светао и частан задатак Српске државне полиције“, *Ново време*, 14. јануар 1942, стр. 3.

3.440 „војника“, а 1. марта 184 официра и 2.235 „војника“. Очигледно да су курсеви били убрзани да би се људство што пре упутило на терен, пошто је већ од 1. априла укинута девет окружних школа, а остале су само Сталне школе у Београду, Крагујевцу и Нишу. У те три школе 20. априла се школовало 18 официра и 343 подофицира и стражара. У извештају са почетка маја 1942. је констатовано да је кроз „окружне и државне полицијске школе“ прошло 218 официра и 7.957 подофицира и стражара СДС. Будући да је бројно стање СДС тада било 610 официра и 15.175 подофицира и стражара, значи да је 35,7% официра, односно 52,4% подофицира и стражара похађало ове школе. Курсеви су настављени и након тога, па су три сталне школе почетком јуна похађала 33 официра и 682 подофицира и стражара.⁴²⁷

Очигледно извршивши предвиђену улогу, крајем октобра су укинуте Сталне школе у Крагујевцу и Нишу, а целокупну наставну улогу у СДС преузела је Стална (централна) школа у Београду, која је била смештена у простору некадашње Војне академије.⁴²⁸

У опширном чланку објављеном у *Гласнику Српске државне страже* детаљно се објашњава како је била организована настава у СДС. Како аутор наводи, одвијала се у три нивоа: у Сталној школи, на посебним курсевима и у свим јединицама. Настава у Сталној школи је била подељена према видовима на посебне курсеве за градске, пољске и граничне стражаре, а у оквиру сваког од њих су постојале школе за стражаре-приправнике, подофицире и официре. Такође, постојали су посебни курсеви за „специјалне службе“ – телефонисте, шофере, мотоциклисте и др. Настава у јединицама је требало да приправнике оспособи за службу кроз практично усавршавање на терену.⁴²⁹

Управник Сталне школе од 15. октобра 1942. био је потпуковник *Иван Ткалчевић*, који је пре доласка на ову дужност био на служби у СДС Управе града Београда.⁴³⁰ За управника је наредбом од 10. децембра 1942. постављен потпуковник *Бранко И. Обрадовић*, а Ткалчевић је враћен у СДС Управе града

⁴²⁷ *Зборник НОР-а*, XII–2, стр. 154–155, 193, 310, 400, 482.

⁴²⁸ ВА, НДА, 144–4–13, Наредба бр. 115 Команданта СДС од 19. октобра 1942.

⁴²⁹ В. Ј. Ђ., „Планско извођење наставе у централној школи и јединицама СДС“, *Гласник СДС*, 7/1942, стр. 483–502.

⁴³⁰ ВА, НДА, 144–4–37, Наредба пов. бр. 91 Команданта СДС од 15. октобра 1942.

Београда, на место помоћника команданта.⁴³¹ Бранко Обрадовић је рођен 8. јуна 1892. године у Загребу. Био је Србин, православне вероисповести. Завршио је Трговачку академију након чега је ступио у жандармерију. Последња дужност пред избијање рата му је била место инспектора Моравског жандармеријског пука. Након стварања СДС био је најпре командант Сталне школе у Нишу до њеног укидања крајем октобра, а потом командант Краљевачке области до именованја на место управника Сталне школе у Београду. У јуну 1943. пребачен је на службу у Инспекторат Команде СДС, а крајем августа 1943. постављен за команданта Нишке области СДС. Почетком фебруара 1944. враћен је на дужност у Инспекторат Команде СДС. У послератним сећањима генерал Боривоје Јонић наводи да је био агент Гестапоа.⁴³² За Команданта Сталне школе 10. јуна 1943. постављен је мајор *Игњатије М. Радаковић*, до тада Командант СДС Крушевачког округа.⁴³³ Он је почетком децембра 1943. године Недићевом одлуком разрешен дужности у СДС и послат у заробљеништво у Немачку, претпостављамо због откривене сарадње са ЈВуО.⁴³⁴

Реорганизацијом Команде почетком 1944. реорганизована је и настава у СДС. Стална школа у Београду је преименована у Центар за обуку СДС, а при њему је функционисала и Подофицирска школа. У свакој обласној команди (Београд, Краљево, Ниш, Јагодина и Шабац) је формирана и Припремно-патролна школа.⁴³⁵ Оваква организација наставе је веома подсећала на организацију у међуратној југословенској жандармерији.⁴³⁶

Први командант Центра за обуку био је потпуковник *Милутин В. Поповић*. Рођен је 27. фебруара 1889. године у селу Ракинац близу Велике Планае. По народности је био Србин, православне вероисповести. Након

⁴³¹ ВА, НДА, 144–5–6, Наредба пов. бр. 106 Команданта СДС од 10. децембра 1942.

⁴³² П. Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, стр. 363; ВА, НДА, 142–8–7, Картон личних и службених односа Обрадовић (Илија) Бранко. За потпоручника је промовисан 1. јануара 1916, поручника 1. маја 1918, капетана 2. класе 12. јула 1921, капетана 1. класе 7. августа 1923, мајора 28. јуна 1930. и потпуковника 28. јуна 1936. године. Био је ожењен и имао ћерку Мирјану (1926).

⁴³³ ВА, НДА, 145–4–6, Наредба пов. бр. 44 Команданта СДС од 10. јуна 1943.

⁴³⁴ ВА, НДА, 146–4–3, Наредба пов. бр. 92 Команданта СДС од 6. децембра 1943; Бошко Костић, *За историју наших дана*, Лил 1949, стр. 206.

⁴³⁵ ВА, НДА, 140–14–1, Јединични списак штаба Команде СДС и команда ван састава обласних команди.

⁴³⁶ „Уредба о начину извођења наставе у жандармерији“, *Службене новине Краљевине Југославије*, 29. март 1935, стр. 335–342. Према тој Уредби постојале су Школе за припремне жандарме и вође патрола и Жандармеријске подофицирске школе.

завршетка Првог светског рата ступио је у жандармерију као резервни официр. Задња дужност пре Априлског рата била му је место помоћника команданта Дунавског жандармеријског пука. Реактивиран је из пензије и постављен за команданта Центра за обуку почетком јануара 1944. године.⁴³⁷

Почетком јуна 1944. Милутин Поповић је премештен на службу у Инспекторат Команде, а за команданта Центра за обуку постављен је потпуковник *Петар Ј. Станковић*. Рођен је 11. фебруара 1904. године у Смедеревској Паланци. Завршио је Нижу и Вишу школу војне академије. Задња предратна дужност му је била место наставника у Коњичкој школи у Земуну. За време Априлског рата је био на месту команданта 50. коњичког дивизиона. На почетку окупације служио је у Обавештајном одељењу Команде жандармерије. По стварању СДС био је најпре шеф кабинета Команданта (до краја 1943), а потом ађутант Команданта СДС до постављења за команданта Центра за обуку.⁴³⁸

Табела бр. 8: Официрски кадар у Центру за обуку и Подофицирској школи СДС средином 1944. године⁴³⁹

ЦЕНТАР ЗА ОБУКУ СДС		
Командант	потпуковник	Петар Ј. Станковић
помоћник	потпуковник	Петар М. Павасовић
ађутант	капетан 6	Жива К. Оџић
архивар	потпоручник	Богић З. Шћепановић
благајник	капетан 6	Божидар С. Јовановић
интендант	капетан 7	Бранко Н. Павловић
руководилац спреме	потпоручник	Нићифор Ж. Стојановић
стални наставник	мајор	Милош Н. Боројевић
стални наставник	мајор	Миливоје Ј. Јевтић Владимир К. Продановић
стални наставник	капетан 7	Стеван М. Гајинов
лекар у амбуланти	лекар потпуковник	др. Живота С. Миловановић

⁴³⁷ ВА, НДА, 143–1–13, Картон личних и службених односа Поповић (Василије) Милутин. За потпоручника је промовисан 12. октобра 1915, поручника 31. октобра 1918, капетана 2. класе 17. децембра 1921, капетана 1. класе 17. децембра 1924, мајора 28. јуна 1928. и потпуковника 28. јуна 1934. године. Био је ожењен и имао ћерке Милицу (1919) и Наталију (1926).

⁴³⁸ ВА, НДА, 143–4–35, Картон личних и службених односа Станковић (Јеремија) Петар. За потпоручника је промовисан 6. септембра 1923, поручника 6. септембра 1927, капетана 2. класе 31. децембра 1931, капетана 1. класе 31. децембра 1934, мајора 31. децембра 1937. и потпуковника 11. октобра 1942. године. Био је ожењен и имао ћерку Марту (1929).

⁴³⁹ ВА, НДА, 140–14–1, Јединични списак штаба Команде СДС и команда ван састава обласних команди.

ПОДОФИЦИРСКА ШКОЛА У ЦЕНТРУ		
Командир 1. чете	капетан 6	Веселин Г. Перић
водник	капетан 7	Милић В. Матовић
водник	потпоручник	Душан Ј. Пауновић
командир 2. чете	капетан 6	Симеун М. Димитријевић
водник	капетан 7	Саван Д. Сандић
водник	капетан 7	Милосав В. Смиљанић
командир 3. чете	капетан 7	Богдан А. Ђермановић
водник	капетан 7	Вучко В. Вучковић
водник	жанд. потпоручник	Радивоје Ж. Мудрински

III

СРПСКА ДРЖАВНА СТРАЖА – ВОЈНО-ПОЛИЦИЈСКЕ АКТИВНОСТИ

1. УСТРОЈАВАЊЕ НОВЕ ФОРМАЦИЈЕ И ДОВРШЕТАК ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Првим наредбама се наставило са распоредом старешина по окрузима. Наредбама од 7. марта извршен је распоред судских официра и подофицира у дисциплинско-правосудне органе СДС, у окружним командама и у Команди СДС;⁴⁴⁰ официра и подофицира граничне страже;⁴⁴¹ официра⁴⁴² и подофицира⁴⁴³ пољске страже по окрузима; 11. марта наређен је распоред људства у Команду жандармерије у ликвидацији;⁴⁴⁴ а 12. марта официра санитетске службе⁴⁴⁵ и подофицира у Команду СДС.⁴⁴⁶

По формирању, ситуација у СДС је била далеко од идеалне. Нова формација се сусрела са бројним проблемима. Ограничена средства која су јој додељена, као и слабо наоружање нису били у складу са очекиваним задацима одржавања мира и реда на простору окупиране Србије.

Разнородност униформи је била један од проблема. Да би се у народу оставио утисак организованости и озбиљности било је неопходно да сви припадници буду одевени по прописима. Већ 20. марта Команда СДС издаје наређење у коме се налаже „прописно облачење официра и старешина“: „Сваки официр у трупним деловима СДС мора увек носити само прописано официрско одело са шајкачом, опасачем и пиштољем... Људство свих делова СДС има носити само прописано одело са опасачем и упртачем. Произвољне комбинације онемогућити најстрожијим мерама. Од жандарма одузети 'шапке' тако да се само шајкача (без сунцобрана) носи...“⁴⁴⁷

Међутим, ово се изгледа није поштовало па је уследило наређење од 23. маја 1942. у коме се констатује да „и поред толиких мојих наређења да официри, подофицири и стражари буду по пропису одевени и да имају војничко држање –

⁴⁴⁰ ВА, НДА, 144–1–5, Наредба пов. бр. 7 Команданта СДС за 7. март 1942.

⁴⁴¹ ВА, НДА, 144–1–6, Наредба пов. бр. 8 Команданта СДС за 7. март 1942.

⁴⁴² ВА, НДА, 144–1–7, Наредба пов. бр. 9 Команданта СДС за 7. март 1942.

⁴⁴³ ВА, НДА, 144–1–8, Наредба пов. бр. 10 Команданта СДС за 9. март 1942.

⁴⁴⁴ ВА, НДА, 144–1–12, Наредба пов. бр. 13 Команданта СДС за 11. март 1942.

⁴⁴⁵ ВА, НДА, 144–1–13, Наредба пов. бр. 14 Команданта СДС за 12. март 1942.

⁴⁴⁶ ВА, НДА, 144–1–14, Наредба пов. бр. 15 Команданта СДС за 12. март 1942.

⁴⁴⁷ ВА, НДА, 144–1–19, Наредба пов. бр. 21 Команданта СДС за 20. март 1942.

ипак се виђају нарочито у Београду многи официри, подофицири и стражари непрописно одевени и са невојничким држањем“. Било је проблема и са дисциплином, што је штетило угледу нове формације: „...иду без опасача; иду са раскопчаним шињелима; носе неке непрописне блузе; виђају се пијани на улици; не поздрављају никога итд...“ На крају наредбе генерал Радовановић прети да ће, уколико се и даље буде дешавало да се припадници СДС невојнички понашају „претпостављене тих лица казнити и сменити са положаја као посве неспособне за командовање, и предложити да се ставе на расположење без плате“.⁴⁴⁸

Да ови проблеми са дисциплином нису били усамљени случајеви, већ акутан проблем већ на почетку живота нове формације сазнајемо кроз даље наредбе. Крајем маја 1942. генерал Радовановић издаје наређење у коме бесно констатује: „Добијам извештаје да неки официри и припадници Српске државне страже у овим најтежим данима које преживљује Српство, у дане када комунисти руше, пале и убијају седе по кафанама где се увелико пије и где певачице са раскаланим песмама и даирима увеселавају госте па се неки и сами веселе, пију и лумпују и певају уз циганску песму и свирање. Зар је сада време за весеље? Зар изобиље среће и благостање и наше Отаџбине и нас самих даје повода за весеље, радост и израз среће и задовољства... Не могу да верујем: да ти људи који се веселе не виде црнину ојађених мајки и породица око себе; да не виде гробља, глад и беду у коју смо запали и да не виде зверства комуниста, која ови чине народу... Зар се такви ниједног момента не сећају својих изгинулих, заробљених и осакаћених другова, њихових породица остављених без заштите и помоћи и својих дужности које их не упућују на пијанке и весеља, него на браник Србије и Српства противу црвене немани... Упознајући са овим жалосним појавама припаднике Српске државне страже, позивам их: да трезвено гледају у садашњост за бољу будућност, и да не заборављају да имају тешку али пуну части улогу у нашој обнови, те да зато треба својим поступцима да покажу свима и свакоме да воле свој народ, да са народом живе, раде и осећају и да су сви попут Христа: спремни за највеће жртве за Мајку Србију...“ На крају наредбе је претња да ће сви они који се „буду огрешили о ову наредбу“ бити предлагани за отпуст из Српске државне страже.⁴⁴⁹

⁴⁴⁸ ВА, НДА, 144–2–16, Наредба пов. бр. 46 Команданта СДС за 23. мај 1942.

⁴⁴⁹ ВА, НДА, 144–2–24, Наредба пов. бр. 52 Команданта СДС за 31. мај 1942.

Ове проблеме наслеђује и нови командант СДС пуковник Боривоје Јонић, тада у својству вршиоца дужности, који за територију Београда издаје и конкретно решење: „И поред свих издатих наређења од стране Господина Претседника Српске владе и овога команданта, у погледу понашања, владања и одевања припадника Српске државне страже, четника и добровољаца ипак се виђају по вароши, кафанама и јавним местима униформисана лица разноврсно обучена, са жутим ципелама, са цегерима преко руке, поврнутим чарапама преко цокула, са шапком место шајкаче, са црним сунцобраном, са упртачем преко левог рамена, без опасача, раскопчани, на улици са цигаретом у устима, пијанче по кафанама, лумпују и крећу се у друштву сумњивих лица, чиме пружају ружну слику. Ово се неби смело видети ни у редовним приликама а најмање данас, када су очи целог Српског народа упрте у припаднике Српске државне страже, четнике и добровољце...“ Да би се овакве појаве искорениле наређена је подела Београда на четири патролне зоне, а у свакој је патролирало по осам трочланих патрола. Дужност ових патрола је била да „контролишу држање и понашање припадника СДС на јавним местима“; „контролише да припадници СДС не свраћају у кафане где има музике за увесељавање и певачица“; „контролише да припадници СДС не чине изгреде и својим понашањем изазивају инциденте који би худили угледу и достојанству и изазвали незадовољство код грађанства“; „контролише како су одевени припадници СДС“; „контролише вршење службе, држање и понашање органа у служби СДС у Београду“ и сл.⁴⁵⁰

Долазило је и до проблема надређености и подређености уколико су се у истом месту налазиле старешине различитих одреда па је то разрешено наређењем у коме се јасно наводи да је „командир места увек командир среског пољског одреда СДС“ и да су њему увек потчињени четнички и добровољачки командант, као и командант среског граничног одреда.⁴⁵¹

Већ на почетку је било проблема и са прекомерним боловањима. У наређењу се констатује да се „од Главне војне болнице, Војних болница из унутрашњости и одреда Српске државне страже, упућује свакодневно већи број војних лица, која су на служби у СДС, на лекарско-комисиски преглед ради

⁴⁵⁰ ВА, НДА, 144–2–37, Наредба бр. 65 Команданта СДС за 13. јуни 1942.

⁴⁵¹ ВА, НДА, 144–1–45, Наредба бр. 27 Команданта СДС за 24. април 1942.

давања боловања. У највише случајева, лица упућена на комисијски-лекарски преглед су болесници на плућима, којима је потребно више од тридесет дана боловања, ради опоравка за службу, а некима чак и шест месеци“. Надаље се наводи да пошто „болесна лица не могу служити у јединицама СДС, јер је њезино бројно стање сасвим мало“ наложено је лекарским комисијама да не предлажу боловања дужа од месец дана, а уколико здравствено стање таквих пацијената нужно захтева лечење дуже од месец дана, да се такви пензионишу, преведу у нераспоређене или отпусте са отпремником.⁴⁵²

Штедело се на свему. Већ 20. марта је упозорено на штедњу канцеларијског материјала: „Наређењем... од 3. марта т. г. које је достављено у распису свима надлежним старешинама, регулисан је утрошак канцеларијског материјала и наређено, да се примени највећа штедња у канцеларијском материјалу. Извештен сам, да се и поред издатог наређења материјал троши не водећи рачуна о врло отежаној набавци материјала и недостатка истог на тржишту. Скрећем пажњу свима старешинама да лично воде рачуна и материјал требају у неопходној количини... Све што се може писати-свршити на 1/4 табака, писати на 1/4 табака“.⁴⁵³ Апел за штедњом канцеларијског материјала је поново упућен крајем марта,⁴⁵⁴ а претња средином априла: „Ово је последњи случај да се... ставља свима службеницима ове команде до знања, на савесно рационирање писаћег и цртаћег материјала, обзиром на тежину и скупоћу набавке истог. Сваки ма и најмањи прекршај овог наређења најстрожије ћу узимати у поступак“.⁴⁵⁵

Међуградски телефонски разговори су могли бити вођени искључиво ако су „хитне и службене природе“ и било је пожељно да буду „што је могуће краћи“. За људство у стражи је рационисана исхрана месом и хлебом: „На једну главу може се дневно трошити по 100 грама меса и 500 грама хлеба“. Било је најстроже забрањено трошити ова два артикла „у већој количини од прописане“, а онај ко наредбу буде прекршио „биће стављен под преки суд, а њихов претпостављени старешина искусиће најтеже моралне последице“.⁴⁵⁶

⁴⁵² ВА, НДА, 144–1–45, Наредба бр. 27 Команданта СДС за 24. април 1942.

⁴⁵³ ВА, НДА, 144–1–19, Наредба пов. бр. 21 Команданта СДС за 20. март 1942.

⁴⁵⁴ ВА, НДА, 144–1–26, Наредба бр. 15 Команданта СДС за 31. март 1942.

⁴⁵⁵ ВА, НДА, 144–1–39, Наредба бр. 23 Команданта СДС за 16. април 1942.

⁴⁵⁶ ВА, НДА, 144–1–49, Наредба бр. 29 Команданта СДС за 28. април 1942.

Нарочито је било битно да се штеди на нафти за моторна возила. Наредбом од 12. јуна, нови вршилац дужности команданта Боривоје Јонић, упозорава да „због врло ограничене количине погонског материјала, којег ова команда добија за погон моторних возила од надлежних немачких власти“, и поред наређења „да се месечно сме и може утрошити највише до 150 кгр нафте на једно возило“ примећује да се „многе старешине нису придржавале ових наређења, већ су возила употребљавали за сваку ситницу“. Он је због тога наредио да се уведе „најрационалнија употреба моторних возила“, односно да се употребљавају само на правцима „где нема жељезничког или паробродског саобраћаја“, а изузетак може бити само „кад је у питању хитан и неодложан пренос трупа на терен у циљу акције, а превоз возом, не би се могао благовремено извршити“.⁴⁵⁷

У јединицама се каснило са наоружавањем па тако почетком априла окружни начелник Округа моравског констатује: „Српска државна стража је формирана, али је људство још ненаоружано“,⁴⁵⁸ а било је много и неисправно оружја што је примећено и из Команде: „Пошто је утврђено да се поједино неисправно оружје не доведено у исправност чува по јединицама те у случају потребе не само некорисно, него баласт јединици, наређујем да команданти округа Српске државне страже нареде, да се одмах издвоји сво неисправно оружје и доведе у исправност помоћу својих мајстора-пушкара...“⁴⁵⁹

Присуство многобројних јединица по окружним средиштима постављало је проблем смештаја припадника Српске државне страже. Тако су стражари у Лесковцу у почетку били смештени по приватним кућама и школама, што је било недовољно и неприкладно решење. Јединице су такође биле и слабо и недовољно наоружане.⁴⁶⁰

Да је значајан проблем наклоност припадника страже покрету Драже Михаиловића, констатује се већ почетком априла 1942: „Са многих страна сам обавештен, да има извештан број официра, војних чиновника и војних писара

⁴⁵⁷ ВА, НДА, 144–2–34, Наредба пов. бр. 55 Команданта СДС за 12. јуни 1942.

⁴⁵⁸ *Извештаји Недићевих органа власти у Округу моравском 1941–1944*, стр. 97.

⁴⁵⁹ ВА, НДА, 144–1–51, Наредба бр. 33 Команданта СДС за 30. април 1942.

⁴⁶⁰ АС, фонд БИА, I/46, 26/1. По прегледу бројног стања Српске државне пољске страже округа Лесковачког из септембра 1942. може се видети да је разлика између формацијског и стварног стања у броју пушака, митраљеза и муниције поприлично велика. Тако нпр. од тражене 804 пушке недостајало је 86, од тражених 30 митраљеза недостајало је 13, а од, по формацији предвиђених, 80.400 комада муниције, недостајало је 36.360.

распоређених у С. Д. С., по другим разним одредима, командама-надлештвима па и у опште нераспоређених који јавно или потајно испољавају своје симпатије према Дражи Михајловићу и његовим људима и чак не би хтели према њему или његовим акцијама да предузму наређене мере... Наређујем: 1. Да се свима г. г. официрима, војним чиновницима и војним писарима саопшти на потпис да ће они који буду имали ма какве везе са њим или са његовим помагачима – посредне или непосредне – бити извођени пред преки суд. 2. Сва војна лица под 1) морају се старати, да њихови одреди буду дисциплиновани и борбени јер ће бити одговорни. Не примање борбе или лабаво држање биће разлог да односни буду извођени пред преки суд...“⁴⁶¹

У извештајима Одељења за државну заштиту при Министарству унутрашњих послова, од марта до јуна 1942. године може се пратити како напредује формирање. Тако у марту стоји „...формирање СДС за сада је још у току, и приводи се крају. У појединим окрузима углавном је извршено формирање јединица СДС по предвиђеној формацији. Све јединице су већ у више махова учествовале са успехом у прогону и уништавању комунистичких бандита“.⁴⁶² И у априлу се помиње да је настављено са „словима на организацији као и на дислоцирању појединих одреда“, као и да су одреди СДС учествовали „у гоњењу, разбијању и уништавању заосталих комунистичких банди“.⁴⁶³ Уводни део извештаја из маја је идентичан априлском: „настављено је са распоредом и дислоцирањем појединих одреда СДС по унутрашњости земље као и са радом на организацији исте. У сарадњи са осталим одредима учествовано је у гоњењу и уништавању комунистичких бандита“, а потом се додаје да је „у Београду [је] отпочео рад тромесечног курса за официре и приправнике СДС одређене за градске стражаре“.⁴⁶⁴ У јунском извештају се не помињу више радови на организацији, али се наводи да „искоришћавање ових одреда у потпуној мери за сада је још увек немогуће са разлога што још није завршено њихово потпуно наоружање“.⁴⁶⁵

⁴⁶¹ ВА, НДА, 2–4–68, Војно одељење при Претседништву Министарског савета 4. априла 1942. У прилогу ове наредбе је и формулар изјаве за официре коју је требало да потпишу.

⁴⁶² ВА, НДА, 20–4–28, Одељење за државну заштиту, 27. марта 1942, месечни извештај о раду.

⁴⁶³ ВА, НДА, 20–6–26, Одељење за државну заштиту, 28. априла 1942, месечни извештај о раду.

⁴⁶⁴ ВА, НДА, 20–9–24, Одељење за државну заштиту, 29. маја 1942, месечни извештај о раду.

⁴⁶⁵ ВА, НДА, 20–2–15, Одељење за државну заштиту, 29. јуна 1942, месечни извештај о раду.

2. ПРВЕ ОРУЖАНЕ АКТИВНОСТИ. „АЋИМОВИЋЕВА ОФАНЗИВА“

Ипак, и поред мноштва проблема, као што је наведено напред, стражари су већ од марта употребљавани у оружаним акцијама. У прегледима догађаја у земљи који је издавало Министарство унутрашњих послова, све до средине марта и даље су се употребљавали термини „оружани одреди“.

Прва акција у којој се кроз извештаје помиње „Српска државна стража“, десила се у ужичком крају 10–18. марта. У извештају окружног начелника из Ужица, Манојла Кораћа, наводи се акција у којој су учествовали „ужичко-златиборски четнички одред под командом Ђоке Новаковића са шест подофицира и педесет четника, једно одељење *Српске државне страже* (подвукао Н. С.) из Ужица под командом поручника Сапунџића са сто пет људи, од којих два официра, четрдесет три подофицира и педесет девет редова – стражара, Х. Добровољачки одред са једним одељењем из Бајине Баште под командом капетана Здравковића и милицију у снази од сто петнаест људи под командом потпоручника Милашина Тијанића“. Све ове јединице су ангажоване у потери за остацима Суворборског партизанског одреда. У овим борбама, у селу Радановцу, на путу Ужице-Ваљево, 12. марта је убијен Жикица Јовановић Шпанац, тада један од три члана Команде групе одреда. Само неколико дана касније, 18. марта, Суворборски партизански одред је потпуно уништен, чиме за неко време престаје да постоји партизански покрет у Западној Србији.⁴⁶⁶

Први пут је „одред Српске државне страже“ поменут у прегледу догађаја Министарства унутрашњих послова од 18. марта, до тада су употребљавани термини „жандармерија“, „оружани одреди“ и сл. У краткој информацији стоји да се „одред Српске државне страже сукобио се у близини села Кнежице (Петровац) са једном мањом комунистичком групом“. Поново се помињу 23. марта: „Комунистичке банде из Босне покушале су да пређу у Србију преко моста код Љубовије на Дрини. Одред СДС одбио је овај покушај и у борби је убио 50 комуниста“. За 24. март је наведено неколико акција. Најпре, да су „одреди СДС и

⁴⁶⁶ *Зборник НОР-а*, I–21, стр. 244–248; *Србија у рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1976, стр. 188–191; Д. Митровић, *Западна Србија 1941*, стр. 308–312.

сеоске милиције“ на територији Округа ваљевског ухватили „9 комуниста функционера“; станици пољске страже у Љигу „предало се 11 партизана“; у партизанском нападу на Ражањ „20 стражара, који су тада били у месту примили су борбу, која је трајала од 6,30 часова до 9 часова“, а у тој борби је „убијено 10 комуниста“, а тројица стражара погинула. У пожаревачком крају, у атару општине Смољинац, одред СДС се 25. марта сукобио „са једном мањом комунистичком групом“, а следећег дана је забележено да су се станици СДС у Прокупљу предала тројица партизана.⁴⁶⁷

У априлу је било неколико већих сукоба, са осетнијим губицима по стражаре. У прегледу догађаја од 10. априла наводи се сукоб „одељења СДС“ са партизанима у близини Гроцке. Том приликом „убијено је 2 комуниста, а 1 жив ухваћен“. У „борби са комунистима“ на Копаонику, 19. априла су страдали један стражар и један наредник СДС. У борбама 22–24. априла код села Бели Поток, у близини Књажевца, у нападу Књажевачко-бољевачког, Озренског и делова Нишавског НОП одреда на станицу у наведеном селу, страдало је 17 четника и 2 стражара. Партизани су заробили још 23 стражара које су све стрељали. Већ 25. априла у околини Књажевца забележена је још једна борба, са обостраним жртвама. Овога пута у селу Галибабинац. Тада је „убијено 5, рањено 11 партизана, а 1 је жив ухваћен. На страни одреда СДС има 2 погинула и 2 рањена“. У сукобу са СДС у селу Богише у околини Крушевца, 29. априла, „убијено је 8 комуниста“.⁴⁶⁸

⁴⁶⁷ ВА, НДА, 52–5–5, Месечни извештај о ситуацији у земљи марта 1942.

⁴⁶⁸ Сукоби у књажевачком крају су били део једне шире акције Команде СДС Нишке области за уништавање партизанских група у југоисточној Србији. У извештају Команданта СДС Министарству унутрашњих послова од 5. маја о стању у земљи наводе се ове акције: „Командант Нишке области извештава, да је у току друге половине месеца априла о. г. отпочела интензивна акција чишћења од комуниста територија Нишке области, а нарочито крајева око Сврљига, Књажевца, Соко Бање и Беле Паланке, јер су ови крајеви највише угрожени како од комунистичких бандита са наше територије, тако и оних, који прелазе са бугарске територије. Комунистичке банде, које су се налазиле у овим крајевима биле су 3 групе, које су сачињавали: Озренски, Сврљишки и Књажевачки комунистички одред, укупне јачине 153 бандита. Ови су се бандитски одреди сјединили и заједнички напали четнике у Белом Поток. Наши су их одреди гонили и водили борбу код села Галибабинца, а затим их терали преко села: Пирковца, Грбавча и Преконога, а сада их опкољавају на Сврљишким планинама код села Гулијана и Зеленог врха. Ова група до сада је изгубила 33 бандита тако, да је сада њена јачина 120 бандита, од којих има 16 рањених, које носе са собом...“ – *Зборник НОР-а*, I-3, Београд 1953, стр. 449–452, 461–463; ВА, НДА, 52–5–7, Месечни извештај о стању у земљи априла 1942.

И у мају су, поред неколико мањих окршаја, озбиљнији сукоби забележени у источној и југоисточној Србији. Мањи потерни сукоби у којима је страдало неколико комуниста се помињу 7. маја код Сврљига, 10. маја код Кладова и 14. маја код Алексинца (где су живи ухваћени). Већи сукоб се десио код Сокобање, 19. маја, између потерног одељења СДС и партизана из Озренског партизанског одреда. Том је приликом погинуло 6 партизана. Такође, борбе су се водиле и у подножју планине Велики Јастребац, код села Равниште, Велики и Мали Прокоп, а у том сукобу „органи СДС... су убили 7 комуниста“ из Расинског партизанског одреда, који се почетком маја вратио из топличког у крушевачки крај. Крајем маја (28.) у селу Модрици, среза расинског, убијен је стражар, вероватно од стране припадника наведеног Расинског партизанског одреда.⁴⁶⁹ Борбе у другој половини маја биле су у склопу акције „чишћења терена у Топлици и Јабланици, а нарочито планина Пасјаче и Јастрепца“. У извештају Команде СДС од 4. јуна наводи се да су, у тим борбама са „групом Стојановића Никодија Тресоглавца“, ухваћена „4 бандита“.⁴⁷⁰

У току јуна се додатно интензивирају сукоби на југу и истоку окупиране Србије. У прокупачком крају, у селу Југбогдановац, 9. јуна је једна група партизана упала и „запленила пшеницу и кукуруз која је била прикупљена за житарску централу“. Сукоб се завршио без жртава – „одред СДС је сустигао пљачкаше и исте растерао одузивши им опљачкано жито“. На железничкој станици у селу Мала Суваја, између Параћина и Зајечара, Књажевачко-бољевачки партизански одред је 16. јуна извео једну смелу акцију. На станици су сачекали воз из Параћина и из њега извели сва униформисана лица, међу којима је било 11 припадника СДС, укључујући и потпоручника граничне страже. Дан касније је нађено 15 лешева у једној шуми поред Бољевца, међу којима је, претпостављамо, било и одведених стражара. Крајем јуна бележимо још два озбиљна сукоба у источној Србији. Нишавски партизански одред је, 27. јуна, напао једно одељење граничне страже у Срезу белопаланачком. Граничари су успели да одбију нападаче, али су имали четири страдала. У месту Вукова Глава, у Срезу

⁴⁶⁹ ВА, НДА, 52–5–9, Месечни извештај о стању у земљи маја 1942.

⁴⁷⁰ *Зборник НОР-а*, I–3, стр. 486–488.

крајинском (Салаш), 30. јуна у борби са комунистима погинули су један поручник СДС и један стражар.⁴⁷¹

Након бугарске офанзиве против партизана на простору Књажевца, Сокобање и Алексинца у току јуна, која је завршена „без икаквог успеха иако су у њој учествовале две дивизије са потпуним наоружањем и артиљеријом“,⁴⁷² угушење устаничке активности на простору југоисточне Србије преузеле су колаборационистичке власти. Министар унутрашњих послова Милан Аћимовић је 2. јула у Нишу одржао конференцију са среским начелницима из Нишког округа, представницима полиције и командантима одреда СДС и четника Косте Пећанца на овом простору. Одлучено је да се изведе офанзива против партизанских јединица источно од Ниша и на планини Јастребац, а за ову акцију ангажовано је око 2.000 људи, већином припадника Српске државне страже из Нишког, Лесковачког и Зајечарског округа, као и припадници Српске граничне страже.⁴⁷³

Офанзива, која је позната и као „Аћимовићева“ због његове руководеће улоге, почела је 12. јула. Први део офанзиве је био усмерен на простор Ниша и Књажевца, са циљем да уништи Нишавски и Озренски партизански одред. Нишавски одред се због тога поделио на три дела. У борбама са снагама СДС 26. јула на Зеленом врху (Сврљишке планине) уништен је један део Нишавског одреда, други део је уништен у Царибродском срезу, а трећи део се распао. Укупно, око 80% борачког састава одреда је страдало или дезертирало у овој офанзиви. Велике губитке је претрпео и Озренски партизански одред, који се поделио на четири групе, изгубивши 34 партизана, што је било више од половине борачког састава. Овај део акције се завршио крајем јула.⁴⁷⁴

⁴⁷¹ ВА, НДА, 52–5–11, Месечни извештај о стању у земљи јуна 1942.

⁴⁷² ВА, НДА, 20Б–5–29, Команда Нишке области СДС Министарству унутрашњих послова 30. јуна 1942.

⁴⁷³ На том простору су деловали Нишавски, Озренски, Расински и Јастребачки партизански одред. – *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, књ. 1, стр. 314; Ј. Златић, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу 1941–1944*, књ. 2, стр. 124–125.

⁴⁷⁴ *Зборник НОР-а, I–4*, Београд 1954, стр. 346–348; Ј. Златић, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу 1941–1944*, књ. 2, стр. 126–129. Ову акцију је пропратила и колаборационистичка штампа: „Већ неколико дана налази се у Нишу министар унутрашњих дела Милан Аћимовић, који је овамо допутовао у пратњи свога шефа кабинета Лукића. Одмах по своме доласку министар Аћимовић посетио је Команду српске државне страже, где је са командантом пуковником Јонићем, потпуковником Димитријевићем и начелником штаба

Други део „Аћимовићеве офанзиве“ је почео првих дана августа. Јастребачки партизански одред је био обавештен о овој акцији преко своје везе у Команди Нишке области СДС, судског капетана Јована Тошића, па су извршили припреме. Донета је одлука да на Малом Јастрепцу у две земунице сакривени остану болесни и рањени партизани и њихово обезбеђење. Већи део одреда се поделио на две групе па је једна остала на Великом Јастрепцу, а друга одлучила да се пребаци у источну Србију. У овој офанзиви на Мали Јастребац учествовали су углавном лесковачки стражари под командом окружног команданта СДС у Лесковцу потпуковника Радојице Меденице (250–300 људи). Захваљујући издаји, једна од земуница у којој је било 11 бораца, откривена је 12. августа. Један део бораца, укључујући и Никодија Стојановића-Татка, извршио је самоубиство, један део је покушао пробој и био убијен, а неколико се предало. Не наишавши на друге партизанске јединице, ова офанзива на Мали Јастребац је завршена 17. августа са скромним успехом.⁴⁷⁵

Две групе Јастребачког партизанског одреда су избегавале отворен сукоб са потерама и нападале мање станице СДС па су успеле да избегну уништење. Део одреда који се пребацио у простор око Алексинца је водио борбе са локалним одредима СДС 19. августа, а потом са параћинским стражарима на планини Буковик 29. августа, након чега се вратила на Мали Јастребац. Последња фаза „Аћимовићеве офанзиве“ се одвијала 21–24. августа против партизана у Јабланици. Овај део офанзиве се завршио без икаквог успеха пошто је Јабланичко-пасјачки партизански одред успео да се извуче, пређе реку Јабланицу и споји се са Лесковачким партизанским одредом.⁴⁷⁶

Укупно оценивши, „Аћимовићева офанзива“ се завршила са половичним успехом. У свом првом делу, у дејству источно од Ниша, ова акција је имала успеха, наневши знатне губитке Нишавском и Озренском партизанском одреду.

одржао неколико конференција у вези са акцијом рашчишћавања масива Сврљишких планина од остатака разбијених комунистичких одреда, чији се припадници из дана у дан у све већем броју предају властима у Нишу, или патролама које крстаре у Сврљишком округу“ (Д. Ј., „Боравак министра Аћимовића у Нишу“, *Ново време*, 11. август 1942, стр. 3).

⁴⁷⁵ Ј. Златић, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу 1941–1944*, књ. 2, стр. 122, 130–132; Драгољуб Мирчетић, *Добрнич у народној револуцији*, Меровина 1973, стр. 239–245.

⁴⁷⁶ Ј. Златић, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу 1941–1944*, књ. 2, стр. 132–134; Никола П. Илић, *Јабланичко-пасјачки партизански одред (август 1942–фебруар 1943)*, Лесковац 1970, стр. 30–40.

Међутим, у делу офанзиве западно од Ниша, на простор Топлице и Расине, имала је скромног успеха не испунивши свој главни циљ – уништење партизанских јединица у овом делу Србије. По обиму дејства и броју укључених стражара, ова акција је у току 1942–1943. била најозбиљнији војнички подухват Српске државне страже.⁴⁷⁷

⁴⁷⁷ М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. I, стр. 323–324. Ј. Златић, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу 1941–1944*, књ. 2, стр. 116–134; Драгољуб Ж. Мирчетић, „Аћимовићева офанзива у јужној Србији (2. јул-август 1942. године)“, *Лесковачки зборник*, XIX, 1979, стр. 53–72; Војин Поповић, „Борбе у јужној Србији од јула до септембра 1942. године“, *Војноисторијски гласник*, 3/1961, стр. 52–86; Станислав Краков, *Генерал Милан Недић. Препуна чаша чемера*, књ. II, Минхен 1968, стр. 396–399.

3. РЕОРГАНИЗАЦИЈА КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКОГ БЕЗБЕДНОСНОГ АПАРАТА – СТВАРАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Према сведочењу Драгог Јовановића, стварање институције Српске државне безбедности било је директна последица сукоба између председника владе Милана Недића и министра унутрашњих послова Милана Аћимовића: „Тадањи министар унутрашњих послова Милан Аћимовић био је у врло затегнутим односима са претседником владе Недићем и у тој ситуацији тешко је било да се нађе друго решење но да Милан Аћимовић отступи. Управни штаб са Турнером на челу није на ово пристао. Тада је се дошло на идеју, да ја postanем заменик министра унутрашњих послова, а Недић је предлагао министар унутрашњих послова, а Аћимовић потпредседник владе. Ја сам одбио и једну и другу комбинацију. Др. Турнер ми је отворено рекао, да мора да се нађе неки мост између Недића и Аћимовића. И ја сам онда предложио, да се оснује Полицијска Дирекција за целу земљу, којој би ја био на челу, поред мојих дотадањих дужности. И тако је дошло до оснивања надлештва Српске Државне Безбедности...”⁴⁷⁸

Иако су постојали, сматрамо да су ови сукоби ипак имали секундарну улогу у стварању институције СДБ. Колаборационистички органи су имали наредбодавце и претпостављене у одређеним паритетним институцијама окупационог апарата. Сопствену структуру су прилагођавали да има сличности са немачким институцијама. Доласком Августа Мајснера, који је својом функцијом био надређен свим немачким полицијским формацијама, недостајала је институција у колаборационистичком апарату која би му била паритет. За ову функцију је била неподесна личност Милана Аћимовића, који је био нека врста фаворита Харалда Турнера, па је дошло до стварања нове институције. Именовањем за Шефа Српске државне безбедности Драгог Јовановића, дотадашњег Управника града Београда, који је, према многим сведочењима, био највернији немачки сарадник у колаборационистичком апарату, под Мајснерову

⁴⁷⁸ ВА, НДА, 1–7–19, Записник о саслушању Драгог Јовановића од 2. августа 1945.

директну команду су дошле све колаборационистичке полицијске формације у земљи. Недић се овоме именовану противио, али је ипак морао да попусти.⁴⁷⁹

Одлука о образовању Српске државне безбедности је донета на седници Недићеве владе 10. августа, а званично је обнародована уредбом у *Службеним новинама* 25. августа 1942. године. Том уредбом је прецизирано да је Шеф СДБ једно посебно „надлештво у оквиру Министарства унутрашњих послова“ и да је у свом „делокругу у оквиру МУП-а самосталан и... преузима заступање Министра унутрашњих послова у случају његове отсућности“. Прописано је да га поставља „Претседник Министарског савета на предлог Министра унутрашњих послова“. Шеф Српске државне безбедности је имао „сва права и ранг активног министра“. Дат му је широк делокруг задужења: старање о државној безбедности; контрола права зборована и удружења; старање о личној и имовној безбедности; одржавање јавног реда и мира; старање за сигурност и ред јавног саобраћаја; заштита од катастрофа; организовање полицијских власти и надзор над њима; изградња, обука и надзор Српске државне страже и свих њој подређених делова. Од надлештава из Министарства унутрашњих послова у надлежност Шефа СДБ ушле су Команда Српске државне страже, Одељење за државну заштиту и Одељење за јавну безбедност. У оквиру својих полицијских овлашћења, Шефу СДБ су постали подређени и сви окружни и срески начелници, осим начелника Округа банатског и среских начелника из Баната. Шеф СДБ је добио овлашћење да поставља и отпушта све себи подређене службенике, односно стражаре, подофицире и официре Српске државне страже, шефове полицијских надлештава, полицијске чиновнике, полицијске агенте и друге полицијске чиновнике. Ово право он је могао пренети на подређена надлештва. Комичан став ове Уредбе је онај у коме се помиње да Управника града Београда „поставља Претседник Министарског савета на предлог Шефа Српске државне безбедности“, с обзиром да је обе функције обављао Драги Јовановић. Шеф СДБ је могао доносити правилнике и

⁴⁷⁹ ВА, ЧА, 269–1–38, Записник о саслушању Милана Недића од 1. фебруара 1946; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 193–194; М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. I, стр. 294.

наредбе и предлагати „Министру унутрашњих послова доношење уредаба по своме делокругу“.⁴⁸⁰

Наредбом Команданта СДС пренете су поруке које су, након стварања нове формације, упутили Недић, Аћимовић, Јовановић и Јонић. Сви ови говори су пригодне природе. Тако Недић наводи: „Како су се прилике у земљи средиле и мир у свима крајевима углавном консолидован, то се указала потреба да се целокупна служба безбедности у земљи реорганизује, како би се координирао и повезао у једну складну целину рад свих органа, који раде на чувању реда и мира у земљи и који се старају о личној и имовној безбедности“. Преузимајући дужност, Јовановић се обратио стражарима „са уверењем, да сте Ви у истини и до сада испунили све оне задатке, који су пред Вас били постављени, као да ће те то и убудуће чинити, у највишем интересу српскога народа, коме сви морамо служити до последњег честито и поштено, онако како то народ од нас са правом очекује...“ И у своме обраћању, можда нехотично, Јовановић помиње стварног господара: „Ја ћу се постарати, да Ваш ауторитет подигнем до највишег степена, а уверавам Вас да ћемо у томе наићи на пуну подршку Вишег вође С. С. и Генерала полиције г. Мајснера, као надзорног фактора немачких власти, ако Ваше држање буде онако како сам рекао...“ На крају ове наредбе је и обраћање команданта СДС Боривоја Јонића. За разлику од осталих, он се обратио Аћимовићу: „Господине Министре, Ви сте имали највећег удела у стварању Страже, благодарећи Вама она је успела да постане поуздана и ваљана, Ви сте је успособили за испит кога је положила, Ви сте је водили у акцији која је заиста дала ванредне резултате...“⁴⁸¹

⁴⁸⁰ „Уредба о образовању целокупне службе Српске државне безбедности“, *Службене новине*, 25. август 1942, стр. 1.

⁴⁸¹ ВА, НДА, 144–3–38, Наредба ађ. бр. 79 Команданта СДС за 31. август 1942.

4. АКТИВНОСТИ КРАЈЕМ 1942. ГОДИНЕ. РАСПУШТАЊЕ ЧЕТНИКА КОСТЕ ПЕЋАНЦА

До краја августа Српска државна стража је углавном била формирана и преоружана. У свом извештају команданту оружаних снага на Југоистоку од 29. августа 1942, Мајснер даје своју оцену Српске државне страже и њене улоге: „Полицији поретка је било омогућено да преко испостава контролише формирање српске полиције и њену делатност, а нарочито да скоро у потпуности спроведе преоружавање. Расподелом немачких полицијских батаљона појачаће се надзор и моћи ће се лакше остварити немачка тражења, као, на пример, прикупљање летине, надзор над радницима и томе слично. Српска полиција већ се, под водством и надзором немачке полиције, успешно користила за борбу против банди. Моја је даља намера да помоћу појачаног полицијског апарата, како на немачкој тако и на српској страни, учиним потпуно сувишним све друге наоружане српске формације и да их доведем до распуштања и разоружавања. То ће бити могуће у најскорије време“.⁴⁸²

Почетком септембра је формирана привредна полиција, као засебна стручна формација у саставу Српске државне страже која је имала задатак да спроводи надзор над „производњом, прометом и поделом свију предмета дириговане привреде“, а нарочито да контролише спровођење прописа о прекорачењима цена.⁴⁸³

Велики број официра је, решењима шефа Српске државне безбедности, 11. октобра 1942. званично преведен у Српску државну стражу и тада су им одређене положајне групе, а неки су и унапређени. Тада се готово цео официрски састав СДС нашао у дневним новинама. Одређен број нераспоређених официра тада је такође пензионисан, чиме је многим решено статусно питање.⁴⁸⁴

На тражење Немаца, уредбом од 16. октобра, а онда и наређењем Драгог Јовановића од 30. новембра, Српска гранична стража је формирана као засебна

⁴⁸² *Зборник НОР-а*, XII–2, стр. 681–683.

⁴⁸³ Драг. Љ. Јовановић, „Наредба о делатности привредне полиције“, *Службене новине*, 8. септембар 1942, стр. 3.

⁴⁸⁴ ВА, НДА, 144–4–9, Наредба бр. 112 Команданта СДС за 12. октобар 1942; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 198.

формација и издвојена из састава Српске државне страже. Своју наредбу о извршењу овога донео је и командант СДС Боривоје Јонић. Од 1. децембра 1942. почела је да функционише Команда Српске граничне страже као засебна војна формација, која је и физички издвојена из зграде Команде СДС, а од 1. јануара 1943. нова формација је добила и засебно материјално снабдевање.⁴⁸⁵

Пратећи ситуацију крајем 1942. године кроз месечне извештаје о стању у земљи закључујемо да интензитет сукоба са одредима и припадницима СДС није опао ни у септембру, мада није било већих сукоба. Неколико напада је извршено на припаднике СДС из заседе и кад су били сами. Такав се случај десио 5. септембра у околини Прокупља где је група партизана напала стражара који је био на одсуству, али је овај успео да се одбрани. Један стражар и један поручник граничне страже су убијени из заседе 12. септембра код Вучитрна, а у парку у Пожаревцу је 25. септембра пуцано на наредника СДС, који је дан касније подлегао повредама. Одред граничне страже близу Голупца 11. септембра, станицу пољске страже близу Аранђеловца 13. септембра и станицу пољске страже код Андрејевца у источној Србији 19. септембра су напале партизанске групе, али су свуда одбијене. Само последњи сукоб се завршио са жртвом по припаднике СДС – погинуо је командир станице, резервни поручник Игњат Јовановић.⁴⁸⁶ Слична ситуација је била и у октобру. Почетком месеца (2. октобра) код Дољевца један поручник и један наредник СДС су погинули у железничкој несрећи када је дошло до исклизнућа воза. Ову диверзију су изазвали припадници Лесковачког партизанског одреда. Нападане су патроле (код Ваљевске Каменице 6. октобра; код Лесковца 9. октобра; код Књажевца 26. октобра) и станице страже (код Крушевца 3. октобра, код Сопота 30. октобра), а једини већи сукоб се десио у јабланичком крају 17. октобра којом приликом се потерна група састављена од стражара и сеоске милиције сукобила са бројном групом партизана. Том приликом је један припадник сеоске страже погинуо, а двојица су рањена.⁴⁸⁷

Због порасле партизанске активности током октобра у лесковачком и топличком крају, односно на планинама Радан, Кукавица и Јастребац, немачки

⁴⁸⁵ ВА, НДА, 144–5–1, Наредба пов. бр. 104 Команданта СДС од 3. децембра 1942.

⁴⁸⁶ ВА, НДА, 52–5–17, Месечни извештај о стању у земљи септембра 1942.

⁴⁸⁷ ВА, НДА, 52–5–19, Месечни извештај о стању у земљи октобра 1942.

фелдкомандант у Нишу Карл Фрајхер фон Ботмер, организовао је почетком новембра у Лесковцу конференцију са подређеним немачким, бугарским и колаборационистичким командантима. Састанку су присуствовали потпуковник Кауфман, командант полицијског батаљона „Ориенбург“, лесковачки крајскокомандант Купер Шлајфер, нови министар унутрашњих послова Танасије Динић, командант СДС Боривоје Јонић, командант Обласне команде СДС у Нишу Филип Димитријевић, командант Окружне команде СДС у Лесковцу Радојица Меденица, командант новоформиране СДБ Драги Јовановић и официри 1. бугарског окупационог корпуса. Поред немачких полицијских и бугарских посадних трупа, одлучено је да у акцији учествује и знатан број припадника Српске државне страже – готово целокупно људство Обласне команде Ниш и Окружне команде Лесковац, појачано одредима из Зајечара, Јагодине, па чак и Београда. Такође, учествовале су и све јединице Српске граничне страже из Лесковачког округа. Нешто раније, почев од 20. октобра па до првих дана новембра, снаге СДС и немачке полицијске снаге су покушале да униште партизане из Лесковачког партизанског одреда на планини Кукавици, али у томе нису успеле. Нешто више успеха је било против Бабичког партизанског одреда 10–11. новембра. Ипак, највеће партизанске јединице су биле у топличком крају па је због тога одлучено да се организује офанзива ширих размера. Ова операција је позната под називом „Рудолф“.⁴⁸⁸

Прве трупе су почеле са распоређивањем већ од 5. новембра. Одреди Српске државне страже су 14–15. новембра распоређени. У рејон Пусте реке су размештени јагодински стражари, док су се на леву обалу Јабланице, јужно од планине Радан, позиционирали срески одреди из Зајечара, Лебана, Лесковца, Власотинца, окружна резерва из Лесковца и одреди из станица пољске страже у том простору. Ова групација на простору јужно од планине Радан је била јачине 650 стражара. Њима су се придружили и локални четници па су све ове снаге заједно почеле да наступају, са одређеним деловима већ 14. новембра према планини Радан, на којој је дејствовао Јабланичко-пасјачки партизански одред. Први озбиљнији сукоб се десио већ 15. новембра кад је одред Српске државне

⁴⁸⁸ Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, *Окупација у лесковачком крају 1941–1944*, Лесковац 1994, стр. 111–112; Живојин Николић Брка, *Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1979, стр. 239–244.

страже наишао на снажну партизанску групу коју је чинило око 160 људи из Јастребачког и Пасјачко-јабланичког партизанског одреда. Сукобили су се у селу Товрљане и том приликом су два стражара погинула, а један рањен.⁴⁸⁹

Због хладног времена и снежних мећава које је погодновало скривању партизана, немачке полицијске снаге су 26. новембра одлучиле да заврше операцију „Рудолф“. Међутим, лесковачки стражари и четници из Горње Јабланице и Косанице, укупне јачине око 2.500 људи, остали су на терену, гонећи и даље партизанске одреде. Срески одред СДС из Лебана је 10. децембра доживео тежак пораз код села Ображда, гонећи партизане из Јабланичко-пасјачког одреда. Партизани су поразили и окружну резерву СДС Лесковачког округа, која је овим стражарима пристигла у помоћ. Погинуло је 12 припадника СДС, од чега два официра. Ова новембарско-децембарска офанзива није донела резултате који су очекивани. Партизански одреди су успешно избегавали потере имајући минималне губитке. У овим акцијама су примењиване и мере одмазде па је похапшено неколико стотина људи, углавном чланова партизанских породица. Неки од њих су завршили и у логорима у Нишу и на Бањици, а један део на присилном раду у Борским рудницима.⁴⁹⁰

У току новембра забележили смо и две одмазде због страдалих припадника СДС. Због убиства потпоручника Миливоја Јечинца у селу Шарбановац код Књажевца стрељано је „10 комуниста“ на месту његове погибије, а мештани Шарбановца су кажњени и са колективном казном у износу од 200.000 динара у корист његове породице.⁴⁹¹ На исти дан кад је објављена ова вест, 10. новембра, у селу Пољанице у Качерском срезу (Белановица) „седам непознатих лица наоружаних пушкама и пушкомитраљезима ухватили су у једној кафани наредника Веселиновића Љубинка, на служби у одреду Српске државне страже среза Качерског и убили га на путу четири километра од Белановице“. Казна је

⁴⁸⁹ ВА, НДА, 21–1–113, Одељење за државну заштиту – преглед дневних догађаја у појединим местима у земљи од 19. новембра 1942; Ж. Николић Брка, *Југоисточна Србија у НОР-у и револуцији 1941–1945*, стр. 247–248.

⁴⁹⁰ ВА, НДА, 21–1–120, Одељење за државну заштиту – преглед дневних догађаја у појединим местима у земљи од 12. децембра 1942; Ж. Николић Брка, *Југоисточна Србија у НОР-у и револуцији 1941–1945*, стр. 251–254; Миливоје Перовић, *Србија у Народноослободилачкој борби. Јужна Србија*, Београд 1961, стр. 216–218.

⁴⁹¹ „Стрељани због мучког убиства ппор. Српске државне страже“, *Ново време*, 10. новембар 1942, стр. 3.

била слична као у претходном случају. Мештани Белановице и Пољаница су морали да плате 200.000 динара породици убијеног, а на месту убиства Команда СДС Крагујевачког округа је стрелала „10 комуниста са територије округа Крагујевачког“. Поред ових казни, Белановица и село Пољаница су биле у обавези да три месеца хране 200 припадника СДС Крагујевачког округа.⁴⁹²

У Београду је, од 30. новембра до 5. децембра 1942. године, у Штабу Команде СДС одржана конференција обласних и окружних команданата СДС са шефом Српске државне безбедности Драгим Јовановићем. Анализирана је ситуација и тражена решења за коначно уништење партизанских одреда. Иако је истакнуто да је ситуација у Србији генерално добра, као проблематични, са највише устаничке активности, наведени су Крушевачки и Лесковачки округ. Након конференције Драги Јовановић је послао писмо Мајснеру у коме је сумирао закључке. Од Немаца је тражено да се одобри повећање СДС за 3.000 људи. Тај захтев је правдан чињеницом да се „број четничких одреда смањује, а број илегалних одреда силом прилика повећава“. Такође, предлагано је да се поред пољских станица формирају „мали крстарећи одреди јачине 30–50 људи“, за које би се људство регрутовало из предложеног појачања. Са оваквим појачањем, Јовановић је гарантовао безбедност у окупираној Србији. Мајснеру је обећано и да ће се спровести чишћење редова страже „од свих оних елемената који нису апсолутно сигурни и задојени правим и чисто српским национализмом“ и да ће ово чишћење вршити лично окружни команданти СДС. У допису се даље констатује да „станови многих одреда СДС не задовољавају“ па се тражи помоћ немачких обласних и окружних команди да се ово реши. Бугарским властима се пребацује да органима СДС не дозвољавају кретање ноћу, после полицијског часа, што им знатно отежава посао „пошто се и акције комуниста углавном свде на ноћ“. Јовановић се и жали што је „последњих два месеца учестало хапшење официра СДС“, које је вршио Гестапо, без икаквог обавештавања команде СДС, што је врло тешко погађало „осећаје достојанства једног официра“. Жалио се и на „расход људства на споредним дужностима, на којима се стражари употребљавају по наређењу немачких полицијских власти“. Коначно, предлагао је и да се

⁴⁹² ВА, НДА, 144–4–32, Наредба бр. 126 Команданта СДС од 23. новембра 1942.

људство станица пољске страже (до тада јачине 6–15 људи), у оним крајевима где то стање безбедности захтева, групише у веће одреде.⁴⁹³

Неколико дана након ове београдске конференције, 14–16. децембра, у Лесковцу је одржана конференција среских команданата Српске државне страже на којој је био присутан и командант СДС Боривоје Јонић. На овој конференцији су анализирани задаци страже у току зиме и пролећа на прелазу из 1942. у 1943. годину. Јонић је истакао да је на командирима тежак задатак пошто треба да покривају простор са великим бројем становника у којем има и села која су наклоњена партизанима. За ове задатке и због појачаног присуства партизана на територији округа, немачка окружна полицијска команда је дозволила појачање лесковачке страже за 180 стражара и наоружање за њих.⁴⁹⁴

Крајем децембра бележимо и један сукоб стражара са партизанима из Озренског партизанског одреда. Сачекавши патролу СДС у заседи код дечијег опоравилишта на планини Озрен, двојицу стражара су убили, а тројицу разоружали и пустили.⁴⁹⁵

Због своје непоузданости и недисциплине, а упоредо са бројним јачањем Српске државне страже, немачке окупаторске власти су крајем 1942. године донеле одлуку да у потпуности распусте четничке одреде Косте Пећанца. Овај процес је почео већ од пролећа 1942. када је због недисциплине генерал Недић одлучио да распустити Космајски четнички одред. Наредбом од 1. маја људству овог одреда је наређено да се „ставе на расположење команданту Српске државне страже“, као и да „материјалну опрему и оружје по списку предају команданту Српске државне страже Округа београдског“.⁴⁹⁶

Разоружавања су вршили и Немци. Тако је почетком јуна у пределу око Тополе и Горњег Милановца, у акцији чишћења немачке 714. пешадијске дивизије „ухваћено више устаника, као и много припадника непоузданих

⁴⁹³ ВА, НДА, 1А–2–38, Шеф Српске државне безбедности Вишем вођи СС и полиције за ред у Србији 7. децембра 1942. године.

⁴⁹⁴ ВА, НДА, 26–6–58, Говор команданта Српске државне страже, ђенерала Боривоја К. Јонића одржаног на састанку среских командира одреда С. Д. С. на дан 16 децембра 1942 године; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *Окупација у лесковачком крају 1941–1944*, стр. 91–94.

⁴⁹⁵ ВА, НДА, 52–5–23, Месечни извештај о стању у земљи децембра 1942.

⁴⁹⁶ ВА, НДА, 2–4–73, Наредба начелника Војног одељења при Претседништву министарског савета од 1. маја 1942.

четничких одреда“.⁴⁹⁷ Такође, у јуну су у Краљеву, са помоћницима и пратиоцима, разоружани и ухапшени команданти Јеличког и Заблаћког четничког одреда, наредник Мојсиловић и резервни потпуковник Бојовић.⁴⁹⁸ На комплетном распуштању четничких одреда Немци инсистирају и током лета 1942, али се генерал Недић донекле опирао томе, тражећи да њихово разоружавање и тренутак када ће се то десити буде одлука његове владе.⁴⁹⁹ Окупаторске власти ипак самостално настављају са њихових разоружавањем. У току јула и августа је разоружано и распуштено шест четничких одреда јачине око 1.800 четника.⁵⁰⁰

Средином септембра генерал Мајснер је наредио Драгом Јовановићу да се до краја тог месеца „Четничка команда са свима четничким одредима Косте Пећанца“ скине са снабдевања од „Српске државне страже и пребаци на снабдевање код које друге државне благајне“.⁵⁰¹

Од септембра 1942. почиње разоружавање четника које је на разне начине спроводила и Недићева влада. Наредбом Командујућег генерала и команданта у Србији Паула Бадера од 4. октобра четничке јединице су смањене за 50% до средине новембра. Коначно, на састанку Недића са четничким војводама у Београду 5–6. децембра наређено им је да до краја године разоружају и распусте све четничке одреде.⁵⁰²

У дневној штампи је пренета Недићева наредба са краја децембра којом је констатовано извршење претходног: „Свима војводама, четовођама и четницима. Пошто је извршено формирање редовне оружане државне снаге, којој је поверено чување личне и имовне безбедности српских грађана, издао сам наредбу, у

⁴⁹⁷ *Зборник НОР-а*, XII–2, стр. 480.

⁴⁹⁸ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 202–203; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја. Књига 2. Слепа мржња и крвава освета – окупација и грађански рат 1942–1943*, Чачак 2003, стр. 159.

⁴⁹⁹ На састанку са командантом Југоистока 29. августа 1942. Недић даје своје мишљење о разоружању четника: „Влада би била захвална, када би се њој самој препустило питање распуштања четничких састава и тренутак распуштања. Сматрао је да би четници пред претњом распуштања, у лето побегли у шуме и планине и да би за то касна јесен била прави тренутак, када је готово завршена берба кукуруза и када би, са друге стране, хладне падавине, које долазе, и тако даље биле сметња бежању у шуме“ – М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. I, стр. 303.

⁵⁰⁰ Исто, стр. 301.

⁵⁰¹ ВА, НдА, 1А–2–23, Претседништво министарског савета 15. септембра 1942.

⁵⁰² *Зборник НОР-а*, XII–2, стр. 918–919; М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. I, стр. 302–303; Д. Петровић, „Војна организација четника Косте Пећанца у окупираној Србији 1941/42. године“, стр. 205–214.

договору са војводом Костом Пећанцем, свима четничким одредима у Србији, да се разоружају и демобилишу. Они су сви ову моју наредбу, као прави Срби, правилно схватили и дословно и у савршеном реду извршили. Овако ретко дисциплиновано извршење ове моје наредбе која би и у редовним приликама за четнике била прилично тешка, обзиром на њихове традиције, у данашњој ситуацији претставља не само редак пример самопрегора и високе националне свести, него и убедљив доказ, да моја реч и смернице Српске Владе народног спаса наилазе у најширим народним слојевима на једнодушан одзив и разумевање. Не могу да пређем преко овога ретко родољубивог извршења мога наређења мојих драгих четника, а да их овако јавно не похвалим у име Отаџбине. Живеле моје војводе, четовође и четници“.⁵⁰³

Један одређен број четника је раније већ ступио у пољску и граничну стражу,⁵⁰⁴ неки у Српски добровољачки корпус,⁵⁰⁵ један део је приступио Југословенској војсци у отаџбини, неке су ухапсили и отпремили у заробљеничке логоре Немци,⁵⁰⁶ а један део је напустио команде и отишао кући. Ови последњи се касније срећу као припадници сеоских стража које су представљале неку врсту помоћне локалне милиције која је активирана у потерним акцијама за партизанским одредима. Сам Коста Пећанац је, након распуштања његових одреда, са личним обезбеђењем од 100 четника, прешао у Соко Бању где је живео и примао неку врсту апанаже од Недићеве владе.⁵⁰⁷

⁵⁰³ Милан Ђ. Недић, „Висока национална свест четника“, *Ново време*, 25–26. децембар 1942, стр. 3.

⁵⁰⁴ У априлу 1942. одређен је распоред четника Козјачког четничког одреда у среске граничне одреде среза Моравичког, дежевског, вучитрнског и лабског, а четника Брвеничког четничког одреда у срески гранични одред Среза јабланичког. – ВА, НДА, 144–1–44, Наредба пов. бр. 36 Команданта СДС за 23. април 1942.

⁵⁰⁵ Пети батаљон Српског добровољачког корпуса је добрим делом формиран од четника Савског четничког одреда, а командант тог одреда, капетан 1. класе Вук Влаховић, постао је и командант 5. батаљона. – С. Перић, *Српски добровољачки корпус 1941–1945*, стр. 154–155.

⁵⁰⁶ Крајем октобра 1942. велики део људства Љубићког, Заблаћког, Сремско-банатског и Јеличког четничког одреда Немци су разоружали и отпремили у заробљенички логор у Немачкој. – Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 204.

⁵⁰⁷ Крајем маја 1944. њега су у Соко Бањи ликвидирали припадници Делиградског корпуса ЈВУО по наређењу Драже Михаиловића. – М. Павловић, Б. Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац 1879–1944. Биографија*, стр. 307–308.

5. СТАЊЕ У СДС И ОРУЖАНЕ АКТИВНОСТИ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 1943. ГОДИНЕ

Почетак 1943. године Српска државна стража је дочекала бројно ослабљена због издвајања граничара из њеног састава. Генерална оскудица и наслеђивање свих бољки које је имала и у току претходне године, била је карактеристика њеног стања и почетком 1943. године.⁵⁰⁸

Храна је била један од кључних проблема. Иако у нешто повлашћенијем положају него остатак становништва у окупираној Србији, стање исхране у СДС је било далеко од идеалног. То стање се покушавало поправити самосталном производњом,⁵⁰⁹ али и прецизно прописаном расподелом хране. Наредбом о снабдевању животним намирницама, коју је прописао Шеф СДБ Драги Јовановић, а која је почела да се примењује од 1. априла 1943. године, одређено је колико сваки припадник СДС добија хране у одређеним намирницама.⁵¹⁰

Проблем ауторитету формације била је и неуједначеност униформи, поготово официрских. Крајем 1942. започело се са њиховом изработом по мери. Униформе су расподељене у марту и априлу наредне године. Међутим, њиховим квалитетом нису сви били задовољни: „Десио се скоро случај да је један официр из Српске граничне страже рекао службеном органу ове команде, како му је униформа израђена од цака, мада то није тачно, већ је израђена од чоје-ратног

⁵⁰⁸ У свом меморандуму Војноуправном команданту Србије из 22. фебруара 1943, Недић о стању у стражи, између осталог, наводи: „...На другој страни, насупротив томе, стоји Српска државна стража са француским пушкама, слабог квалитета, са недовољним бројем ручних граната и ове су већином офанзивне гранате, са холандским митраљезима, који су и сувише тешки за транспортовање, са само 60 метака по пушци, без коња за комору и уопште без коморе. Око 3.500 људи је без униформи и ципела, више од 4.000 људи немају ћебади, а више од пола њих нема рубља. Набављање животних намирница уопште се отежава. Половина људства Српске државне страже нема нити кревета нити креветнине. Српској државној стражи је истовремено додељена улога једног полицијског органа и улога једне борбене војне трупе. Услед свога састава и свога слабог бројног стања, а исто тако и због свог слабог наоружања, опреме и снабдевања, она није у стању да одговори, и делимично у траженој мери, од ње траженим тешким задацима...” – М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. I, стр. 188.

⁵⁰⁹ ВА, НДА, 145–1–9, Наредба број 5 Команданта СДС од 18. јануара 1943.

⁵¹⁰ Била је прорачуната и калоријска вредност намирница које су се делиле. Недељно је сваки припадник СДС требало да добије 200 грама уља или масти, 500 грама меса, 150 грама шећера, 500 грама пасуља и 6 кг брашна што је све у енергетској вредности износило 24.225 калорија недељно, односно 3.460 калорија дневно. – ВА, НДА, 145–2–19, Наредба бр. 26 Команданта СДС од 31. марта 1943.

квалитета... Добивам рапорте појединих официра, у којима изјављују, да их је срам да носе овакву униформу какву сада имају. Није срамота, у ово ратно доба, носити униформу од чоје ратног квалитета. Треба сваки официр да буде свестан ситуације, у којој се живи и ради, да има разумевања и да се прилагоди овим ратним околностима, а ова команда предузима све могуће мере, да се положај официра у сваком погледу побољша...“⁵¹¹

Способност СДС за одржавање јавног реда и безбедности се покушавала поправити и повећањем људства, које је зависило од дозволе окупатора, стручним усавршавањем старешинског кадра, али и променом формације, односно реорганизацијом.

Појачање које је Драги Јовановић тражио од Мајснера у децембру 1942. дозвољено је средином марта када је бројно стање увећано за 71 официра и 3.061 подофицира и стражара па је укупно бројно стање СДС овим нарасло на преко 17.000 припадника.⁵¹²

Стручно знање старешинског кадра покушало се поправити слањем на специјалистичке курсеве. У јануару (11–12) одржана је конференција на којој су присуствовали новопостављени официри за јавну безбедност при окружним командама. Тада су им објашњени задаци, улога и надлежности. Требало је да буду консултовани приликом одређивања командира станица пољске страже и да врше обиласке. Да би се посветили својој дужности, требало их је ослободити осталих обавеза у командама.⁵¹³ У Команди СДС у Београду, од 2. фебруара до 2. марта организован је „информативни курс“ за официре. На њему су, по препоруци окружних команданата, учествовали бивши официри који су дошли из редова војске, као и бивши питомци Ниже школе војне академије, укупно 33 старешине.⁵¹⁴ Овим курсом је руководио пуковник Телемах Јанковић, начелник одељења пољске страже. Слушаоцима курса су држана предавања из предмета која су се тичала криминалистичко-полицијских истрага и поступка, из моралног

⁵¹¹ ВА, НДА, 145–2–34, Наредба пов. бр. 31 Команданта СДС од 22. априла 1943.

⁵¹² ВА, НДА, 145–2–11, Наредба пов. бр. 21 Команданта СДС од 18. марта 1943. Ово повећање је ишло на уштрб њиховог стандарда, што је детаљније објашњено у поглављу *Портрети*.

⁵¹³ ВА, НДА, 145–1–12, Наредба пов. бр. 6 Команданта СДС од 24. јануара 1943.

⁵¹⁴ ВА, НДА, 145–2–40, Наредба бр. 19 Команданта СДС од 8. марта 1943.

васпитања, обавештајне службе, као и детаљно упознавање са уредбама и прописима везаним за службу.⁵¹⁵

Почетком фебруара почело се са стварањем батаљона Српске државне страже. Ове јединице требало је да превазиђу недостатак СДС као територијалне формације и да служе као покретне јединице за дејство по потреби. Први батаљон је организован у Београду, а Други батаљон у Нишу.⁵¹⁶ У марту је створена посебна формација за обезбеђење железничког транспорта – Стража железничке безбедности. Команда нове формације је била у Београду, а имала је на располагању три одреда за пратњу и обезбеђење возова, у Београду, Нишу и Краљеву.⁵¹⁷ У априлу су прописане дужности „тактичких команданата“. Они су имали посебна овлашћења и требало је да буду постављени само за два среза – Неготински и Прокупачки. Иако су им седишта била у два наведена среза, њихова надлежност за „организацију службе јавне безбедности“ се проширивала на цео Зајечарски, односно Лесковачки округ.⁵¹⁸

У месечном извештају Министарства унутрашњих послова за јануар 1943. године ситуација у Србији почетком ове године се различито оцењивала. У неким окрузима је стање било „делимично угрожено“ и „забрињавајуће“ (Зајечарски, Моравски, Пожаревачки), у некима је стање јавне безбедности било „веома забрињавајуће“ (Лесковачки, Крушевачки), док се у Београдском, Ваљевском, Крагујевачком, Краљевачком, Моравском, Нишком и Ужичком округу стање безбедности наводи као „доста добро“, „повољно“ и „врло добро“. У овим извештајима се јасно издвајају и терминолошки разликују супротстављени покрети отпора. Партизански одреди се наводе као „партизанско-комунистичка банда“, док се равнорски дефинишу прилично еуфемизираним термином „илегални одреди“. Као два најугроженија округа се издвајају Лесковачки и Крушевачки у коме јача партизанска активност. За Лесковачки се наводи да је „акција комунистичко-партизанска врло развијена и манифестује се у нападима на општине, убијању општинских функционера...“, а у Крушевачком да

⁵¹⁵ ВА, НДА, 145–1–12, Наредба пов. бр. 6 Команданта СДС од 24. јануара 1943.

⁵¹⁶ ВА, НДА, 145–1–25, Наредба бр. 13 Команданта СДС од 15. фебруара 1943; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 262.

⁵¹⁷ ВА, НДА, 145–2–1, Наредба пов. бр. 16 Команданта СДС од 1. марта 1943.

⁵¹⁸ ВА, НДА, 145–2–34, Наредба пов. бр. 31 Команданта СДС од 22. априла 1943.

„партизанско-комунистичке банде показују сталну и несмањену активност и невероватну дрскост у спровођењу акције која се састоји у: држању пропагандних говора, паљењу архива, спречавању реквизиција, забрањивању рада општинским управама, убиствима и одвођењу сеоских омладинаца...“⁵¹⁹

Напади на припаднике страже су бележени у Ресавском срезу где је постојала „развијена акција комунистичко партизанска“ која је нападала и „бројније одреде страже“, а за Пожаревачки округ се наводи да „доста брига задају илегални одреди одметнутих четника разоружаних одреда, који константно врше нападе на органе и станице СДС у циљу разоружања“. Даље се наводи да су разоружане станице у Раброву, Божевцу, Братинцу и Нересници и још неколико патрола. У Моравичком срезу се наводи као проблем „група одметнутог четничког војводе Боже Јаворског“ који је разоружавао припаднике Српске граничне страже.⁵²⁰

Окружни начелник из Пожаревца, у свом извештају из средине фебруара, жалио се на неактивност стражара⁵²¹ и предлагао које је мере неопходно предузети да би се побољшала јавна безбедност: „повећање броја станица СДС, појачањем броја стражара на већ постојећим станицама, завођењем јаче дисциплине међу старешинама и стражарима...“⁵²²

Да је ситуација јавне безбедности критична у његовом округу констатује крајем фебруара лесковачки окружни начелник. Наводи да је у току месеца фебруара било преко „50 упада партизана, чешће праћених терористичким актима“. У току наведеног месеца наводе се и четири организована напада на припаднике Српске државне страже у којима су два стражара погинула, а сваки напад се завршио повлачењем стражара. Због овакве ситуације је предузета

⁵¹⁹ ВА, НДА, 22–1–59, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима за јануар 1943.

⁵²⁰ Исто.

⁵²¹ „...На неколико случајева а нарочито из случаја паљења општинске зграде у Малом Црнићу која је удаљена око 1 км. Од станице Српске државне страже са јачином од 60 људи, види се да органи Српске државне страже не схватају своју дужност озбиљно. Када би стражари Српске државне страже своју дужност схватили озбиљно не би се могло десити, да три партизана пале општину а да органи Српске државне страже хитно не интервенишу. Иста појава несавесног схватања и вршења своје дужности од стране органа Српске државне страже показала се и код разоружања појединих станица, које скоро никада нису дале озбиљнијих отпора...“ – ВА, НДА, 22–3–23, Извештај о јавној безбедности у Округу пожаревачком у времену од 1. до 15. фебруара 1943.

⁵²² Исто.

акција чишћења коју су предводили припадници Српске државне страже и „одредници“, претпостављамо нека врста сеоских стража. У борби 9. фебруара са снажном партизанском групом погинуло је 11, а рањено 9 стражара, а акција се завршила потпуним неуспехом. На крају извештаја предлаже се да је потребно „повести једну плански смишљену и константну акцију противу комуниста и партизанских банди“, а да би та акција била успешна он истиче да је неопходно да „оружани одреди буду добро наоружани“ што би требало обезбедити од „окупаторских власти“.⁵²³

Партизанска активност се крајем фебруара активира и у Шумадији. У ноћи 21/22. фебруар припадници 1. шумадијског партизанског одреда напали су варош Белановицу, а у тој борби шест стражара је рањено. Партизани су демолирали зграде, стрељали неколико локалних функционера, једног жандармеријског подофицира у пензији и попалили архиве. Због овог инцидента Драги Јовановић је наредио мере одмазде према локалном становништву које се, према његовом мишљењу „пасивно држало“.⁵²⁴

Погоршала се ситуација и што се тиче активности „илегалних“, односно равнаторских одреда у циљу разоружавања и одвођења стражара. У немачким извештајима се наводи значајан пораст ових активности крајем 1942. и почетком 1943. године. У периоду од 27. децембра 1942. до 25. јануара 1943. „нестало“ је 179, у фебруару 232, а у првој половини марта 112 припадника Српске државне страже.⁵²⁵ Кроз потернице Команде СДС пратимо даље „нестанке“, односно бекства. У марту су се на потерницама укупно нашла 154 подофицира и стражара и 2 официра,⁵²⁶ априлу 57 стражара/подофицира и 2 официра,⁵²⁷ мају 85 подофицира/стражара и 1 официр⁵²⁸ и у јуну 124 подофицира/стражара и 1 официр.⁵²⁹ Од овог броја „несталих“, један одређен број се враћао, али већина без

⁵²³ ВА, НДА, 22–4–23, Извештај о ситуацији у Округу лесковачком за месец фебруар 1943.

⁵²⁴ ВА, НДА, 26А–1–10, Шеф Српске државне безбедности Команди Српске државне страже 14. марта 1943. Наредено је да се у Белановици стреља 30 „комунистичких симпатизера“, а међу њима „има се стрељати отац комунисте Миљка Војиновића“. Људство за стрељање требало је да обезбеди командант СДС Крагујевачког округа. Била је такође предвиђена и знатна новчана одмазда.

⁵²⁵ *Зборник НОР-а*, XII–3, Београд 1978, стр. 29–30, 117–119, 136, 188.

⁵²⁶ ВА, НДА, 145–2–17, Потерница пов. бр. 10 од 29. марта 1943.

⁵²⁷ ВА, НДА, 145–3–1, Потерница пов. бр. 15 од 3. маја 1943.

⁵²⁸ ВА, НДА, 145–4–2, Потерница пов. бр. 24 од 3. јуна 1943.

⁵²⁹ ВА, НДА, 145–4–7, Потерница пов. бр. 25 од 5. јула 1943.

оружја. Да би се ово спречило Немци су поштрили контролу и одобрили груписање у већа места припадника СДС.⁵³⁰ Такође, наредили су да се стражарима одсуства одобравају само у најнеопходнијим ситуацијама, а онима који оду на одсуство да се „пуштају у унутрашње срезове само у цивилном оделу и без оружја“ да би се предупредило „учестало губљење оружја и униформи“.⁵³¹

Неке од напада водили су доскорашњи припадници легалних четника. Тако је нападом на срески одред СДС у Свилајнцу, 3. фебруара, руководио ваздухопловни поручник Вукашин Петковић. У тренутку напада у згради у којој су се налазили стражари случајно се задесио мајор Мирко Станковић, моравски окружни командант СДС.⁵³² Преузевши команду над одредом успео је да одбије нападаче. Исти нападачи су касније напали и станице пољске страже у Јасенову и Кушиљеву. Према извештају окружног начелника, стражари у Јасенову су давали отпор док им није нестало муниције, а потом су се сакрили по околним кућама, док су нападачи станицу опљачкали. Због овог напада окружни командант Станковић је наредио сеоским станицама да се повуку у среско средиште Свилајнац.⁵³³

У извештају немачком Команданту Југоистока од 1. марта генерал Паул Бадер наводи да „Српска државна стража у случају какве озбиљније потребе, није, као ни раније, никакав појачавајући чинилац наше борбене моћи. У периоду за који се извештава [21–28. фебруар, Н. С.], дезертирало је 116 људи, а од тога су се три човека вратила без оружја. Упркос томе Српска државна стража је корисно послужила у борби против разбојника и комунистичких банди...“ У истом извештају стоји да је СДС у Пожаревачком округу, због акције „ДМ“, прикупљена у две чете, те да због разоружавања и дезертирања „престаје

⁵³⁰ *Зборник НОР-а*, XII–3, стр. 74.

⁵³¹ ИАН, КОЗАРА, ф. 20, Наредба пов. бр. 29 Команданта СДС од 15. априла 1943.

⁵³² Станковић Ј. Мирко (1900–?). Завршио Нижу школу војне академије у 48. класи. За потпоручника промовисан 6. октобра 1922. Напредовање му било редовно и до Априлског рата постао је мајор (6. септембра 1940). Последња мирнодопска дужност му је била место шефа 1. одсека Осјечког војног округа. У Априлском рату је био командант 4. батаљона 41. пешадијског пука. За време окупације најпре служио у крагујевачкој жандармеријској чети, а стварањем СДС постаје окружни командант у Крагујевцу. На овој дужности је био до краја октобра 1942. након чега је постављен за окружног команданта СДС у Јагодини. Враћа се на место команданта СДС у Крагујевцу марта 1943. Последња дужност му је била командант обласне команде у Нишу (од средине фебруара 1944). Јула 1943. од Недића је добио унапређење у чин потпуковника. – ВА, НДА, 143–4–36, Картон личних и службених односа.

⁵³³ ВА, НДА, 24А–5–38, Окружно начелство Округа моравског Шефу СДБ 3. фебруара 1943.

свака полицијска заштита месне српске управе“.⁵³⁴ Прикупљање одреда СДС у веће јединице и груписање у среским средиштима спроведено је у првој половини марта и на простору Моравског, Крушевачког, Краљевачког и Крагујевачког округа. Ова мера је смањила број дезертирања и разоружавања, али је ишла на уштрб заштите локалних органа власти, који су остали потпуно препуштени „илегалним одредима“. Да би се обесхрабрили потенцијални дезертери у СДС, наређено је да се убудуће шаљу у посебан логор (Anhaltelager). Борбена вредност СДС је и даље оцењивана двојачко: „под немачким командовањем и против комуниста могу се употребити, а ако су препуштени сами себи и у борби против ДМ непоуздани су“.⁵³⁵

Међутим, и поред ових груписања настављени су напади на припаднике Српске државне страже. У партизанском нападу на касарну среског одреда СДС у Гроцкој дошло је до општег хаоса у коме су два подофицира изгубила живот, али грешком, од „пријатељске ватре“, док је командир одреда, капетан Милан Главичић „напустио касарну и људство свога одреда и удаљио се у непознатом правцу“.⁵³⁶ Поднаредник СДС је погинуо 20. марта код села Витково, у Ресавском срезу, а истог дана, у околини Параћина, један млади официр СДС је заклан, заједно са оцем. Недалеко од Голупца, 24. марта је разоружано 11 стражара. У возу на релацији Краљево-Пријевор, 8. априла, четничка црна тројка из Љубићке бригаде је убила мајора Мирка Чубрила,⁵³⁷ команданта СДС Краљевачког округа.⁵³⁸

⁵³⁴ *Зборник НОР-а*, XII–3, стр. 133–134.

⁵³⁵ Исто, стр. 185.

⁵³⁶ Овај напад је послужио као пример кукавичлука који је свим јединицама прослеђен у испод цитираној наредби. Иако је у станици било 40 стражара у општем хаосу и бежању у мраку су један поднаредник и један стражар страдали од стране „својих“. Међутим, у наредби се види и очајно стање снабдевености муницијом – 15 сталних стражара је имало 30 метака, а 25 привремених 15–20 метака. Партизани су напали аутоматским оружјем. – ИАН, КОЗАРА, ф. 20, Наредба пов. бр. 27 Команданта СДС од 8. априла 1943.

⁵³⁷ Мирко Ј. Чубрило (1896–1943). Први официрски чин добио 1917. године. Био је на разним дужностима, а 1942. Недић га је унапредио у чин мајора. Био је на положајима помоћника командантима СДС округа Крагујевачког, Косовско Митровачког и Нишког, а прву самосталну команду добија над СДС Краљевачког округа. Његова сахрана у Београду 10. априла је пропраћена у *Гласнику Српске државне страже*. На сахрани су, поред команданта СДС Боривоја Јонића, учествовали и Танасије Динић, тада министар унутрашњих послова, немачки командант Полиције поретка Андреас Мај и многи високи официри СДС. – В. М. Ц., „Мирко Ј. Чубрило, мајор“, *Гласник СДС*, 6/1943, стр. 436–440.

⁵³⁸ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 250–251.

Генерално, што се тиче стања безбедности према прегледу догађаја Министарства унутрашњих послова, ситуација у априлу је и даље била најгора у Лесковачком и Пожаревачком округу у којима је оцењена као „веома забрињавајућа“, односно „доста забрињавајућа“. У извештају за Лесковачки округ се наводи да је „комунистичко-партизанска акција“ нарочито развијена у Јабланичком и Јастремачком срезу. Од тежих дела наводи се да је „извршен напад на рудник Јанкова Клисура, напади на станице СДС и више убистава општинских часника и функционера“.⁵³⁹ Почетком априла у Срезу моравском (Жабари) један стражар СДС, који је био на служби у Београду, али је био кући на боловању, убијен је од партизана. Сукоб са једном партизанском групом, имало је и потерно одељење пожаревачке команде СДС на челу са капетаном Соларићем, 17. априла у селу Смољинац.⁵⁴⁰

Почетком априла 1943. Недић је шефу СДБ Драгом Јовановићу упутио допис који је назвао „запажања о стању антисрпских акција у Србији – на терену – и упутства за поступак српских оружаних делова“. Између осталог, у овом интерном документу Недић прецизно анализира стање у Српској државној стражи, које, по нашем мишљењу, прилично верно одсликава право стање ове формације: „Без обзира на стварне тешкоће у којима се налази С. Д. стража, њени делови, у погледу: бројног стања, наоружања, исхране, смештаја, нарочито и извесних моралних околности које произилазе из денунцијација или стварних појединачних издајничких аката, један негативан моменат се јасно истиче: нема иницијативе код самосталних делова, па услед тога и недостатак борбености“. Као главни разлог оваквог стања људства Недић наводи особине наслеђене и пренете из периода пре 1941. године: „Духовна зачмалост, неродољубље, неопредељеност, жеља за удобношћу и ухлебљењем да се само проживи ово време до нечег новог“. Да би се остварио предвиђени циљ, односно угушио неред, очувао ред и омогућио „конструктиван живот садање Србије“ он предлаже конкретне мере: „Овај се проблем – и код људства и код командног елемента, може и мора решити само избором и постављењем способних и оданих људи на водећа места, без обзира на чиновне и мирнодопске узусе у ранијој војсци... Затим долази примена примерних

⁵³⁹ Зборник НОР-а, I-21, стр. 430–440.

⁵⁴⁰ ВА, НДА, 22-7-16, Окружно начелство Округа пожаревачког Шефу СДБ 15. априла 1943.

најстрожијих санкција за све оне који се покажу: неактивни, несолидни, неопредељени и материјалисте, и да примена казни има да дође од наше управе, а никако да се чека да окупатор на то буде приморан... Један од најважнијих момената овде је развијање и одржавање присног, братског односа у животу и раду између делова С. Д. страже и делова С. Д. корпуса. Неповерење које су непријатељи српства убацили између ова два дела јединствене српске одбране мора се елиминисати заједничким животом, радом и потпомагањем...“⁵⁴¹

Инфилтрираност равногорских снага у СДС су хапшењима покушавали да предупреду Немци. Крајем априла је изведена широка акција против равногорских снага у Јадарском срезу, односно околине Лознице. Похватао је много присталица, један део је отеран на Бањицу, док је један део стрељан. Међу стрељанима је био и срески начелник, као и командир станице СДС у селу Церница, потпоручник Душан Гузина.⁵⁴²

Ради поправљања стања безбедности у најугроженијем округу – Лесковачком, 11. маја је немачка окружна полицијска команда, а на основу налога Аугуста Мајснера, издала наређење о промени формацијског стања целокупне СДС на територији округа. Тим наређењем су укинуте среске резерве и успостављен систем са мањим бројем јачих станица (од 20 до 50 људи). Тако су у Лесковачком срезу успостављене четири станице са укупно 130 људи, Власотиначком три са 100, Јабланичком четири са 150, Добричком четири са 115, Прокупачком три са 100, Косаничком пет са 135 и Јастребачком три станице са 107 људи. Дакле, у укупно 26 станица било је распоређено 837 припадника СДС, што значи да је у просеку јачина станице била око 32 стражара. Ово је знатна разлика, с обзиром да је пре тога било станица и са 6–7 стражара. Наређено је да задатак ових станица буде чисто полицијски. У случају потребе ради појачања и потера коришћена је окружна резерва, која није смела да се употребљава за административну службу. Наређено је и да командири станица буду официри, или старији и искуснији подофицири. Очигледно је да је допис Драгог Јовановића са

⁵⁴¹ ВА, НДА, 1–2/3–3, Председништво Министарског савета Шефу СДБ 11. априла 1943.

⁵⁴² Душан Трбојевић, *Церско-мајевичка група корпуса – под командом пуковника Драгослава С. Рачића 1941–1945*, Чикаго 1998, стр. 73.

почетка децембра 1942. године, у коме је молио Мајснера за спровођење управо наведених мера, имао одређеног успеха.⁵⁴³

У мају бележимо и једну прилично комичну ситуацију, која верно одсликава у којој мери је Српска државна стража била борбено (не)способна у сукобима са равногорским одредима. Након што су 20. маја поставили заседу равногорцима из Горске краљеве гарде Николе Калабића, стражари су успели да „заробе“ само пет коња Калабићеве јединице, али ни једног од његових војника. Дан касније стражари су добили писмо од наредника Алексе Црњака, једног од Калабићевих старешина, да им се коњи врате или ће бити стављени под слово „3“.⁵⁴⁴ Разоружавање стражара у мају вршили су и равногорски одреди мајора Велимира Пилетића у Зајечарском округу „како би се домогли оружја“, као и „илегални одреди“ мајора Миодрага Палошевића, капетана Звонимира Вучковића и капетана Марка Музикравића у Крагујевачком округу, који су нападали магацине СДС „ради снабдевања спремом и другим стварима“.⁵⁴⁵ Са снажном партизанском групом сукоб на Копаонику су имали стражари из среских одреда у Александровцу и Брусу. У првом сукобу једно одељење стражара је разбијено и том приликом је рањен поднаредник Војимир Николић, међутим, после пристизања појачања из Бруса „комунисти су одступили“. У извештају окружног начелника из Крушевца се наводи да су „комунисти били јаки 230 људи“ и састављени „из три одреда: расинског, јастребачког и пасјачког“.⁵⁴⁶

У извештају за јун се наводи да је „комунистичка акција“ задржала исти интензитет као у претходном месецу. Од већих сукоба са одредима СДС, наводе се партизански напади на железничку станицу у селу Умчарима 19/20. јун и том приликом су два стражара одведена, као и напад на станицу у селу Влашка близу Младеновца, 24. јуна, када су два стражара рањена.⁵⁴⁷

⁵⁴³ ВА, НДА, 26–10–21, Команда СДС Округа Лесковачког 3. јуна 1943.

⁵⁴⁴ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 252.

⁵⁴⁵ ВА, НДА, 23–1–48, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима за мај 1943.

⁵⁴⁶ У истом извештају се наводи да су у току маја месеца партизански одреди напали станице пољске страже у „селу Игошу среза копаоничког“ и „селу Г. Степошу среза расинског“. – ВА, НДА, 23–2–23, Окружно начелство Округа крушевачког Шефу СДБ 4. јуна 1943.

⁵⁴⁷ ВА, НДА, 23–3–47, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима за јун 1943. године; ВА, НДА, 23–3–53, Окружно начелство Округа београдског Шефу СДБ 4. јуна 1943.

У акцији Расинског партизанског одреда, 27. јуна, преваром је заробљено комплетно људство станице пољске страже у селу Горњи Степош у Крушевачком округу. Партизани су били преобучени у немачке униформе, а неколико њих је говорило немачки. Како се наводи у извештају „када су свукли и разоружали све недићевце, онда су их саслушали и пошто су сви били бивши четници, а и данас сарађују са дражиновцима, то су их свих 15 стрељали. Један је пуким случајем остао само рањен“. У овом извештају се наводи и да је акцију поздравио „цео народ из исте околине са задовољством“.⁵⁴⁸ Ова акција је била освета за учешће стражара у хапшењу људи у Крушевцу и околини 20–28. јуна које су Немци стрељали 29. јуна у Крушевцу. Управо су стражари из Горњег Степоша активно учествовали у хапшењу становника Горњег Степоша и два суседна села.⁵⁴⁹ Према извештају помоћника окружног команданта СДС мајора Радмила Драгића, од 1. јула, употребу јединица СДС у хапшењу директно је наредила немачка окружна полицијска команда, што је, по његовом мишљењу, „била велика грешка, јер услед тога народ је почео са неповерењем да гледа на стражу“.⁵⁵⁰

⁵⁴⁸ *Зборник НОР-а*, I–20, Београд 1965, стр. 383.

⁵⁴⁹ Милан Радановић, *Казна и злочин. Снаге колаборације у Србији. Одговорност за ратне злочине (1941–1944) и војни губици снага колаборације у Србији (1944–1945)*, Београд 2015, стр. 302–304.

⁵⁵⁰ ВА, НДА, 26–9–11, мајор Радмило Ђ. Драгић генералу Боривоју Јонићу 1. јула 1943.

6. СТАЊЕ У СДС И ОРУЖАНЕ АКТИВНОСТИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1943. ГОДИНЕ

Попут прве половине године, и у месецу јулу је стање безбедности било најугроженије у окрузима у којима је партизанска активност била најизраженија. То је пре свега Лесковачки округ, за који је оцењено да је „комунистичка акција врло јака на територији целог округа“. Потом такође и Крушевачки, у коме је најугроженији био Трстенички срез. Стање безбедности је оцењено као „забрињавајуће“ и у Зајечарском и Београдском округу.⁵⁵¹ У Крушевачком округу је, од 19. до 23. јула, изведена заједничка акција са добровољцима у циљу „чишћења терена од бандита“. У овој акцији је учествовало шест одељења СДС и пет одељења СДК, јачине 373 војника. У сукобу 20. јула у подјастребачком селу Слатина, Расински партизански одред је напао једно од одељења СДС, али су стражари успели да се одбране, а у помоћ су им пристигли и добровољци. Акција чишћења је завршена без већих успеха.⁵⁵² Ипак, сукоб са највећим бројем жртава десио се 28. јула код села Богдање, близу Трстеника. Равногорци из Расинског корпуса су у заседи сачекали добровољце из 3. батаљона. Убијено је 14 добровољаца, укључујући и команданта 3. батаљона и крушевачког окружног начелника капетана Душана Марковића. У заседи су страдала и два капетана Српске државне страже – Чедомир Ћирић, заменик окружног команданта СДС у Крушевцу и Душан Лукић, који је био на служби у Инспекторату Команде СДС.⁵⁵³ Крајем јула Нишка обласна команда је ослабљена пошто је, због сарадње са ЈВУО, Гестапо похапсио готово читав штаб на челу са обласним командантом, пуковником Филипом Димитријевићем.⁵⁵⁴

У августу се знатно погоршало стање у Београдском округу, а у Лесковачком је достигло критичну тачку. Стандардно, стање по питању

⁵⁵¹ ВА, НДА, 23–6–22, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима за јул 1943.

⁵⁵² ВА, НДА, 23–6–44, Окружно начелство Округа крушевачког Шефу СДБ 5. августа 1943.

⁵⁵³ ВА, НДА, 146–1–1, Наредба пов. бр. 57 Команданта СДС од 2. августа 1943; ВА, НДА, 23–2–36, Окружно начелство Округа крушевачког Шефу СДБ 31. јула 1943.

⁵⁵⁴ Ово хапшење је извршено 24. јула, а највећу улогу у откривању Димитријевића као равногорског сарадника имао је потпуковник Ђорђе Ћосић, шеф обавештајне службе СДС. У октобру су сви ухапшени официри, укупно њих девет, разрешени службе у СДС. – *Немачка обавештајна служба*, књ. IV, стр. 655; ВА, НДА, 146–3–10, Наредба пов. бр. 79 Команданта СДС од 18. октобра 1943.

безбедности је било лоше и у Крушевачком и Зајечарском округу.⁵⁵⁵ Близу Смедерева су, у заседи Космајског партизанског одреда, 19. августа погинула два добровољца и два градска стражара. Одред пољске страже из села Бељина (Срез космајски) је 22. августа разбијен у борби са партизанима. У борби су погинули један наредник и један стражар, а десет стражара је заробљено. Од ових десет партизани су стрељали још четворицу, а остале пустили. Нападнуто је и једно одељење Немаца и СДС које је обезбеђивало вршидбу жита у селу Велика Крсна код Младеновца. Том приликом је погинуо један наредник СДС, а један стражар и три Немца су рањени.⁵⁵⁶ У селу Каменица у Пожешком срезу, 13/14. август, убијено је 16 стражара из Ужичке чете, на челу са поручником Ратком Павловићем. Стражари су послати из Ужица да обезбеђују жетву и заробљени су без борбе. Убиство је, без одобрења, са својим одредом извршио локални равногорски командант Радомир Шишовић Ђоро, који је касније и кажњен смрћу за овај чин од стране надређене равногорске команде.⁵⁵⁷

У месечном извештају Шефу Српске државне безбедности Драгом Јовановићу за август, окружни начелник у Лесковцу наводи да је „ситуација у округу, јачом активношћу комуниста, погоршана у односу на ранији месец... комунисти господаре на терену, нарочито прибрежним крајевима... Велики број општина уопште не функционишу...“ Учестали су и напади на припаднике СДС, којих је било шест само у месецу августу. Укупно наводи чак 111 забележених „упада комуниста, попраћених убиствима и одвођењима“, а срезови у којима су били најактивнији су лесковачки, јабланички и прокупачки. Наводи се да је, у једном од напада, одведен и срески начелник из Блаца, за кога се претпоставља да је убијен.⁵⁵⁸

У септембру у Лесковачком округу ситуација додатно кулминира па се констатује: „Повлачењем станице СДПС и бугарских команди може се рећи да је

⁵⁵⁵ ВА, НДА, 23–8–7, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима за август 1943. За Шабачки и Ужички округ се наводи да је у њима повећана активност „илегалних одреда“ на разоружавању припадника СДС.

⁵⁵⁶ ВА, НДА, 23–8–18, Окружно начелство Округа београдског Шефу СДБ 2. септембра 1943.

⁵⁵⁷ Милан Б. Филиповић, „Страдање припадника Ужичке чете Српске државне страже у Каменици у августу 1943. године“, *Ратна 1943. година. Репресалије окупатора и оружани сукоби у ужичком, чачанском и подсувоборском крају*, уредник Миливоје Трнавац, Горњи Милановац 2017, стр. 291–314.

⁵⁵⁸ ВА, НДА, 23–8–49, Окружно начелство Округа лесковачког Шефу СДБ 4. септембра 1943.

у две трећине округа престало функционисање државних и општинских власти, и да су на овој територији апсолутни господари комунисти“. Комунистичка акција остала је јака у Зајечарском и Крушевачком округу.⁵⁵⁹ Највећи сукоб са партизанима се десио у селу Црквице, недалеко од Бојника, 1. септембра. Одред немачких војника и стражара који је пошао из Бојника до села Коњувце да прикупи жито за реквизицију, нападнут је из заседе од стране 1. јужноморавског партизанског одреда. У осмочасовној борби која је почела изјутра, а завршила се око 15 часова, погинуло је седам немачких војника и три стражара. У опису ове борбе констатује се да је већина партизана имала униформе СДС што је произвело доста забуне. И са погинулих стражара партизани су поскидали униформе.⁵⁶⁰ Као последица ове акције Фелдкомандантура 809 у Нишу је наредила стрељање 450 талаца, а једно село које је помагало партизанима је спаљено.⁵⁶¹

У 1943. години бекства стражара и њихов одлазак у шуму, у највећем броју случајева у равногорске одреде, постаје један од највећих проблема Српске државне страже. У јулу је забележено 205 одбеглих подофицира и стражара и 4 официра,⁵⁶² а у августу 159 подофицира/стражара и један официр.⁵⁶³ Будући да је Аугуст Мајснер средином априла 1943. наредио да се уместо одбеглих стражара не примају нови, већ да се смањи формацијско стање јединица одбеглих,⁵⁶⁴ а пошто никакве претње, а ни позиви и предавања нису помогли, Команда Српске државне страже покреће низ мера које би стражаре демотивисале од бекства побољшањем личног и материјалног положаја. С обзиром да је

⁵⁵⁹ ВА, НДА, 24–1–58, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима за септембар 1943.

⁵⁶⁰ ВА, НДА, 24–1–32, Окружно начелство Округа лесковачког Шефу СДБ 16. септембра 1943. Ово изгледа да није био изолован случај већ стратегија оба покрета отпора. У јулу 1943. Команда СДС је у својој наредби констатовала да је „у последње време запажено да комунисти и припадници организације ДМ користе униформе СДС ради лакшег извођења својих акција. До униформе су дошли на илегалан начин разоружавајући бројно слабије делове Страже и скидањем униформе са погинулог људства. Овим се ствара непожељно стање за службу СДС, јер се тешко могу да разликују бандити од легалних припадника Страже. Колико је то штетно по интересе службе може сваки старешина да схвати. А толико исто је штетно и по углед Страже, јер се код народа намеће утисак да Стража изводи и недозвољене акције. Потребно је да се предузму енергичне мере у циљу сузбијања ове штетне појаве. У томе смислу старешине ће нарочито настојати да се уђе у траг таквим групама, да се њихов рад онемогући, и да се илегално присвојена униформа врати у посед Страже. За овај рад треба користити сва расположива средства...“ – ВА, НДА, 145–5–11, Наредба пов. бр. 53 Команданта СДС од 19. јула 1943.

⁵⁶¹ Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *Окупација у лесковачком крају 1941–1944*, стр. 143–144.

⁵⁶² ВА, НДА, 145–5–1, Потерница пов. бр. 30 од 29. јула 1943.

⁵⁶³ ВА, НДА, 146–2–1, Потерница пов. бр. 36 од 26. августа 1943.

⁵⁶⁴ ВА, НДА, 145–2–34, Наредба пов. бр. 31 Команданта СДС од 22. априла 1943.

колаборационистичка управа имала веома ограничену моћ и средства којима је располагала, покушало се награђивањем кроз унапређења одређеног броја припадника утицати на целокупну формацију. Почетком августа је донета наредба да се за 67 стражара приправника скрати приправничка служба и да се унапреде у чин каплара.⁵⁶⁵ У септембру је донесена наредба да се један број подофицира унапреди у офицере, и то наредници водници у потпоручнике, а наредници у потпоручнике приправнике и то из редова оних „који су се нарочито истакли и стекли заслуге у борби против народних непријатеља“. Створене су комисије са циљем да се из сваке окружне команде и из два батаљона изабере по један подофицир за унапређење.⁵⁶⁶ Овај процес је завршен унапређењем 23 подофицира у потпоручнике, крајем септембра. Пошто је било 14 окружних команди и 2 батаљона, очигледно је да је унапређен нешто већи број подофицира него што је било предвиђено.⁵⁶⁷ Након првог течаја у априлу, у првој половини новембра је организован други течај за више офицере. У простору бивше Војне академије, а тада Сталне школе СДС, од 1. до 14. новембра, 17 капетана СДС је прошло „програм за чин мајора“.⁵⁶⁸ Успешно завршивши курс, унапређени су у мајоре месец дана касније, средином децембра.⁵⁶⁹

Капитулација Италије је била сигнал за појачану активност равногорског покрета. Сматрајући да је дошао тренутак за активно деловање, поједини равногорски команданти наређују разоружање „свих легалних српских одреда“, мислећи притом првенствено на припаднике Српске државне страже, који су позвани у шуму. Такви позиви доводе до великог броја разоружавања стражара, али и знатног броја бекстава, и поред апела Команде СДС.⁵⁷⁰ Према прегледу

⁵⁶⁵ ВА, НДА, 146–1–4, Наредба пов. бр. 66 Команданта СДС од 5. августа 1943. Са овом иницијативом се почело средином маја 1943. када је послата наредба окружним командама да предложе стражаре приправнике који својим владањем, радом и вршењем службе заслужују да им се рок скрати“ (ВА, НДА, 145–3–7, Наредба бр. 41 Команданта СДС од 12. маја 1943).

⁵⁶⁶ ВА, НДА, 146–2–4, Наредба пов. бр. 66 Команданта СДС од 6. септембра 1943.

⁵⁶⁷ ВА, НДА, 146–2–22, Наредба бр. 85 Команданта СДС од 30. септембра 1943.

⁵⁶⁸ ВА, НДА, 146–3–18, Наредба пов. бр. 83 Команданта СДС од 1. новембра 1943.

⁵⁶⁹ ВА, НДА, 146–4–15, Наредба бр. 110 Команданта СДС од 27. децембра 1943.

⁵⁷⁰ ВА, НДА, Наредба бр. 78 Команданта СДС од 9. септембра 1943. У том апелу се констатује да „Већ дуже времена непријатељи српског народа злонамерно протурају и шире лажне вести о разоружању Српске државне страже и њеном укидању. Ова непријатељска пропаганда има за циљ, да изазове немире, неспокојство и несигурност у редовима слабо обавештених припадника Српске државне страже... Сви стражари и старешине СДС будно ће пратити и хватати све оне, који протурају лажне и узбуђујуће злонамерне гласове противу постојања и

ситуације по окрузима Министарства унутрашњих послова из септембра ситуација по питању активности „илегалних одреда“ се доста погоршала, поготово у окрузима у којима је безбедност раније била оцењена као задовољавајућа – Ужичком и Шабачком округу.⁵⁷¹ Ситуација је била слична и у Ваљевском округу у коме су „илегални одреди“ напали и разоружали станицу СДПС у Ваљевској Каменици, а у целом округу су забележени случајеви организованог дезертирања припадника СДС.⁵⁷² У потерницама за одбеглим припадницима које је издавала Команда СДС, у месецу септембру се нашло чак 278 стражара и подофицира и 6 официра.⁵⁷³

У октобру Ваљевски округ постаје попрште још већих сукоба и најагресивнијег понашања ЈВУО према СДС. Колону стражара која је кренула из Ваљева 4. октобра напали су равногорци из Ваљевског корпуса. После краће борбе у којој је страдао један, а рањена два стражара, равногорцима се предао рески командант страже капетан Милутин Стаменић са 32 стражара. Дан касније Стаменић је ипак успео да се извуче и врати у Ваљево са десетак стражара, али се већина придружила ЈВУО. Сукоби се и даље ређају, 8. октобра је код Диваца заробљено двадесетак стражара, а 11. октобра су нападнути стражари код села Цветановац, северно од Љига. Због овакве ситуације донета је одлука да се напусте сва реска средишта у Ваљевском округу, осим Обреновца, и да се стража повуче у Ваљево. Прва је повучена стража из Ваљевске Каменице, 14. септембра, и више није ни враћана, па је Подгорски срез био потпуно под контролом ЈВУО. Стража из Тамнавског среза, са средиштем у Убу, боравила је у Ваљеву од 17. септембра до 23. октобра, а из Колубарског среза, са средиштем у Мионици, од 18. септембра до 23. новембра 1943. године.⁵⁷⁴

напретка СДС, хапсити их и спроводити мени у Београд, да би искусили заслужену казну која сналази свакога који ради противу Српског народа...

⁵⁷¹ ВА, НДА, 24–1–58, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима за септембар 1943.

⁵⁷² Бојан Димитријевић, *Ваљевски равногорци. Југословенска војска у отаџбини у ваљевском крају 1941–1945*, Ваљево 1998, стр. 103–104.

⁵⁷³ ВА, НДА, 146–2–2, Потерница пов. бр. 44 од 4. октобра 1943. Милан Борковић, цитирајући немачке изворе, наводи да је само у првих 15 дана септембра дезертирало 778 припадника СДС и 640 припадника СГС, што нам се ипак чини претераним – М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. I, стр. 194–195.

⁵⁷⁴ Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци*, стр. 106–107; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 334–335.

Масовног разоружавања и бекстава било је и у Нишком округу. У извештају Обласне команде СДС у Нишу наводи се да су разоружавања и одвођења стражара од стране „припадника организације Д. М.“ почела већ 9. септембра када је 28 стражара из станице Врбовац у Срезу бањском разоружано и потом приступило ЈВУО. Слично се десило два дана касније, 11. септембра, када се један одред од 29 стражара из Нишке окружне чете СДС са потпоручником Благојем Јанковићем као командиром, прикључио „групи Д. М.“.⁵⁷⁵ Због овакве ситуације у Нишу је 26. септембра одржана конференција обласне, окружне и среских команди СДС у Нишком округу, на којој су присуствовали и представници немачке обласне полицијске команде и шеф Специјалне полиције у Нишу Мирко Живановић. У говорима Мирка Живановића и немачког капетана Бека као једнако штетни нападнути су „Дражино-Енглеско-јеврејски пут“ и „партизанско-бољшевички пут“.⁵⁷⁶

Партизанска активност је и у октобру била најизраженија у Лесковачком округу. Окружни начелник наводи да су „комунисти, захваљујући околности да су са терена повучене све станице пољске страже, а из Блага и срески одред, успели да потпуно завладају тереном у свима срезовима, сем среза власотиначког и једног дела среза лесковачког и јабланичког...“⁵⁷⁷ Пошто није било станица у гоњење партизана су ишли само јачи одреди СДС. У таквим сукобима, почетком октобра, лесковачки стражари су имали успеха одбивши партизана из села Тогачевци, јужно од Лесковца. Сличан сукоб се десио у Срезу власотиначком, где је један снажнији одред стражара и граничара јачине 130 људи напао партизана у селу Орашју, одакле их је протерао.⁵⁷⁸ Да је Лесковачки округ постао центар партизанске активности у целој Србији сведочи и чињеница да је на његовој територији, у селу Ображда подно Радан планине, 12. октобра формирана Прва

⁵⁷⁵ АС, фонд БИА, IV/21 Заплењена документација у вези СДС, Команда Нишке области СДС Команданту СДС 12. септембра 1943.

⁵⁷⁶ Немачки полицијски капетан је навео да је, по повратку са одсуства из Немачке, био запрепашћен стањем у СДС на територији обласне команде и обимом бекстава и одметања у шуму. Интересантно је да је Мирко Живановић у свом говору примењивао историјске аналогije са српским средњим веком, упоређујући Недићеву ситуацију са ситуацијом Марка Краљевића и Царице Милице. – АС, фонд БИА, IV/21, Команда Нишке области СДС Команданту СДС 27. септембра 1943.

⁵⁷⁷ ВА, НДА, 24–4–27, Окружно начелство Округа лесковачког Шефу СДБ 3. новембра 1943.

⁵⁷⁸ Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *Окупација у лесковачком крају 1941–1944*, стр. 144–145.

јужноморавска бригада, јачине око 650 бораца.⁵⁷⁹ Крајем октобра на простору Јабланичког среза Немци и СДС су организовали десетодневну акцију „чишћења терена“, али без већег успеха.⁵⁸⁰

Почетком новембра долази до велике реорганизације у колаборационистичкој управи око надлежности над снагама безбедности. Ова реорганизација је била последица Недићеве посете Хитлеру 18. септембра, али и активности Хермана Нојбахера,⁵⁸¹ новопостављеног специјалног изасланика Министарства спољних послова Трећег рајха за Југоисточну Европу. Укинута је Српска државна безбедност, а Недић је извршио реконструкцију владе и преузео Министарство унутрашњих послова.⁵⁸²

Преузимање Министарства унутрашњих послова није било само козметичке природе, Недићу су тада у директну надлежност враћене Српска државна стража, Српска гранична стража и Српски добровољачки корпус. Иако су се овоме противиле одређене окупаторске, али и колаборационистичке структуре, ова одлука је била донета у Главном стану Рајха, а Недићу ју је саопштио генерал Ханс Фелбер,⁵⁸³ 2. новембра. Све јединице су и даље остале под надзорном контролом Аугуста Мајснера.⁵⁸⁴

⁵⁷⁹ *Србија у рату и револуцији 1941–1945*, стр. 272–275; Радошин Рајовић, *Прва јужноморавска НО бригада*, Београд 1991, стр. 115–125.

⁵⁸⁰ ВА, НДА, 24–4–27, Окружно начелство Округа лесковачког Шефу СДБ 3. новембра 1943.

⁵⁸¹ Херман Нојбахер (1893–1960). Учествовао је у Првом светском рату као аустроугарски официр. Укључује се у рад нацистичке странке у Аустрији и након „аншлуса“ постаје градоначелник Беча. У Другом светском рату је био један од најпоузданијих немачких „летећих дипломата“ на Балкану. Радио је у Букурешту и Атини, а октобра 1943. је именован за специјалног опуномоћеника Министарства иностраних послова Трећег рајха за Југоисточну Европу, са седиштем у Београду. Залагао се за бољи положај српског народа и иницирао укидање обавезних квота за одмазде. Након рата од нових југословенских власти осуђен на 20 година робије, али је пуштен 1952. године из затвора. Након тога је радио као грађевински предузетник у Салцбургу, а од 1954. до 1956. је био у служби етиопског цара Хаиле Селасија као саветник. – Херман Нојбахер, *Специјални задатак Балкан*, Београд 2008, стр. 7–9.

⁵⁸² „Уредба о укидању Уредбе о образовању целокупне службе Српске државне безбедности“, *Службене новине*, 6. новембар 1943, стр. 1.

⁵⁸³ Ханс Густав Фелбер (1889–1962). Започиње војну каријеру у војсци царске Немачке 1908. године. Генералски чин добија 1937. У Другом светском рату је био на високим војним дужностима на Западном, па Источном фронту. Именован је за Војноуправног команданта Југоистока почетком августа 1943, истовремено вршећи и дужност Војноуправног команданта Србије. У октобру 1944. стао је на функцију команданта армијске групе у оквиру борби за Србију. Касније био на челу немачке 7. армије. По завршетку рата заробиле су га америчке трупе. Пуштен је из заробљеништва 1948. године. Није му суђено за злочине. – *Колаборационисти пред судом Озне*, стр. 134.

⁵⁸⁴ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 328–329; М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. I, стр. 194–195.

Преузимање дужности пропраћено је и у колаборационистичкој штампи. У *Српском народу* је пренесена Недићева изјава: „Решен да по сваку цену одржим ред и мир у земљи, и тиме уштедим српском народу нове недаће, а Србији обезбедим достојно место у слободној заједници европских народа, од данас преузео сам у своје руке команду над свима српским оружаним одредима. Српска гарда, Српска државна стража, Српски добровољачки корпус и Српска гранична стража имаће од сада под мојом командом да наставе будно чување безбедности у земљи и тиме испуне своју свету дужност према Отаџбини, увек свесни да у испуњењу тога задатка лежи спас српског народа... Стављајући се на чело свију обједињених српских оружаних одреда ја ћу бити у стању да још одлучније водим српски народ на путу спасења. На тај начин приближићемо се корак ближе остварењу наше обнове и коначном решењу српског питања...⁵⁸⁵ Ова промена је саопштена свим командама СДС и кроз наредбу команданта, генерала Јонића: „...Србија улази у нову етапу борбе за народни препород. У циљу што ефикасније борбе и што бољег сасређивања свих управно-полицијских егзекутивних и борбених органа на једном истом послу, Господин Претседник министарског савета армиски ђенерал г. Милан Ђ. Недић преузео је под 5. XI 1943. и Министарство унутрашњих послова...“⁵⁸⁶

Преузевши нову дужност Недић се најпре добро информисао о стању безбедности у земљи, али и стању у стражи. У наредби Команде СДС са краја новембра, која је била намењена свим јединицама он констатује да је „безбедност врло рђава, да су особито учестала убиства виђенијих грађана, одвођења, палења и др. – и то како од стране комунистичких банди тако и од стране банди Д. М.“ Сматрао је да је такво стање последица и лошег стања у СДС: „Из извештаја се исто тако види, да СДС није била на висини свога задатка ни тамо где је могла бити. Изгледа да је код официра наступила нека резервисаност и апатија, као да нешто очекују, које не долази и сигурно неће доћи. Исто тако, из извештаја се види, да СДС нема своје јединице у Гучи, Бајиној Башти, Чајетини, Ариљу и Косјерићу. Међутим, према Дрини окупљене банде убацују партизане ради везе са овима на нашој територији и то траје веће недељама. Најзад, тенденција додире са

⁵⁸⁵ „У новој етапи обнове Србије генерал Недић преузео је вођство мин. унутрашњих дела и команду над свима српским оружаним одредима“, *Српски народ*, 8. новембар 1943, стр. 3.

⁵⁸⁶ ВА, НДА, 146–3–24, Наредба пов. бр. 86 Команданта СДС за 10. новембар 1943.

бандама Д. М. много је већа код појединих официра него што треба и може да буде штетна обзиром да у тим бандама има и људи који су тешки грешници и којима ни сада није стало до Србије и Српства...“ У даљем тексту он наређује спровођење низа мера чија је суштина попуњавање јединица до пуне формације наместо одбеглих, поготово на простору према Дрини, као и избегавање сваких контаката са „организацијом Д. М.“ наводећи да ће „он лично о развоју ситуације код те организације водити рачуна“. Он такође обећава и да ће настојати „да чувари јавне безбедности буду добро и свима потребама снабдевени и мимо великих тешкоћа у данашње време“. Недић и наглашава да је „Виши Вођа СС немачке полиције надзорна власт и да ради општих интереса од свог људства очекује у сваком погледу узорну лојалност“.⁵⁸⁷

У напред цитираној наредби се први пут помиње и да би, у оквиру мера реорганизације, нова формације страже требало да подразумева и промену њеног имена у стари термин „жандармерија“. Ова идеја је конкретизирана у два наредбама од 27. децембра када се доносе детаљна упутства за „реорганизацију Српске државне страже у Српску жандармерију“. Првом се наређује да се „одмах приступи пословима за реорганизацију досадашњег Штаба Српске државне страже у Команду Српске жандармерије“ и да је требало да ти послови буду завршени до 31. децембра, дакле за четири дана. Оно што је интересантно јесте да, иако је наређено да се изврши ова промена и нова реорганизација заживи од 1. јануара 1944, у истој наредби стоји да ће „назив Штаб Српске државне страже“ остати „до даљег наређења“. Како је изгледала реорганизована Команда СДС (Жандармерије) наведено је у претходном поглављу.⁵⁸⁸

Другом наредбом су прописане дужности свих чланова штаба, начелника сваког одељења, Жандармеријског и Дисциплинског суда, тужилаштва, обласних, окружних и среских жандармеријских команданата.⁵⁸⁹

У наредби која је донета три дана касније, 30. децембра, извршен је распоред официра на дужности по новој формацији. Међутим, у тој наредби се више нигде не помиње „Српска жандармерија“, већ искључиво само Српска

⁵⁸⁷ ВА, НДА, 146–3–32, Наредба пов. бр. 89 Команданта СДС од 25. новембра 1943.

⁵⁸⁸ ВА, НДА, 146–4–12, Наредба пов. бр. 96 Команданта СДС од 27. децембра 1943.

⁵⁸⁹ ВА, НДА, 146–4–14, Наредба пов. бр. 98 Команданта СДС од 27. децембра 1943.

државна стража. Претпостављамо да ова промена назива није дозвољена од стране надзорног органа, односно Аугуста Мајснера, али ипак потврду овој претпоставци нисмо нашли у изворима.⁵⁹⁰

У низу мера које су тада донете покушало се поправити стање утицањем на морал и позивањем на „вишу силу“. У Недићевој наредби, која је пренета припадницима СДС кроз наредбу команде, најстрожије је забрањена „псовка и богохуљење“. Кривцима се претило примењивањем чланова кривичног законика и затвором „до годину дана“. Ова наредба је требало да се саопшти пред стројем свим припадницима СДС и да се понавља сваког месеца.⁵⁹¹

Стање безбедности крајем 1943. године додатно се погоршава. Због акција Прве шумадијске партизанске бригаде, која је 6. новембра напала и среско место Сопот, командири страже у посавском, колубарском и космајском срезу тражили су „хитно појачање у људству, материјалу и муницији“. У извештају се само констатује да се „тражена појачања не могу упутити јер се са истима не располаже“. Ситуација се погоршава у Ужичком округу. У прегледу се наводи „5.000 добро наоружаних комунистичких бандита прешли су границу на територији среза ариљског. После вођене борбе са око 2–3.000 четника Драже Михаиловића потукли су четнике и присилили их на повлачење.“⁵⁹²

У новембру долази до покрета двеју новоформираних партизанских бригада према Санцаку којима је наређено да се прикључе 2. пролетерској и 5. крајишкој дивизији. Прва шумадијска бригада се прикључила Другој пролетерској дивизији у Пријепољу 29. новембра, а Прва јужноморавска бригада 11–12. децембра Петој крајишкој у источној Босни.⁵⁹³ На свом путу су се сукобљавале углавном са равногорским јединицама, којима су често борбени

⁵⁹⁰ ВА, НДА, 146–4–16, Наредба пов. бр. 99 Команданта СДС од 30. децембра 1943.

⁵⁹¹ ВА, НДА, 146–4–15, Наредба бр. 110 Команданта СДС од 27. децембра 1943.

⁵⁹² ВА, НДА, 1–1/1–3, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 4. до 11. новембра 1943.

⁵⁹³ Две наведене дивизије (2. пролетерска и 5. крајишка) су крајем октобра започеле са продором према Србији и у почетку имале успеха против равногорских јединица, дошавши до Златибора и Таре и приближивши се Ужицу. Одбачене су из Санцака у источну Босну тек у опсежној немачкој операцији „Кугелблиц“, у првој половини децембра. – *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, књ. 1, стр. 624–629; *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, књ. 2, Београд 1965, стр. 14–18.

савезници били и припадници Српске државне страже, али и добровољачке и немачке јединице.⁵⁹⁴

Крајем новембра безбедност се поправља на југу, као последица одласка Прве јужноморавске бригаде са тог простора: „карактеристично је за комунистичку акцију да се током ове недеље најмање манифестовала на подручју лесковачког округа“. И равногорске јединице престају са разоружавањима и одвођењима стражара, усмеривши све своје снаге на борбу против супарничког покрета отпора: „У погледу акције ДМ. може се као битно нагласити следеће – лојалан став према окупаторским и српским властима, њиховим органима и њиховим оружаним одредима. Некомпромисна борба противу комуниста свуда где се год сусретне. У неким окрузима и активна непосредна сарадња са немачким и нашим претставницима приликом борби противу комуниста“.⁵⁹⁵

У децембру тежиште партизанске акције се сели на планину Јастребац и на територију Крушевачког округа. На Јастрепцу, у селу Буци, 21. новембра основана је и Друга јужноморавска бригада.⁵⁹⁶ Ова партизанска јединица је 1. децембра извела веома амбициозан напад на среско седиште Александровац. Срески одред СДС, који је био јачине 26 стражара пружио је снажан отпор знатно бројнијим нападачима и успео да се одупре. Партизани су покушали и да их живе запале, али без успеха.⁵⁹⁷ Овај случај, један од ретких успешних одбијања многоструко јачег непријатеља, послужио је као средство за давање примера које је кроз наредбу команданта разаслато свим јединицама СДС, а људство станице у Александровцу јавно похваљено.⁵⁹⁸

⁵⁹⁴ Један такав случај борбене сарадње између равногораца и СДС се десио на простору Трстеничког среза, приликом пробоја Прве јужноморавске бригаде, крајем новембра: „У вези извештаја бр. 332 тач. 3 у борби код села Мале Дренове, Милутовац и Пољне (18 км односно 20 с-з од Крушевца, сек. Крушевац, срез трстенички) где су око 250 комуниста били разбијени од стране потерне групе СДС с једне стране и одреда припадника ДМ са друге стране. На месту борбе остало је 36 комунистичких лешева док је 20 комуниста рањено. У борби су рањена 2 стражара а погинуло 8 четника и 10 је рањено“. – ВА, НДА, 1–1/1–8, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 26. новембра. до 3. децембра 1943.

⁵⁹⁵ ВА, НДА, 1–1/1–7, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 19. до 26. новембра 1943.

⁵⁹⁶ М. Перовић, *Србија у НОБ. Јужна Србија*, стр. 329; Никола Анић, Секула Јоксимовић, Мирко Гутњић, *Народноослободилачка војска Југославије. Преглед развоја оружаних снага Народноослободилачког покрета 1941–1945*, Београд 1982, стр. 302.

⁵⁹⁷ ВА, НДА, 1–1/1–8, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 26. новембра до 3. децембра 1943; Добривоје Секуловић Малиша, *Жупа у Народноослободилачкој борби 1941–1945*, Александровац 1995, стр. 175–176.

⁵⁹⁸ ВА, НДА, 146–4–10, Наредба бр. 108 Команданта СДС од 20. децембра 1943.

Првих дана децембра сукоби потерних одељења СДС са партизанима забележени су и око Аранђеловца. У овим борбама партизане заједно гоне одреди СДС и равнгорски одреди под командом Николе Калабића.⁵⁹⁹ Станица СДС у селу Дражевац, недалеко од Обреновца, успела је 7. децембра да одбије напад групе партизана, захваљујући чему је њихов „подухват“ похваљен у наредби команданта СДС. Тада је један стражар погинуо, а један рањен.⁶⁰⁰ Средином децембра одред СДС из Алексинца, под командом капетана Стевана Пајића, имао је сукоб са већом групом партизана у којем је, према извештају, 20 партизана страдало, а међу стражарима је само рањен капетан Пајић.⁶⁰¹ Два већа сукоба одреда СДС и партизана забележена су крајем месеца у Крагујевачком округу. Најпре, 26. децембра, код села Живковца, у Качерском срезу (Белановица), са групом партизана из Привремене шумадијске бригаде,⁶⁰² сукобио се одред СДС под командом потпоручника Лазара Тинтора. Стражарима је у борби помогла и једна мања група равнгорца. У овој борби погинуо је потпоручник Тинтор, а још два стражара су нестала.⁶⁰³ Последњи већи окршај у 1943. години десио се у селу Брезовац, недалеко од Аранђеловца, 30. децембра. Тада је једна чета Првог батаљона СДС дошла у сукоб са делом Привремене шумадијске бригаде и после трочасовне борбе успела да партизане натера у бекство.⁶⁰⁴

Сукоб са заједничким непријатељем, крајем 1943. године, потпуно је прекинуо низ разоружавања и одвођења припадника СДС од стране ЈВУО. У прегледима ситуације са краја ове године равнгорци се престају наводити у негативном контексту, већ само као „одреди ДМ“ који се „несебично и потпуно патриотски залажу у бескомпромисном обрачунавању са комунистима“.⁶⁰⁵ Ипак, размера масовних дезертирања из СДС током године, која су нарочито дошла до

⁵⁹⁹ ВА, НДА, 1–1/1–11, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 3. до 9. децембра 1943.

⁶⁰⁰ ВА, НДА, 146–4–7, Наредба бр. 106 Команданта СДС од 14. децембра 1943.

⁶⁰¹ ВА, НДА, 1–1/1–12, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 10. до 16. децембра 1943.

⁶⁰² Привремена шумадијска бригада је створена 22. децембра 1943. спајањем Шумадијског и Космајског партизанског одреда у селу Мали Црљени код Лазаревца. Више о њеном деловању у: Александар Виторовић, *Србија у Народноослободилачкој борби. Централна Србија*, Београд 1967, стр. 560–570.

⁶⁰³ ВА, НДА, 1–1/1–16, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 24. до 30. децембра 1943.

⁶⁰⁴ ВА, НДА, 1–1/2–1, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 30. децембра 1943. до 5. јануара 1944.

⁶⁰⁵ ВА, НДА, 1–1/1–16, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 24. до 30. децембра 1943.

изражаја у септембру након капитулације Италије, била је веома значајна. У потерници са самог краја децембра, којом су побројани сви „активни“ бегунци, налази се 808 припадника Српске државне страже. Наведене су и њихове надлежне команде: „Командантура штаба команде СДС“ – 1, Команда Страже железничке безбедности – 2, Привредна полиција СДС – 9, Стална школа СДС – 10, 2. батаљон СДС – 38, 1. батаљон СДС – 63, СДС Управе града Београда – 26, Команда СДС Округа београдског – 60, Команда СДС Округа зајечарског – 108, Команда СДС Округа пожаревачког – 138, Команда СДС Округа ваљевског – 93, Команда СДС Округа крагујевачког – 92, Команда СДС Округа краљевачког – 58, Команда СДС Округа Крушевачког – 26, Команда СДС Округа Кос. Митровачког – 23, Команда СДС Округа моравског – 19 и Команда СДС Округа ужичког – 42. У овом прегледу није наведен ниједан бегунац из Банатског, Шабачког, Лесковачког и Нишког округа. Иако је веома могуће, због своје специфичне ситуације и директне немачке контроле, да бегунаца није било из Баната, тешко је поверовати да их није било у Шабачком, Лесковачком и Нишком округу, већ је вероватније да из неког разлога нису ушли у преглед.⁶⁰⁶

⁶⁰⁶ ВА, НДА, 146–4–18, Потерница пов. бр. 45 од 30. децембра 1943.

7. СТАЊЕ У СДС И ОРУЖАНЕ АКТИВНОСТИ ПОЧЕТКОМ 1944. ГОДИНЕ (ЈАНУАР-МАЈ)

У оквиру учвршћења организације, односно „духовног и моралног појачања српских оружаних јединица“, Недић је крајем 1943. донео наређење о свечаном полагању заклетве првог дана 1944. године.⁶⁰⁷ Полагање заклетве је организовано у свим већим местима и томе је чину дат велики публицитет. Како преноси *Обнова*, у Београду су припадници Српске државне страже, Српског добровољачког корпуса, Српске граничне страже, Српске гарде и Пожарне команде са територије града Београда положили заклетву у дворишту Полицијске школе Управе града Београда у Таковској улици. Командант СДС, генерал Јонић, од Недића је задужен да руководи заклетвом, а од истакнутијих припадника Недићевог апарата, присуствовали су јој и Коста Мушицки, Драги Јовановић, Цветан Ђорђевић и Јосиф Костић, као лични изасланик Недићев. Најпре су заклетву полагали православни, па католички и муслимански припадници оружаних одреда, сваки пред својим свештеницима. Након полагања свима се обратио генерал Јонић честитајући им и преносећи Недићеву поруку, а затим су се певале „патриотске и борбене“ песме. У овом певању су предњачили добровољци, који су са тим наставили и кроз београдске улице, на путу до своје касарне.⁶⁰⁸

Истог дана је полагање заклетве одржано и у Смедереву и оближњој Смедеревској Паланци. У Смедеревској Паланци су заклетву, поред оружаних одреда, полагали и питомци Завода за принудно васпитање омладине, а њихов хор је потом певао „националне песме“.⁶⁰⁹ Заклетви припадника 4. пука СДК и среских стражара у Смедереву присуствовали су, поред мноштва грађана, и сви

⁶⁰⁷ ВА, НДА, 146–4–10, Наредба бр. 108 Команданта СДС од 20. децембра 1943. Текст заклетве је гласио: „Ја, (име и презиме) заклињем се Свемогућим Богом да ћу Србији и Српском народу свагда и свима приликама бити веран, свом душом одан и послушан, да ћу се за Србију, своју Отаџбину јуначки борити; да Српску заставу никад и нигде нећу изневерити и да ћу заповести свих претпостављених старешина слушати и верно извршавати. Тако ми Бог помогао!“

⁶⁰⁸ Н. Р., „Српски одреди на свечани начин потврдили су своју решеност да Србију и српски народ бране од сваког зла“, *Обнова*, 3. јануар 1944, стр. 3; Б. Б., „Заклетва српских оружаних одреда“, *Понедељак*, 3. јануар 1944, стр. 3.

⁶⁰⁹ „Полагање заклетве оружаних одреда у Смедеревској Паланци“, *Ново време*, 4. јануар 1944, стр. 3.

смедеревски ђаци, са својим професорима. Чином полагања руководили су командант 4. пука СДК мајор Вук Влаховић и капетан Никола Станојевић, командир одреда пољске страже Подунавског среза. Након полагања оружаним одредима се обратио капетан Станојевић говором са пропагандним тоном, не нарочито приличним официру: „Покажимо, јунаци, целом свету да јеврејски накот, да белосветски отров, убризгаван у наше народно тело кроз 20 година, није могао нас младе да зарази, да нас облесави и да од нас створи залуђену масу са којом ће се интернационалисти служити, да би остварили своје империјалистичке циљеве“.⁶¹⁰

У Крагујевцу је полагање заклетве одржано 2. јануара на централном градском тргу испред зграде Окружног начелства, а тај чин је искоришћен и за пропагандни збор, на коме је говорио министар правде Богољуб Кујунџић, који је за ту прилику допутовао из Београда. Чином заклетве је руководио потпуковник Мирко Станковић, окружни командант СДС, а заклетву су тада положили припадници 2. добровољачког пука, крагујевачки стражари и ватрогасци.⁶¹¹ Кроз штампу су пропраћена и полагања заклетве у Крушевцу,⁶¹² Алексинцу,⁶¹³ Ваљеву,⁶¹⁴ Ужицу,⁶¹⁵ Шапцу⁶¹⁶ и Куршумлији, где је имало и хуману компоненту. Након заклетве је отворена кухиња за сиромашну избегличку и заробљеничку децу, а сами стражари (жандарми) су, са по 1.000 динара, даривали четири најбоља и најсиромашнија ученика.⁶¹⁷

У првој половини јануара настављају се спорадични окршаји одреда СДС са партизанима, али долази и до озбиљнијих борби. Окршаји су забележени кроз извештаје у околини Зајечара, Прокупља, Белановице и Аранђеловца (4. јануара)

⁶¹⁰ „Заклетва оружаних одреда у Смедереву“, *Обнова*, 8. јануар 1944, 5.

⁶¹¹ „Јединствени српски фронт – оружје против заједничког непријатеља“, *Обнова*, 4. јануар 1944, стр. 3; „Слога је наша насušна потреба и наш симбол борбе“, *Ново време*, 5. јануар 1944, стр. 3.

⁶¹² „За бољу будућност Србије и српског народа. Свечана заклетва оружаних одреда и државних службеника у Крушевцу“, *Обнова*, 8. јануар 1944, стр. 5; ВА, НДА, 4–8–1, Преглед догађаја у земљи 13. јануара 1944.

⁶¹³ „Заклетва СДС у Алексинцу“, *Обнова*, 11. јануар 1944, стр. 3.

⁶¹⁴ „Заклетва свих српских оружаних одреда у Ваљеву“, *Обнова*, 14. јануар 1944, стр. 3.

⁶¹⁵ „Свечано полагање заклетве српских оружаних одреда. Свечаност у Ужицу“, *Ново време*, 11. јануар 1944, стр. 2.

⁶¹⁶ „Заклетва у Шапцу“, *Ново време*, 11. јануар 1944, стр. 2.

⁶¹⁷ „Заклетва жандармерије у Куршумлији“, *Ново време*, 14. јануар 1944, стр. 3. Као што се види из наслова чланка, у Куршумлији се, уместо Српске државне страже, помиње заклетва Српске жандармерије, што значи да је овај назив ипак у одређеној мери заживео.

и Сопота (6. јануара). Ово су углавном били окршаји мањих партизанских група са потерним одредима стражара, док су код Сопота стражарима притекли у помоћ равнаторци, који су и наставили гоњење партизана. Ипак, најозбиљније борбе су забележене у Ужичком округу, где је Друга пролетерска дивизија покушала извршити продор из правца Санџака. Напад на Ивањицу и рудник „Лиса“ је почео рано изјутра, 9. јануара. Бугарске посаде су се врло брзо повукле према Ариљу и Гучи, а слаби одреди стражара и граничара су одолевали до касних поподневних часова, када су се повукли, а партизани ушли у Ивањицу. Борбе су се водиле и наредних дана, а у противнапад су кренуле бугарске јединице, потпомогнуте немачким тенковима и авијацијом из правца Ариља и Гуче. Ивањица је поново заузета 11. јануара након што су партизанске снаге поражене код манастира Клисура. У овим борбама са партизанима страдало је 10 стражара, 6 их је рањено, а 9 нестало. Такође, од „пријатељске“ бугарске ватре, услед неспоразума страдао је 1, а рањена 2 стражара.⁶¹⁸ За ове борбе и одбацивање партизана у наредби Команданта СДС похваљени су командант Краљевачке области потпуковник Драгутин Редић, командант Ужичког округа мајор Божићар Ђорђевић, командант Краљевачког округа мајор Драгутин Чечовић као и још 28 подофицира и 103 каплара и стражара. Наредба је да се ова похвална наредба прочита у строју свим стражарима и старешинама СДС.⁶¹⁹

У Шумадији је центар партизанских акција у јануару био Орашачки срез. Недалеко од Аранђеловца, у селу Рудовци, Привремена шумадијска бригада је 13. јануара напала посаду СДС-а, која се налазила у железничкој станици. Стражари су разбијени и повукли се ка селу Рудовци, а том приликом двојица стражара су страдала. Ову партизанску јединицу су код села Јеловик, 17. јануара, сустигли потерни одреди СДС из Белановице и Аранђеловца, уз помоћ једне чете Првог батаљона СДС и, како се наводи у извештају „комунисти су разбијени и присиљени на повлачење“. У западној Србији настављене су борбе око Ивањице

⁶¹⁸ ВА, НДА, 1–1/2–2, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 6. јануара до 13. јануара 1944; Милован Босић, „Продор Народноослободилачке војске на територију Западне Србије почетком 1944. године и његов утицај на обнављање и јачање НОП у ужичком и чачанском крају“, *Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945. Зборник радова са научног скупа*, Титово Ужице 1989, стр. 171–177.

⁶¹⁹ ВА, НДА, 146–5–5, Наредба бр. 19 Команданта СДС од 6. марта 1944; М. Живковић, *Између „Велике Албаније“ и окупирани Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*, стр. 328.

са циљем да се партизанске снаге потпуно одбаце са тог простора. Одреди СДС и СГС са простора Ужичког и Краљевачког округа, уз садејство са бугарским окупаторским јединицама и равногорцима из Јаворског корпуса под командом мајора Радомира Цветића, водили су жестоке борбе на планини Јавор са деловима Друге пролетерске дивизије 13/14, 14/15. и 16. јануара. До краја јануара партизанске јединице су одбачене у источну Босну па се овај покушај продора завршио неуспешно.⁶²⁰

У другој половини јануара значајније борбе стражара забележене су у околини Белановице, са партизанима из Привремене шумадијске бригаде коју су наставили да гоне одреди СДС из Аранђеловца, као и око Сврљига, где се једно одељење стражара сукобило са групом „комуниста“.⁶²¹ Међутим, центар борбених активности у овом периоду је био Лесковачки округ у коме нарастају партизанске снаге и стварају се Трећа и Четврта јужноморавска бригада.⁶²² Због јачања партизанског покрета на овом простору Бугари ангажују знатне снаге и покрећу офанзиву под називом „Бура“. Офанзива је почела 27. јануара нападом на партизанску територију у Пустој Реци и на планини Радан. Са овим бугарским снагама сукобила се Четврта јужноморавска бригада и Први јужноморавски одред, успевши да се у ноћи 30/31. јануар извуку југоисточно ка планини Кукавици, да би се на простор Пусте реке вратили 2/3. фебруар.⁶²³

На партизанску територију у Топлици, „према наређењу немачких власти“, упућене су три чете Другог батаљона СДС под командом капетана Богосава Стојановића, јачине 200 људи. Ове су јединице стигле у Блаце 26. јануара, са задатком да остану у месту као посада. Међутим, због вербалног сукоба са локалним четницима, који су запосели Блаце по одласку Бугара истог дана, ипак су се стационирали у околним селима. Наредних дана (28–30. јануара), стражари и

⁶²⁰ ВА, НДА, 1–1/2–3, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 13. до 20. јануара 1944; ВА, НДА, 146–5–19, Наредба бр. 58 Команданта СДС од 24. јула 1944. године. Извештај Друге пролетерске дивизије о овим борбама у: *Зборник НОР-а*, I–7, Београд 1955, стр. 79–92.

⁶²¹ ВА, НДА, 1–1/2–4, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 21. до 27. јануара 1944.

⁶²² Трећа јужноморавска бригада је формирана 13. јануара 1944. спајањем Јастребачког и Расинског партизанског одреда, а Четврта јужноморавска бригада је формирана 16. јануара 1944. од три батаљона Првог јужноморавског партизанског одреда. Више о томе видети: Ж. Николић Брка, *Југоисточна Србија у НОР-у и револуцији 1941–1945*, стр. 451–453; М. Перовић, *Србија у НОБ. Јужна Србија*, стр. 337–339.

⁶²³ Ж. Николић Брка, *Југоисточна Србија у НОР-у и револуцији 1941–1945*, стр. 453–454.

равногорци су водили борбе са партизанима из Друге и Треће јужноморавске бригаде, не успевши да их поразе, али су задржали Блаце. У овим борбама погинуо је један стражар, а три су рањена. На крају свог извештаја о овом сукобу, капетан Стојановић пита „да ли да прихвати садејство са одредима Д. М.“, а његов надређени, командант Другог батаљона мајор Милорад Николић констатује „да је он приморан да се на њих наслања у противном претрпео би огромне губитке од комуниста“.⁶²⁴

Да је ова сарадња стражара и „илегалних четника ДМ“ постала правило, а не изузетак, као и да се више пред Немцима није ни покушавала сакрити, врло јасно сведочи званични извештај Одељења за државну заштиту „о догађајима у Србији од 11. до 17. фебруара“: „...Било је сукоба СДС као и у округу зајечарском у којима су одреди Српске владе готово редовно помагани од илегалних четника ДМ, поражавали комунисте на сваком кораку. Ова јединствена акција удружених националних снага дала је за последња два месеца веома задовољавајуће резултате, тако да је у томе времену пало више комунистичких вођа познатих још из првих дана њихове активности у Србији...“⁶²⁵

Због јачања партизанског покрета на југу Србије, али и све озбиљнијих покушаја продора у западну Србију из Санцака, Недићева влада је крајем јануара донела *Уредбу о попуњавању српске државне и граничне страже стражарима кадровцима*. У првом члану се наводи и разлог доношења Уредбе: „У недостатку кандидата за српску државну и српску граничну стражу са условима по чл. 16 уредбе о устројству српске државне страже, овлашћује се Министар унутрашњих послова, да нареди попуну српске државне страже и граничне страже до формациског стања стражарима кадровцима од позваних старијих годишта и првенствено од писмених и који су одслужили војнички рок“. Регрутовање је требало да врше „команданти окружних одреда српске државне и српске граничне страже преко управних власти“. Стражари „кадровци“ су по уредби имали све

⁶²⁴ ВА, НДА, 26–11–2, Извештај мајора Милорада Николића Команданту СДС, 31. јануар 1944.

⁶²⁵ ВА, НДА, 1–1/2–9, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 11. до 17. фебруара 1944. Оваква отворена сарадња пред Немцима била је у корелацији са дипломатским активностима Хермана Нојбахера које су, између осталог, довеле до тога да неколико равногорских команданата на своју руку потпишу споразуме са немачким окупаторским снагама крајем 1943. и почетком 1944. О томе више у: Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945. Књига друга: Србија под окупацијом*, Београд 2014, стр. 159–174.

„принадлежности, права и дужности стражара приправника у првој години службе“. ⁶²⁶ Из једне касније наредбе сазнајемо да су „стражари кадровци“ требало да буду регрутовани од младића рођених од 1919. до 1924. године. ⁶²⁷ Ову „попуну“, односно мобилизацију, требало је да спроводе и локалне сеоске старешине, међутим због притиска партизана, на југу је имала слабог одзива, а младићи су се склањали и избегавали је. ⁶²⁸ Ни у остатку окупиране Србије није имала ефекат који је колаборационистичка влада очекивала. Окружни начелник из Крагујевца, 7. фебруара, у писму подређеним среским начелницима, наређује да мобилизацију спроведу без имало компромиса, а према сваком ко буде давао отпор да се примене најоштрије мере. ⁶²⁹

Веће борбе у којима су учествовали стражари у току фебруара су биле у Лесковачком и Шабачком округу. У селу Петровац, недалеко од Прокупља, 15. фебруара се један већи одред од 400 бугарских војника и 100 стражара сукобио са „600 комуниста, који су ту били на одмору“. У деветочасовној борби комунисти су одбачени из села. ⁶³⁰ Крајем фебруара је један одред пољске страже Среза власотиначког, уз помоћ граничара и бугарске авијације, успео да задржи знатно бројније партизанске снаге, због чега су и похваљени у наредби Команданта СДС. ⁶³¹ Похваљено је и људство одреда СДС у Богатићу и Шапцу које је 26. фебруара успело да задржи Мачвански партизански одред који је покушао прелаз из Срема преко Саве из правца села Босут према селу Равње, северно од Богатића. У овим борбама погинуо је командир одреда СДС из Богатића поручник Ђурађ Богић, поред још једног стражара и два граничара. Партизани су одбачени назад у

⁶²⁶ АС, Збирка НОР и револуција – Ж28, кутија 8, Начелство Среза ариљског свим општинским управама 2. фебруара 1944.

⁶²⁷ ИАН, КОЗАРА, ф. 37, Наредба пов. бр. 11 Команданта СДС од 14. фебруара 1944.

⁶²⁸ Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *Окупација у лесковачком крају 1941–1944*, стр. 151–152. Треба напоменути да је мобилизација много озбиљније и ефикасније спроведена за попуњавање Српског добровољачког корпуса који је, почевши од 1. децембра 1943. па до априла 1944, нарастао са пет батаљона на пет пукова. О томе више: Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 354–363; С. Перић, *Српски добровољачки корпус 1941–1945*, стр. 157–248.

⁶²⁹ Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији. Квислинска управа 1941–1944*, књ. II, Београд 1979, стр. 302–304.

⁶³⁰ ВА, НДА, 1–1/2–10, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 18. до 24. фебруара 1944. Ови „комунисти“ су били припадници Треће јужноморавске бригаде и Зајечарског НОП одреда. Већ сутрадан се ова партизанска групација сукобила са једном групом равногораца из Расинског корпуса под командом потпуковника Ђорђија Вујичића и нанела јој велике губитке.

⁶³¹ ВА, НДА, 146–5–8, Наредба бр. 29 Команданта СДС од 9. априла 1944. године.

Срем у јутарњим часовима 27. фебруара, када је стражарима и граничарима стигло појачање из Шапца на челу са окружним командантом СДС мајором Стеваном Ђачићем и окружним командантом СГС мајором Немањом Уларцићем.⁶³²

У згради Команде СДС у Београду, 4. марта је обележена двогодишњица стварања поменом палим припадницима СДС. Овај догађај је забележен опширним чланком у *Новом времену*. Помену је присуствовао врх колаборационистичке владе са Недићем и окупаторске војне управе са Мајснером на челу. У говору Боривоја Јонића, препуном величања и патетике, изнет је податак да је, за две године постојања, укупно погинуло 935, а рањено 775 припадника СДС.⁶³³

У првој половини марта одреди СДС су имали само спорадичне и сукобе мањег обима са партизанским одредима. Првог дана марта Лесковачка окружна чета и немачка полиција имале су окршај са „групом од око 50 комуниста“ у селима Чукљеник и Тулово, а одељење СДС Среза орашачког се сукобило са Шумадијским НОП одредом 6. марта у засеоку Гајеву код Орашца.⁶³⁴ Одред СДС из Горњег Милановца са неколико фелдјандарма, 9. марта, у селу Грабовици је у једној кући опколио „12 комуниста“. Након трочасовне борбе, половина партизана је успела да се извуче, петоро је убијено, а један ухваћен.⁶³⁵ У Београдском округу је покренута акција „деталног чишћења комуниста“, коју је организовао пуковник Драгољуб К. Стојановић, али није имала већег успеха.⁶³⁶

После неуспешног покушаја крајем јануара, Врховни штаб НОВЈ је донео одлуку да у марту поново покуша продор у Србију из правца источне Босне. За ту сврху је формирана Ударна група дивизија, коју су чиниле Друга пролетерска и

⁶³² ВА, НДА, 146–5–5, Наредба бр. 19 Команданта СДС од 6. марта 1944. године; ВА, НДА, 1–1/2–11, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 25. фебруара до 2. марта 1944. Недићева наредба о похваљивању стражара и граничара пренесена је и у дневној штампи (Милан Ђ. Недић, „Наредба бр. 11 претседника Српске владе – Врховног команданта Српске оружане силе за 2. март 1944. год.“, *Ново време*, 5. март 1944, стр. 2). У штампи је објављена и опширна информација и биографија поручника Ђурађа Богића – „Сахрана поручника Ђурађа Богића који је пао у борби са комунистима код Равња“, *Ново време*, 11. март 1944, стр. 3.

⁶³³ „Свечани помен палим српским стражарима“, *Ново време*, 5. март 1944, стр. 2.

⁶³⁴ ВА, НДА, 1–1/2–12, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 3. до 9. марта 1944; ВА, НДА, 146–5–9, Наредба бр. 34 Команданта СДС од 1. маја 1944. године; Миливоје Станковић, *Први шумадијски партизански одред*, Београд 1983, стр. 529.

⁶³⁵ ВА, НДА, 1–1/2–13, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 9. до 16. марта 1944.

⁶³⁶ А. Виторовић, *Србија у НОБ. Централна Србија*, стр. 587–588.

Пета ударна дивизија, јачине 5.000 људи. Ове јединице су имале план да продру у Топлицу и Јабланицу где би се спојиле са локалним партизанским одредима и створиле снажно упориште за развој партизанског покрета у том делу Србије. Напад је почео 14. марта преласком Лима код села Сетихово јединица Пете дивизије, а два дана касније, код Руда, Лим су прешли и делови Друге дивизије. За супротстављање овој партизанској групацији ангажоване су и знатне немачке, бугарске, колаборационистичке и равногорске снаге.⁶³⁷

У жестоких борбама, које су трајале до 20. маја, ова партизанска групација није испунила свој постављени циљ и била је приморана да се врати на полазне позиције, уз знатне губитке. Међутим, дубок продор у територију окупиране Србије, чак до Повлена и Маљена, имао је знатан пропагандни ефекат на локално становништво, а Главни штаб НОВЈ је добио и јасну слику о снази непријатеља што ће бити од великог значаја у следећем покушају продора.⁶³⁸

У овој офанзиви јединице СДС су углавном имале секундарну улогу, што је и било логично, због своје бројности и наоружања, па су коришћене за посадне и извиђачке задатке. Поред припадника СДС и СГС из Ужичког и Косовско-митровачког, довођена су и појачања из Краљевачког, Ваљевског, Крушевачког, Крагујевачког и Шабачког округа, а у Краљево је почетком априла био послат и одред стражара из Сталне школе СДС у Београду. Иако им је намењена секундарна улога, стражари су за два месеца борби у много ситуација имали и озбиљне окршаје са партизанима. Неке од тих окршаја можемо пратити кроз наредбе Команде СДС, где се истакнути припадници похваљују. Краљевачка окружна чета на челу са командиром поручником Мирољубом Бранковићем, похваљена је за успешне борбе са партизанима 30–31. марта на подручју Студеничког среза, задржавши положај на коти Гњивац-Бела Стена.⁶³⁹ Почетком априла Ужички округ је обишао и командант СДС, генерал Боривоје Јонић. Осим

⁶³⁷ Петар Вишњић, „Друга пролетерска и пета ударна дивизија у Ужичком крају у пролеће 1944. године“, *Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945*, Титово Ужице 1989, стр. 152; Петар Вишњић, „Форсирање Лима 14–20. марта 1944. године“, *Војноисториски гласник*, 4/1957, стр. 98–107; Петар Вишњић, „Продор 2. и 5. дивизије до реке Ибра (дејства од 21–28. марта 1944. године)“, *Војноисториски гласник*, 6/1957, стр. 31–48.

⁶³⁸ *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, књ. 2, стр. 227–235; Петар Вишњић, „Борбе Ударне групе дивизија јужно од Ваљева (мај 1944)“, *Војноисториски гласник*, 5/1962, стр. 29–65; Петар Вишњић, *Продор друге и пете дивизије у Србију 1944*, Београд 1968.

⁶³⁹ ВА, НДА, 146–5–10, Наредба бр. 43 Команданта СДС од 1. јуна 1944.

у Ужицу, он је тада боравио и у Чајетини, Пожеги, Ариљу и Ивањици. У наредби је похваљен командант СДС Округа ужичког мајор Божидар Ђорђевић „са свима официрима, подофицирима, капларима и стражарима“.⁶⁴⁰ Један одред ваљевских стражара, којим је командовао потпоручник Радосав Мирковић, похваљен је за борбе са партизанима из Друге пролетерске дивизије код Косјерића од 27. априла до 1. маја. Сам Мирковић је тада рањен, а један поднаредник СДС је погинуо.⁶⁴¹ Похваљено је и целокупно људство одреда СДС Златиборског среза, на челу са командиром потпоручником Ратком Аврамовићем, за одбијање партизанског напада на касарну одреда СДС у Чајетини 8. маја. Сам Аврамовић је тада теже рањен, а погинула су два стражара.⁶⁴²

У другој половини марта забележена је знатнија партизанска активност и у Београдском и Лесковачком округу. Шумадијски партизански одред је 19. марта више пута нападао одред СДС у Лазаревцу, али су ови напади одбијени. Истог дана је недалеко од Лесковца извршена диверзија, минирана пруга и избачен теретни воз због чега је саобраћај био у прекиду два дана.⁶⁴³ Крајем марта једно одељење лесковачких стражара и чета Бугара сукобили су се са партизанима у селу Прекопчелица у Јабланичком срезу, успевши да их потисну, без губитака. У селу Пасјача, југоисточно од Прокупља одељење СДС се 28. марта сукобило са партизанима из 2. и 4. јужноморавске бригаде у оквиру велике равнорске акције за уништење партизана у Топлици и Јабланици. Према извештају тада су два стражара погинула, а шест их је рањено. У савезничком бомбардовању Ниша, 5. априла, између осталог је погођена и зграда окружне команде СДС и том приликом је један стражар погинуо, а два су рањена. Такође, одред СДС из Белановице имао је сукоб са припадницима Првог шумадијског партизанског

⁶⁴⁰ ВА, НДА, 146–5–8, Наредба бр. 29 Команданта СДС од 9. априла 1944. године.

⁶⁴¹ ВА, НДА, 146–5–15, Наредба бр. 49 Команданта СДС од 26. јуна 1944. године; *Зборник НОР-а*, I–21, стр. 661, 680–681.

⁶⁴² ВА, НДА, 146–5–19, Наредба бр. 58 Команданта СДС од 24. јула 1944. године. Овај догађај је у једној ранијој наредби био предмет интересовања генерала Недића, који је приметио велика неслагања између извештаја СДС и начелника Ужичког округа. Он је упозорио да „нема потребе у службеним извештајима ове јуначке борбе улешавати и приказивати их онаквим какве нису биле. Нетачним приказивањем догађаја вређа се, уосталом, и пожртвовање оних храбрих учесника, који у борбама пролише своју племениту крв. Најзад ови извештаји служе и као историска грађа, због чега морају бити апсолутно верна слика догађаја које приказују“ (ВА, НДА, 146–5–14, Наредба пов. бр. 45 Команданта СДС од 22. јуна 1944. године).

⁶⁴³ ВА, НДА, 1–1/2–14, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 17. до 23. марта 1944.

одреда код села Даросава, западно од Аранђеловца.⁶⁴⁴ Поред акција у југозападној Србији, у априлу су стражари имали окршаје са партизанима и у околини Крушевца у селу Ломница. У том селу се 13. априла десила једна од највећих партизанских победа против Немаца у Крушевачком округу за време рата. Наиме, Друга и Трећа јужноморавска бригада су у заседи сачекале и готово потпуно уништиле један немачки падобрански батаљон и том приликом је погинуло преко 50 Немаца. Као заштита том батаљону из правца села Степош био је ангажован одред крушевачких стражара, који је у већини успео да се извуче према Крушевцу, а погинула су само четворица.⁶⁴⁵

У мају 1944. партизански покрет је додатно ојачао и омасовио се на југу Србије. Све бригаде са префиксом „јужноморавске“ су 7. маја преименоване и постале „српске“ па је Друга јужноморавска постала Четврта српска, Трећа јужноморавска Пета српска итд. У току маја и јуна на југу је образовано чак још десет бригада, а 20. маја у селу Гајтану у Јабланици, од Четврте, Пете и Шесте бригаде створена је Прва српска дивизија, односно 21. дивизија НОВЈ. Већ 22. маја формирана је и Друга српска, односно 22. дивизија НОВЈ (од Седме, Осме, Десете и Дванаесте бригаде), а у јуну су формиране још три дивизије (23, 24. и 25. дивизија). Партизанима се 17. маја предала и у њихове редове прешла целокупна посада бугарског гарнизона у Лебану (око 230 војника), а крајем маја је пребегао и равногорски командант јужне Србије Радослав Ђурић.⁶⁴⁶

Интензивирају се и сукоби стражара са нарастајућим партизанским снагама. Нишка чета СДС и одред из Житковца 3. маја воде шесточасовну борбу у селу Кулина код Житковца; аранђеловачки стражари се 4. маја у селу Даросава код Аранђеловца сукобљавају са шумадијским партизанима; 14. маја код Житорађе је погинуо један стражар, а три су рањена приликом минирања воза; 16. маја са остацима разбијене Друге шумадијске бригаде водио је борбе одред СДС из Белановице; 20. маја одељење стражара из Прокупља упало је у партизанску

⁶⁴⁴ ВА, НДА, 1–1/2–15, Преглед опште ситуације у земљи по окрузима од 31. марта до 6. априла 1944.

⁶⁴⁵ Станимир Јовановић, Драгољуб Мирчетић, *Пета српска НОУ бригада*, Београд 1989, стр. 37–43; Милорад Гончић, *Четврта српска ударна бригада*, Београд 1996, стр. 116–123; М. Перовић, *Србија у НОБ. Јужна Србија*, стр. 348–349.

⁶⁴⁶ *Србија у рату и револуцији 1941–1945*, стр. 300–301; К. Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, књ. II, стр. 340–341.

заседу па су двојица подофицира рањена. Код села Бели Поток 24. маја потпуно је разбијен одред СДС из Сврљига јачине 50 људи. Људство се разбежало и у Сврљиг се вратило њих 40, док је остатак погинуо или нестао. У жестоких борбама равногораца и партизана из Девете српске бригаде око Књажевца, крајем маја, учествовао је и комбиновани одред граничара и стражара из Зајечара, јачине 200 људи, под командом мајора Живојина Казаковића, окружног команданта СДС у Зајечару.⁶⁴⁷

⁶⁴⁷ ВА, НДА, 25–5–21, Извештај о стању у земљи по окрузима од 17. маја 1944; ВА, НДА, 1–1/2–16, Извештај о стању у земљи по окрузима од 22. маја 1944; ВА, НДА, 25–5–30, Извештај о стању у земљи по окрузима од 29. маја 1944; *Зборник НОР-а*, I–21, стр. 682–700; *Извештаји Недићеве администрације и Српске државне страже за округ Зајечарски – документа. Књига II (1943–1944. година)*, Зајечар-Неготин 2007, стр. 298–299.

8. „БИТКА ЗА СРБИЈУ“.

ОРУЖАНИ СУКОБИ ОД ЈУНА ДО ОКТОБРА 1944.

Омасовљавање партизанских јединица на југу и истоку Србије је створило неподношљиву ситуацију за функционисање колаборационистичке управе. Сталним диверзијама и нападима, и поред жртава, ове су јединице вршиле снажну пропагандну делатност на терену и придобијале ново људство. Њихов главни непријатељ на терену источне Србије ипак су биле равногорске јединице, као главни конкурент у мобилизацији.⁶⁴⁸ У жестоким борбама равногорских корпуса источне Србије (Књажевачког, Делиградског и Тимочког) са Деветом српском бригадом и Нишким одредом, почетком јуна, са равногорцима садејствују и локални одреди стражара. Кроз извештаје пратимо сукобе одреда СДС код села Галибабинац (3. јуна) и Скробница (4. јуна), на простору између Сврљига и Књажевца. Такође, у ноћи 10/11. јун одељење СДС из Житковца се сукобило са партизанима код села Доње Сухотно.⁶⁴⁹

Оваква ситуација у источној Србији створила је одлучност у Команди СДС за извођењем велике офанзиве у којој су већину снага требало да чине стражари из Моравског и Нишког округа, уз садејство са локалним равногорским одредима. Циљ овог плана је био дефинитивно уништење партизанских јединица (Девета српска бригада и Нишки партизански одред) на простору Моравског, Алексиначког, Бањског и Нишког среза. За руководиоца акције постављен је командант Нишке области СДС потпуковник Мирко Станковић, за команданта „крстарећег одељења“ у Моравском срезу мајор Велисав Поповић (командант Патролно-припремне школе из Ниша), а за команданта „крстарећих одељења“ у Алексиначком, Бањском и Нишком срезу мајор Милорад Николић (командант СДС у Нишком округу). Свака од „крстарећих група“ требало је да буде снаге 400 војника, дакле укупно 800. Од немачких власти је обезбеђено да се добије по 100

⁶⁴⁸ Са друге стране, СДС одустаје од мобилизације, вероватно због слабог успеха. У наредби Команданта СДС од 1. јуна 1944. наређује се командантима области и округа „да се попуна СДС убудуће начелно врши добровољним кандидатима у духу одредаба Уредбе о устројству СДС“ (ВА, НДА, 146–5–10, Наредба бр. 43 Команданта СДС од 1. јуна 1944).

⁶⁴⁹ ВА, НДА, 25–5–45, Извештај о стању у земљи по окрузима од 6. јуна 1944; ВА, НДА, 25–5–51, Извештај о стању у земљи по окрузима од 13. јуна 1944.

метака за сваку пушку и по 1.500 за аутоматско оружје. Предвиђено је да ове акције „крстарења“ трају 15 до 20 дана.⁶⁵⁰

Прикупљање јединица је завршено до 11. јуна и потом су обе групе СДС кренуле својим наређеним правцем наступања. Прву групу (под командом мајора Велисава Поповића) чинили су стражари из Пожаревачког округа (120 стражара), Житковца (80) и Патролно-припремне школе из Ниша (90). Они су 12. јуна у 3 часа изјутра кренули из Житковца и наступали правцем Моравски Бујмир-Катун-Бели Брег-Врело. Другу групу (под командом мајора Милорада Николића) чинили су одреди СДС из Моравског округа (120 стражара), Сврљига (50), Алексинца (50), Беле Паланке (50) и нишка резервна чета (70). Ова група је такође кренула 12. јуна у 3 часа изјутра, али из Алексинца, и наступала правцем Глоговица-Добрујевац-Доњи Крупац-Врело. Обе групе је требало да „чисте терен од комуниста“ на свом правцу наступања. До села Врела су стигли у поподневним часовима, а команданти су послали извештаје потпуковнику Станковићу у којима наводе да на комунисте нису наишли, али да су од сељака из Врела сазнали да су у том селу били дан раније и да се вероватно налазе у суседним селима Кравље и Гојмановац.⁶⁵¹

Рано изјутра, 13. јуна у 6.15 часова, одреди СДС су кренули из села Врела према селу Кравље у две колоне. Лева колона је била група под командом мајора Милорада Николића, а десном колоном је командовао мајор Велисав Поповић. Већ око 7 часова отпочела је снажна борба са партизанима из Девете бригаде и Нишког одреда на које су налетеле обе колоне СДС, а који су се налазили у заседи. После једночасовне борбе, Нишки одред је маневрисањем успео да удари у бок левој колони СДС под командом М. Николића што је довело до потпуног расула, а главни удар су примили стражари из Сврљига који су били на челу колоне. Истовремено, Девета бригада је разбила десну колону СДС, након чега је почело неконтролисано повлачење стражара из ове колоне према селу Врелу.⁶⁵²

⁶⁵⁰ ВА, НДА, 27–3–8, Наредба Команданта СДС Команданту СДС Области нишке од 6. јуна 1944.

⁶⁵¹ Иако је предвиђено да обе групе имају по 400 стражара, очигледно је да су биле нешто слабије: I група 290, а II група 340 стражара. ВА, НДА, 27–3–9, Наредба Команданта Нишке области СДС I и II групи СДС од 10. јуна 1944; ВА, НДА, 27–3–11, Извештаји I и II групе Команди Нишке области СДС од 12. јуна 1944.

⁶⁵² Руководилац акције, потпуковник Станковић, који се за време борби налазио у Алексинцу, чувши за тежак положај стражара тражио је артиљеријску помоћ немачке команде у

Након повлачења десне колоне, остацима леве колоне СДС окренула се и Девета бригада. Од леве колоне остали су на положају само делови Нишке резервне чете, и стражара из Јагодине и Сврљига који су се укопали, док су се све остале јединице СДС повукле до села Врело већ до 10 часова. Ови делови леве колоне су убрзо пали у потпуно окружење, а отпор су пружали до 13 часова. Већина их је страдала или се предала, а успео се извући само један вод нишких стражара под командом потпоручника Саве Јуришића који се пробио до равногорских положаја Нишавског корпуса. Већина одреда СДС се већ исте вечери вратила у Алексинац у расулу носећи са собом неке од рањених стражара.⁶⁵³

Следећег дана, 14. јуна, извлачени су рањени и погинули са терена, а одредом за извлачење командовао је лично обласни командант потпуковник Мирко Станковић. Неки од заробљених стражара су тражили да се прикључе партизанима, а затим успели да побегну и да се прикључе својим одредима у Алексинцу, док их је неколико и остало. Један број заробљених припадника СДС партизани су стрељали, укључујући капетана Првослава Николића и потпоручника Јакова Лакића, а неке од заробљених партизани су пустили. Према извештају потпуковника Станковића Команди СДС у бици код села Кравља и Врела погинуло је 6 официра и 49 стражара, а рањено 2 официра и 14 стражара. Највећи број погинулих је био из Моравског округа. Несталих је било 20, али као што смо већ навели, већина њих је пуштена, док се један мањи број прикључио партизанима. У истом извештају Станковић констатује да СДС Нишке области са наоружањем које има „није способна да се ефикасно бори са комунистима“. Он предлаже и неопходне мере – наоружавање сваког одреда бацачима, аутоматским наоружањем, ручним бомбама, бољим пушкама са довољно муниције; повећавање среских одреда на најмање 250 људи, као и окружних чета на исто толико; бољу организацију санитарске службе; боље униформе и обућу; коње за ношење опреме, бацача и аутоматског оружја. Он такође предлаже да се озваничи сарадња

Алексинцу, али му је захтев одбијен (ВА, НДА, 27–3–10, Командант Нишке области СДС капетану Беку, 13. јуна 1944).

⁶⁵³ ВА, НДА, 27–3–17, Саслушање потпоручника СДС Саве Јуришића о току операција на дан 13. јуна 1944; Иван Цина Глигоријевић, *Девета српска ударна бригада*, Београд 1970, стр. 86–88; Војин Поповић, „Продор јединица Главног штаба Србије у источну Србију 1944. године“, *Војноисторијски гласник*, 4/1956, стр. 20–52; Светислав Миладиновић Славко, *Четрнаеста српска НОУ бригада (нишка)*, Београд 1982, стр. 91–95; Слободан Босилчић, *Србија у Народноослободилачкој борби. Источна Србија*, Београд 1963, стр. 201–203.

на терену са „четницима ДМ“, пошто „нема расположења код припадника СДС за борбу противу четника ДМ“. ⁶⁵⁴

Битка код села Врело и Кравље је, према ангажованим снагама, највећи самостални војни подухват Српске државне страже за време њеног целокупног постојања. Према броју жртава то је такође и највећи појединачни пораз Српске државне страже. Намењена јој улога и наоружање уверили су Команду СДС да ова формација није способна да се супротстави већим партизанским одредима. Све мере које је предложио потпуковник Станковић Команда СДС није била у стању да оствари због своје потпуне зависности од немачке окупационе управе, а њихови представници нису имали поверења у СДС.

Борба код Врела и Кравља је у јавности обзнањена само кроз свечану сахрану деветорице стражара у Алексинцу, 27. јуна. ⁶⁵⁵ Сахрани је присуствовала целокупна обласна и окружна команда СДС из Ниша, као и функционери локалне самоуправе, поред мноштва грађана. Посмртна поворка је прошла главним алексиначким улицама, а говоре пред сахрану су одржали обласни командант потпуковник Мирко Станковић и мајор Милутин Буквић. ⁶⁵⁶

У интерним круговима, у оквиру СДС, ова је борба врло опширно пропраћена у две наредбе команданта у којима су готово сви одреди похваљени. Наређено је да се ове похвале прочитају пред стројем свим припадницима СДС да би се угледали на „храбре борце, који се јуначки понеше и многи и животе дадоше за добро Српског народа и своје Отаџбине“. Ова похвала и подаци у њој

⁶⁵⁴ ВА, НДА, 27–3–18, Извештај команде Нишке области СДС Команданту СДС од 18. јуна 1944; *Извештаји Команде Српске државне страже за Округ моравски 1941–1944*, стр. 136–137.

⁶⁵⁵ У монографији о Алексинцу у Другом светском рату, аутори наводе да је сахрана погинулих одржана у Алексинцу 21. јуна. Нисмо разјаснили да ли се можда радило о две јавне сахране или је грешка у датуму. У овој књизи се такође наводи и да је на сахрани говорио и капетан Стеван Пајић, командир СДС Среза алексиначког, који је запретио одмаздом и осветом „Алексинчанима и Моравцима“ након чега је ухапшено и у логор Црвени крст у Нишу отпремљено 60 Алексинчана, наводних партизанских симпатизера (Драгољуб Ж. Мирчетић, Мирослав М. Миловановић, *Општина Алексинац у Народно-ослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији*, Алексинац 1982, стр. 272). Одмазда је извршена и у селима Врело, Кравље и Церје одакле је похапшено и у логор одведено 78 мештана, од којих је 15 стрељано на стратишту Бубањ, а остали депортовани у Маутхаузен (М. Радановић, *Казна и злочин*, стр. 331).

⁶⁵⁶ Тада су сахрањени: потпоручник Јаков Лакић, наредник водник Миле Шпољарић, наредник Слободан Павловић, наредник Љубомир Мурганић, наредник Марко Црномарковић, поднаредник Петар Бошковић, каплар Радомир Раденковић, стражар Љубомир Бранковић и стражар Милета Павловић (С. Г. „Сахрана младих бораца СДС у Алексинцу“, *Ново време*, 28. јуни 1944, стр. 2).

су врло очигледно били значајно преувеличани, поготово у вези партизанских жртава, али је веома корисна јер се помињу сви погинули. Од официра погинули су: капетан Милош Улић и потпоручник Стеван Познић из Комбинованог моравског одреда, потпоручник Јаков Лакић из Бањског среског одреда, потпоручник Мита Мирковић из Белопаланачког одреда, капетан Првослав Николић и поручник Стојан Муџин из Штаба окружне команде СДС у Нишу.⁶⁵⁷ У наредној наредби су побројани и сви погинули подофицири и стражари. Од укупно 49 погинулих, из СДС Моравског округа било их је 25 (9 подофицира и 16 стражара), а из Нишког округа 24 (11 подофицира и 13 стражара). Према јединицама стање погинулих је било следеће: Резервна чета Моравског округа (1 подофицир/2 стражара), Одред СДС Беличког среза (1/1), Одред СДС Раваничког среза (2/3), Одред СДС Параћинског среза (1/1), Одред СДС Деспотовачког среза (3 стражара), Одред СДС Ресавског среза (2/3), Одред СДС Темнићког среза (2/3), Штаб окружне команде Ниш (1 подофицир), Нишка чета СДС (2/3), Одред СДС Алексиначког среза (5/1), Одред СДС Белопаланачког среза (2 подофицира), Одред СДС Бањског среза (1/2), Одред СДС Сврљишког среза (3 стражара) и одред СДС Моравског среза (4 стражара).⁶⁵⁸

У току јуна ситуација почиње да ескалира и у Шумадији где су учестали сукоби стражара са партизанима из Друге шумадијске бригаде која је успела да се прикупи и ојача након великог мајског пораза од равногораца. Одред СДС из Крагујевца под командом окружног команданта мајора Љубише Ђорђевића, 6. јуна се сукобио са Шумадијским партизанским одредом код села Белосавци, недалеко од Тополе. Успео је да се извуче до Тополе са већином одреда, али су двојица стражара том приликом страдала.⁶⁵⁹ У селу Босуца, 12. јуна, са истом групом партизана се сукобио потерни одред СДС из Белановице под командом среског команданта капетана Душана Лалића,⁶⁶⁰ а три дана касније (15. јуна), у Рудовачком забрану, и одред СДС из Лазаревца.⁶⁶¹ Са друге стране, Космајски партизански одред са делом бригаде се толико осмелио да је напао среско седиште Сопот. У ноћи 15/16. јун извршен је упад у место, а најтеже борбе су

⁶⁵⁷ ВА, НДА, 146–5–20, Наредба бр. 63 Команданта СДС од 10. августа 1944.

⁶⁵⁸ ВА, НДА, 146–5–21, Наредба бр. 64 Команданта СДС од 14. августа 1944.

⁶⁵⁹ ВА, НДА, 146–5–15, Наредба бр. 49 Команданта СДС од 26. јуна 1944.

⁶⁶⁰ ВА, НДА, 25–5–51, Извештај о стању у земљи по окрузима од 13. јуна 1944.

⁶⁶¹ ВА, НДА, 146–5–18, Наредба бр. 55 Команданта СДС од 13. јула 1944.

вођене око зграде среске станице СДС. Стражари су се одбранили, а партизани се изјутра повукли. Према партизанским изворима у том нападу су погинула три стражара.⁶⁶²

Напади постају дрскији и на југу. У раним јутарњим часовима, 15. јуна, три партизанске бригаде су извршиле напад на Лесковац. Овај изненадни упад је затекао мештане, а партизани су успели да запале железничку станицу и електричну централу, а напали су и седиште окружне команде СДС. У овим нападима рањена су два стражара, један је нестао, а нападачи су се пред свитање повукли из Лесковца. Истог дана нападнуто је и село Вучје. У Крушевачком округу је 15. јуна нападнута станица СДС у селу Мрзеница, а малобројна посада је успела да се одбрани до доласка појачања из Крушевца.⁶⁶³ У нападу на железничку станицу у Грделици и станицу Страже железничке безбедности, 18/19. јун, рањен је један припадник СЖБ, а два су заробљена. Такође, снажне партизанске снаге су протерале равногорце и заузеле Брус 24. јуна, а одељење стражара из Александровца је имало сукоб са њима 25. јуна, код села Лесеновци.⁶⁶⁴ У источној Србији, 26. јуна, забележени су сукоби у околини Сокобање, у којој су се налазили опкољени равногорци и одред СДС, као и у селима Зубетинац и Бучје, у Заглавском срезу, где су се сукобиле „националне снаге“ (под овим називом у извештају се наводе СДС, СГС и четници ДМ) са партизанима из 23. дивизије.⁶⁶⁵

Обележавајући трећу годишњицу од напада на Совјетски Савез, 22. јуна 1944, у Београду је одржан свечани дефиле „српских оружаних формација“. Овај дефиле је био пропраћен медијски, а сачуван је и краћи видео снимак. Испред зграде Народне скупштине изграђена је трибина на којој су се окупили представници оружаних формација и колаборационистичке владе, на челу са Миланом Недићем. Испред трибине су најпре продефиловали припадници Српске гарде, потом Српског добровољачког корпуса, па пољске и граничне страже. На

⁶⁶² *Зборник НОР-а*, I–20, стр. 640–641; Исидор Ђуковић, *Друга шумадијска 21. српска ударна бригада*, Београд 1982, стр. 195–196.

⁶⁶³ ВА, НДА, 1–1/2–18, Извештај о стању у земљи по окрузима од 16. јуна 1944; ВА, НДА, 146–5–17, Наредба бр. 52 Команданта СДС од 3. јула 1944; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *Окупација у лесковачком крају 1941–1944*, стр. 156–157.

⁶⁶⁴ ВА, НДА, 1–1/2–20, Извештај о стању у земљи по окрузима од 26. јуна 1944.

⁶⁶⁵ ВА, НДА, 1–1/2–21, Извештај о стању у земљи по окрузима од 27. јуна 1944; ВА, НДА, 1–1/2–22, Извештај о стању у земљи по окрузима од 29. јуна 1944.

крају колоне су била одељења СДС Управе града Београда, пешадијска, бицикличка, коњичка и моторизована. Након смотре оружаних формација продефиловали су припадници Националне службе за обнову Србије и Пожарне команде. За све време дефилеа оркестар СДС интонирао је војничке маршеве.⁶⁶⁶

Иако је ова јавна представа „српских оружаних формација“ требало да послужи колаборационистичком режиму да поврати нешто од изгубљеног ауторитета, она није послужила циљу. У извештају команданта Југоистока Врховној команди Вермахта о војно-политичкој ситуацији у Србији од 5. јула, констатује се да је „неоспоран губитак престижа председника владе генерал-пуковника Недића, који се сада, како од својих следбеника тако и од Српског добровољачког корпуса, све више сматра неспособним да добије било какву противуслугу од стране окупационих власти за своју досадашњу лојалну сарадњу, која би одговарала националним очекивањима“. За управне органе његове владе у извештају се даље наводи да су „дубоко прожети присталицама Д. М. све до врха“, па да због тога „своје задатке могу да извршавају само утолико уколико налогопримци Драже Михаиловића или месни устанички руководиоци то допусте“.⁶⁶⁷

У јулу се настављају и интензивирају сукоби. У борби среског одреда СДС из Сопота и једне немачке јединице са партизанима из Друге шумадијске бригаде и Космајског одреда, 10. јула на улазу у Сопот, према партизанским изворима погинула су четири стражара.⁶⁶⁸ Са истом партизанском групацијом, 10. и 11. јула, водиле су борбе равногорске снаге и Одред СДС Качерског среза, на Крушевичком вису, између Лазаревца и Аранђеловца. За ову борбу, Качерски срески одред СДС на челу са капетаном Душаном Лалићем био је и јавно похваљен Недићевом наредбом.⁶⁶⁹

У југоисточној и западној Србији у јулу почињу завршне борбе у оквиру грађанског рата и „битке за Србију“. У мају равногорци стварају Расинско-топличку групу корпуса, а средином јуна IV групу јуришних корпуса. Ове

⁶⁶⁶ М. В, „Велики дефиле трупа и отварање антикомунистичке изложбе“, *Ново време*, 24. јуни 1944, стр. 2;

⁶⁶⁷ *Зборник НОР-а*, XII–4, Београд 1979, стр. 392–393.

⁶⁶⁸ И. Ђуковић, *Друга шумадијска 21. српска ударна бригада*, стр. 231–232.

⁶⁶⁹ ВА, НДА, 146–5–19, Наредба бр. 58 Команданта СДС од 24. јула 1944.

јединице су биле састављене од најспособнијих, неожењених војника и требало је да послуже за обрачун са нарастајућим партизанским снагама на Копаонику и у Топлици и Јабланици.⁶⁷⁰ Равногорска офанзива почиње 4. јула, када прве равногорске јединице долазе у контакт са 21. српском дивизијом у рејону Бруса. Пред надмоћнијим непријатељем партизани се повлаче из Бруса. Усаглашена са овом, 10. јула, почиње и немачка операција „Трумф“ која је имала за циљ чишћење Јастрепца, Топлице и Јабланице од партизана, односно уништење 21, 22, 24. и 25. српске дивизије, које су оперисале на овом простору. У овој немачкој операцији су учествовали и Бугари, делови Српског добровољачког и Руског заштитног корпуса, као и лесковачки стражари, који су имали помоћну улогу. Партизанске снаге, иако уз знатне губитке, успевају да се до краја јула извуку из обруча и повлачећи се према југоистоку, да се пребаце на простор јужно од Медвеђе и према Гњилану, где су се сукобили са шиптарским балистима.⁶⁷¹ У оквиру ових борби стражари су имали озбиљније сукобе са партизанима крајем јула код Власотинца и код Грделице.⁶⁷²

После успешних борби у северној Црној Гори, око Андријевице и Берана, партизанска Оперативна група дивизија, која се састојала од 2. пролетерске, 5. и 17. дивизије, након што се претходно прикупила на простору источно од Берана, 28. јула је отпочела продор на североисток, према Новом Пазару и Косовској Митровици, са циљем продора на Копаоник и спајања са тамошњим партизанским снагама. Наступајући, партизанске јединице су се сусреле са слабијим немачким јединицама, које нису очекивале продор на овом правцу, па је продор био релативно успешан, а партизанска групација до 2. августа избила на пут Нови Пазар-Косовска Митровица. За то време Немци су прикупљали појачања која су требало по сваку цену да спрече продор партизана преко реке Ибар. Ипак, размештање тих појачања је каснило па су партизанске дивизије успеле да пређу Ибар, 2. и 5. дивизија у ноћи 3/4. август, а 17. дивизија 4/5. август, и да се прикупе на простору леве стране Копаоника, у рејону Бруса. Немачке

⁶⁷⁰ К. Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, књ. II, стр. 347–348.

⁶⁷¹ У својој другој фази, која почиње 19. јула, немачка офанзива носи кодни назив „Кераус“, а негде се наводи и назив „Халали“. *Зборник НОР-а*, XII–4, стр. 384, 437–438; *Завршне операције за ослобођење Југославије 1944–1945*, Београд 1957, стр. 20–26; Војин Поповић, „Топличко-јабланичка операција“, *Војноисторијски гласник*, 3/1957, стр. 3–45.

⁶⁷² Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *Окупација у лесковачком крају 1941–1944*, стр. 111–112.

снаге на Ибру нису наставиле гоњење партизана већ су се одлучиле на затварање даљих партизанских продора из Санцака и источне Босне.⁶⁷³

Након прикупљања, већ 6. августа, отпочела је борба за гребен Копаоника са равнаторском IV групом јуришних корпуса. Партизани су успели да одбију равнаторске противнападе у борбама 7. и 8. августа и да напредују, заузимајући Брус 8. августа, а Александровац 10. августа. Равнаторци су поражени и одбачени према Трстенику и Крушевцу. Ова партизанска победа је имала велики значај у даљим борбама у оквиру „битке за Србију“. Пошто су се растеретиле притиска, у противнапад, у циљу повратка у Јабланицу и Топлицу и спајања са Оперативном групом дивизија, крећу и 21. и 24. српска дивизија, док се 22. и 25. пребацују према Врању, односно Пироту. Да би их у томе спречили Бугари појачавају своје снаге у Прокупљу и Куршумлији. Већ 3. августа 21. и 24. дивизија су овладале планином Радан, где је 24. остала да би вршила притисак на Лебане, а 21. кренула према Топлици. Близу Куршумлије, 12. августа, 21. српска и 2. пролетерска дивизија су дошле у контакт чиме је извршен постављени циљ.⁶⁷⁴

У борбама око Лесковца и Куршумлије учествовали су и мањи одреди стражара. Код села Мирошевце, југозападно од Лесковца, немачке полицијске јединице и стражари су се 14. августа сукобили са партизанима из 24. дивизије. Тада су погинула три стражара, девет их је рањено, а двојица су, како се наводи у извештају, „полудела од страховите ватре из комунистичких бацача мина“. У ноћи 14/15. август партизани из 2. пролетерске, 5. и 21. дивизије, почели су нападати Куршумлију, коју је бранио одред СДС, један батаљон новоформираног „2. гвозденог пука“, посебне јединице у оквиру СДК, један батаљон добровољаца и бугарска посада. Партизани су продрли у варош, али нису успели заузети добро утврђене касарне. Напади су се наставили, а партизани су ушли у Куршумлију тек 28. августа, након повлачења свих бугарских и колаборационистичких јединица у Прокупље.⁶⁷⁵

⁶⁷³ Димитрије Трифуновић, Павле Бабац, „Продор Оперативне групе дивизија у Србију и форсирање Ибра половином јула и почетком августа 1944. године“, *Војноисторијски гласник*, 6/1951, стр. 27–63.

⁶⁷⁴ *Завршне операције за ослобођење Југославије 1944–1945*, стр. 36–38; Ж. Николић Брка, *Југоисточна Србија у НОР-у и револуцији 1941–1945*, стр. 547–551.

⁶⁷⁵ ВА, НДА, 25–6–20, Извештај о стању у земљи по окрузима од 16. августа 1944; Душан Пејчић, „У Куршумлији и Прокупљу“, *Записи из добровољачке борбе*, III, Минхен 1955, стр. 65–73.

У источној Србији почетком августа почиње партизанска офанзива која је имала за циљ да створи ширу слободну територију која би послужила као нека врста „мостобрана“ за скори очекивани сусрет са Црвеном армијом. На овом простору је дејствовала партизанска 23. дивизија, коју су чиниле 7, 9. и 14. бригада. Као прва мета напада изабран је Бољевац, на који су се оријентисале 7. и 9. бригада. У њему се налазио срески одред СДС, јачине 70 стражара и неколико равногораца, који се нису стигли повући са остатком Тимочког корпуса. Напад је почео у ноћи 10/11. август и продужио се 11, 12. и 13. августа, а једино место отпора је била гимназија у којој су се налазили стражари. Њима су покушали у помоћ доћи одреди СДС из Бора и Зајечара, али су одбијени, а 27 стражара је заробљено. Након што је зграда запаљена, остатак посаде на челу са капетаном Миленком Бањцем се око поноћи 13/14. августа предао (остало их је било тек 12–14, у зависности од извора). За време борби око Бољевца партизани су заробили и окружног начелника из Зајечара Војислава Николића, који је прерушен покушао да из Бољевца побегне. Стрељан је по кратком поступку. У овим борбама је погинула већина одреда СДС, а стрељани су и сви заробљени у згради гимназије. Следећа мета офанзиве била је Сокобања, на коју је послата 14. бригада 23. дивизије. Партизани су ушли у место 11. августа, а одред СДС и локални равногорци су се повукли у Алексинац без борбе. Иста партизанска јединица је у току ноћи 12/13. извршила напад на Алексинац, али је срески одред СДС, уз помоћ немачког појачања, успео да одбије напад. Овим нападима у источној Србији партизани су успели да створе широку слободну територију.⁶⁷⁶

Крајем августа, због снажног партизанског груписања око Сврљига, из тог места се комплетно људство СДС и среска администрација повукла у Ниш. Из истог разлога су се стражари повукли из Лебана у Лесковац. У Лебану је остала само бугарска посада, па је 17. августа 24. српска дивизија извршила напад на варош, али није успела да га освоји због пристизања немачког појачања из

⁶⁷⁶ ВА, НДА, 27–3–21, Извештај о стању у земљи по окрузима од 14. августа 1944; С. Босиљчић, *Србија у НОБ. Источна Србија*, 1963, стр. 222; И. Цина Глигоријевић, *Девета српска ударна бригада*, стр. 122–125; Драгољуб Ж. Мирчетић, *Сокобања и околина у народноослободилачкој борби 1941–1945*, Сокобања 1978, стр. 168–170; Ђура Златковић, Милош Д. Бакић, *Седма српска бригада*, Ниш 1986, стр. 204–208; С. Миладиновић Славко, *Четрнаеста српска НОУ бригада (нишка)*, стр. 173–175.

Лесковца. Партизани су ушли у град 20. августа, кад се из њега извукла бугарска посада.⁶⁷⁷

Заједничка опасност и јачање партизанских јединица у Србији, али и продор Оперативне групе дивизија, доводи до све јачих заступања идеје уједињавања „националног фронта“, односно формализовања сарадње колаборационистичких оружаних формација са ЈВУО, која је већ била веома заступљена на терену, а за време операције „Трумф“ толерисана и потпомагана и од немачких окупаторских јединица. Крајем јула и почетком августа (30–31. јул и 1. август) у Београду је одржана конференција свих окружних начелника и окружних команданата СДС и СГС. Општи закључак ове конференције је био да је неопходно образовање „јединственог националног фронта свих националних снага у борби против комуниста“. На крају конференције командант СДС генерал Јонић је закључио да је СДС „остала на висини свога задатка и да ће дужност и своју заклетву Краљу, Отаџбини и Народу извршити до краја“. Недић је био много конкретнији у својој поруци о потреби уједињавања и општим циљевима: „...Слога и братство свих Срба мора се спровести до краја. Одбијен је мој предлог о учешћу два министра, наклоњена организацији ДМ у моју владу. Предлог је одбијен од Драже Михајловића, али и то је правилно гледиште са обзиром на данашње прилике. Без обзира на то, до нашег споразума и то потпуног споразума мора доћи... Насупрот нашем националном фронту постоји само један – други фронт а то је комунистички. Све наше оружане снаге са националним четницима морају се ујединити. То је врховни закон Отаџбине, јер то хоће цео Српски народ. У том циљу сутра мора доћи не до подвојених формација, него до једне Српске војске која ће бити у једној руци и радити за спас Српства. У сутрашњици нама се намећу два задатка: 1. одржање мира, реда и братске слоге по сваку цену. Та идеја мора да нас све води до победе, а победа значи слободу, уједињење Српства и повратак Краља Петра II. Други задатак јесте да отарабимо српске земље. То морамо извршити још у овом времену док буде у Европи нередовно стање, а не да чекамо да се то изврши за зеленим столом... Решење овога рата мора пасти. Дајем крајњи рок а то је највише три месеца... И до сада међу нама националистима постојао је прећутан споразум, а сада мора доћи до формалног споразума, јер смо

⁶⁷⁷ ВА, НДА, 25–6–24, Извештај о стању у земљи по окрузима од 23. августа 1944.

ми сви синови једне земље. Где још постоје неке оштрице изглађујте их. Ако не будемо данас, а нарочито сутра, једна душа и једно тело знајте, ми ћемо пропасти“.⁶⁷⁸

После неколико састанака својих потчињених, средином августа су се сусрели Дража Михаиловић и Милан Недић. Састанак је одржан у селу Ражани, близу Косјерића. Поред Недића и Михаиловића присуствовали су му равногорски команданти Лука Балетић, Мирко Лалатовић, Драгутин Рачић и Никола Калабић, а са Недићем су дошли генерал Миодраг Дамјановић и управник града Београда Драги Јовановић. У разговору је констатована потреба сарадње, па чак и обједињавања снага због опасности од „црвене немани“. Договорено је да Недићева влада месечно издаје по сто милиона динара за плате официра и подофицира и друге потребе ЈВУО, као и да ће Недић покушати издејствовати код Немаца наоружање за равногорце. Исплата новца је веома брзо реализована, док је са оружјем ишло мало теже. Од тражених 30.000 пушака испоручено је тек око 10.000. За овај споразум је од Недића одмах сазнао и Херман Нојбахер, преко кога је наоружање и испоручено.⁶⁷⁹

После успешних одбрамбених борби у северној Црној Гори елитне партизанске дивизије, којима је директно руководио партизански Врховни штаб, оријентишу се према свом главном циљу, а то је био продор у Србију. У ноћи 20/21. август 1. пролетерска дивизија се пребацила преко реке Лим код Прибојске Бање и, протеравши локалне равногорске јединице, ушла у Прибој. До 24. августа, уз садејство са 37. дивизијом, 1. пролетерска дивизија је дошла до Златибора и истог дана заузела Чајетину. Преко Лима је 25. августа прешла и 6. личка дивизија и дошавши до Златибора 30. августа, ушла у састав 1. пролетерског корпуса (који су чиниле 1. пролетерска и 6. личка дивизија).⁶⁸⁰ Са наступајућим јединицама 1. партизанске дивизије у селу Рожанство (23 км јужно од Ужица) водила је одбрамбене борбе посада СДС, јачине 100 стражара. Борбе су почеле 24. августа,

⁶⁷⁸ ВА, ЧА, 121–4–21, Конференција код претседника српске владе.

⁶⁷⁹ Није дефинитивно утврђен тачан датум састанка. Помињу се 12/13. август (М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. II, стр. 331–332), 15. август (К. Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, књ. II, стр. 365–366), а из саслушања Драгог Јовановића после рата произилази да је састанак одржан 20. августа (*Колaborационисти пред судом Озне*, стр. 220–223).

⁶⁸⁰ *Завршне операције за ослобођење Југославије 1944–1945*, стр. 54–56.

а стражари су се морали повући у току ноћи 24/25. август према Ужицу. У сукобу су два стражара погинула, два су рањена и четири нестала. Међу рањенима је био и окружни командант СДС мајор Хранислав Ђорђевић, који је повређен у експлозији гранате из минобацача.⁶⁸¹ Партизански положај се додатно побољшао када се бугарска посада на Палисаду повукла према Ужицу 27. августа, у складу са општим планом повлачења бугарских окупационих јединица из Србије. Ово је искористила 1. партизанска дивизија и 1. септембра заузела Пожегу, чиме јој се отворио пут на север, према Ваљево. Са друге стране, из источне Босне, 6. септембра је Дрину прешао 12. пролетерски корпус, избио на планину Тару и спојио се са левим крилом 1. пролетерског корпуса. Ова снажна групација је почела угрожавати и Ужице, где су 1. септембра вођене борбе са окружним одредом СДС и добровољцима.⁶⁸²

Стање у окупираној Србији почетком септембра је било поражавајуће по колаборационистичку управу. Партизанске јединице су запоселе широке просторе у јужној, западној и источној Србији, а са значајним снагама претиле су и у околини Београда. У крушевачком крају држали су у целости Расински, Жупски и Копаонички срез, као и делове Крушевачког и Трстеничког; у источној Србији делове Сврљишког, Алексиначког и Бољевачког среза и готово цео Бањски срез, док је најкритичније било у западној Србији где је снажна партизанска групација заузела Златиборски срез и делове Ужичког, Ариљског и Пожешког претећи даљим продором према Ваљево.⁶⁸³ У таквим околностима раније иницирани контакти између Милана Недића и Драже Михаиловића добијају своју конкретизацију. У Београду је, на иницијативу Недићевог министра просвете Велибора Јонића, 2. септембра одржан састанак на коме су се окупили командант СДК генерал Коста Мушички, командант СДС генерал Боривоје Јонић, бивши командант СДС генерал Стеван Радовановић, повереник ЈВуО за Београд Иван Павловић, шеф Специјалне полиције Бошко Бећаревић и управник града Београда Драги Јовановић. Према послератном сведочењу Велибора Јонића на ислеђењу пред ОЗН-ом, главна тема овог састанка је било војничко обједињавање и израда

⁶⁸¹ ВА, НДА, 25–6–27, Извештај о стању у земљи по окрузима од 25. августа 1944.

⁶⁸² ВА, НДА, 25–6–12, Извештај о стању у земљи по окрузима од 2. септембра 1944; *Србија у рату и револуцији 1941–1945*, стр. 328–329.

⁶⁸³ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 392.

заједничког плана за „одбрану Београда и спречавање нерета на тај начин што ће се онемогућити побуна комуниста и симпатизера НОП-а у Београду, што ће се одузети од Немаца војни и значајни објекти да не би били бачени у ваздух, једном речју да се Београд војнички освоји и на тај начин спречи улазак НОВ-а и Црвене Армије... Рачунало се после тога да се позове и краљ, образује влада и цела Југославија стави под његовом управом...“⁶⁸⁴

Истог дана, претпостављамо одмах након поменутог састанка, командант СДС Боривоје Јонић је издао „Инструкцију за рад СДС“. У уводном делу „инструкције“, очигледно под утиском закључака са састанка, наводи се да се „једнодушно и спонтано, цео Српски народ определио за Краља, монархију и слободну и независну државу, засновану на демократским принципима. У вези с тим и све данашње оружане Српске снаге уједињене су и боре се на бранику Српског национализма. Свака Српска национална оружана снага има за собом свој рад, живот и борбу. Свака од њих имала је и оправданих разлога за своје устројство и данашње постојање. Све постојеће мале разлике у задатку и додељеној улози у завршници овог рата нестале су, ТАКО ДА ДАНАС ИМАМО ЈЕДНУ ЈЕДИНСТВЕНУ И НЕДЕЉИВУ СРПСКУ ВОЈСКУ, са којом хтели – не хтели, морају рачунати сви наши пријатељи и непријатељи... У остварењу постављеног једног циља, вођени једном идејом водиљом, једнодушни и уједињени, сви Српски оружани одреди – НАЦИОНАЛНИ ЧЕТНИЦИ, СТРАЖАРИ, ГРАНИЧАРИ, ДОБРОВОЉЦИ И ГАРДИСТИ, добили су и у завршници рата сваки своју улогу и свој задатак... На Српску државну стражу се рачуна да она у интересу Краља, Отаџбине и народа мора свој задатак у потпуности да изврши. Ради тога Српска државна стража у завршници рата мора да остане на своме месту и на својој дужности. Са овим мора бити упознат сваки старешина у Српској државној стражи. Према томе И ОВО НАРЕЂЕЊЕ МОРА СВАКИ СТАРЕШИНА СДС ДА ИЗВРШИ, јер само на тај начин доћи ће до потребне поделе улога и задатака рекоординације у раду...“ У наставку наредбе дају се инструкције: да окружни команданти изврше груписање снага СДС по

⁶⁸⁴ ВА, ЧА, 269–3–17, Записник о саслушању Јонић Велибора, бив. министра, стр. 37–39; М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. II, стр. 343; М. Бојић, *Југославенски народни покрет „Збор“ 1939–1945*, стр. 196; Б. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, стр. 329–330.

принципу да свака окружна команда постане штаб батаљона СДС, подељеног по четама, где би свака чета представљала људство из једног среза; да се од обласних штабова створе штабови пукова; да се батаљони дислоцирају „обзиром на угроженост или потребу у једном или више места“; да се у оквиру батаљона издвоје аутоматска оруђа и образују једна до две митраљеске чете; да се посвети највећа пажња координацији рада и сарадњи са окружним начелником и „свима командантима Српских оружаних одреда на територији округа“; да батаљони СДС остају у саставу пукова у области где се тада налазе. На крају је командантима округа и области СДС скренута пажња „да буду спремни за потпуно самосталан рад у случају прекида веза са овом командом“.⁶⁸⁵

Генерал Јонић је већ наредног дана, 3. септембра, издао нову наредбу у којој најпре констатује да „у последње време дешава се, да поједини официри и остали припадници СДС, добијају непосредно наређење од појединих четничких команда на терену да пређу на службу у четничке јединице“ па због тога појашњава да је „Начелник штаба Врховне команде, армиски ђенерал Господин Дража Михајловић саопштио Претседнику Српске владе: да официри и сви остали припадници СДС имају остати на служби у СДС, да није потребно да поменута лица прелазе у састав четничких јединица без његовог захтева упућеног Претседнику Српске владе и по добивеној сагласности Претседника Српске владе“. Са овим „објашњењем и наређењем“ требало је упознати официре, с тим да они „на погодан начин пренесу на потчињене“.⁶⁸⁶

Након састанка од 2. септембра, уследио је нови састанак већ 6. септембра. На позив равногорске команде Београда, у село Прањани недалеко од Равне горе, дошли су представници свих колаборационистичких војних формација на састанак са Дражом Михаиловићем. Представник СДК био је капетан Радослав Протић, СДС мајор Љубиша Микић, а СГС мајор Драгиша Јевтић. Поред Михаиловића, испред Врховне команде ЈВуО, састанку су присуствовали и потпуковници Мирко Лалатовић и Лука Балетић. Како наводи Бошко Костић, Михаиловић је тада донео одлуку о обједињавању свих „националних снага“ и њиховом улажењу у састав Југословенске војске у отаџбини. До даљњег, све три

⁶⁸⁵ ВА, НДА, 140–4–3, Инструкција за рад СДС, 2. септембар 1944.

⁶⁸⁶ ВА, НДА, 140–4–4, Команда СДС свим штабовима и јединицама СДС, 3. септембар 1944.

колаборационистичке формације требало је да задрже своју структуру и старешински кадар.⁶⁸⁷

Напред наведени састанци о обједињавању „националних снага“ конкретан резултат су произвели у Нишком округу већ 7. септембра. У Гацином Хану је одржан састанак и донета одлука да заједнички командант „свих Српских националних снага на територији округа Нишког и делу округа Зајечарског и Лесковачког“ буде пуковник Милутин Радојевић, делегат Врховне команде ЈВуО. Састанку су, поред Радојевића, присуствовали: командант Другог гвозденог пука пуковник Радован Кусовац, начелник штаба Команде СДС Нишке области мајор Петар Мартиновић (у одсуству потпуковника Мирка Станковића тада и заступник обласног команданта), командант Команде СДС Нишког округа мајор Велимир Велимировић, командант Петог добровољачког пука мајор Милорад Мојић, тактички командант Другог гвозденог пука мајор Милутин Буквић, командант Чегарског корпуса ЈВуО капетан Мирко Ћирковић, руководилац Равногорског покрета за Нишки округ др Милан Шијачки, командант одреда СГС из Беле Паланке капетан Ранко Јовић и окружни начелник Нишког округа Јован Барјактаровић. Овим споразумом Радојевићу су се потчиниле све јединице које су представљали присутни на састанку. Договорено је такође да Радојевић образује штаб у коме ће све формације делегирати своје представнике. Мајори Петар Мартиновић, Велимир Велимировић и Милорад Мојић добили су задатак да покушају да што више оружја извуку од Немаца да би што боље наоружали обједињене снаге.⁶⁸⁸

Да би се спречила самовоља и растурање јединица СДС, као и њихово пљачкање, са циљем да задрже колико-толико своју формацију и организацију, Команда Србије ЈВуО је 8. септембра наредила да се „ништа не узима од Српске државне страже“. Наређено је такође да се наоружани припадници СДС не одводе

⁶⁸⁷ Б. Костић, *За историју наших дана*, стр. 164–165. Младен Стефановић наводи да је представник СДК на састанку био потпуковник Радослав Таталовић, али се позива на изворе који такође помињу капетана Радослава Протића (*Збор Димитрија Љотића 1939–1945*, стр. 284–285).

⁶⁸⁸ ВА, НДА, 140–9–9/5, Споразум свих представника националних снага округа Нишког и дела округа Лесковачког, 7. септембар 1944; П. Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, стр. 441–443; Крста Тодоровић, „Записи из Ниша“, *Записи из добровољачке борбе*, III, Минхен 1955, стр. 23–24; Мирко Живановић, *Светли ликови из тамних дана. Ужаси црног и црвеног фашизма и тешка борба противу њих. Мемоари*, Минхен 1983, стр. 200–202.

нити малтретирају пошто „ови делови оружане силе имају се сматрати као наше јединице“, па је због тога требало обуставити „свако врбовање, одвођење и примање припадника Државне и Граничне страже“.⁶⁸⁹

Након продора 1. и 12. пролетерског корпуса у западну Србију равнгорци су организовали значајне снаге у покушају да одбаце партизанама назад у источну Босну и Санџак. У првом налету су имали и успеха, повративши Пожегу 5. септембра. Међутим, партизани су се реорганизовали на подручју Јелове горе, северно од Ужица. На овом простору се одиграла пресудна битка у грађанском рату између партизана и равнгорца. У првој фази битке, 8. септембра, Пожешки корпус и Горска гарда су успели да потисну партизанама. Међутим, рано изјутра 9. септембра, почео је партизански противнапад. Због премоћи у наоружању елитне равнгорске јединице су потпуно разбијене, повлачећи се у расулу. Први пролетерски корпус је ово искористио и наредних дана наставио напредовање ка Маљену и Суворору. Већ 13. септембра је Прва пролетерска дивизија избила на реку Колубару, а 6. дивизија надомак Ваљева. У овом продору партизани су замало заробили Врховну команду ЈВуО на челу са Дражом Михаиловићем, али су равнгорцима у помоћ притекли добровољци из Ваљева па је Дража Михаиловић успео да се извуче према Коцељеви. Партизани су тада запленили комплетну архиву Врховне команде ЈВуО.⁶⁹⁰

У источној Србији 23. српска дивизија је 2. септембра без борбе ушла у Сврљиг, а 4. септембра у Књажевац. Борба за Зајечар, у коме су се још налазиле знатне колаборационистичке и немачке снаге, почела је 6. септембра. У поподневним часовима 7. септембра већина немачке посаде и део Првог батаљона Петог добровољачког пука су успели да се пробију и извуку према Бору. У граду је било и између 100 и 200 стражара, зависно од извора. У борбама је страдао знатан број њих, један део се извукао, а двадесетак је заробљено. Према партизанским изворима у борбама за Зајечар је погинуло између 200 и 300, а било заробљено око 1.000 „непријатељских војника“, од чега је било око 100

⁶⁸⁹ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 395; *Југословенска војска у отаџбини на територији Округа моравског 1943–1944. Документи*, приредили Добривоје Јовановић, Дејан Танић, Јагодина 2006, стр. 342.

⁶⁹⁰ К. Николић, *Историја Равнгорског покрета 1941–1945*, књ. II, стр. 379–380; *Завршне операције за ослобођење Југославије 1944–1945*, стр. 67–69; Б. Костић, *За историју наших дана*, стр. 165.

„љотићеваца и недићеваца“. Зајечар је био прво окружно седиште у окупираној Србији које су партизанске јединице успеле да заузму. Ипак, нису се у Зајечару дуго задржале. Из правца Ниша Немци су упутили снажну моторизовану колону која је у град ушла 9. септембра без већег отпора.⁶⁹¹

Након продора Првог пролетерског корпуса и приласка његових дивизија Ваљеву, 14. септембра су отпочеле борбе за тај град. Немачке јединице су се углавном стационирале у касарни бившег 5. пешадијског пука, а са њима је била и већина припадника Српске државне страже Ваљевског округа, док је мањи део био у артиљеријским касарнама. У самом граду су, у неколико упоришта, остали добровољци из Првог пука. Након борби у току 14. септембра, партизани су овладали већим делом града. Према сведочењу Саве Пузића, команданта чете у Првој пролетерској дивизији, приликом заузимања артиљеријских касарни партизанима се предала читава чета од око 80 стражара, на челу са њиховим командиром, у чину капетана. Једина упоришта која су настављала да пружају отпор била су добровољачка у Офицерском дому и хотелу Бранковина, као и немачко упориште у касарни 5. пешадијског пука. У поподневним часовима 15. септембра, снажном артиљеријском ватром, партизани су заузели оба добровољачка упоришта, овладавши већином града. Међутим, 16. септембра увече, снажна немачка механизована колона улази у Ваљево без већих проблема, а партизанске јединице се из града повлаче у околину. У Ваљево је, 17. септембра, авионом долетео и немачки командант Србије генерал Фелбер, кога је пратио Коста Мушички, командант СДК. Мушички се у Ваљеву састао са командантима локалних равногорских јединица, преосталих добровољаца и командантом СДС Ваљевског округа потпуковником Михаилом Стефановићем. Саопштио им је немачку одлуку о напуштању Ваљева. Немци су се сутрадан, 18. септембра, повукли у правцу Уба, претходно уништивши од војне опреме у касарни 5. пешадијског пука, све оно што нису могли понети. Са Немцима су се повукли и

⁶⁹¹ *Зборник НОР-а*, I–12, Београд 1956, стр. 25–27; Миладин Ивановић, „Борбе за Зајечар септембра 1944. године“, *Војноисторијски гласник*, 5/1956, стр. 82–104; Слободан Босиљчић, *Србија у рату и револуцији 1941–1945. Тимочка крајина*, Зајечар 1988, стр. 201–208; *Извештаји и наредбе партизанских јединица о ослобођењу источне Србије. Документа 4*, приредио Божидар Благојевић, Неготин 2010, стр. 26–27; С. Миладиновић Славко, *Четрнаеста српска НОУ бригада (нишка)*, стр. 203–224; С. Перић, *Српски добровољачки корпус 1941–1945*, стр. 236–237; Миладин Ивановић, *23. српска дивизија*, Београд 1994, стр. 120–145.

преостали добровољци. Када су Немци почели да се повлаче, потпуковник Стефановић је окупио преостало људство СДС и, како преноси један равногорац који је присуствовао састанку, питао их за мишљење шта да раде. Неки су предлагали да се иде за Немцима, али је он одбио и „позвао да идемо у шуму са четницима и да се боримо против црвених“. Након овога људство је почело да се разилази у разним правцима, а и сам потпуковник Стефановић се пресвукао у цивилно одело и отишао у шуму. Увече, 18. септембра, јединице 6. личке дивизије су поново ушле у град. Истог дана партизани су без борбе заузели Лазаревац и Лајковац.⁶⁹²

На југу је ситуација такође ескалирала. Како у извештају генералу Мирославу Трифуновићу наводи Петар Мартиновић, 13. септембра он и пуковник Милутин Радојевић су позвани на састанак код фелдкоманданта у Нишу. Пуковник Милутин Радојевић је послао за делегата на састанак поручника Манојловића. Постављена су им питања да ли су „српске легалне и илегалне националне снаге“ спремне да се са немачким јединицама боре против Црвене армије „ако она буде на источном сектору напала на немачке трупе“, као и да ли су „српске националне снаге“ спремне да се са немачким снагама боре „противу Титових јединица у позадини фронта“. Немци су такође питали да ли су „вољне поједине групе националиста да се прикључе немачким јединицама ради заједничке борбе противу Титових снага“, уколико је одговор на прва два питања негативан. Мартиновић је тражио времена да се консултује са људством, што му је дозвољено. Наредног дана, 14. септембра, у згради Обласне команде СДС у Нишу одржан је састанак официра СДС и ЈВуО из Нишког округа. Донета је једногласна одлука да се негативно одговори на немачка питања и да се сво људство ЈВуО и СДС у највећој тајности извуче из Нишког округа у току 14, 15. и 16. септембра и да се прикључе „националним снагама на сектору Сталаћ-

⁶⁹² Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци*, стр. 237–252; Милош Вуксановић, *Прва пролетерска бригада*, Београд 1981, стр. 370–373; Б. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, стр. 358–368; Петар Вишњић, „Борбе за ослобођење Ваљева (13–18. септембар 1944)“, *Гласник*, 35/2001, стр. 103–124; *Први црногорски батаљон Прве пролетерске НОУ бригаде*, Београд 1977, стр. 568–569.

Бољевац“. Такође је договорено да Мартиновић обавести Немце о негативној одлуци 16. септембра, односно кад се све јединице са ове територије извуку.⁶⁹³

У сећањима објављеним после рата, Мартиновић наводи да је на том састанку присуствовало 55 официра и да су сви једногласно били за наведену одлуку, али да је само 21 потписао. Он такође наводи да су мајор Ђорђе Богојевић (командант градске страже у Нишу) и мајор Велимир Велимировић (окружни командант СДС у Нишу) 14. септембра отишли код партизана у село Каменицу и ставили им се у службу. Овај њихов поступак је очигледно био под значајним утиском позива краља Петра II од 12. септембра да се сви прикључе партизанским одредима. Мајор Велимировић је у току ноћи 15/16. септембар извршио саботажу наведеног договора и спречио повлачење готово половини стражара из Ниша, пребацивши партизанима и много наоружања и остале опреме. Такође, мајор Ђорђе Богојевић је 15. септембра са целокупним људством градске страже и нишке полиције (према Мартиновићу око 135 људи) прешао партизанима у село Каменицу. У својим сећањима Мартиновић наводи да је ова целокупна група стрељана, али потврда за то није пронађена у примарним изворима. Из Ниша је изведено око 600 припадника СДС и они су 15. септембра заузели Ражањ од партизана. Из Ниша се извукло и људство Патролно-припремне школе СДС под командом мајора Велисава Поповића. Људство Српске граничне страже у Белој Паланци, под командом мајора Ранка Јовића, углавном је одбило да се повуче у складу са претходним договором, већ је остало на терену, а извукли су се мајор Ранко Јовић, са још неколико официра и неколико стражара.⁶⁹⁴

Од људства које се извукло из Ниша, наредбом генерала Мирослава Трифуновића од 17. септембра, створен је Нишки одред ЈВуО, а за команданта одређен Петар Мартиновић. Реакција генерала Недића на Мартиновићево извлачење није у почетку била благонаклона. У Варварин је 22. септембра из Београда послат пуковник Михаило Ољача са Недићевим наређењем да се

⁶⁹³ ВА, НДА, 140–9–8, Одлука официра СДС Нишке области и округа Нишког и Команданта групе корпуса пуковника Милутина Радојевића од 14. септембра 1944; ВА, НДА, 140–9–9, Извештај Петра Мартиновића Команданту Србије, дивизиском Ђенералу Мирославу Трифуновићу од 18. септембра 1944.

⁶⁹⁴ Мартиновић наводи и да је од људства СДС Зајечарског округа, мањина успела да се извуче до Варварина, а да је већина страдала или дезертирала – П. Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, стр. 447–451.

људство хитно врати на дужност у Ниш, а да Мартиновић пође са њим у Београд и лично објасни Недићу своје поступке. Међутим, људство новоформираног Нишког одреда је то одбило. Мартиновића је у Ниш позивао и обласни командант потпуковник Мирко Станковић, који је у Ниш стигао 16. септембра, пошто је дан раније пуштен из затвора у Београду.⁶⁹⁵

Последња озбиљнија борба коју је водила Српска државна стража била је око Власотинца, крајем септембра. Први партизански напад, 22/23. септембар, је одбијен. Следећи покушај, 22. српске дивизије, почео је 28. септембра. У месту се налазило око 400 припадника СДС и СГС и око 200 равногораца. Овога пута, уз помоћ артиљерије бугарске „отечественофронтовске“ армије, Власотинце је 29. септембра заузето. Према партизанским изворима, вероватно преувеличаним, тада је „непријатељских губитака“ било „мртвих 100, рањених 100, заробљених 290“. Један број стражара је успео да се извуче из Власотинца, па да се са људством СДС из Лесковца повуче преко Ниша и стационира се у Алексинац, вероватно првих дана октобра.⁶⁹⁶

Након што су 1. октобра немачке окупаторске власти разрешиле дужности генерала Милана Недића и његову владу и прогласиле Београд оперативном војном зоном, одржан је низ састанака на којима је одлучено да се преостало људство Српске државне страже прикупи и прикључи Југословенској војсци у отаџбини. Ово је и извршено 6. октобра у Јагодини када је створен Српски ударни корпус ЈВуО, а за команданта је одређен генерал Стеван Радовановић, чиме је Српска државна стража престала да постоји. У наредном поглављу детаљније су описани настанак и дејства СУК-а.

⁶⁹⁵ П. Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, стр. 454–456.

⁶⁹⁶ *Зборник НОР-а*, I–12, стр. 577; М. Радановић, *Казна и злочин*, стр. 336–339; Живојин Николић Брка, *22. дивизија*, Београд 1972, стр. 270–277.

9. КВАНТИФИКАЦИЈА ЗЛОЧИНА ПРИПАДНИКА СДС 1942–1944.

Као извор за квантификацију почињених злочина припадника Српске државне страже служили су нам подаци до којих су дошли истражни органи Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Комисија је основана на Другом заседању АВНОЈ-а 30. новембра 1943. при Председништву Националног комитета ослобођења Југославије, а правилник о раду је донет 8. маја 1944. године. За свој рад била је одговорна НКОЈ-у, а касније влади Федеративне Народне Републике Југославије. Састојала се из шест земаљских (у свакој републици), једне покрајинске (у Војводини) и две обласне комисије (Косово и Метохија и Истра). Кључни недостатак ове Комисије је њен идеолошки и једностран карактер, те чињеница да се ниједан припадник победничког, Народноослободилачког покрета, није нашао на листи злочинаца, односно да ниједан њихов чин није препознат као злочин. И поред наведеног недостатка, рад Комисије је имао и својих значајних домета, а њени су истражни органи прикупили обимну грађу која је допринела извођењу пред суд и осуди великог броја злочинаца из редова окупатора и колаборациониста. Рад Комисије је веома значајан и истраживачима, будући да је архивска грађа настала њеним радом комплетно сачувана и доступна за истраживање.⁶⁹⁷

Први статистички извештаји о раду Комисије који доносе број жртава датирају већ из друге половине 1945. године. На допис који је од стране Државне комисије послат земаљским, покрајинској и обласним комисијама, 8. јула 1945. године, требало је одговорити за месец дана и на послатим формуларима класификовати податке о жртвама и злочинцима. Послата су четири формулара у зависности од типа злочина: I – лишење живота, II – повреде тела, III – повреде личне слободе, IV – повреде имовине. Земаљска комисија Србије за утврђивање

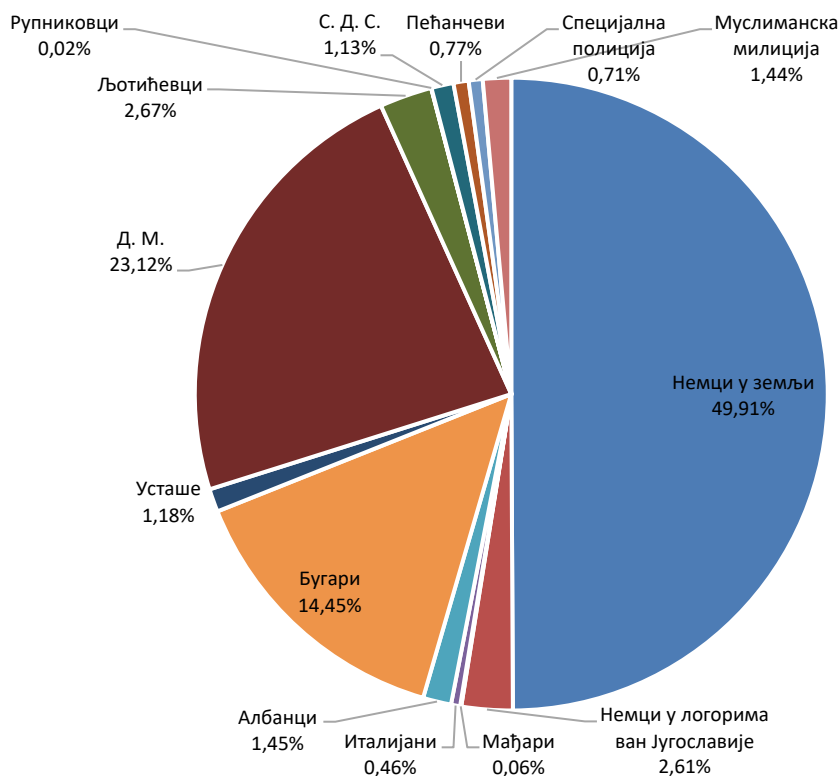
⁶⁹⁷ Више о настанку, структури и раду Комисије видети у објављеном извештају њеног председника проф. др Душана Недељковића у: *Документи из историје Југославије. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата*, приредили Миодраг Зечевић, Јован Поповић, Београд 1996, стр. 17–69.

злочина окупатора и њихових помагача је на поменути допис одговорила 29. октобра 1945. године.⁶⁹⁸

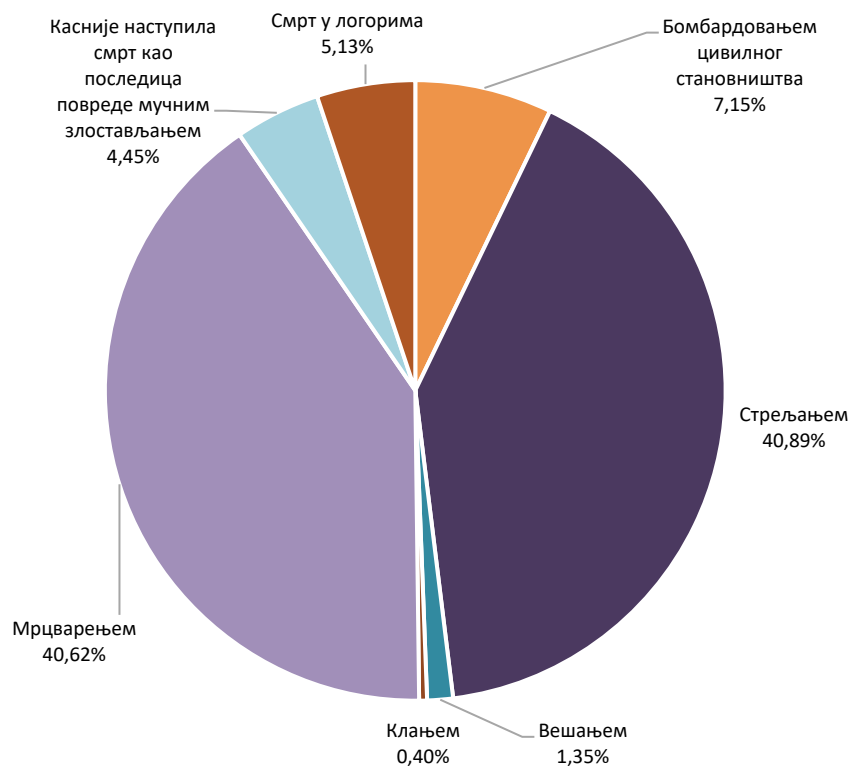
У овом првом прегледу дати су подаци за територију Народне Републике Србије, без покрајина. У табели „Лишење живота“ дата је класификација жртава у односу на формацију која их је лишила живота, али и према начину на који су лишене живота. Укупан број лица, на такав начин страдалих, износио је на територији Србије 65.293. Више од половине страдалих је од стране немачких окупаторских снага („Немци у земљи“ 32.591 и „Немци у логорима ван Југославије“ 1.706), од „Д. М.“ (Југословенска војска у отаџбини) је страдало 15.093, од бугарских окупаторских снага 9.438, од „Љотићеваца“ (Српски добровољачки корпус) 1.745, од „Албанаца“ 945, од „Муслиманске милиције“ 940, од „Усташа“ 772, од „С. Д. С“ (Српске државне страже) 741, од „Пећанчевих“ (четника Косте Пећанца) 505, од „Специјалне полиције“ 466, од италијанских окупаторских снага 303, од „Мађара“ 37 и „Рупниковаца“ (колаборационистичких формација генерала Лава Рупника у Словенији) 11. За сваку од формација које су наведене као извршиоци злочина, као што је већ поменуто, дата је и структура по начину извршења, као и доб и старост жртава, наведен у четири категорије („људи“, „жене“, „старци“ и „деца“). Од 741 особе страдале од стране припадника Српске државне страже, њих 53 је страдало „бомбардовањем цивилног становништва“ (људи 47, жене 3, старци 2, деца 1); „стрељањем“ 303 (људи 274, жене 24, старци 2, деца 3); „вешањем“ 10 (сви у категорији „људи“); „клањем“ 3 (људи 1, жене 2); „мрцварењем (пребијањем)“ 301 (људи 238, жене 48, старци 2, деца 13); „касније наступила смрт као последица повреде мучним злостављањем“ 33 (људи 26, жене 6, старци 1); „смрт у логорима“ 38 (људи 34, жене 2, деца 2). У графиконима на следећој страни напред наведени подаци представљени су графички са процентима.⁶⁹⁹

⁶⁹⁸ АЈ, 110–55–10, Земаљска комисија Србије Државној комисији за ратне злочине 29. октобра 1945; Душан Бојковић, „Жртве рата на простору Косова и Метохије 1941–1945. према попису Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2 – Историја*, Лепосавић 2016, стр. 246.

⁶⁹⁹ АЈ, 110–55–11, Табела I – лишење живота (Србија).

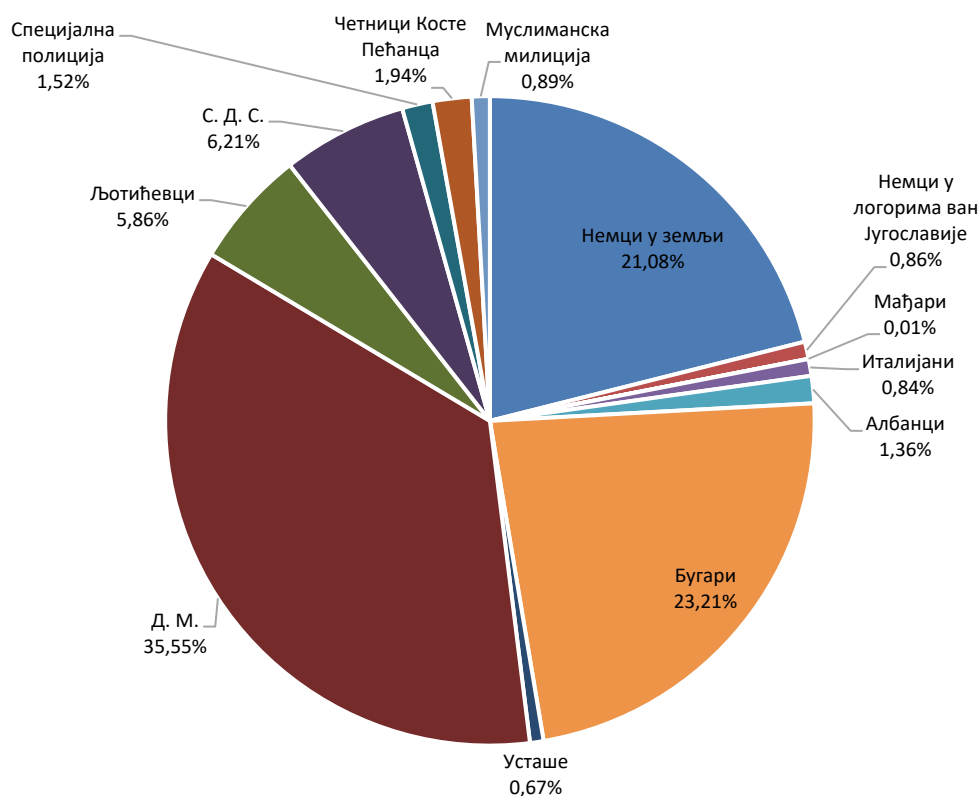

Графикон бр. 1: Структура страдалих према формацији од које су страдали на основу података Земаљске комисије Србије са краја октобра 1945. године

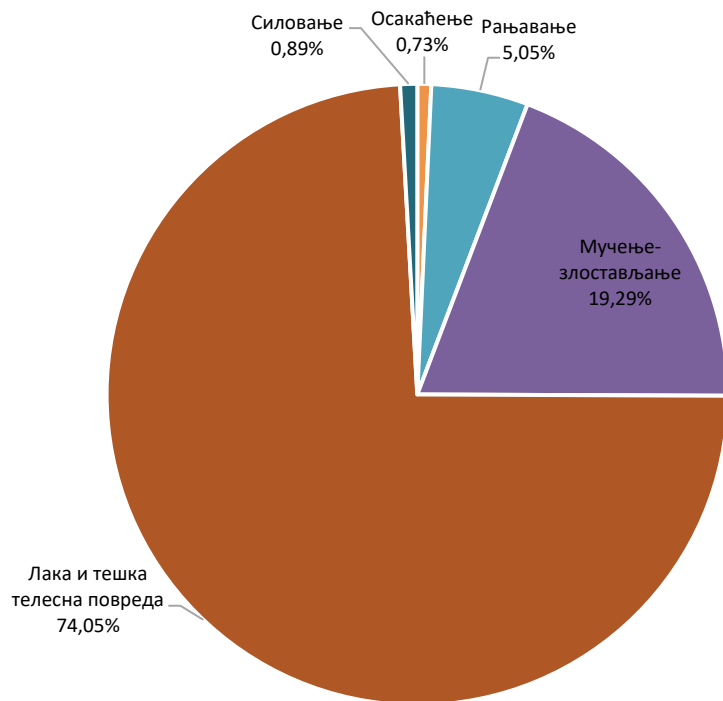
Графикон бр. 2: Структура страдалих од стране СДС према начину извршења на основу података Земаљске комисије Србије са краја октобра 1945. године

Друга статистичка табела је бележила „Повреде тела“ и у њој је удео „Немаца“ знатно мањи него у првој. Укупно је забележено 130.802 „повреде тела“, од чега су највише починили припадници ЈВуО – 46.505. Потом следе „Бугари“ – 30.356, па „Немци“ („Немци у земљи 27.569“ и „Немци у логорима ван Југославије“ 1.126), а на четвртом месту су припадници Српске државне страже – 8.120. Даље иду „Љотићевци са 7.668, „Четници Косте Пећанца“ 2.536, „Специјална полиција“ 1.991, „Албанци“ 1.775, „Муслиманска милиција“ 1.169, „Италијани“ 1.095, „Усташе“ 880 и „Мађари“ 12. Од 8.120 „повреда тела“ која су починили припадници Српске државне страже било је 59 „осакаћења“ (људи 35, жене 13, старци 1, деца 10), 410 „рањавања“ (људи 384, жене 17, деца 9), 1.566 „мучења-злостављања“ (људи 1.269, жене 206, старци 47, деца 44), 6.013 „лаких и тешких телесних повреда“ (људи 3.928, жене 1.565, старци 378, деца 142) и 72 „силовања“ (само жене).⁷⁰⁰

Графикон бр. 3: Структура „повређених“ према формацији од које су повређени на основу података Земаљске комисије Србије са краја октобра 1945.

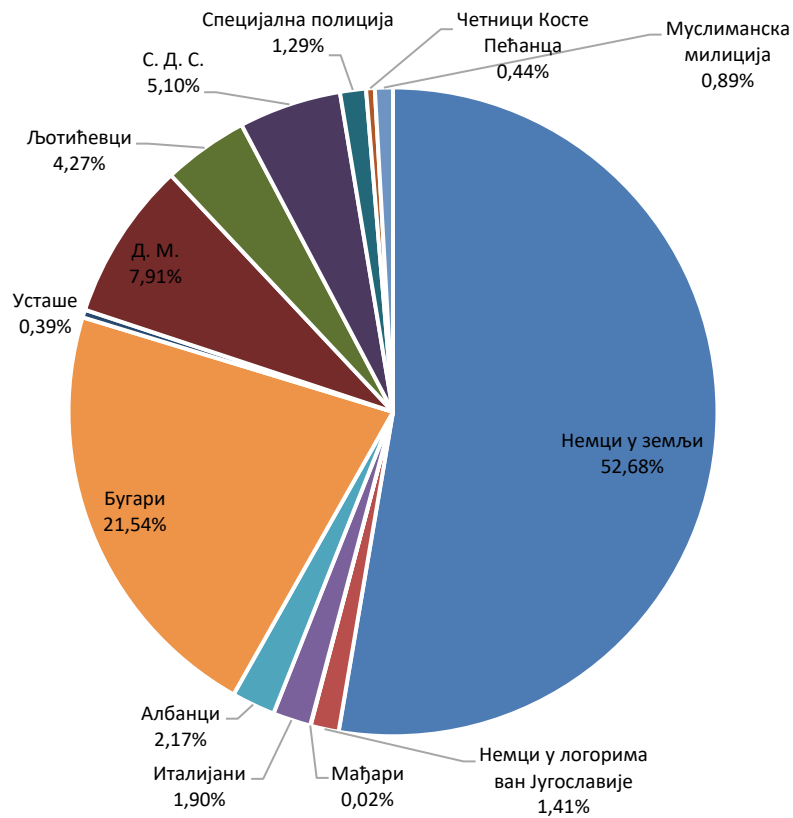
⁷⁰⁰ АЈ, 110–55–12, Табела II – повреде тела (Србија).

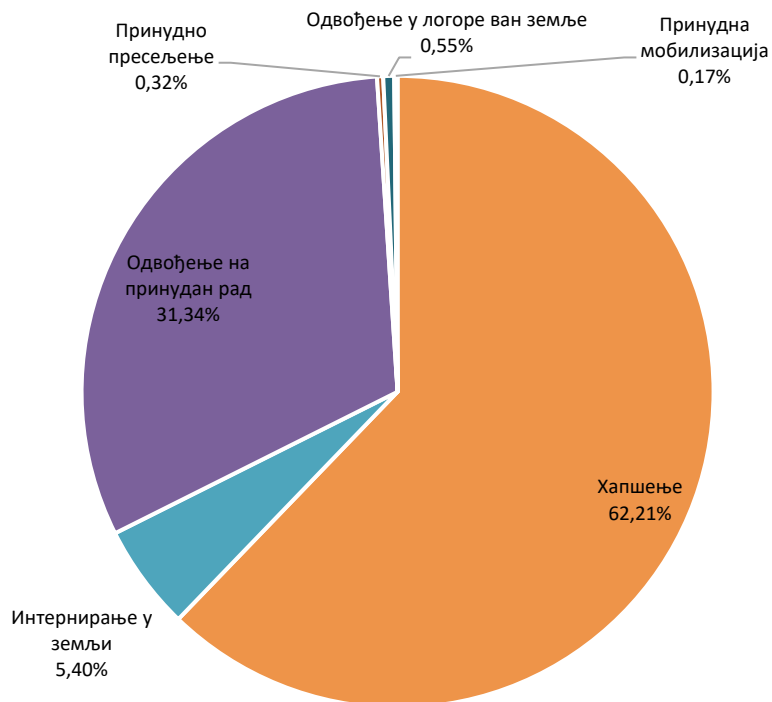
Графикон бр. 4: Структура „повређених“ од стране СДС према начину извршења на основу података Земаљске комисије Србије са краја октобра 1945. године

Трећа табела је бележила „Повреде слободе“ и забележила 330.088 таква случаја. Немачке окупаторске снаге су починиле највише ових злочина („Немци у земљи 173.897, „Немци у логорима ван Југославије“ 4.648), након њих су „Бугари“ са 71.088, па следе редом „Д. М.“ (26.100), „С. Д. С.“ (16.487), „Љотићевци“ (14.084), „Албанци“ (7.154), „Италијани“ (6.263), „Специјална полиција“ 4.257, „Муслиманска милиција“ (2.952), „Четници Косте Пећанца“ (1.446), „Усташе“ (1.280) и „Мађари“ (72). Од 16.847 „повреда слободе“ које су починили припадници Српске државне страже наведено је 10.481 „хапшење“ (људи 8.515, жене 1.049, старци 590, деца 327), 910 „интернирања у земљи“ (људи 818, жене 78, старци 10, деца 4), 5.280 „одвођења на принудни рад“ (људи 5.111, жене 123, старци 28, деца 18), 54 „принудна пресељења“ (људи 54), 93 „одвођења у логоре ван земље“ (људи 83, старци 10) и 29 случајева „принудне мобилизације“ (људи 29).⁷⁰¹

⁷⁰¹ АЈ, 110–55–13, Табела III – повреде личне слободе (Србија).

Графикон бр. 5: Структура „повреда личне слободе“ према формацији на основу података Земаљске комисије Србије са краја октобра 1945.

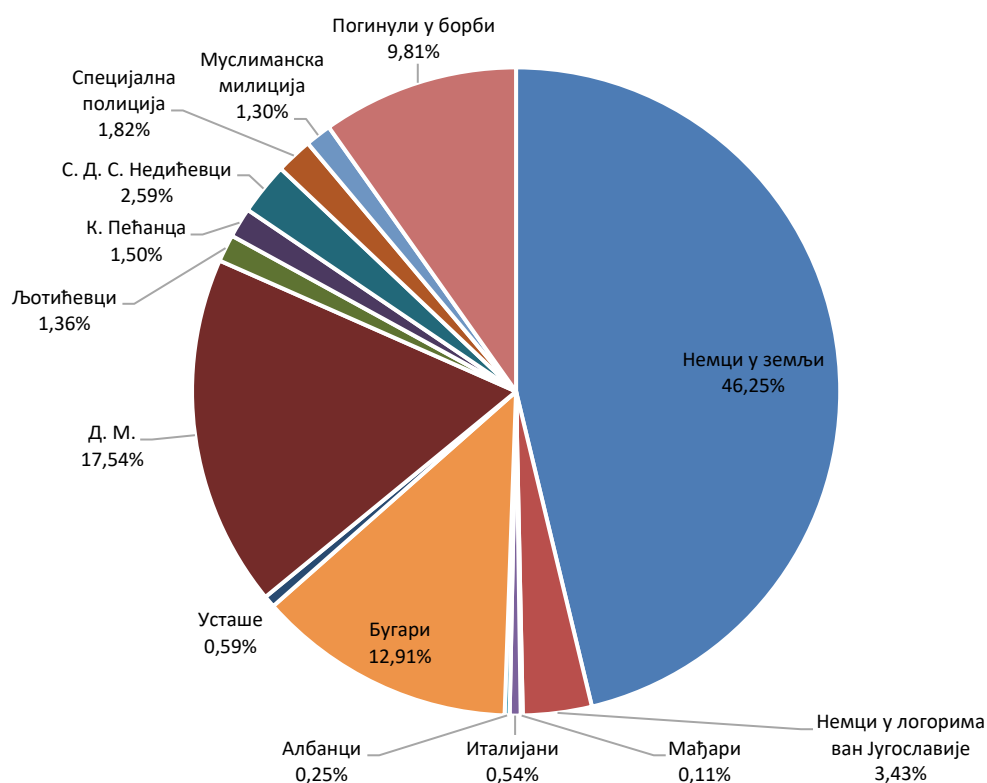
Графикон бр. 6: Структура „повреда личне слободе“ од стране СДС према начину извршења на основу података Земаљске комисије Србије са краја октобра 1945.

Крајем јануара 1946. године Државна комисија је послала нови допис „свим земаљским и покрајинским комисијама за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“. У овом допису се констатује да „поједине комисије нису ни до данас послале ове податке, а неке су послале само делимично“, као и да је „примећено да су подаци непотпуни, погрешни и уопште нереални“, тј. да су „небрижљиво прикупљени и формулари попуњавани од ока – напамет“. Из наведених разлога Државна комисија је захтевала од земаљских и покрајинских комисија да се ови статистички подаци прикупе поново и да у овом прикупљању учествују месни народни одбори. У допису се напомиње да посебну пажњу треба посветити табели „лишење живота“.⁷⁰²

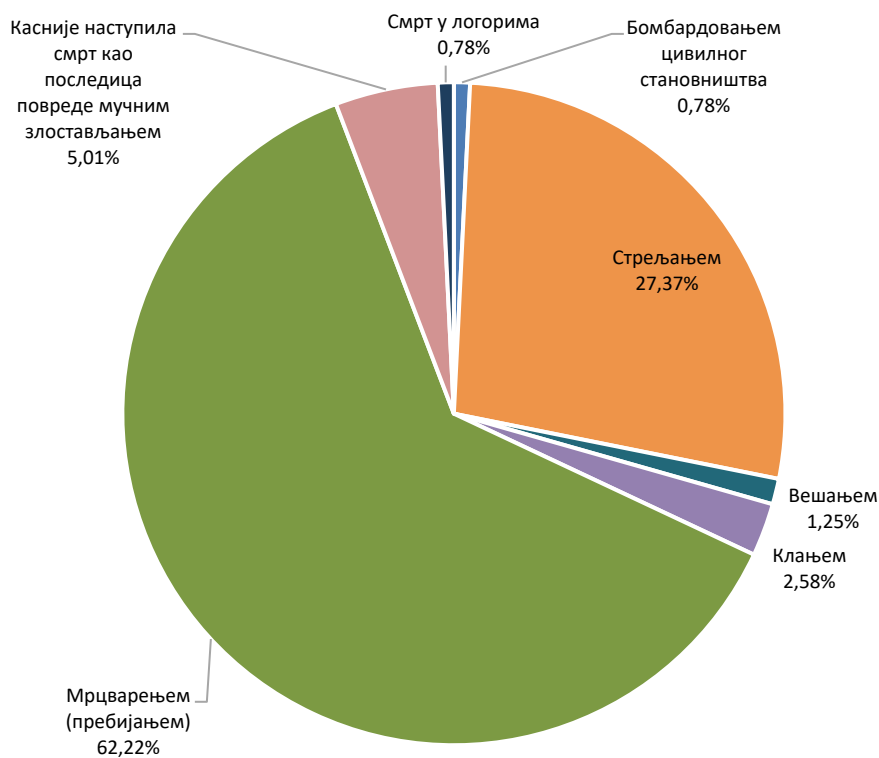
До средине 1946. године послати су нови подаци који су се знатно разликовали од претходних, док су формулари табела остали готово идентични, додата је само рубрика „погинули у борби“. Број жртава у НР Србији без покрајина је био већи готово за трећину и износио је 98.440. Према тим подацима, око половине жртава је страдало од немачких окупаторских јединица („Немци у земљи“ 45.525, „Немци у логорима ван Југославије“ 3.373). Од јединица ЈВуО је страдало 17.271, од „Бугара“ 12.707, а 9.661 је „погинуо у борби“. Од „С. Д. С.“ је страдало 2.554, „Специјалне полиције“ 1.778, „Четника Косте Пећанца“ 1.472, „Љотићеваца“ 1.339, „Муслиманске милиције“ 1.281, „Усташа“ 583, „Италијана“ 531, „Албанаца“ 250 и „Мађара“ 105. Иако је број укупних жртава повећан за трећину, жртве страдале од Српске државне страже су повећане готово 3,5 пута. Према начину страдања структура је била следећа: „бомбардовањем цивилног становништва“ 20 (људи 16, жене 3, старци 1), „стрељањем“ 699 (људи 642, жене 41, старци 11, деца 5), „вешањем“ 32 (људи 14, старци 18), „клањем“ 66 (људи 44, жене 14, старци 1, деца 7), „мрцварењем-пребијањем“ 1.589 (људи 1.117, жене 382, старци 73, деца 17), „касније наступила смрт као последица повреде мучним злостављањем“ 128 (људи 109, жене 6, старци 8, деца 5), а „смрт у логорима“ је доживело 20 (само „људи“).⁷⁰³

⁷⁰² АЈ, 110–49–12, Државна комисија за злочине свим земаљским и покрајинским комисијама 26. јануара 1946.

⁷⁰³ АЈ, 110–55–15, Табела I – лишење живота (НР Србија, без Војводине и Космета).

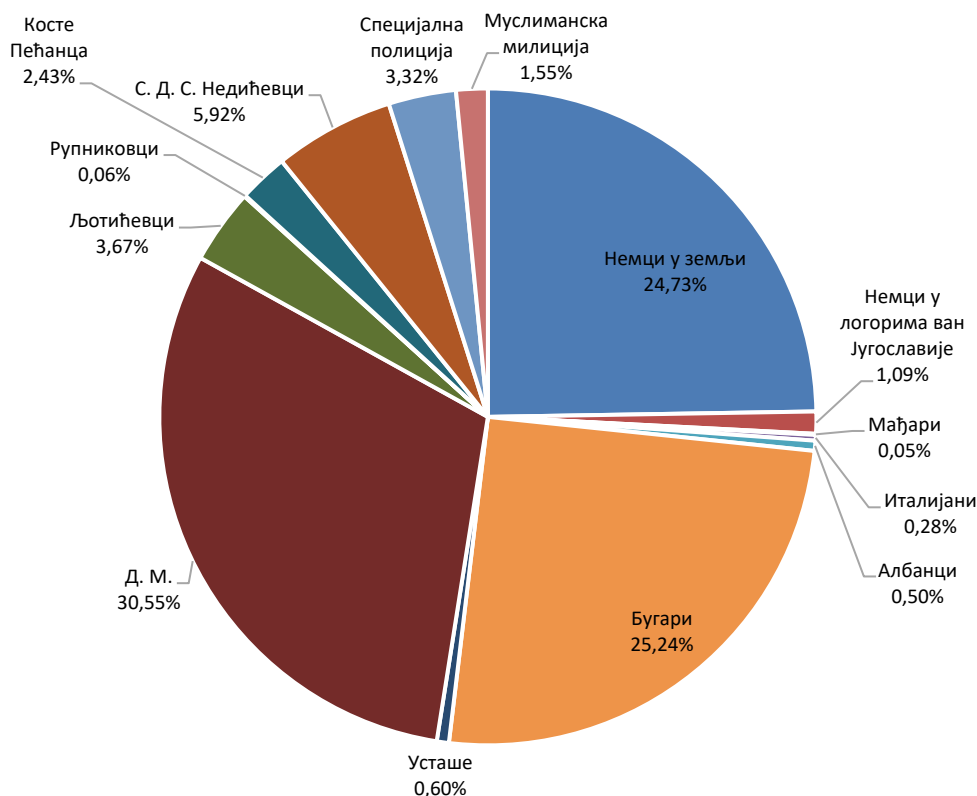

Графикон бр. 7: Структура страдалих према формацији од које су страдали на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946. године

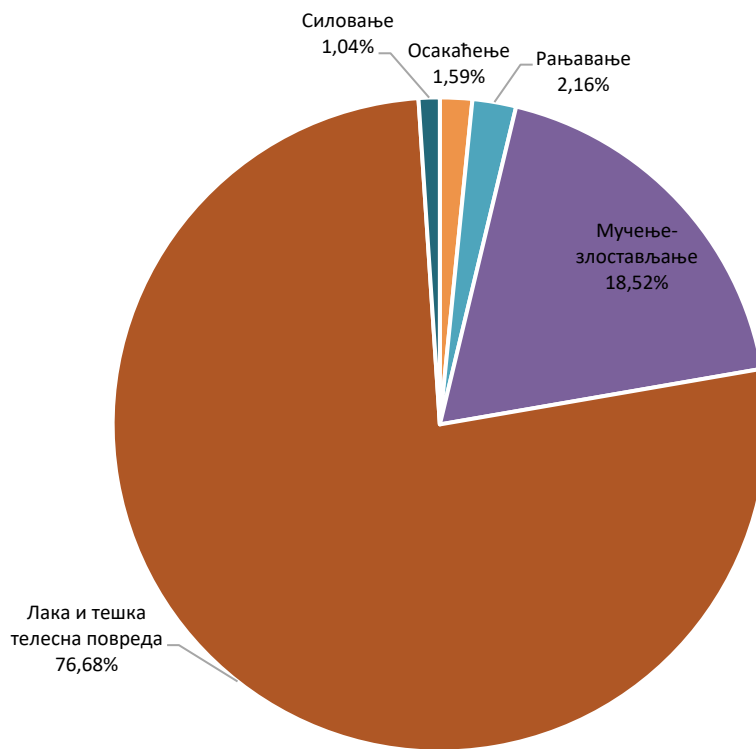
Графикон бр. 8: Структура страдалих од стране СДС према начину извршења на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946. године

Другом табелом забележене су „повреде тела“. Као и у претходној табели из октобра 1945. највећи број „повреда тела“ приписан је припадницима ЈВуО – 58.033. Потом следе „Немци“ („Немци у земљи“ 46.973 и „Немци у логорима ван Југославије“ 2.073), па „Бугари“ (47.941), „С. Д. С.“ (11.245), „Љотићевци“ (6.970), „Специјална полиција“ (6.308), „Четници Косте Пећанца“ (4.617), „Муслиманска милиција“ (2.947), „Усташе“ (1.133), „Албанци“ (947), „Италијани“ (535), „Рупниковци“ (114) и „Мађари“ (94). Од 11.245 „повреда тела“ које су починили припадници СДС структура је била: „осакаћење“ 179 (људи 137, жене 38, старци 4), „рањавање“ 243 (људи 213, жене 23, старци 2, деца 5), „мучење-злостављање“ 2.083 (људи 1.594, жене 318, старци 102, деца 69), „лаке и тешке телесне повреде“ су нанели 8.623 пута (људи 6.472, жене 1.356, старци 649, деца 146), а „силовано“ је 117 жена.⁷⁰⁴

Графикон бр. 9: Структура „повређених“ према формацији од које су повређени на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946. године

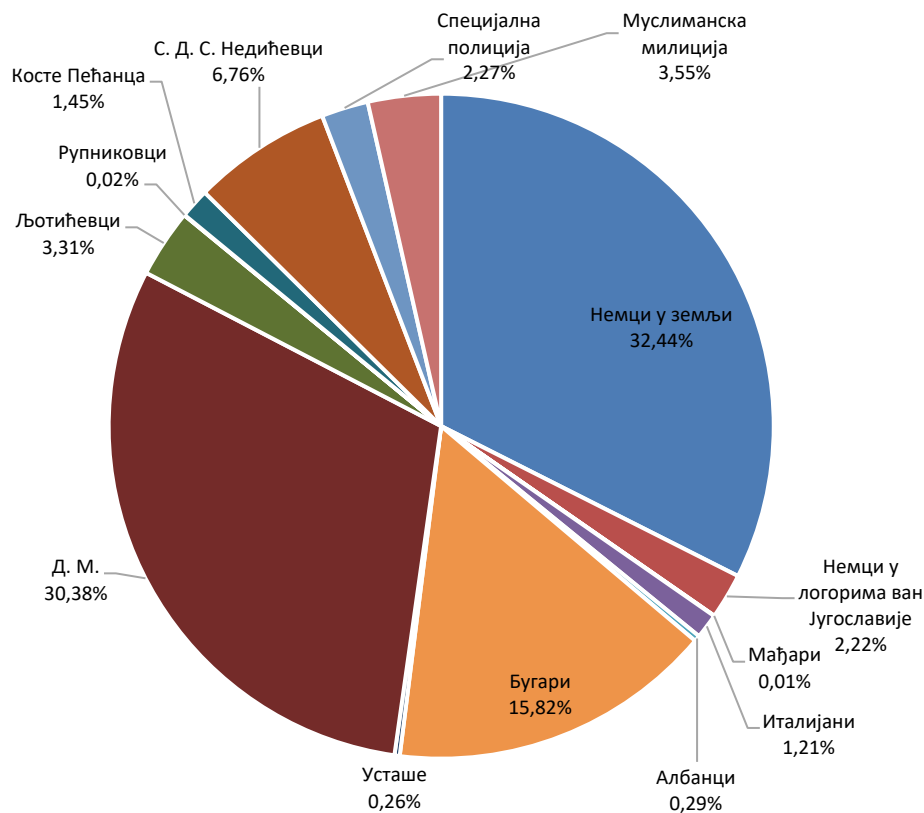
⁷⁰⁴ АЈ, 110–55–16, Табела II – повреде тела (НР Србија, без Војводине и Космета).

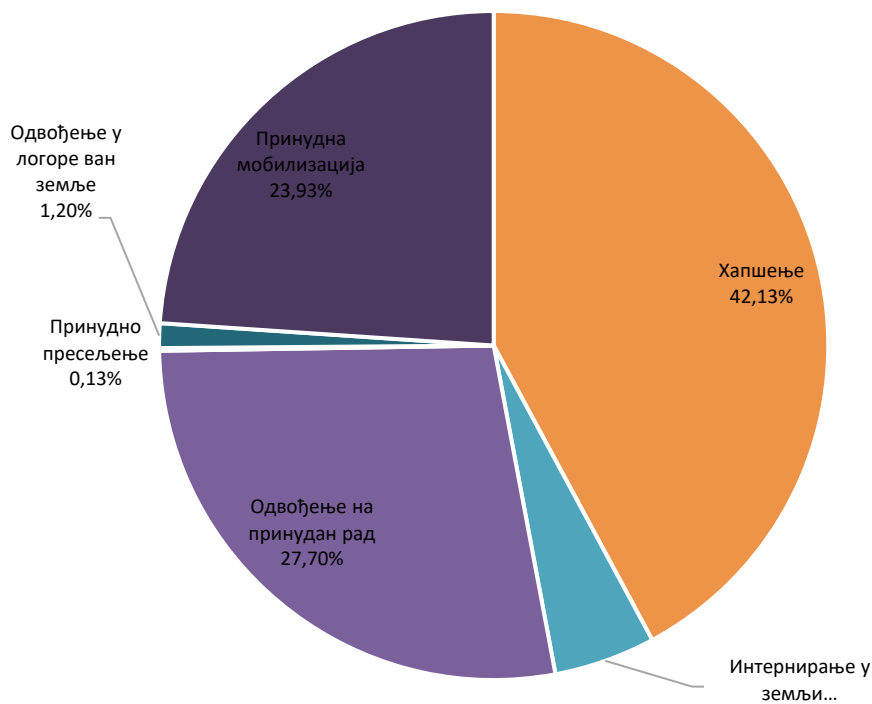
Графикон бр. 10: Структура „повређених“ од стране СДС према начину извршења на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946. године

Трећом табелом су бележене „повреде слободе“. И у овом случају је приметно знатно повећање ових злочина, готово дупло, у односу на октобар 1945. Укупно је забележено 615.733 „повреде слободе“. Највише су их починили „Немци“ („Немци у земљи 199.736, „Немци у логорима ван Југославије“ 13.675), потом следе припадници „Д. М.“ (187.085) па редом „Бугари“ (97.408), „С. Д. С.“ (41.654), „Љотићевци“ (20.936), „Муслиманска милиција“ (21.860), „Специјална полиција“ (14.002), „Четници Косте Пећанца“ (8.917), „Италијани“ (7.444), „Албанци“ (1.765), „Усташе“ (1.591), „Рупниковци“ (110) и „Мађари“ (90). Од 41.654 „повреде слободе“ које су починили припадници Српске државне страже приметна је огромна разлика у категорији „принудна мобилизација“ која је са 29 повећана на 9.968. Још је забележено 17.550 „хапшења“ (људи 14.218, жене 2.465, старци 748, деца 119), 2.045 „интернирања у земљи“ (људи 1.361, жене 585, старци 71, деца 28), 11.540 „одвођења на принудан рад“ (људи 11.259, жене 195, старци 72, деца 14), 53 „принудна пресељења“ (људи 31, жене 20, старци 1, деца 1) и 498 „одвођења у логоре ван земље“ (људи 492, жене 6).⁷⁰⁵

⁷⁰⁵ АЈ, 110–55–17, Табела III – повреде слободе (НР Србија, без Војводине и Космета).

Графикон бр. 11: Структура „повреда личне слободе“ према формацији на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946.

Графикон бр. 12: Структура „повреда личне слободе“ од стране СДС према начину извршења на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946.

У објављеном списку „злочинаца“ које је током свог деловања прикупила Државна комисија, од укупно 8.961 наведене особе, њих 161 (1,80%) су били припадници Српске државне страже. Према националности, што је и за очекивати, огромна већина су били Срби (153). Албанаца је било 3, Словенаца 2 и по један Рус и Црногорац.⁷⁰⁶

Анализирајући књиге заточеника Логора Бањица, пронашли смо 605 особа које су тамо послале јединице СДС, што чини 2,56% од укупног броја заточеника у логору. Међу њима су биле 534 (88,26%) особе мушког, а 59 женског пола (9,75%). По националности убедљиво највећи број, од анализираних особа, су били Срби, чак њих 593 (98,02%), Словенца су била 3, Турчина 3, Јевреја 2, Чеха 2 и по један Хрват и Јермен. Највећи број логораша су пуштени на слободу – 358 (59,17%), стрељано их је 127 (20,99%), од других институција је преузето 46 (7,60%), одведено на принудни рад 35 (5,79%), умрло их је 19 (3,14%), а судбина је непозната за 20 особа (3,31%). Анализом јединица СДС од којих су послати, закључили смо да је највећи број заточеника пристигло у логор од стране СДС Крагујевачког округа – 232 (38,5%), па Београдског 173 (28,60%), Пожаревачког 38 (6,28%), Нишког 27 (4,46%), Ужичког 19 (3,14%), Крушевачког 15 (2,48%), Лесковачког 12 (1,98%), Јагодинског 11 (1,82%), Зајечарског 8 (1,32%), Краљевачког 3 (0,50%) и по једна особа је послата из Команди СДС у Шабачком и Ваљевском округу. Сама Команда СДС је у логор послала 65 заточеника (10,74%).⁷⁰⁷

Примере одмазди које су примењиване за ситуације у којима су страдали припадници СДС наводили смо кроз текст ове целине. Иако их је било, ова мера није често примењивана због непопуларности у народу, али и код самих припадника СДС. Удео припадника Српске државне страже у чињењу злочина за време окупације био је у одређеној мери сразмеран њиховој помоћној улози, предвиђеној од окупатора. Статистичке табеле које су сачиниле земаљске и покрајинске комисије и послале Државној комисији за злочине окупатора и

⁷⁰⁶ *Документи из историје Југославије. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата*, II том, приредили Миодраг Зечевић, Јован Поповић, Београд 1998, стр. 293–691.

⁷⁰⁷ Анализу смо извршили на основу објављених књига заточеника: *Логор Бањица. Логорашаи - књиге заточеника Концентрационог логора Београд-Бањица 1941–1944*, књига I–II, приредиле Евица Мицковић, Милена Радојчић, Београд 2009.

њихових помагача у два наврата су веома упитан и дискутабилан историјски извор и њени налази захтевају додатне провере. Ипак, иако су бројке упитне, оне нам дају представу колику су улогу у чињењу злочина нове југословенске власти претпоставиле за припаднике Српске државне страже. Ова формација није ни у једној категорији злочина у првом плану, а најмањи удео у односу на друге злочине има у „лишењу живота“. Овим ни у ком случају злочине припадника СДС не оправдавамо, њихова улога у колаборацији и помагању окупатору је документована и значајна, а велики обим немачких злочина је омогућен и њиховим помоћним деловањем.

IV

У САСТАВУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ У ОТАЏБИНИ – СРПСКИ УДАРНИ КОРПУС

1. СТВАРАЊЕ СРПСКОГ УДАРНОГ КОРПУСА

Продор Црвене армије у Србију крајем септембра 1944. године довео је до драстичне промене ситуације и односа снага, а то је резултирало и променом статуса српске колаборационистичке управе.⁷⁰⁸ Немачке војне власти су 1. октобра обавестиле генерала Милана Недића да је његова влада разрешена дужности и да Београд од 3. октобра постаје оперативна војна зона. По послератном сведочењу генерала Боривоја Јонића, 2. октобра је у Недићевом кабинету одржан састанак на којем су, поред Недића и Јонића, били присутни његов шеф кабинета генерал Миодраг Дамјановић, командант Српског добровољачког корпуса генерал Коста Мушички и командант Српске граничне страже пуковник Људевит Погачар. На том састанку Недић је присутне обавестио да са члановима владе одлази у Аустрију и да су сви разрешени заклетве. Генералу Јонићу је поручио да би припадници СДС и СГС требало да се прикључе одредима ЈВУО јер „од почетка припадају њима“. Добровољци су већ били одлучили да се повуку у Словенију. Сутрадан је одржана последња седница владе и започела евакуација министара.⁷⁰⁹

Након овога генерал Јонић је за 4. октобар заказао скуп свих официра СДС у Београду. На састанак у великој ратној сали Генералштаба много их се одазвало желећи да чују даљи развој ситуације и планове. Јонић је официре известио о повлачењу владе, чињеници да су разрешени заклетве и о колективном ступању у редове Југословенске војске у отаџбини. За новог команданта именован је дивизијски генерал Стеван Радовановић. Мајор Данило Стојановић је изложио

⁷⁰⁸ О операцијама Црвене армије и завршним борбама за ослобођење Србије више у: *Ослободилачки рат народа Југославије*, књ. II, Београд 1965; Никола Анић, Секула Јоксимовић, Мирко Гутић, *Народноослободилачка војска Југославије. Преглед развоја оружаних снага народноослободилачког покрета 1941–1945*, Београд 1982; *Завршне операције за ослобођење Југославије 1944–1945*, Београд 1957; *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941–1945*, Београд 1964; Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд 2011.

⁷⁰⁹ П. Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, стр. 371. Генерал Недић је са неколико сарадника напустио Београд 6. октобра, а 10. октобра генерал Фелбер је образовао Одбор државне администрације за Србију који је требало да обавља функције домаће управе – Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 423.

план којим је било предвиђено повлачење до Јадрана и дочекивање савезника након чега би дошло до повратка у ослобођени Београд. У послератном сведочанству један од присутних официра, Миленко Соларић, наводи да је општи утисак међу присутнима био стање неверице и неповерења. Чињеница да су снажне совјетске снаге већ присутне у источној Србији (јединице СДС из Зајечарског округа су се већ биле повукле у Јагодину, а из Ниша и Лесковца у Алексинац) многе је поколебала и пробудила сумњу у реалност изнесених планова.⁷¹⁰

Припадници СДС из Пожаревачког округа нису присуствовали овом састанку, а није их било могуће контактирати ни телефонским путем због прекида линија. Покушај да се обавесте је пропао због немогућности да се мајору Соларићу, који је од генерала Јонића задужен да оде у Пожаревац, нађе макар један војник за пратњу јер нико није хтео да послуша наређење и придружи му се у тој мисији. На крају су те јединице одсечене и нису се повукле. Неки мањи делови су се прикључили локалним равногорским одредима, а многи су страдали у масовним стрељањима након ослобођења Пожаревца.⁷¹¹

Груписање јединица и њихова интеграција у ЈВУО требало је да се оствари у Јагодини. Из тог разлога Команда СДС је подељена на „Оперативни“ и „Позадњи“ део. Први официри стижу у Јагодину већ 5. октобра у касним поподневним часовима. Оперативни део 6. октобра камионима и аутобусима стиже у Јагодину, а 7. октобра требало је да се евакуише и Позадњи део. Међутим, уместо 200 људи тог дана је за Јагодину отишао само мајор Соларић са још два официра и два стражара. Већина је остала у Београду, а многи од њих су били стрељани по ослобођењу, укључујући и команданта СДС Управе града Београда, пуковника Александра Радуловића.⁷¹²

По доласку у Јагодину генерали Радовановић и Јонић састали су се са равногорским командантом Србије генералом Мирославом Трифуновићем Дроњом који их је формално прихватио као део ЈВУО под називом **Српски ударни корпус** и признао све раније добијене чинове. Званична наредба издата је

⁷¹⁰ М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.“, стр. 19–20.

⁷¹¹ Исто.

⁷¹² Исто; Б. Костић, *За историју наших дана*, стр. 182; П. Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, стр. 464–465.

6. октобра, а сутрадан се приступило формирању нове јединице. Како је раније одлучено, командант СУК-а постао је генерал Стеван Радовановић, његов помоћник генерал Боривоје Јонић, а начелник штаба постао је мајор Данило Стојановић.⁷¹³

Одлучено је да се од бивших припадника СДС формирају две дивизије, а од граничара, када пристигну, трећа. Интересантно је да новоформирани корпус није следио уобичајени, територијални начин именовања, што је била карактеристика јединица ЈВУО на територији Србије, већ нумерички. Свака дивизија је требало да има по три бригаде, свака бригада по три батаљона, а батаљон четири чете. Прву ударну дивизију чиниле су 1, 2. и 3, а Другу 4, 5. и 6. бригада. Првим наредбама нова формација је уобличена. Одређено је да 1. ударна дивизија окупи људство бивше СДС из округа лесковачког, нишког, зајечарског, пожаревачког, београдског и моравског, и да се концентрише на простору Сталаћ-Параћин-Јагодина. Другу дивизију требало је да сачињавају припадници СДС из округа западно од Велике Мораве. У 4. бригаду је требало да уђе људство из краљевачког и косовско-митровачког (само српски припадници); 5. из крушевачког и ужичког, а 6. ваљевског, шабачког и крагујевачког округа. За штаб 2. ударне дивизије одређено је Краљево, а за концентрацијско подручје простор Крагујевац-Кнић-Краљево. Штаб Корпуса и 1. дивизије био је смештен у Јагодини.⁷¹⁴

У оквиру дивизије батаљони су били означени такође нумерички 1–9, а чете у оквиру бригаде бројевима 1–12. По предвиђеном формацијском саставу, чета је требало да буде јачине 60, батаљон 250, а бригада 800 људи.⁷¹⁵ Поред Треће дивизије, која је касније формирана од припадника СГС, како пише Боривоје Карапанцић, као самостална јединица постојао је још 2. гвоздени пук који је представљао неку врсту опште стратегијске резерве и био под непосредном командом команданта корпуса.⁷¹⁶

⁷¹³ ВА, ЧА, 102–5–1.

⁷¹⁴ ВА, ЧА, 102–5–2; ВА, ЧА, 102–5–6.

⁷¹⁵ ВА, ЧА, 102–5–6.

⁷¹⁶ Б. Карапанцић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, стр. 239–240. Информацију о постојању 2. гвозденог пука као посебне јединице Српског ударног корпуса нашли смо само код поменутог писца.

Наредбом Команданта СУК-а од 7. октобра одређене су старешине у новој формацији. За команданта 1. дивизије именован је пуковник Бранимир Живковић, за његовог помоћника потпуковник Петар Павасовић, а за начелника штаба капетан 1. класе Петар Гајић.⁷¹⁷ Другом дивизијом је командовао пуковник Драгутин Редић, помоћник му је био потпуковник Мирко Станковић, а начелник штаба капетан 1. класе Живојин Магазиновић.⁷¹⁸ Распоред старешина по бригадама и батаљонима је био следећи:

1. бригада – к-дант потпуковник Душан Драговић (до тада к-дант Моравске области СДС), помоћник мајор Лазар Петровић (нач. штаба Моравске области СДС);

1. батаљон – к-дант мајор Илија Павловић (к-дант СДС Округа београдског), пом. мајор Душан Симић (пом. к-данта СДС округа београдског);

2. батаљон – к-дант мајор Слободан Трифковић (к-дант СДС Округа пожаревачког);

3. батаљон – к-дант мајор Живојин Казаковић (пом. к-данта СДС Округа зајечарског);

2. бригада – к-дант Михајло Секулић (на служби у штабу Команде СДС), помоћник мајор Стојан Матовић (на служби у Команди Моравске области СДС);

4. батаљон – к-дант капетан 1. класе Страхиња Јововић (к-дант СДС Среза темнићког);

5. батаљон – к-дант мајор Милован Милојевић (к-дант СДС Округа моравског);

6. батаљон – к-дант мајор Јован Ђорђевић (на служби у Команди Моравске области СДС);

3. бригада – к-дант мајор Велисав Поповић (на служби у Команди Нишке области СДС), пом. мајор Петар Мартиновић (нач. штаба Нишке области СДС);

7. батаљон – к-дант мајор Милослав Анастасијевић (к-дант СДС Среза добричког);

⁷¹⁷ Сва тројица су до тада била на служби у штабу Команде СДС. ВА, ЧА, 102–5–7, Наредба пов. бр. 1 Команданта Српског ударног корпуса Југословенске војске у отаџбини за 7.10.1944.

⁷¹⁸ Исто. Драгутин Редић је до именовања био командант Краљевачке области СДС, Мирко Станковић командант Нишке области СДС, а Магазиновић је био на служби у штабу Команде СДС.

8. батаљон – к-дант капетан 1. класе Богосав Стојановић (к-дант 2. батаљона СДС);

9. батаљон – к-дант мајор Александар Стикић (к-дант СДС Округа лесковачког), помоћник капетан 1. класе Михајло Зотовић (на служби у Команди СДС Округа лесковачког);

4. бригада – к-дант мајор Драгутин Чечовић (к-дант СДС Округа краљевачког), помоћник мајор Лазар Јањић (на служби у штабу Команде СДС);

1. батаљон – к-дант мајор Миленко Соларић (на служби у штабу Команде СДС);

2. батаљон – к-дант мајор Милорад Ђулаковић (помоћник к-данта СДС Округа краљевачког);

3. батаљон – к-дант капетан 1. класе Добривоје Чировић (к-дант 3. батаљона СДС);

5. бригада – к-дант потпуковник Хранислав Ђорђевић (к-дант СДС Округа ужичког);

4. батаљон – к-дант мајор Александар Зарчевић (к-дант СДС Округа крушевачког), помоћник мајор Милош Маролт (пом. к-данта СДС Округа крушевачког);

5. батаљон – к-дант мајор Драгиша Лазаревић (пом. к-данта СДС Округа ужичког);

6. бригада – к-дант мајор Војислав Мандровић (к-дант Шабачке области СДС); помоћник мајор Пуниша Ђорђевић (к-дант СДС Округа крагујевачког);

7. батаљон – к-дант мајор Милутин Стаменић (пом. к-данта СДС Округа крагујевачког);

8. батаљон – к-дант капетан 1. класе Милан Танасковић (заступник к-данта СДС Округа ваљевског);

9. батаљон – к-дант мајор Предраг Вукадиновић (пом. к-данта СДС Округа шабачког).⁷¹⁹

Главну реч при именовању команданата водио је ађутант при новоформираном штабу СУК-а пуковник Војислав Петровић. Овакав распоред старешина и људства по јединицама је остао само на папиру. Базу за формирање

⁷¹⁹ Исто.

корпуса чинило је људство и наоружање Нишког четничког одреда, под командом мајора Петра Мартиновића, лесковачких стражара под командом мајора Александра Стикића (које су се налазиле у Алексинцу и преко Варварина, Крушевца и Трстеника прикључиле се главнини СУК-а тек 14. октобра у Краљеву) и срески одред СДС из Варварина под командом капетана Страхинје Јововића са стотинак људи. Заостали стражари су се углавном прикључивали локалним равногорским одредима или су се предавали партизанима.⁷²⁰ Петар Мартиновић процењује бројно стање корпуса на 5.500 људи, од чега је око 1.200 било са територије Нишке области (Нишки, Лесковачки и Зајечарски округ).⁷²¹

⁷²⁰ П. Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, стр. 464. Мајор Соларић је у свом послератном сведочанству оставио веома упечатљив опис о ситуацији у Јагодини 6–8. октобра: „У току су разговори око командантских места. Има их прилично који би хтели да буду команданти бригада, али је занимљиво да преовлађује број оних који би се радије примили помоћничких положаја; да буду помоћници, макар чији, само да не буду непосредно одговорни; изгледа да им позадина боље прија и да би се лакше снашли око комора, магацина и каса. За то време у Јагодини – живот тече даље... Личи, тај живот, на – последње дане Помпеје. На смак света... Ко би могао да помисли, да нас је тих дана видео, да смо ми војска која се повлачи; и још више: да нетучени напуштамо своје родне крајеве, кутак своје отаџбине... Кафане су препуне људи и дима. Роштиљи, натрпани ћевапчићима и ражњићима, пиште, диме се... Пиће се точи увелико и на све стране. Из кафана допире вриска полупијаних певачица и пијаних људи у униформама. Официри и војници се јагме која ће коме да припадне...“ – М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.“, стр. 21–22.

⁷²¹ П. Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, стр. 462–463.

2. ОДЛАЗАК ИЗ СРБИЈЕ

Долазак совјетских јединица до Лапова алармирао је јединице СУК-а па Јагодину напуштају у ноћи 9/10. октобар и прелазе у Рековац. У Рековцу се нису задржавали па истог дана одлазе у Крагујевац где су преноћили. Дан након тога, 11. октобра, настављен је пут возом за Краљево. У Краљеву, које је још увек било под немачком влашћу, 13. октобра је формиран штаб 2. дивизије, са пуковником Драгутином Редићем као командантом, од људства СДС из Чачка, Ужица, Краљева и Крагујевца. Јединице СДС из Ваљевског и Шабачког округа никад нису ушле у састав СУК-а, а крушевачки стражари су се прикључили четницима Драгутина Кесеровића.⁷²²

Кесеровићу се у Крушевцу 12. октобра прикључио мајор Мартиновић и још неколико официра из бивше СДС округа Нишког и Лесковачког (пуковник Радован Кусовац, мајор Милутин Буквић, мајор Љубиша Микић, капетан Јанковић и проф. Јован Барјактаревић). Неки од њих су учествовали и у нападу на Немце у Крушевцу 14. октобра, једва избегавши каснију судбину Кесеровићевих четника који су масовно заробљавани кад су наишле партизанске снаге.⁷²³

Равногорски команданти Никола Калабић, Нешко Недић и Света Трифковић у Краљеву су донели одлуку да нападну немачки гарнизон у Чачку, међутим, генерал Радовановић није пристао на овај план и наредио је припадницима СУК-а да се повуку са пута за Чачак и концентришу на железничкој станици у Матарушкој Бањи. Одатле су 16. октобра возом кренули у

⁷²² ВА, ЧА, 102–5–26, Извод операцијског дневника II дивизије „1. Српског ударног корпуса Југословенске војске у отаџбини“. Миленко Соларић у својим сећањима има незнатно другачију хронологију догађаја. Наиме, он тврди да је Јагодина напуштена дан раније, тј. у ноћи 8/9. октобар. Одлучили смо се за датирање из операцијског дневника пуковника Редића, који је настајао у току догађаја, за разлику од сећања мајора Соларића која су, иако веома живописна, штампана више од деценије након догађаја о којима сведочи. Такође, упоређивањем хронологије наступања Црвене армије и партизанских јединица, Редићева верзија делује вероватнија (вид. *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941–1945*, стр. 976–978).

⁷²³ Радован Кусовац се помиње у сведочанствима као преводилац у преговорима између Кесеровића и команданта совјетске 52. стрељачке дивизије генерала Миљајева. – Петар Мартиновић-Бајица, „Ратни вихор – одломак из необјављене књиге Сећања“, *Српска мисао. Летопис 1974–1975*, 2. део, Мелбурн 1974, стр. 241. О догађајима око ослобођења Крушевца више у: Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд, 2010, стр. 343–354.

Рашку, а већ сутрадан корпус је био смештен у том месту. У Рашкој је 18. октобра донета одлука да се крене у Скопље па у Грчку и људи већ укрцани у возове, да би та идеја била промењена након одбијања пуковника Погачара и информација да се ка Скопљу крећу Бугари.⁷²⁴

Уместо ка Скопљу пала је одлука да се пешке крене у Нови Пазар где се 19. октобра окупио цео корпус, укључујући и снаге бивше СГС, које су се, сада као 3. дивизија СУК, прикључиле из Звечана, где су биле стациониране.⁷²⁵ У Новом Пазару је комплетирана опрема и извршена смотра. Бројно стање на смотри је било 4.800 људи.⁷²⁶

После марша од 30-ак километара претходница корпуса 21. октобра стиже у село Дугу Пољану код Сјенице, које је било снажно немачко упориште.⁷²⁷ Истог дана је у Ивањици одржана конференција команданата корпуса и група корпуса ЈВУО Команде Србије на којој је одлучено да се прикупљене снаге прикључе Врховној команди у источној Босни. На том простору прикупиле су се, прилично смањене, јединице Првог и Другог шумадијског, Првог и Другог равногорског, Колубарског, Млавског, Авалског, Пожешког, Ваљевског, Топличког, Рудничког, Церског, Првог Косовског, Првог Милешевског, Расинског корпуса и Гарде. Ова групација је бројала око 25.000 људи.⁷²⁸

У Дугој Пољани је одлучено да се изврши напад на Сјеницу, коју су држале снаге 3. и 7. бригаде 3. дивизије НОВЈ, јачине 1000–1500 људи.⁷²⁹ У првом нападу 22–23. октобра партизанске јединице су се успешно одбраниле и нанеле осетне губитке 1. и 2. дивизији СУК. Заробљене припаднике корпуса партизани су

⁷²⁴ ВА, ЧА, 102–5–26; П. Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, стр. 372; М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.“, стр. 23–24.

⁷²⁵ Нисмо у могућности да потпуно реконструишемо кретање бивших припадника Српске граничне страже на челу са пуковником Погачаром. Из једне наредбе команданта 2. дивизије, пуковника Редића, која је датирана на 9. октобар, сазнајемо да се Погачар у том тренутку са једним делом својих јединица налази у Крагујевцу. У истој наредби Редић наређује да то људство уђе у састав 2. дивизије пошто не прелази 2.500 људи (ВА, ЧА, 102–5–8). Колико нам је познато ово се наређење ипак није извршило. Погачара поново затичемо у Звечану 18. октобра, када, након доласка у Рашку, код њега одлазе генерал Јонић и начелник штаба мајор Данило Стојановић.

⁷²⁶ М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.“, стр. 24.

⁷²⁷ ВА, ЧА, 102–5–26.

⁷²⁸ К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. II, стр. 410–412.

⁷²⁹ Исто, стр. 444–445.

поубијали. Овај неуспех је деловао деморалишуће па долази до масовног дезертирања.⁷³⁰

Након овог неуспешног напада долази до прегруписавања па су се 24. октобра јединице налазиле у следећем распореду:

- 1. дивизија – две бригаде на предстражи западно од Дуге Пољане и једна бригада у самој Дугој Пољани;
- 2. дивизија – 4. бригада у Дугој Пољани, а 5. бригада у селу Брњица;
- 3. дивизија – на маршу од Новог Пазара ка Дугој Пољани.⁷³¹

У садејству са немачким пешадијским и артиљеријским јединицама, које су уништиле партизанско упориште на Црном врху и очистиле простор око пута Дуга Пољана-Сјеница, снаге СУК-а су 25. октобра поново напале Сјеницу. Овим нападом је руководио пуковник Бранимир Живковић и отпор је овога пута сломљен. По операцијском дневнику 2. дивизија је ушла у град око 18.30 часова. У Сјеници се трупе одмарају, а сутрадан им се придружују равногорски одреди који су наступали из правца Чачка и Ивањице.⁷³²

У Сјеници је 27. октобра примљено наређење Врховне команде ЈВУО да се настави пут за Пријеполје. Уследио је дводневни напоран марш, заједно са немачком колоном.⁷³³ После мањег окршаја са партизанима Пријеполје је 29. октобра заузето. Пошто није било могуће наставити пут преко набујалог Лима, припадници корпуса

⁷³⁰ ВА, ЧА, 102–5–26; М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.“, стр. 25. О моралу код људства после овог неуспешног напада сведочи Соларић следеће: „Овај неуспех при првом сусрету са санџачким партизанима деловао је поражавајуће на морал осталог људства у Дугој Пољани. Дошло је до враћања у Србију, прво неких појединаца, потом чета, па се најзад читав један батаљон вратио... Кад сам избио на врх утврдио сам да ми нема целе једне чете од око 90 људи. Био је то одред из Варварина, који се, заједно са командиром, вратио за Србију...“

⁷³¹ ВА, ЧА, 102–5–10, Заповест штаба II ударне дивизије од 24. октобра 1944. Трећа дивизија под командом пуковника Погачара је, по записима мајора Соларића, кренула из Новог Пазара тек нешто око месец дана по одласку прве две дивизије. Бивши граничари нису кретали из Новог Пазара док се нису наоружали, опремили и извршили неопходну обуку. – М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.“, стр. 25.

⁷³² Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 432–433; ВА, ЧА, 102–5–26.

⁷³³ Повлачење равногорских корпуса кроз Санџак (међу којима се налазио и СУК) је било у корелацији и у борбеном савезништву са јединицама немачке Групе армија „Е“, чија је главнина била принуђена да се повлачи из Грчке правцем Солун-Скопље-Косовска Митровица-Рашка-Нови Пазар-Сјеница-Пријеполје-Вишеград-Сарајево. О томе више у: Karl Hnilicka, *Das Ende auf dem Balkan 1944/45. Die militärische Räumung Jugoslawiens durch die deutsche Wehrmacht*, Göttingen 1970, стр. 86–100; Erich Schmidt-Richberg, *Der Endkampf auf dem Balkan. Die Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen*, Heidelberg 1955, стр. 26–65.

су у Пријеполу остали до 6. новембра, кад је завршено пребацивање преко понтонског моста који су дан раније поставиле немачке инжињерске јединице.⁷³⁴ Према плану Команде Србије ЈВУО даље је требало наставити за Пљевља.⁷³⁵ По заповести Драгутина Кесеровића о распореду јединица у даљем покрету према Пљевљима, 1. дивизија СУК-а требало је да наступа средњом колоном и бројности је око 1100 људи, а 2. дивизија са 800 људи је била у резерви.⁷³⁶

Заједно са другим јединицама ЈВУО, 9. новембра, прве јединице СУК-а стижу у Пљевља, која су дан раније освојили припадници Топличког корпуса ЈВУО и немачка борбена група „Шојерлен“ 91. армијског корпуса.⁷³⁷ До 15. новембра у Пљевља пристижу и остали припадници СУК-а. У Пљевљима се концентрисало око 12.000 припадника ЈВУО (укључујући и снаге СУК). Одбрана је постављена тако да су припадници СУК добили северни, а ЈВУО јужни део града. Пошто је даљи пут заустављен због порушеног моста код Горажда, у Пљевљима су јединице добиле преко потребан одмор и опоравак.⁷³⁸

Чекање у Пљевљима је опустило људство па је напад једног мањег партизанског одреда ноћу 19/20. новембар готово био фаталан. Наиме, једно утврђење на југу града које је требало да брани посада од више стотина људи, бранило је свега 8 војника. Партизани из 3. бригаде 37. дивизије су се ноћу подвукли, лако савладали посаду и напали град. Северни део града се ипак одржао, а партизани су се повукли пред свануће.⁷³⁹

⁷³⁴ Petar Pavasović, *Royal Yugoslav Army 1922–1948. Diaries 1944–1949* (<https://royalyugoslavarmy.wordpress.com>). У свом дневничком запису од 7. новембра, потпуковник Петар Павасовић наводи да су тог дана њихове јединице и Пријеполе бомбардовали амерички бомбардери.

⁷³⁵ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 433.

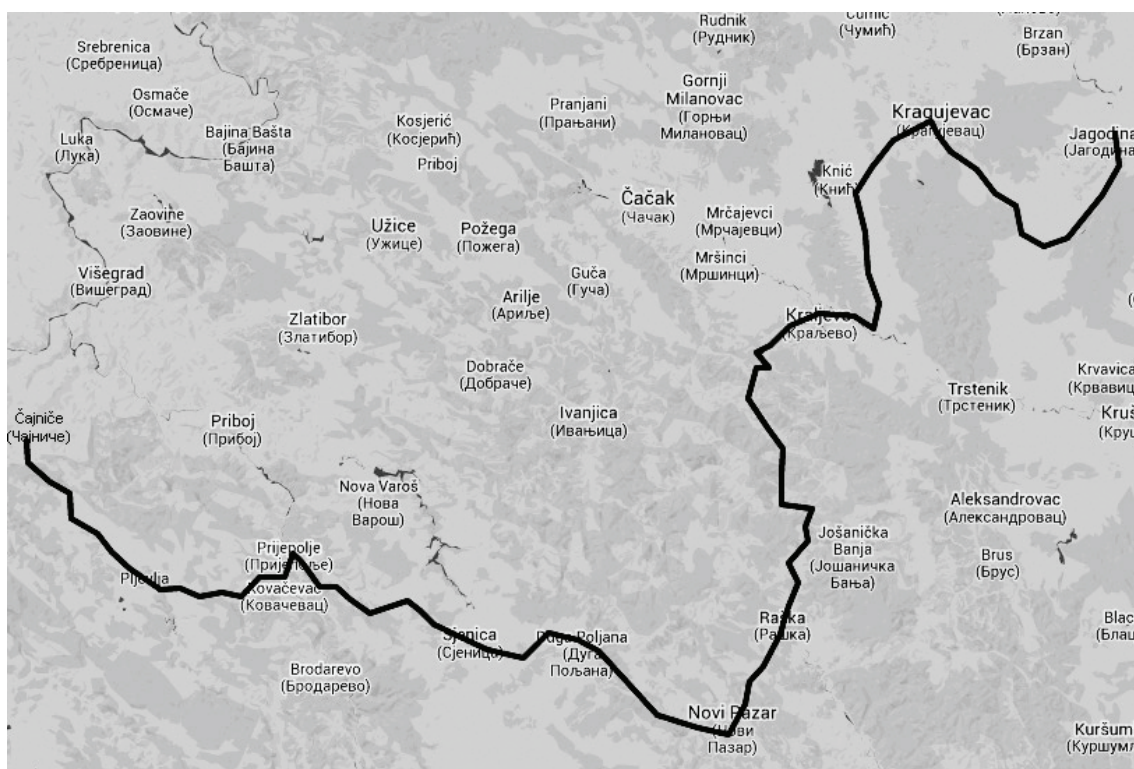
⁷³⁶ *Зборник НОР-а*, XIV–4, Београд 1985, стр. 388–389.

⁷³⁷ *Ослободилачки рат народа* Југославије, књ. 2, стр. 379–380, 392–393. Штаб Групе армија „Е“ средином октобра формирао је борбену групу „Шојерлен“ (названу по команданту генералу Хајну Шојерлену), јачине 10.000 људи, која је добила задатак да овлада правцем Рашка-Нови Пазар-Сјеница-Прибој-Вишеград ради обезбеђивања одступног правца за 91. армијски корпус и за повезивање са 34. армијским корпусом. Та борбена група је учествовала и у нападима на Сјеницу и Пријеполу (29. октобра). Група је расформирана 4. децембра 1944. у Сарајеву. – Милован Целебџић, *Друга југословенска армија*, Београд 1989, 15.

⁷³⁸ М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.“, стр. 28; Petar Pavasović, *Royal Yugoslav Army 1922–1948. Diaries 1944–1949*.

⁷³⁹ М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.“, стр. 29. – Овај напад је затекао многе више официре на спавању по кућама у вароши. Соларић пише о паници која је завладала: „Неке старешине током целе ноћи нису ни излазиле из својих станова. Многи су се сакрили код мештана. Било је и таквих који су свој комодитет платили главом. Војвода Гордић, са сином, убијен је у стану среског начелника, заједно с њим, где је

Због опасности од нових, јачих напада, а и због ослабљене одбране услед бекства многих јединица, донета је одлука о дефинитивном напуштању Пљеваља. Након катастрофе у Пљевљима корпус креће према Чајничу преко Метаљке и након неколико дана марша, 25. новембра стиже у село Старонићи, а у опустошено Чајниче стиже 27. новембра у вечерњим сатима. Јединице СУК су смештене у околини, а штаб корпуса се налазио у селу Луке. Недостатак опреме, слаба исхрана и сталне борбе доводе до новог масовног дезертирања.⁷⁴⁰

Карта бр. 19: Повлачење главнине Српског ударног корпуса у периоду 6. октобар 1944–27. новембар 1944. правцем Јагодина-Рековац-Крагујевац-Краљево-Рашка-Нови Пазар-Сјеница-Пријепоље-Пљевља-Чајниче

Штаб 2. дивизије СУК у једном апелу упућеном Врховној команди 22. новембра извештава о стању и моли за помоћ: „Стање борбене способности јединица страже (СУК) је тако да више не може остати у овој зони. Стање физичке исцрпљености због слабе исхране захтева упућивање наших јединица одмах из ове зоне у зону где се може наћи макар штогод за храну. Стање морала и дисциплине је

нађен у пицама. Неки, пак – међу њима чак и виши официри из СДС – када је настало опште бекство, нису се могли зауставити све до Чајнича. Прешли би они и више од 40 километара да мост на Дрини није био порушен...“

⁷⁴⁰ Исто, стр. 29–30; П. Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, стр. 479.

такво да изискује потребу да се јединице одмах крену у зону где је В. К. и где нас треба одмах прихватити, преоружати и нахранити. Ако се ово не изврши одмах постоји могућност да се јединице распадне и сведу на минимално бројно стање. Чињеница, да у зони где су биле доведене ради обећаног прихвата, нису биле прихваћене, јако је утицала на опадање морала и борбене способности.⁷⁴¹

Само четири дана касније генерал Радовановић Врховној команди прослеђује писмо генерала Јонића у коме се, такође, истиче веома тешко стање јединица СУК-а – недостатак одеће, обуће, хране, оружја, муниције, санитетског материјала... Напомиње да ни преки судови и стрељања више не помажу.⁷⁴²

На оба ова телеграма Врховна Команда је (Драгољуб Михаиловић) одговорила након неколико дана: „Три и по године водимо борбу за слободу нашега народа не само од окупатора већ и од унутрашњих непријатеља. Ова борба захтева залагање свакога појединца и сваки од нас, почев од мене мора бити спреман да и свој живот у овој борби заложити. Павелићеве усташе заједно са комунистичком партијом удруженим снагама притисли су Шумадију иако знају да је Шумадија покретач Српства и његов ослонац... Борба за слободу се наставља, у тој борби ви Шумадинци истрајајте и послужите за пример, за то следујте Чичина наређења и извршавајте их... Наше снаге су многобројне. Чича их не може згомилати на мање просторије које су тешке за исхрану... Само нашом снагом и вољом ми претстављамо чинилац на који с правом рачунају наш народ на првом месту и наши савезници на другом месту... Зато оставите Чичи да размишља, и умом води, а Ви извршујте сва његова наређења. Не може се успети ако сви мисле шта ће и како ће... Нека се ова моја наредба свима старешинама и свим војницима понавља у три дана узастопце, тако да је сваки три пута чује и добро утуви. Све Вас у мислима грлим и поздрављам са НАПРЕД БРАЋО. ЖИВЕЛИ.“⁷⁴³

⁷⁴¹ ВА, ЧА, 102–5–13.

⁷⁴² ВА, ЧА, 102–5–14.

⁷⁴³ Исто, 102–5–16. Овај документ је у Војном архиву сачуван у препису.

3. „БОСАНСКА ГОЛГОТА“

Након што је успостављен понтонски мост на Дрини стиже се у Горажде 1–2. децембра.⁷⁴⁴ У том месту су јединице провеле два дана, а потом је наређен покрет ка југозападу, према Устиколини и Фочи. Надомак Устиколине, 5. децембра, промењен је правац кретања и покрет јединица усмерен ка северу, на простор источно од Сарајева. Корпус се уз борбе са партизанима и усташама креће правцем Бутковићи-Д. Винча-Ђедовци. У Ђедовцима, близу пута Рогатица-Сарајево, корпус је 8. децембра добио наређење да овлада простором Кратељ-Копито. Дан касније, 2. дивизија стиже до села Кошутница, у општини Соколац.⁷⁴⁵

У околини Сокоца корпус је остао неколико дана. На том простору било је мало могућности за снабдевање па је стање у јединицама додатно погоршано.⁷⁴⁶ Долази до дезертирања целих јединица. Најпре је Немцима у Сарајево отишао капетан 1. класе Богољуб Барачки са својом јединицом, а 13. децембра је дезертирао, са својим целокупним људством (око 400 људи), мајор Александар Стикић, командант 9. батаљона у 3. бригади 1. дивизије. Они су се прикључили Артиљеријском дивизиону Српског добровољачког корпуса, који је тад пролазио кроз Босну. Њих су Немци касније пребацили у Словенију, где су стигли 24. децембра и укључени у састав Српског добровољачког корпуса (батаљон мајора Стикића ушао је у састав 1. пука СДК као 3. батаљон).⁷⁴⁷

Врховна команда је средином децембра била смештена на простору села Ракова Нога, Крушевица, Кнежина, а пар дана после тога нешто северније, на

⁷⁴⁴ У операцијском дневнику 2. дивизије СУК-а (ВА, ЧА, 102–5–26), стоји да је покрет наређен 30. новембра и да се у Горажде стигло 1. децембра, а код Соларића се као датум доласка у Горажде наводи 2. децембар (М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.“, стр. 30).

⁷⁴⁵ ВА, ЧА, 102–5–26; М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.“, стр. 30–32.

⁷⁴⁶ Команданти 1. и 2. дивизије су 11. децембра послали заједничку депешу Врховној команди: „Г. Министре, стање морала, оружја и муниције, исхране, обуће и одећа код страже а и код осталих јединица, тако је да треба одлуку за даљи рад донети одмах како би се искористиле још постојеће способности за даљи марш... Свако оклевање доношења одлуке имаће тешке последице јер су људству потребни докази да нас савезници нису напустили.“ – ВА, ЧА, 102–5–19.

⁷⁴⁷ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 434; ВА, ЧА, 102–5–26; Б. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, стр. 399.

простору Кладањ-Власеница. Михаиловић је припаднике 2. дивизије посетио у селу Врапци 15. децембра, а пар дана касније команданту 1. дивизије је стигло наређење да се придружи Врховној команди. У село (вероватно у близини Кладња) где је била смештена Врховна команда 1. дивизија стиже 18. децембра. Сутрадан, 19. децембра, пред постројеним припадницима 1. дивизије СУК-а и Јужноморавске групе корпуса Михаиловић је одржао говор.⁷⁴⁸

Даљи правац наступања корпуса одређен је заповестима Команде Србије и Врховне команде од 14. и 20. децембра.⁷⁴⁹ По првој наредби јединице СУК-а требало је да наступају линијом Кошутница-Жеравице-Туралићи-Стрмица и да до планине Јаворник стигну до 18. децембра. Како сазнајемо из операцијског дневника 2. дивизије, та је јединица кренула из Кошутница 16. децембра, а 19. децембра стиже тек до села Жеравице. Из друге заповести од 20. децембра сазнајемо да је 1. дивизија у селу Грабовица, а да је 2. дивизија, са Власеничком бригадом, заузела села Туралићи и Кљештане. Истом наредбом задатак 1. дивизије је био заузимање села Савићи правцем Грабовица-Јасен-Плазаче-Савићи, сарађујући са 2. дивизијом која је требало да наступа правцем Туралићи-Трново-Стрмица. Ови задаци су извршени па већ 22. децембра 2. дивизија под сталном борбом са партизанима избија у простор испод планине Јаворник, код села Мајдан и Јошје.⁷⁵⁰

У тешким борбама са партизанима 23. децембра у засеоку Џебари (село Куљан, општина Живинице) у јуришу гине командант 2. дивизије пуковник Драгутин Редић са својим сином. Јединице корпуса 24. децембра избијају на друм Кладањ-Тузла. После борби са партизанима код села Градина и Марковац, јединице се позиционирају на простору села Ђедино-Брњица-Врнојевићи западно од пута Кладањ-Тузла.⁷⁵¹ Наредбом за напад на Тузлу од 26. децембра одређено је да генерал Стеван Радовановић са 1. и 2. дивизијом СУК-а и Власеничком

⁷⁴⁸ ВА, ЧА, 102-5-23, П. Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, стр. 373. Б. Димитријевић, К. Николић, *Генерал Михаиловић. Биографија*, стр. 452; М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.“, стр. 32-33.

⁷⁴⁹ Врховна команда је 21. децембра прешла у Кладањ.

⁷⁵⁰ *Зборник НОР-а*, XIV-4, 473-474, 482-483 (ВА, ЧА, 21-3-5, Заповест Штаба Команде Србије од 14. децембра 1944. командантима колона за избијање на линију Дрињача-Поповићи-Јаворник; ВА, ЧА, 5-4-20, Заповест Штаба Врховне команде од 20. децембра 1944. потчињеним јединицама за дејства у рејону Власенице и Кладња); ВА, ЧА, 102-5-26.

⁷⁵¹ ВА, ЧА, 102-5-26; М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.“, стр. 34; Александар М. Милошевић, *Српска прича. Сећања из рата и револуције 1941-1945*, приредио Немања Девић, Београд 2018, стр. 234.

бригадом изврши бочни обухват према левом партизанском боку и овлада правцем Зукићи-Насеоци-Својат-Лукавица-Башиговци и даље на северни део села Ђурђевић (сва села у општини Живинице). На том простору је 26. децембра рањен и нови командант 2. дивизије пуковник Војислав Петровић, а команду је преузео начелник штаба мајор Љубиша Ђорђевић. И следећа два дана воде се борбе са партизанима. Због општег недостатка муниције генерал Радовановић доноси одлуку да се корпус повуче из напада на Тузлу и да се окупи око села Хрвати, западно од Тузле. У том месту долази до сукоба неких команданата ЈВУО са руководством корпуса због напуштања положаја. Након ових инцидената донета је одлука да се корпус повуче у Завидовиће, где су се налазили Немци и усташе.⁷⁵²

Правцем Живинице-Трештеница-Лозна-Хајдеровићи, првог дана 1945. године припадници корпуса улазе у Завидовиће и, уз дозволу немачког команданта места, смештају се у вароши. Сутрадан је одржан састанак свих виших официра у згради команде места. Како сведочи мајор Соларић, у великој сали скупило се 35 официра, укључујући и оба генерала. Тражило се мишљење свих присутних о излазу из катастрофалне ситуације у којој су се налазили. Осим двојице официра, сви остали су били мишљења да се иде за Словенију и укључи у састав Српског добровољачког корпуса. После овог састанка команду над корпусом преузео је генерал Јонић, а генерал Радовановић му је постао помоћник.⁷⁵³

⁷⁵² *Зборник НОР-а*, XIV-4, стр. 486–487 (ВА, ЧА, 5–4–30, Заповест штаба Врховне команде ЈВУО од 26. децембра 1944. потчињеним јединицама за напад на Тузлу); ВА, ЧА, 102–5–26.

⁷⁵³ *Зборник НОР-а*, XIV-4, стр. 711–713; М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.“, стр. 35.

Карта бр. 20: Кретање Српског ударног корпуса у периоду 28. новембар 1944–1. јануар 1945. правцем Чајнице-Горажде-Устиколина-околина Сокоца-околина Власенице-околина Кладња-Живинице-Трештеница-Хајдеровићи-Завидовићи (одвојене путање означене су за посебна кретања 1. и 2. дивизије од околине Власенице до околине Живиница – источна линија је 1. дивизија, а западна 2. дивизија)

У сачуваном сведочанству припадника Топличког корпуса ЈВУО Милоша Младеновића, који је стицајем околности био присутан када се десило ово гласање, дат је интересантан опис атмосфере: „И у добар час смо тамо приспели, јер се та војска окупљала у некаквој пространој просторији, те и нас тројица уђемо унутра као да смо и сами Недићеви војници и станемо слушати шта се прича околу. Ишчекивали су генерала Радовановића, који је по казивању био отишао код Немаца да види да ли ови хоће поново да их приме у службу, као и некада у Србији. Убрзо је пристигао и генерал Радовановић у пратњи мајора Богосава Стојановића; кога сам и сам познавао као и неколико других официра. Уместо да им генерал Радовановић каже шта је и како је код Немаца, овај је прочитао некакво наређење од генерала Драже, у коме им је Дража наређивао где и како да крену даље. Једва да је овај прочитао то неколико речи, а војници су загаламили и небираним речима су псовали и њега, генерала Радовановића, и Дражу, и краља, и све на свету. Стицао се утисак да ће ова Недићева војска, а тобоже и Дражина, овог генерала Радовановића усмртити линчовањем. На клупу се попео, или на столицу, мајор Б. Стојановић и читав минут је рукама млатароо докле је ту масу стишао, а онда им је отпочео да држи говор и саветује да то и такво наређење изврше. Војска је поново загаламила, те је овај имао муке да их смири и као паметан човек је одмах изменио тактику па каже: – Браћо! – а не више војници, – дозволите ми да кажем шта хоћу, а онда да гласамо па где је већина, тамо да пођемо. Слажете ли се с тим? – Слажемо се, слажемо, – чули су се појединци, а онда се све смирило... – А сад, ко год је за извршење наређења Врховне команде нека дигне руку? – Гледао сам и једва се уздржао од смеха; јер су њих тројица подигли руку у вис: мајор Б. Стојановић, поручник Ненад Лазаревић-Неца и још један официр чије име нисам знао. – А сад, нека подигну руку у вис сви они који сматрају да поменуто наређење не треба да извршимо? Е, то је сад био сложан посао, а многи војници су у вис држали и оба две руке...“⁷⁵⁴

⁷⁵⁴ Милош Младеновић, *Лажни идоли и варљиви идеали*, II, Лондон 1983, стр. 74–75.

Карта бр. 21: Кретање Српског ударног корпуса у периоду
 4. јануар 1945–7. јануар 1945. правцем
 Завидовићи-Добој-Дервента-Славонски Брод

Последњи пут Српски ударни корпус се, у наређењима Врховне команде ЈВУО, помиње 2. јануара када су, у наређењу за повлачење на простор Озрен-Добој-Маглај СУК-у као концентрацијски простор одређена села Бушлетић, Потурице и Сјенина, северно од Добоја.⁷⁵⁵

Док су били у Завидовићима неки припадници СУК су продавали оружје локалном муслиманском становништву, што је изазвало реакцију локалних четничких одреда (Жепљанске бригаде и Зеничког корпуса ЈВУО) који су покушали да их разоружају. Очигледно да би добио на времену, командант 1. дивизије је команданту Жепљанске бригаде одговорио да се корпус на том простору налази по наређењу Врховне команде, да оружје не продају припадници СУК-а, већ поједини припадници ЈВУО, и да СУК и даље намерава да се бори и извршава наређења Врховне команде. У исто време, команданти СУК-а су усмено преносили решеност бивших стражара да оду у Словенију.⁷⁵⁶

⁷⁵⁵ Зборник НОР-а, XIV-4, стр. 492-493.

⁷⁵⁶ ВА, ЧА, 102-5-27; Зборник НОР-а, XIV-4, стр. 545-549.

4. НАПУШТАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ У ОТАЏБИНИ И ОДЛАЗАК У СЛОВЕНИЈУ

Командна структура СУК-а (Боривоје Јонић, Људевит Погачар и десет официра) Завидовиће напушта 4. јануара и возом у Славонски Брод стиже 5. јануара рано изјутра. Циљ им је био да код локалне немачке команде добију путне исправе за одлазак у Беч код генерала Недића. Међутим, није им дозвољен одлазак док не стигну остале јединице корпуса. Први ешалони пристижу 8. јануара. Од напорног пута многи су оболели од тифуса па су отпремљени у болницу, а остали у карантин. У С. Брод је стигло око 1.500–2.000 стражара. Дозволу за одлазак у Беч издејствовао је Херман Нојбахер и 13. јануара почело је укрцавање у возове. Стражари су разоружани, а само је официрима дозвољено да задрже лично оружје. У Беч се, преко Загреба,⁷⁵⁷ Марибора и Граца, стиже 18. јануара. На станици их дочекује санитетска служба и представници Српске канцеларије у Бечу. Од тифуса оболели припадници (око 150) одлазе у болницу, а остало људство је размештено по Бечу.⁷⁵⁸ Сви здрави припадници стављени су на расположење радној организацији ТОТ. Опоравак су отежавале тешке прилике у Бечу, недостатак санитетског материјала и стална бомбардовања (директно је погођена и једна зграда у којој су били смештени) па је доста стражара умрло и у Бечу, укључујући и начелника штаба СУК-а мајора Данила Стојановића.⁷⁵⁹

Неколико официра се већ крајем јануара у Постојни прикључило (мајори Ристић и Соларић) штабу СДК. После лечења и опоравка, 22. фебруара, генерал Јонић је Димитрију Љотићу упутио писмо у коме га моли да се преживели

⁷⁵⁷ Потпуковник Павасовић наводи да су на припаднике корпуса након изласка њиховог воза из Загреба, 13. јануара, „усташе отвориле ватру и викале 'Доле Краљ Петар'“. – Petar Pavasović, *Royal Yugoslav Army 1922–1948. Diaries 1944–1949.*

⁷⁵⁸ Долазак у Беч 18. јануара Павасовић овако описује: „Стигли смо у Беч око 6 изјутра и одмах на станици нас је сачекала санитарна комисија градског већа. Одмах смо одведени на купање, а све наше ствари су дезинфиковане. После тога, виши официри су смештени у различите хотеле док су подофицири и војници одведени у бараке. Нажалост моја група, било нас је 17, је смештена у транзитни хотел за европске раднике. Било је много долазака и одлазака па нисмо склопили ока... Генерал Јонић и генерал Погачар су у два најлуксузнија хотела. Јонић је у Сахеру, иза опере. Око 150 људи је одведено у болницу због тифуса“. – Petar Pavasović, *Royal Yugoslav Army 1922–1948. Diaries 1944–1949.*

⁷⁵⁹ М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.“, стр. 36–37; Б. Костић, *За историју наших дана*, стр. 203–204; Илија Павловић, *Генерал Милан Ђ. Недић. Биографија*, 2. књига, Саутпорт-Квинсланд, 1990, стр. 208–209.

стражари упуте у Словенију и укључе у састав националних јединица које су се тамо налазиле. Љотић се обратио Нојбахеру који је одобрио одлазак стражара из Беча.⁷⁶⁰ Преко прихватне станице СДК у Бечу, коју је водио капетан Будимир Никић, у две групе, најпре је отишло 600 стражара и 83 официра, а након тога група од 420 бивших припадника СДС. Укупно је око 1.500 стражара стигло у Приморску, где су се налазиле обједињене националне снаге. Већина је ступила у редове СДК, док је један део завршио и у Динарској дивизији Момчила Ђујића и Личком корпусу Доброслава Јевђевића.⁷⁶¹

Између осталих, у Словенију су отишли следећи виши официри: пуковници Бранимир Живковић, Сретен Страњаковић, Војислав Петровић, Иван Ткалчевић и Будимир Мартиновић; потпуковници Петар Павасовић, Бранко Малешевић, Мирко Станковић, Миодраг Тојић, Драгутин Чечевић, Михаило Секулић, Петар Станковић и Хранислав Ђорђевић; мајори Миленко Соларић, Сотир Станковић, Стојан Матовић, Живадин Ивановић, Саво Ђурановић, Миодраг Јонић, Петар Мартиновић, Велисав Поповић, Љубиша Ђорђевић, Мићун Павићевић, Драгиша Јевтић, Стеван Ђачић, Александар Милић и многи други. У Бечу је ипак остао један део официра и стражара, бивших припадника СУК-а, од којих и генерал Стеван Радовановић, пуковник Људевит Погачар и мајор Лав Скодлар (начелник штаба 3. дивизије СУК-а).⁷⁶²

⁷⁶⁰ И. Павловић, *Генерал Милан Ђ. Недић. Биографија*, 2. књига, стр. 220–221.

⁷⁶¹ Ђоко Слијепчевић, *Југославија уочи и за време Другог светског рата*, Минхен, 1978, стр. 319–320.

⁷⁶² Б. Карапанцић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, стр. 400–401.

5. ОДЛАЗАК У ЕМИГРАЦИЈУ

Бивши припадници СДС, СГС, СУК-а, поделили су судбину „националних снага“ стационараних у Словенији. Услед офанзиве 4. армије НОВЈ, чији је циљ био заузимање Трста и Словеначког приморја, дошло је до општег повлачења немачких снага (97. армијски корпус). Из тих разлога, командант Истакнутог дела штаба Врховне команде ЈВУО, генерал Миодраг Дамјановић, 29. априла издаје наређење да се све снаге под његовом командом повуку на десну обалу реке Соче што је и остварено под борбом 1. маја. Приликом преласка СДК је преименован у Шумадијску дивизију. Убрзо по преласку обједињене „националне снаге“ дошле су у контакт са 2. новозеландском дивизијом, из састава 8. британске армије. На разговор у Удинама са савезничким војницима отишли су генерали Миодраг Дамјановић, Матија Парац, Коста Мушицки и војвода Момчило Ђујић. Договорено је да се све снаге разоружају и упуте у логор у градићу Палманова. Последњу ратну наредбу којом је положено оружје генерал Дамјановић издао је 5. маја.⁷⁶³

Из Палманове су, у периоду 6–16. мај, све снаге размештене у логоре у градове Тезена (Динарска четничка дивизија, Дринска четничка бригада и Штаб истакнутог дела Врховне команде) и Форли (Шумадијска дивизија са бившим стражарима и словеначка Бела гарда). Сво људство (око 14.000) поново је обједињено након пресељења у логор Еболи у периоду од 15–26. септембра 1945.⁷⁶⁴

Са последњом групом у Еболи је стигао и потпуковник Петар Павасовић. У свом сачуваном ратном дневнику је, под записом од 26. септембра, дао опис логора: „Моји први утисци о кампу су добри. Има више простора за дисање. Велики је и оивичен засадима маслина и поморанци. Налази се на 900 метара надморске висине и може се видети Еболи у даљини. Смештај је разнолик – колибе и шатори... Храна је боља и укуснија. Уместо бисквита сада добијамо хлеб – 300 грама по особи дневно“.⁷⁶⁵

⁷⁶³ Коста Николић, *Генерал Миодраг М. Дамјановић „Чика Бели“ 1893–1956*, Лондон 2008, стр. 65–66, 72–73.

⁷⁶⁴ Исто, стр. 74, 82.

⁷⁶⁵ Petar Pavasović, *Royal Yugoslav Army 1922–1948. Diaries 1944–1949*.

У логору Еболи група бивших официра СУК-а, на челу са пуковником Бранимиром Живковићем, организовала је и привремени Равногорски одбор који је имао за циљ неговање тековина равногорског покрета и Драже Михаиловића.⁷⁶⁶ Како сведочи Павасовић, велика већина стражара који су приступили Српском добровољачком корпусу, односно Шумадијској дивизији, око 800 људи, 28. септембра 1945. изашло је из њеног састава и прикључило се Дринској четничкој бригади. Традицију и континуитет Српске државне страже ипак су у највећој мери наставили да негују припадници Жандармеријског пука, у коме се налазио највећи број припадника бивше страже, настављајући да у логору славе и Духове, бившу славу СДС.⁷⁶⁷

Логор Еболи је расељен у априлу и првих дана маја 1947. године, а сво људство је пребачено у Немачку, у логоре Минстер, Гросенброде, Боргхорст, Бохолт и Линген. Из ових логора отпуштање је почело крајем јула, а само је 146 лица, које је потраживала нова југословенска власт, пребачено у нови специјални логор где су провели још десет месеци у ишчекивању, након чега су и они ослобођени. Бивши стражари су из немачких логора отишли углавном у земље западне Европе, претежно В. Британију, али и у Северну Америку и Аустралију, сналазећи се са мање или више успеха и са временом прерастајући из политичке у економску емиграцију.⁷⁶⁸

И у новим домовинама наставили су да негују сећање на свој ратни пут оснивањем организација. У Удружењу бораца краљевске југословенске војске „Дража Михаиловић“, као најближи сарадници генерала Миодрага Дамјановића, налазили су се пуковник Бранимир Живковић и потпуковник Петар Павасовић. Такође, једног од најистакнутијих официра бивше СДС и СУК-а, пуковника Војислава Петровића, у априлу 1954. године налазимо као председника Надзорног одбора Главног Равногорског одбора ван Отаџбине у Лондону.⁷⁶⁹

⁷⁶⁶ К. Николић, *Генерал Миодраг М. Дамјановић „Чика Бели“ 1893–1956*, стр. 89, 127.

⁷⁶⁷ Petar Pavasović, *Royal Yugoslav Army 1922–1948. Diaries 1944–1949*.

⁷⁶⁸ К. Николић, *Генерал Миодраг М. Дамјановић „Чика Бели“ 1893–1956*, стр. 129, 131, 134.

⁷⁶⁹ Исто, стр. 183; Petar Pavasović, *Royal Yugoslav Army 1922–1948. Diaries 1944–1949*; Милош Младеновић, *Лажни идоли и варљиви идеали*, књ. 3, Лондон 1983, стр. 265.

6. КВАНТИФИКАЦИЈА СТРАДАЊА ПРИПАДНИКА СДС НАКОН ОСЛОБОЂЕЊА СРБИЈЕ

Многи припадници Српске државне страже су страдали у стрељањима која су спроводиле нове револуционарне власти након ослобођења Србије. Ипак, већина заосталих стражара је ослобођење преживела, а знатан број се и прикључио партизанским јединицама. Систематско пописивање страдалих на овај начин није било у интересу победника и заташковано је. Тек демократским променама у Србији, и уласком у власт партија које су заговарале радикалан раскид са тоталитарном прошлошћу, основана је Државна комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године (даље у тексту Државна комисија за тајне гробнице).⁷⁷⁰

Према подацима Државне комисије за тајне гробнице, а по стању на дан 22. фебруара 2019, у бази се налази 1.055 особа који у категорији „припадност“ имају ознаку „СДС – Српска државна стража, тј. недићевци“. У том броју људи пронашли смо 36 особа за које, са високом дозом сигурности, можемо потврдити да нису стрељане, већ да су погинуле у борбама у источној Босни крајем 1944. године. Такође, пронашли смо 13 особа које су двоструко уписане, 6 полицијских агената, 4 жене и 4 особе за које знамо да нису припадале Српској државној стражи. Када напред наведене одузмемо, добијамо цифру од 992 припадника СДС који су стрељани после септембра 1944. године.⁷⁷¹

Велика већина од наведеног броја је била по рођењу из Србије (812, односно 81,85%). У Хрватској их је рођено 24, Босни и Херцеговини 12,

⁷⁷⁰ Влада Републике Србије, којој је на челу био Мирко Цветковић, донела је одлуку о оснивању Државне комисије за тајне гробнице на седници 9. јула 2009. године. Комисија је званично конституисана 12. новембра 2009, а чланови су јој били представници научних установа, државних институција и стручњаци из различитих струка. У њеном оквиру су постојала два одбора: Одбор за истраживање и евидентирање тајних гробница и Одбор за ексхумацију. Задатак Комисије је био да се истраже, пронађу и обележе све тајне гробнице стрељаних, као и да се утврди тачан број стрељаних лица. Као резултат, данас је доступна електронска база стрељаних (www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs) – Срђан Цветковић, Немања Девић, *Жртве у Зајечарском округу после 12. септембра 1944*, Београд 2012, стр. 10–12.

⁷⁷¹ Захваљујемо се колеги др Срђану Цветковићу, који нам је уступио извод припадника СДС из базе Државне комисије.

Македонији 9, Црној Гори 8 и у осталим земљама 5. Са непознатом „земљом рођења“ је 117 страдалих.⁷⁷²

Особама у бази Државне комисије се наводи и „занимање/образовање“ и, у великој већини, наведено је предратно занимање. Ова категорија нам је као узорак за структуру корисна више због допуњавања опште слике о структури Српске државне страже, него у смислу структурне квантификације страдалих после ослобођења. Њихово страдање, у већини ситуација, није било условљено њиховим претходним, већ њиховим тадашњим занимањем. Од наведене 992 особе, занимање је познато за њих 667. Са претходним занимањем везаним за „органе силе“, односно из војске и полиције, укупно су 322 особе, односно 32,46%. Од овог броја из полиције их је било 176, а из војске 146. Нека од „невојних занимања“ наведена су код 345 особа, од чега су убедљиво најмногбројнији земљорадници (256), потом су занатлије и трговци (39), чиновници (33), интелигенција (13), а најмање је радника (4). На графикону испод приказана је процентуална структура према напред наведеним групама занимања.

Графикон бр. 13: Структура страдалих према занимању

⁷⁷² Категорија „земља рођења“ је у бази навођена према садашњим границама држава, а не према границама у тренутку рођења.

Међу страдалим после ослобођења била су и 54 официра. За њих 50 наведен је и чин, док је четворици само наведено „официр СДС“ или „официр“. Са чином потпоручника их је било 8, поручника 6, капетана 30, мајора 4 и пуковника 2. Међу страдалим официрима су и пуковници Александар Радуловић, командант СДС Управе града Београда,⁷⁷³ као и Јосип Худина, старешина Суда Српске државне страже.⁷⁷⁴ У бази стрељаних је и мајор Александар Зарчевић, командант СДС Крушевачког округа, стрељан у Крушевцу 14. новембра 1944,⁷⁷⁵ а такође и капетан Страхиња Јововић, командант СДС Темнићког среза, који се укључио у Српски ударни корпус и био један од команданата батаљона, али је дезертирао са својим људством после неуспешног напада на Сјеницу, крајем октобра 1944. године. Према подацима Државне комисије, он је стрељан јануара 1945. у Јошаничкој Бањи.⁷⁷⁶

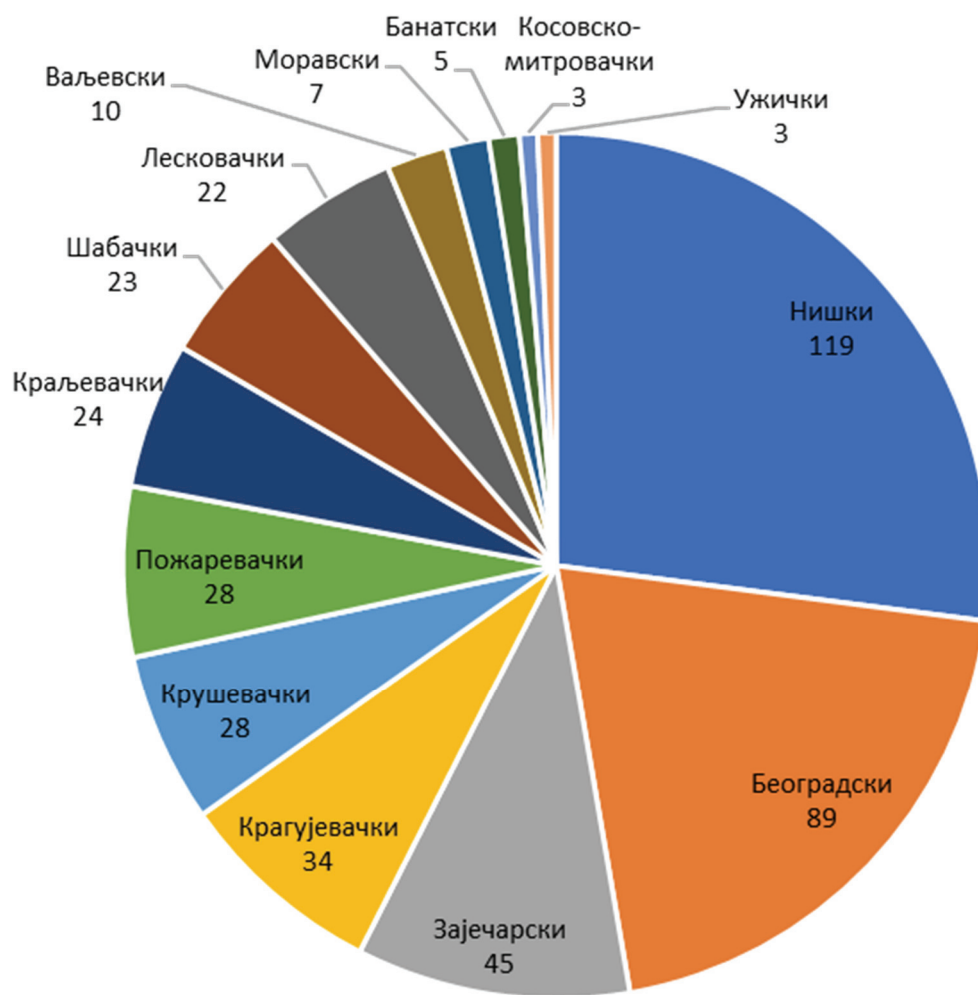
Анализа места страдања нам може дати представу у којим је деловима Србије репресија према припадницима СДС била најснажније изражена. Нажалост, за више од половине анализираних места страдања је непознато (502). Остатак којима је место страдања познато, разврстали смо према територијалној структури пре ослобођења, односно према окрузима успостављеним у окупираној Србији децембра 1941. године. На простору окупиране Србије их је страдало 440, у осталим деловима Србије 35 (Пирот 30 и по једна особа у Земуну, Новом Саду, Трговишту, Врању и Призрену), а ван Србије 15 (Словенија 10 и Босна и Херцеговина 5). На графикону испод наведена је структура страдалих у окупираној Србији по окрузима.

⁷⁷³ Према подацима Државне комисије, стрељан између 26. октобра и 18. новембра 1944. године у Београду – <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/00/70246/16352.htm> (приступљено 22. фебруара 2019).

⁷⁷⁴ Стрељан у Београду, такође у периоду између 26. октобра и 18. новембра 1944. године – <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/00/70246/16778.htm> (приступљено 22. фебруара 2019).

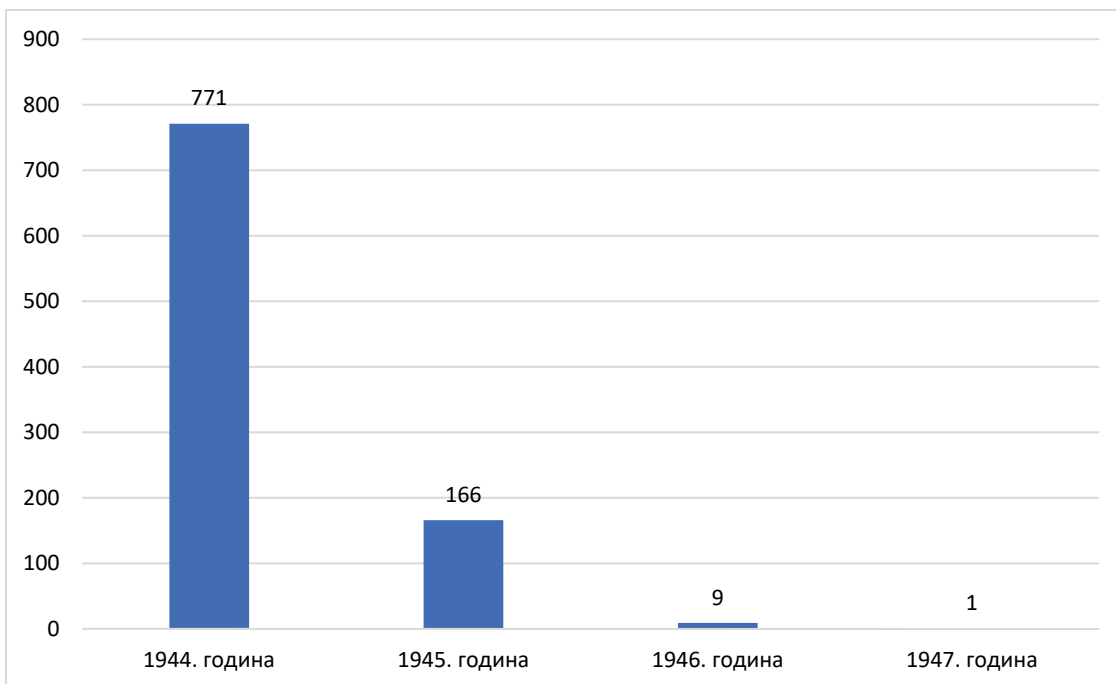
⁷⁷⁵ <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/19/70670/21682.htm> (приступљено 22. фебруара 1944).

⁷⁷⁶ <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/18/70653/27741.htm> (приступљено 22. фебруара 2019).

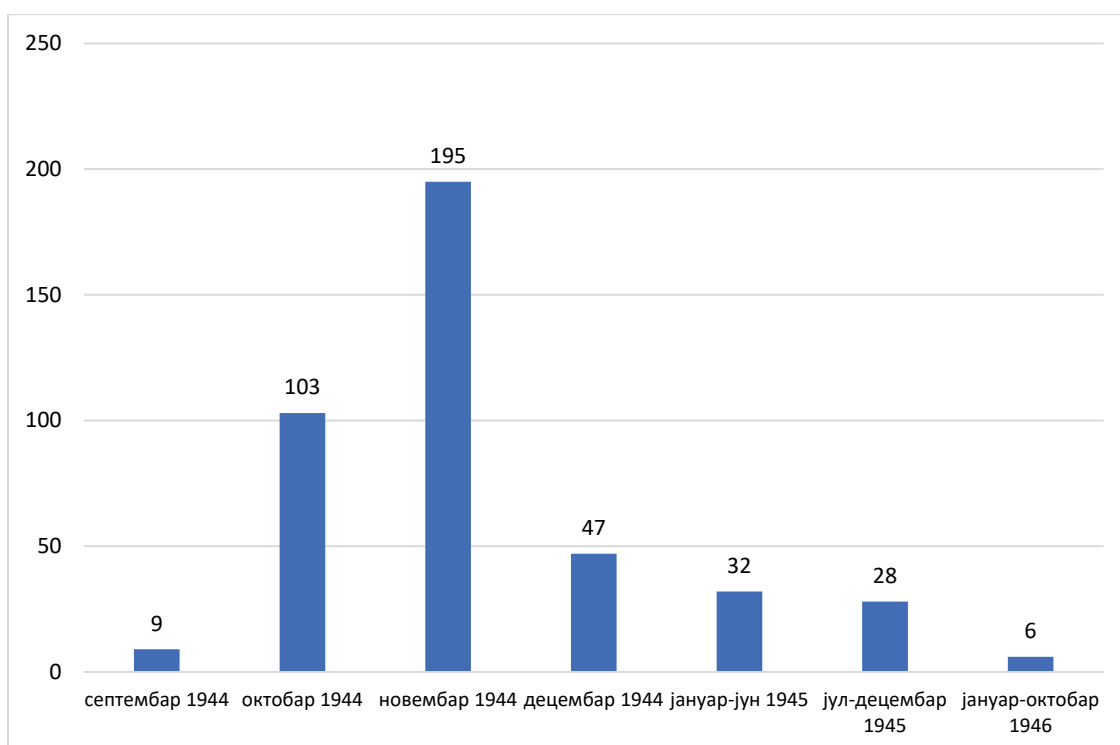

Графикон бр. 14: Структура страдалих у окупираној Србији према окрузима

Интензитет стрељања је био најизраженији у првим месецима након ослобођења. Иако за више од половине уноса у анализираном изводу базе нема тачног „датума страдања“ (са датумом је 420), огромна већина има „годину страдања“ (947). На графиконима испод је јасно уочљиво да је у октобру и новембру 1944. страдао највећи број припадника СДС, више од 70%. Такође, у самој 1944. страдало их је више од 80%.

Графикон бр. 15: Структура страдалих према години страдања

Графикон бр. 16: Структура страдалих према месецу страдања

У категоријама базе Државне комисије за тајне гробнице постоје и одреднице „начин страдања“ и „статус“. За чак 690 (69,6%) начин страдања је непознат, стрељано их је 281 (28,3%), а обешен је 21 (2,1%). Сви они који су обешени су, у категорији „статус“, означени као „осуђени на смрт“, дакле 21 особа. По статусу „несталних“ је 281, и то су такође сви они који су у категорији „начин страдања“ означени као стрељани. Само као „убијени“ означени су по „статусу“ они којима је „начин страдања“ непознат.

Сасвим је сигурно да је знатан број припадника Српске државне страже за време колаборације учествовао у одређеним злочинима, масовним стрељањима или логорисањима. У раду и наводимо такве примере и покушавамо их квантификовати. Међутим, начин њиховог страдања и чињеница да је, према подацима Државне комисије, суђено само 21 припаднику СДС, доводи нас до закључка да је карактер њиховог „кажњавања“, у начину поступања нових револуционарних власти, имао више карактер освете и одмазде, него задовољавања правде. И поред одређених грешака, мањкавости и недостатака, база Државне комисије за тајне гробнице је најсистематичнији покушај квантификације партизанске репресије након ослобођења Србије и у периоду након тога.

V

**ИЗМЕЉУ РАТНИХ САВЕЗНИКА
И ПОЛИТИЧКИХ И ВОЈНИХ
ПРОТИВНИКА**

1. „САВЕЗНИЦИ“

а) Немачке окупаторске формације

Однос немачких органа безбедности према припадницима Српске државне страже, током целог трајања окупације, карактерисала је константна црта неповерења узрокована специфичним односом који је постојао између СДС и ЈВУО и, услед тога, неупотребљивост снага СДС у већини акција против припадника монархистичког покрета отпора. Са друге стране, целокупна СДС је била директно подређена Полицији поретка (Ordnungspolizei), односно њеном команданту пуковнику Андреасу Мају (Andreas May). Та подређеност се огледала у потпуној прилагођености формације, територијалне структуре, употребе на терену, а у одређеној мери и школовању и постављењима.⁷⁷⁷

Иако су се органи СДС-а у неким од акција против партизанских одреда показали прилично поузданим, константна разоружавања од стране ЈВУО и њихова велика инфилтрираност доводила су до интервенција Немаца. Једна од највећих акција хапшења припадника Српске државне страже почела је средином октобра 1942. године. Након завршетка тзв. „Аћимовићеве офанзиве“, којом је умногоме уништен партизански покрет у источној и јужној Србији, генерал Мајснер је сматрао да је неопходно прочистити и редове колаборациониста и решити проблем њихове дубинске повезаности са равногорским покретом. Хапшења су најпре почела у источној Србији. У тој операцији Гестапоа ухапшено је двадесетак лица која су припадала већином Српској државној стражи, али је било и припадника четничких одреда и Недићевих управних органа. Од хапшења су се спасли, на основу дојаве равногорског команданта Радомира Петровића Кента, окружни командант СДС

⁷⁷⁷ У надлежности команданта полиције поретка (Befehlshaber der Ordnungspolizei – BdO) били су полицијски добровољачки пукови, који су формиран од фолксдојчера и припадника других националности (Руса белогардејаца, Словака, муслимана, Албанаца), и територијалне полицијске установе (обласне, окружне, месне). Њена делатност је била усмерена на територијалну полицијску службу, активну теренску борбу са јединицама Вермахта, извршавање одмазди и обезбеђење разних објеката – *Немачка обавештајна служба*, књ. IV, стр. 655–660.

у Зајечару мајор Љубомир Јовановић, локални команданти у Салашу поручници Ристивојевић и Поповић и командант четничког одреда Лале Комарчевић.⁷⁷⁸

Акција је настављена и у другим крајевима окупиране Србије. Крајем 1942. године, због веза са равногорцима, Немци су разоружали станицу у селу Леушићи код Горњег Милановца и све стражаре послали у Бањички логор, одакле се никад нису вратили.⁷⁷⁹

У извештајима Команданта оружаних снага на Југоистоку из октобра 1942. године, за Српску државну стражу се наводи „да је већим делом наклоњена Михаиловићу... Разоружавања и хапшења врше се и даље“;⁷⁸⁰ а почетком децембра „поновна хапшења официра Српске државне страже 28. и 29.11.1942. показују да је један део официра Српске државне страже непоуздан и да у том смислу врше утицај на војнике који су им потчињени“.⁷⁸¹

Генерално негативан и одбојан однос стражара према окупаторској војсци огледао се и кроз личне односе. Иако можда не делује као нарочита врста отпора, недостатак прописног поздрављања, у прецизно дефинисаној војној хијерархији представља дисциплински кажњиву повреду прописа. Командант Сталне школе СДС известио је Команду СДС о инциденту који се десио приликом обиласка ове школе који је вршио немачки мајор Штенцел. Он је приметио да свакодневно виђа припаднике Српске државне страже „који не поздрављају припаднике Немачке оружане силе, нагласивши да је потребно настати и подучити људство у томе правцу како не би имало неугодних последица, јер ће Немачке војне власти убудуће сваког нашег униформисаног војника, подофицира и официра, који се издате наредбе о поздрављању не буде придржавао, хапсити и стављати под немачки војни суд“.⁷⁸²

У Ваљевском округу је немачка акција ликвидирања равногорских присталица била најинтензивнија крајем 1942. и почетком 1943. године. Због повезаности са равногорским покретом разоружано је људство станица пољске

⁷⁷⁸ По сведочењу Станислава Кракова већина ухапшених је стрељана почетком 1943. године у Јајинцима – С. Краков, *Генерал Милан Недић. Препуна чаша чемера*, књ. II, стр. 431–438.

⁷⁷⁹ Г. Давидовић, М. Тимогијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја*, књ. II, стр. 117–119.

⁷⁸⁰ *Зборник НОР-а*, XII–2, стр. 815.

⁷⁸¹ Исто, стр. 921.

⁷⁸² ВА, НДА, 144–4–21, Наредба бр. 119 Команданта СДС од 29. октобра 1942.

страже у селима Бабајић и Брежђе 30. децембра 1942, а у Ваљеву је ухапшена 31 особа из истог разлога.⁷⁸³

Хапшења бележимо и почетком 1943. године. У Обреновцу су 8. јануара 1943. од стране немачких власти ухапшени жандармеријски потпоручник Карановић Дача, заступник командира одреда пољске страже среза Посавског, жандармеријски потпоручник Војислав Жерић и потпоручник Новак Мандић. Ухапшен је и војвода посавски Стојан и још 15 грађана међу којима и Александар Симовић индустријалац из Забрежја.⁷⁸⁴

Слично је било и у Крушевачком округу. Крајем јануара окружни начелник извештава: „Све стражаре пољске страже са потпоручником у Рибарској Бањи јуче су Немци разоружали, ухапсили и спровели у логор у Крушевцу. У срезу копаоничком има свега 13 стражара. Сви други су премештени, одбегли или разоружани.⁷⁸⁵ Нова хапшења уследила су у марту: „Ноћу између 17/18 овог месеца са више стране немачке и бугарске војне власти блокирали су Врњачку бању и Трстеник, вршиле претресе и похапсиле: Данила Михајловића среског начелника, Властимира Ивковића чиновника, Младена Антоновића среског ветеринара и 14 подофицира СДС у Трстенику, Војислава Пецића комесара полиције, неке подофицире страже у Врњачкој бањи и велик број виђених грађана из оба места и све их одвели у правцу Краљева. Претреси онамо још трају. Ухапшено је више лица и у Крушевцу. Могло би се рећи да се ради о присталицама Драже Михајловића.“⁷⁸⁶

Велика акција хапшења извршена је у јулу 1943. када је Гестапо, због сарадње са ЈВУО, ухапсио команданта обласне команде СДС у Нишу потпуковника Филипа Димитријевића са још неколико официра у команди области. Сви ови официри су спроведени у логор Црвени крст у Нишу одакле су

⁷⁸³ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 243.

⁷⁸⁴ ВА, НДА, 22–1–39.

⁷⁸⁵ Историјски архив Крушевац (ИАК), Збирка фотокопија непријатељске документације 1941–1944 (ЗФНД), Извештај окружног начелства Крушевац Шефу СДБ од 21. јануара 1943.

⁷⁸⁶ ИАК, ЗФНД, Извештај окружног начелства Крушевац Шефу СДБ од 19. марта 1943.

крајем октобра посебним немачким транспортом одведени у заробљеништво у Немачку.⁷⁸⁷

Анализирајући извештаје Команде СДС Моравског округа приређивачи су забележили да је у току 1944. године, на простору овог округа, од стране Немаца укупно ухапшено 180 лица, од чега су 30% ухапшених били припадници Српске државне страже.⁷⁸⁸

У својој књизи о генералу Недићу, Петар Мартиновић наводи спискове ухапшених и стрељаних припадника Српске државне страже од стране Немаца, због сарадње са ЈВУО. По имену је наведен 351 припадник СДС (65 официра, 24 подофицира, 262 стражара) које су Немци ухапсили и послали у заробљеништво, са проценом да их је било око 1700, и 187 (49 официра, 35 подофицира, 103 стражара) стрељаних уз напомену да је, по његовој процени, укупно стрељано преко 1200.⁷⁸⁹

б) Српски добровољачки корпус

Однос СДС са припадницима Српског добровољачког корпуса био је обележен, са једне стране, активном борбеном сарадњом у уништавању партизанских јединица, а са друге, великим степеном неповерења добровољаца који је проистакао из снажне инфилтрације равногорског покрета отпора у СДС.

Борбена кооперација у уништавању партизанских јединица у „Аћимовићевој офанзиви“ и другим сличним акцијама је поменута у ранијим поглављима.

Неповерење се манифестовало на неколико начина. Најпре одбијањем комуникације и координације акција. У извештају Команди СДС из августа

⁷⁸⁷ М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, стр. 240; Ј. Златић, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу 1941–1944*, књ. 2, стр. 102.

⁷⁸⁸ *Извештаји Команде Српске државне страже за Округ моравски 1941–1944*, приредили Добривоје Јовановић, Дејан Танић, Јагодина 2001, стр. 17.

⁷⁸⁹ П. Мартиновић-Бајица, *Милан Недић*, стр. 379–383. Ове податке треба узети са резервом јер и сам аутор наводи да није располагао званичним подацима већ је спискове сачинио за време боравка у логорима у Италији према сећању колега.

1943. године, командант СДС Округа моравског потпуковник Душан Драговић жали се на поступање добровољаца због низа инцидената. Тако наводи да је одељење од 6–8 припадника СДК ухапсило председника општине Пољне не јављајући се органима власти и не тражећи сарадњу СДС, који једини имају право да хапсе, као и да батинају народ без разлога. Извештај је закључио молбом да „се добровољци удаље из овог округа и да се одржање реда и мира препусти органима СДС као и до сада... У противном ако се добровољци буду и даље мешали и буду стварали овакву психозу код народа, ред и мир код народа неће се моћи одржати...“⁷⁹⁰

Слично као у претходном случају било је и приликом сукоба Смедеревског корпуса ЈВУО са добровољцима у Јасеничком срезу фебруара 1944. када они за ову акцију нису обавестили ни окружне власти ни локалне припаднике СДС у које нису имали поверење.⁷⁹¹

Неповерење се понекад манифестовало и као омаловажавање. Иступи добровољаца према стражарима су се поготово показивали у ситуацијама када су припадници СДС према добровољцима наступали са позиција државних чиновника, попут функција спроводника возова. Командир одељења Страже железничке безбедности у Пожаревцу средином марта 1944. доставио је извештај о инциденту који се десио у возу: „...Када су спроводници воза наредник Батинић и каплар Бајић Петар дошли код добровољца пријавитељ је рекао да је тај добровољац који га је тукао без икаквих разлога, на шта је наредник Батинић наредио добровољцу да пође са њима у војна кола где му је место и да извиди сукоб између добровољца и пријавитеља. На то је добровољац реагирао супротстављајући се и говорећи да за њега спроводници воза нису ништа, да он може седети где хоће, радити шта хоће и убити кога хоће. На ову његову изјаву му је наредник Батинић скренуо пажњу да то не сме радити у возу, јер су за ред и безбедност воза одређена лица која то врше... На то је добровољац извадио пиштољ из џепа уперио га у главу каплара Бајића Петра да га убије, што је спречио наредник Батинић ухвативши га за пиштољ. У томе моменту исти добровољац наредио је свима осталим добровољцима, којих је

⁷⁹⁰ *Извештаји Недићевих органа власти у Округу моравском 1941–1944*, стр. 249–250.

⁷⁹¹ ВА, НДА, 25–3–30.

било око десет, к оружју, што су сви то одмах урадили са упереним митраљезима, пушкама и бомбама појурили на спроводнике воза, малтретирајући их пред осталим путницима и говорећи да је Српска државна стража илегалан елемент и да ће они све са митраљезима покосити, да њима нико ништа не може, јер су они збораши...“⁷⁹²

„Дешава се да добровољци намерно не желе да им пајкани (како они називају припаднике Српске државне страже) прегледају њихове објаве говорећи да преглед добровољачких објава имају права да врше њихови официри, а не официри СДС. За време једног таквог прегледа објава од стране дежурног официра, над једним добровољцем исти је извадио и отшрафио бомбу претећи да ће исту бацити, ако само дође до прегледа његове објаве. Остали добровољци који су били присутни потстрекавали су га...“ Овакве ситуације и понашање добровољаца, укључујући и њихове официре, према дежурним официрима Страже железничке безбедности су били врло чести.⁷⁹³

Долазило је и до хапшења и малтретирања стражара. Командант СДС округа Шабачког извештава о догађају који се десио стражару приправнику Станиславу Старчевићу из села Звезд: „...На путу су ме срели војници 3. добровољачког пука из Шапца под командом поручника Мите Субашића и упитао ме један од војника, куда идем и ко сам ја. Ја сам одговорио ко сам и да сам дошао код куће ради преобуке и малог одмора, а да идем кдо Шуманца да се потшишам пошто ми је коса доста израсла. За војником срео ме је поручник г. Субашић и питао ме је имам ли објаву, што сам му ја одговорио, да немам, јер сам на реону своје станице и да ме сви познају, нашто се он наљутио и ударио ми два шамара, говорећи да сам ја четник ДМ, затим одузео ми је легитимацију – оружни лист и радничку књижицу коју сам имао код себе и предао једном војнику, па затим потерао ме са њим до Црвене механе, где су били аутомобили, а одатле аутомобилима дотерали нас у Шабац, у штаб 3. добровољачког пука, па

⁷⁹² ВА, Нда, 26–11–32, Одред СЖБ Команданту СЖБ 18. марта 1944.

⁷⁹³ ВА, Нда, 23–1–31, Шеф СДБ Председништву Министарског савета 29. маја 1943.

затим у касарну, где су нас затворили, мене и још неких 8 сељака из мога села, које су били похватили по селу мени из непознатих разлога“.⁷⁹⁴

Почетком 1944. учестале су акције хапшења стражара од стране добровољаца које ови врше самостално или заједно са Немцима. Крајем фебруара, команданта одреда СДС Среза јасеничког, капетана Марка Божанића, ухапсио је одред који су чинили шест добровољаца и два немачка војника, а ухапшено је и неколико стражара у Смедереву. Капетан Божанић је упућен у логор Бањица.⁷⁹⁵ Почетком марта припадници 3. батаљона СДС ухапсили су Првослава Одовића, предстојника градске полиције у Крушевцу, због припадања „илегалним организацијама Драже Михаиловића“. Предат је Гестапоу и завршио је такође у логору Бањица.⁷⁹⁶

Продор партизанских јединица и Црвене армије у Србију и опасност од заједничког непријатеља довела је до престанка непријатељстава између ЈВУО и добровољаца што је само по себи резултирало и на односе СДС и СДК. На самом крају рата, када се део колаборационистичких формација окупио у Словенији, остаци СУК-а, састављеног од бивших стражара, већином се укључују у добровољачке пукове, о чему је већ било речи у претходном поглављу.

в) Бугарске окупаторске јединице

Однос СДС према бугарским окупационим јединицама се може дефинисати синтагмом – нужна ратна трпељивост. Напред у раду наведене су околности и услови под којима је у окупирану Србију стигао бугарски окупациони корпус и какву је то реакцију изазвало код генерала Недића и осталих чланова колаборационистичког апарата. Разлоге оваквом односу и ставу према Бугарима налазимо у поступцима бугарских окупатора у Србији за време Првог светског рата и многобројним злочинима које су починили, а на које је

⁷⁹⁴ ВА, Нда, 26–11–27, Командант СДС округа шабачког делегату СДС при МУП пуковнику Бошку Павловићу 17. марта 1944.

⁷⁹⁵ ВА, Нда, 25–3–30.

⁷⁹⁶ ВА, Нда, 25–3–20.

сећање било још увек релативно свеже код становништва јужне и југоисточне Србије.

Немци су били свесни међусобне нетрпељивости па су однос између бугарских јединица и СДС сводили на најнужнију могућу меру. У штабовима дивизија и у штабу бугарског окупационог корпуса постојао је официр за везу, кога је делегирала обласна или окружна команда и који је координирао акције. СДС је задржао могућност организовања самосталних акција против партизана уз претходно обавештавање и одобравање немачких полицијских органа, који су о томе обавештавали Бугаре. Колаборационистичке снаге су ипак биле подређене бугарским јединицама у акцијама у којима учествују заједно.⁷⁹⁷

Да забринутост од бугарских поступака није била безразложна показали су наредни догађаји. Већ првих дана по доласку забележени су многи инциденти и злочини, како према недужном становништву, тако и према припадницима Српске државне страже. Већ 19. јануара 1942 бугарски војници у селу Бивољу код Крушевца изазивају инцидент са сељацима и непотребном пуцњавом стварају узбуну. Том приликом хапсе жандармеријског наредника Здравковића који је био на служби и пред својим старешинама га туку. Затим бугарски војници спречавају офицере СДС мајора Милована Поповића и мајора Миодрага Тојића у вршењу службе. На дан 14. априла 1942. године на железничкој станици у Нишу Бугари су разоружали жандармеријског каплара Радисава Мишића који је био придодат Команди немачке железничке станице. Дана 3. маја 1942. године бугарски војници су између Власотинца и Црне Баре, округ лесковачки, насилно одвели преко демаркационе линије патролу Српске државне страже од 5 стражара са командиром наредником Миланом Кецманом. Ноћу између 10. и 11. маја 1942. један бугарски потпоручник са 2 војника насилно је ушао у стан наредника СДС Сенише Живановића и шиканирао његову породицу без икаква разлога.⁷⁹⁸

Разоружавања, хапшења и шиканирања су настављена па су почетком јуна у Великој Копашници, округ лесковачки, бугарски војници разоружали једну патролу СДС при извршењу њенога задатка. На дан 13. јуна 1942. године

⁷⁹⁷ ВА, Нда, 21–3–6, Командант Нишке области СДС министру унутрашњих послова 9. јула 1942.

⁷⁹⁸ ВА, Нда, 21–1–132.

на путу Мрамор-Ниш непозната лица запалила су аутомобил команданта бугарске дивизије. Због овога су Бугари у Прокупљу ухапсили 60 припадника СДС а у селу Крајковцу запалили 20 кућа и од народа узели 1.150.000 лева као накнаду за запаљени аутомобил.

Почетком августа 1942. и у Крушевачком округу долази до неколико инцидената између бугарских окупационих трупа и припадника Српске државне страже – 2. августа органи СДС и четници у Великом Шиљеговцу добивши обавештење да ће комунисти извршити напад извршили су распоред и посели погодна места за одбрану. Међутим, 3. августа дошли су бугарски војници и похапсили све органе СДС и четнике и камионима одвели у Крушевац. У Крушевцу су сви они злостављани од бугарских војника у присуству њихових старешина. Истог дана бугарска војска блокирала је Рибарску Бању и том приликом разоружала органе СДС са потпоручником Јанковићем на челу и све их претукла, а у Крушевцу су лишили слободе наредника СДС са још четири стражара. На дан 7. августа на подручју среза јабланичког бугарски војници отворили су ватру на граничну патролу СДС и на сељаке на српској територији који су се налазили на својим њивама.⁷⁹⁹ Упечатљив је пример са почетка септембра 1942. године када је у сукобу са Бугарима страдао капетан 1. класе Димитрије С. Стефановић, командир окружног граничног одреда Округа лесковачког. Након једног окршаја са партизанима близу Црног врха, његов одред их је почео гонити, а потом налетео на одред бугарских војника, који су на граничаре запуцали. Иако се огласио као припадник СГС, говорећи им да не пуцају, бугарски војници су га убили бајонетом.⁸⁰⁰

И поред заједничког учешћа у акцијама против партизанских одреда однос неповерења и нетрпељивости је током целокупног периода окупације остао константа у односима српских колаборационистичких формација и бугарских окупационих трупа. Када је, под притиском Црвене армије, бугарски окупациони корпус почео са повлачењем из Србије, многи су војници

⁷⁹⁹ Исто.

⁸⁰⁰ ВА, НДА, 144-4-21, Наредба бр. 119 Команданта СДС од 29. октобра 1942.

разоружани од стране нишких стражара. Ово заплењено оружје послужило је као основа за наоружавање Српског ударног корпуса нешто касније.⁸⁰¹

У послератним сведочењима из емиграције Бугари су у записима српских колаборациониста остали искључиво сликани најнегативнијим епитетима често их оптужујући за заштиту комуниста.

г) Четници Косте Пећанца

Формирањем Српске државне страже, у чији су састав ушли оружани одреди и друге формације под командом „српске владе“, ван њеног састава остали су припадници четничке организације Косте Пећанца и добровољачки одреди. Иако је постојала намера да се и ове две формације обједине у оквиру СДС, то у почетку није успело из различитих разлога.

Добровољачки одреди су уживали веће поверење код Немаца као војна формација способна за успешну борбу против оба покрета отпора, па њихово „разводњавање“ у СДС, која је настала из снага које се до тада нису показале поузданим у борби против ЈВУО, Немци нису подржали.

Са друге стране, неукључивање четника Косте Пећанца у Српску државну стражу, по формирању исте, имало је као свој главни узрок сам карактер четничких јединица. И поред тога што су њихова мобилност и навикнутост на деловање на планинским и тешко приступачним теренима били корисни квалитети, њихова недисциплина, својевољност и непоштовање хијерархије није их чинило погодним колективном укључивању у формацију која је била наставак Жандармерије и имала карактер полицијске трупе чији су припадници требало да буду касарнирани. Овакав њихов карактер чинио је суштину њиховог односа са Српском државном стражом и њеним припадницима.⁸⁰²

⁸⁰¹ П. Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, стр. 440–441.

⁸⁰² Кроз грађу налазимо многобројне примере злоупотреба и недисциплине Пећанчевих одреда. Чак се и командант жандармерије генерал Стеван Радовановић, у неким својим писмима Недићу из фебруара 1942, жалио на финансијске злоупотребе при исплати четника, а сам Недић на њихову неактивност према „комунистичкој банди Кесеровића“. Ово је изазвало

Деловање команданта СДС генерала Стевана Радовановића и његови покушаји да дисциплинује и потчини четничке одреде наишло је на снажне протесте Косте Пећанца који је у писму Недићу изнео мноштво оптужби за њега и жандармерију: „...Да би дефинитивно уредио питање Топлице позвао сам и друге одреде да се прикључе одредима Дрљевића, Гордића, Топаловића и Машана, али су ме нажалост неке војводе [одбиле] за ово одбијање нису криве већ ђенерал Стева Радовановић, који је сву силу употребио да четнике поцепи и понизи, што свакако за мога живота неће успети, јер ја сам искрен и друг и ратник те и ако немам велико 'образовање' које има Радовановић, ја верујем у своју коначну победу, јер сам кроз живот имао веће тешкоће него што су ове са ђенералом Стевом, па сам их свуда и увек савладавао, па ћу ове тешкоће и сада савладати иако ја од г. Радовановића не добијем ни муницију, ни одећу нити новчана средства правилно доставља... Видите ли Ви Господине Председниче, да је сваки жандармеријски официр који је имао ма какве вредности од Стеве Радовановића смењен, а на њихова места постављени су људи потпуно непоуздани и непознати. Ако извршите претрес Ви ћете на стотине комунистичких објава наћи код жандарма... Ја сам својим очима читао наређење г. Стеве Радовановића, којим он наређује једном нареднику воднику, да се не сме повинovati наређењу Косте Пећанца, а ја сам пак наредио мојим војводама да слушају наредбу жандармеријских официра, па и неког Стеве Радовановића... Никакве планове о операцијама немојте ми из Београда више слати јер су сви наопако срачунати и поколебали су ме, те моја Топлица пати. Пати због тога што се ја нисам хтео да замерим, рачунам школовани људи више знаду, па сам слепо слушао наређења неке наоружане силе и неких надувених официра, који немају појма о герилском ратовању...“⁸⁰³

Потреба за строжом контролом четничких јединица Косте Пећанца био је један од услова од стране немачке окупаторске власти да ова формација настави да постоји. Као последица немачких захтева, пре свега генерала Августа Мајснера, почетком априла је одржан састанак Косте Пећанца и помоћника министра унутрашњих послова Цветана Цеке Ђорђевића на коме је договорено

Пећанчев одговор у коме је сву кривицу пребацивао на генерала Љубу Бабића. ВА, НДА, 33–7–14; такође: ВА, НДА, к. 33 и 33А.

⁸⁰³ ВА, НДА, 33–11–37.

колико четника може да остане под оружјем, њихова субординација локалним органима и командантима Српске државне страже, као и друге спорне ствари.⁸⁰⁴

Овим договором ипак нису решени проблеми које су стварали четнички одреди. И даље је било непоштовања субординације према локалним командантима СДС, као и према окружном начелнику, који је требало да представља команданта свих снага у округу. Пећанац није био у стању да потпуно контролише локалне војводе, а и даље су биле многобројне притужбе народа. Он је, међутим, и даље слао писма Недићу у којима се жалио на поступања жандарма и генерала Радовановића.⁸⁰⁵

Пошто је постојала опасност да генерал Мајснер укине четничке снаге, 10. и 12. јуна 1942. организоване су конференције, генерал Радовановић је смењен, а на његово место је дошао пуковник Боривоје Јонић. И на овим састанцима је договорено да сваки округ добије по једног војводу који је требало да буде задужен за „контролу издатих наређења, исплату принадлежности, одржавање реда и дисциплине, итд.“, а овом приликом су војводе и именоване. Такође, дефинисано је да „четници не врше управну нити

⁸⁰⁴ ВА, НДА, 33–11–47. По Протоколу са састанка од 3. априла 1942. године било је договорено да бројно стање четничких одреда у 5 округа, у којима су се налазиле бугарске окупационе трупе, буде 100 четника по срезу, односно укупно 3.500 четника, а у остатку Србије још 5.245, односно укупно 8.745 на територији окупираних Србије. Команду у окрузима окупираним од Бугара задржао је Пећанац, али је његов штаб наредбе и упутства за деловање добијао од обласног команданта СДС у Нишу, који је требало да добија наређења директно од Недића, уз контролу Немаца преко специјалног органа смештеног у Нишу. Команду у осталим окрузима је требало да имају новоименовани окружни инспектори – војводе, који су требало да примају наређења директно од војног одељења при Председништву владе. Један од ставова Протокола јасно говори о врло раширеној појави пљачке коју су вршили четници, односно „задуживању код народа“ како се то еуфемистички дефинисало: „Под претњом најстрожије казне четнички штаб врховног војводе К. Пећанца забраниће четничким одредима задуживање код народа у било којој форми. У овоме ићи толико далеко, да пре наредити да се неки одред због материјалне оскудице растури, него му дозволити да буде на терет народа. Ма шта се од народа узело мора одмах бити плаћено“.

⁸⁰⁵ М. Павловић, Б. Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац*, стр. 245–252; ВА, НДА, 33–11–53, Писмо Косте Пећанца Милану Недићу од 19. маја 1942; ВА, НДА, 33–11–27, Наредба команданта свих четничких одреда за 18. мај 1942. У наредби од 18. маја 1942. Пећанац наводи главне кривце свих својих проблема: „У сметњи посла најактивнији је био Командант жандармерије, сада Командант српске државне страже Ђенерал г. Радовановић са својом околином тако да су ми ометали исплате и снабдевање одреда оделом, обућом и другим а и када је ово давано са врло тешким мукама, са прекорима и омаловажавањем мене и четника. У више махова обраћао сам се надлежнима да овоме стану на пут али је ово било без успеха само обећање... Имам небројено доказа да су моје војводе наговаране да се мене одрекну. За војводе су постављани људи без мога знања и одобрења са декретом Команданта жандармерије и других непозватих лица...“

полицијску власт, нити ма какав надзор за вршење те службе. Вршење те службе поверено је управним и полицијским властима“.⁸⁰⁶

Проблеми са четничким јединицама Косте Пећанца ни после ових састанака нису решени. Због свог самосталног деловања, недисциплине, повезаности са ЈВУО, а и деловања ван граница окупиране Србије, немачке окупаторске власти су константно вршиле притисак на српску колаборационистичку владу да их разоружа и расформира. Недић је неко време избегавао ове притиске разним маневрима, али највише што је успео јесте да сам одреди тренутак распуштања. Како је већ описано у поглављу *Војно-полицијске акције*, од средине септембра почиње њихово разоружавање, које је завршено до краја године распуштањем свих четничких одреда.⁸⁰⁷

Однос четника Косте Пећанца и припадника Српске државне страже је, као што смо већ навели, понајвише зависио од карактера и дефинисане улоге обеју формација и имао је своја два лица. Борба против заједничких непријатеља, припадника илегалних одреда (ипак најчешће комунистичких, а много ређе ројалистичких) стварала је од њих активне савезнике на бојном пољу. То је савезништво највише дошло до изражаја у великој офанзиви „владиних“ снага против партизанских јединица у јужној и југоисточној Србији у другој половини 1942. године, о чему је било речи у претходним поглављима. Ипак, недисциплина и непоштовање хијерархије четничких јединица стварало је мноштво сукоба, укључујући и сукобе на самом врху, између команданата двеју формација. Овакав карактер четничких јединица, уз друге, напред наведене разлоге, довео је до њиховог укидања и уклапања највећег броја у СДС.

⁸⁰⁶ *Зборник НОР-а*, I–21, стр. 279–281.

⁸⁰⁷ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 201–207.

2. ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈСКА У ОТАЏБИНИ – НЕПРИЈАТЕЉ ИЛИ САВЕЗНИК?

Однос монархистичког покрета отпора под вођством Драже Михаиловића и припадника Недићевог апарата власти је током окупације одликовала супротност јавног и тајног деловања. Јавно, органи колаборационистичке владе готово у једнаку раван стављају „комунисте“ и „дражиновце“, чак понекад истичући као већу опасност покрет Драже Михаиловића. Са друге стране, тајно, велики број високих представника колаборационистичког апарата помажу равногорски покрет на разне начине (обавештајно, финансијски, материјално, наоружањем). Логистика за извођење ове „тајне“ сарадње били су људи на терену, припадници владиних оружаних одреда, легализовани четници, жандармерија, а након марта 1942. ту улогу преузимају припадници Српске државне страже.

Чим је постао председник владе Милан Недић је оштрим тоном у говорима, прогласима и јавним наступима апеловао на оне који су се „одметнули у шуму“, оштро нападајући све позиве на устанак и отпор. Равногорски покрет је нападан упоредо са комунистичким, а употребљавани фонд речи је био врло сличан. Називани су „плаћеним агентима Лондона и Москве“, „одродима без отаџбине, без националног осећања“, „трговцима људским месом и крвљу“ и сл.⁸⁰⁸

Реорганизација система безбедности стварањем Српске државне страже била је сигнал за Михаиловићеве људе да контактом са колегама официрима који су ушли у састав страже покушају да се инфилтрирају како би дошли до наоружања и информација или, касније када прилике буду повољније, ставе те одреде под своју контролу. У извештају Недићу крајем марта 1942. године, министар унутрашњих послова Милан Аћимовић наводи да је међу официрима Српске државне страже много оних који „испољавају симпатије према покрету

⁸⁰⁸ У својим обраћањима српском народу, у карактеристичном патетичном тону, Недић, позивајући се на егзистенцијалне разлоге покушава убедити српски народ у логичност аргументације српских колаборациониста и узалудност борбе – Милан Ђ. Недић, *Десна Србија. Моја реч Србима 1941–1944. Изабрани ратни говори*, приредио: Владимир Максимовић, Београд 1996, стр. 11–24.

генерала Михаиловића. И чак не би хтели према њему или његовим акцијама да предузму наређене мере...“⁸⁰⁹

О великом упливу припадника ЈВУО у људству СДС извештава и командант бугарског окупационог корпуса генерал Николов који, септембра 1942. године, наводи да су на југу Србије постојале „добро закамуфлиране организације националног покрета Драже Михаиловића... Чланови тог покрета скривају се иза службених положаја и овласти. Налазе се међу руководством владиних четника, међу официрима Српске државне страже, међу свештеницима, учитељима, државним службеницима“.⁸¹⁰

Један од пресудних разлога великог утицаја било је и велико присуство бивших равногораца у оружаним одредима „српске владе“, а потом и у СДС, као последица њихове легализације након немачке офанзиве крајем 1941. и уништења устаничке територије у западној Србији.⁸¹¹

Легализација је била један од начина да покрет преживи, али је имала и своју негативну страну. У септембру 1942, у депеши Синиши Оцокољићу Пазарцу, Дража Михаиловић наводи да је „легализација изгледа штетна за нашу организацију, људи се успавају. У Ваљевском крају Љотић, Пећанац и Немци вршљају. Нека Нешко и Воја предузму све да се што пре било легално или илегално врате на свој терен. Новаца имам, немојте да плате Недићеве везују рад“.⁸¹²

⁸⁰⁹ У истом документу је и наредба Недића којом се предвиђају санкције према онима који подржавају Михаиловића: „Непримање борбе или лабаво држање у борби биће разлог за извођење пред преки суд. Чланови породица оних официра који се огреше о ову наредбу, а буду избегли заслужену казну, биће похапшени и према њима ће се применити репресалије...“ – ВА, НДА, 82–2–4.

⁸¹⁰ J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 183.

⁸¹¹ У извештају окружног начелника у Крагујевцу Милана Калабића, председнику „српске владе“ Милану Недићу, 13. фебруара 1942, наводи се стање у легализованим одредима: „У српским оружаним одредима налази се поглавито оно људство које је било или наклоњено пуковнику Михајловићу Дражи или које је активно учествовало у његовим одредима. Нарочито је велики број официра који су сада распоређени по српским оружаним одредима. Може се рећи да постоје и читави одреди који су комплетни прешли из организације Драже Михајловића у српске оружане одреде С. О. С. У њима је врло мали број који није био никада нити наклоњен ДМ нити организован у његовим одредима. Током времена опажа се да су припадници ДМ у својој оданости Дражи попустили – но, да та оданост није исчезла. Тренутно међу њима осећа се извесно колебање, које је у таквом стадијуму да се не може са сигурношћу утврдити да ли ће код њих превагнути оданост према ДМ или према Господину претседнику српске владе...“ – ВА, НДА, 20–1–13.

⁸¹² Такође, у реферату Михаиловићу од 4. септембра, мајор Захарије Остојић детаљније образлаже позитивне и негативне ефекте легализовања одреда: „Легализацијом смо спасли

Један од најчешћих начина на који су се равногорци снабдевали оружјем и људством била су разоружавања и „заробљавања“ стражара. Већина ових сукоба били су нека врсте договорене „представе“. За овакве акције су углавном одабирале изоловане сеоске станице или колоне. Најчешће стражари нису давали никаквог отпора, а у извештајима се наводио знатно већи број нападача.⁸¹³

Како се у пракси дешавало разоружавање сведочи и Звонко Вучковић, командант Првог равногорског корпуса ЈВУО: „Немце нисмо ни такли, али смо домаћима [стражарима, Н. С.] мало испрашили стражњицу. Учинили смо то у најбољој намери да бисмо им сачували оно мало поверења које су још уживали код окупатора“⁸¹⁴.

У наредбама Команде СДС такође налазимо примере „лоше припремљених представа“ разоружавања. Две овакве ситуације, које су се десиле истог дана, послужиле су као негативан пример у наредби која је послата свим окружним командама: „На дан 16. новембра 1942. године извршено је разоружање пољске станице у с. Враћевшници округа Крагујевачког од стране бандита. Тога дана увече дошли су бандити пред станицу, па су стражара пред станицом разоружали, а да овај није ни метка опалио. Затим су из станице изашли остали стражари, њих тројица, и предали оружје. Најзад, док су се бандити још бавили на станици, дошли су из патроле-потере-још неколико

људе и оружје. То је плус. Али је и минус врло велики. Доласком у варош, људи су изгубили непосредну везу са Вама, борбени дух је опао, дисциплина такође. Плате су донеле коцку и пијанчење. Старешинама су се усладили Недићеви чиновни и плате, па су чак почели да Недића стављају на равну ногу са Вама. Вама се шаљу с времена на време лажни извештаји и чека се свршетак рата, да би се после бусали у прса као Равногорци. Још веће зло је пријатељство и лумпераји са окупатором и слепа послушност истом од стране појединаца, док ти исти уопште не извршавају наређења ваших органа. Лично сам чуо да поједини капетани, а сада Недићеви мајори, кажу да су се они привикли на Недићеве чиновне и да их више неће скидати, јер ћете им Ви те чиновне признати. Јасно је да су ови људи практично за терен и нашу организацију сада потпуно изгубљени. Овде су потребне хитне мере“ – *Зборник НОР-а*, XIV–1, Београд 1981, стр. 599, 601–602.

⁸¹³ Тако се, на пример, наводи како је група од „200 ДМ“, средином јануара 1944. године, напала станицу пољске страже у селу Тешица у моравском срезу. Том приликом су стражари заробљени, а оружје однесено. Једна сеоска станица Српске државне страже је бројала 15–20 људи. Нема нарочите војничке логике да 200 особа напада десет пута мање, притом за борбу против ЈВУО слабо мотивисаних стражара (ВА, НДА, 91–1–13). Такође, у истом периоду се помиње и група од „400 ДМ“ која је 16. јануара у Зајечару разоружала градску стражу и однела оружје (ВА, НДА, 91–4–22).

⁸¹⁴ З. Вучковић, *Сећања из рата. Од отпора до грађанског рата*, стр. 239.

стражара, видели стање које влада код станице, па ипак мирно, пришли и дозволили да буду разоружани... Истога дана 16. новембра 1942. године, ујутру, бандити разоружавају уз припомоћ претседника општине варошице Рудника, пољску станицу на Руднику, а затим, кад је из Крагујевца послато нових 30 стражара, да ту станицу обнове, бивају и они разоружани без и једног испаленог пушчаног метка... Износећи ова два негативна случаја, који се имају саопштити свима стражарима, старешине ће из њих извући и потребне поуке не само за свој будући рад, већ и за рад њихових командири станица и осталог људства...⁸¹⁵

Наравно, веома често су Немци овакве „представе“ предупредивали добром обавештајном службом и хапшењем стражара. Крајем 1942, командант Рудничког корпуса капетан Драгиша Нинковић је успоставио сарадњу са људством у станицама Српске државне страже у Белановици, Љигу и Бабајићима, али су за то сазнали Немци и стражаре разоружали.⁸¹⁶

У извештају генерала Паула Бадера Команданту Југоистока од 31. јануара 1943. године, у одељку у коме се говори о „покрету Драже Михаиловића“ наводи се да је њихова главна активност усмерена на разоружавање припадника СДС и СГС, што се дешава „углавном без отпора“. Да би се то предупредило наређено је „довлачење мањих стража уз веће јединице и пооштрена контрола официра СДС“.⁸¹⁷

Било је међутим и ситуација у којима су се неки од припадника СДС овој пракси успротивили или је покушали спречити. У лето 1944, у близини Ужичке Пожеге, нападнути су стражари од стране равногораца из Златиборског корпуса под командом капетана Душана Радовића Кондора. Сукоб је завршен тако што су сви стражари разоружани, а њиховом командиру, помоћнику команданта СДС за Ужички округ, мајору Драгиши Лазаревићу, ударено је „300 батина“.⁸¹⁸

Сукоби су понекад имали и фаталне исходе. Овакви исходи су били више израз недисциплине и личне нетрпеливости на локалном нивоу него константа и генерална стратегија. Крајем априла 1944. године дошло је до инцидента између

⁸¹⁵ ВА, НДА, 145–1–5, Наредба бр. 3 Команданта СДС од 8. јануара 1943.

⁸¹⁶ К. Николић, *Историја равногорског покрета*, књ. II, стр. 21.

⁸¹⁷ ВА, НАВ, Т–501, р. 248, с. 1236–1237.

⁸¹⁸ ВА, НДА, 121–1–1.

припадника Темнићке бригаде ЈВУО и среског одреда Српске државне страже у Варварину када су, на путу Варварин-Бачина, стражари убили потпоручника Милутина Чабрића и још два његова пратиоца. Поводом овог случаја, командант бригаде, поручник Славко Милошевић, тражио је истрагу и кажњавање криваца од капетана Страхиње Јововића, команданта СДС Среза варваринског, који је тврдио да није одговоран нити је знао за то убиство, као и да ради „раме уз раме са организацијом“.⁸¹⁹

У августу и септембру 1943. бележи се повећан интензитет међусобних сукоба „владињих одреда“ и равногораца. Кроз документе се наводе такви сукоби у крушевачком крају, када је, крајем августа, Драгутин Кесеровић напао станицу СДС у селу Стопања, али је напад одбијен уз 14 изгубљених бораца због присуства и добровољаца у њој.⁸²⁰ Такође, почетком септембра, на путу Ваљево-Ужице, долази до сукоба равногораца из Ваљевског корпуса са стражарима из Ваљева. Последица сукоба је била један убијен, два рањена и 33 заробљена стражара.⁸²¹ У прегледу општег стања у земљи за септембар 1943. наводи се повећан број акција „илегалних одреда“, под којим именом се наводи ЈВУО. Разоружане су станице СДС у Ваљевској Каменици (Ваљевски округ), Корбову, Великој Врбици (Зајечарски округ)... Равногорске акције на разоружавању, али и бекства стражара, присутне су и у Нишком и Ужичком округу.⁸²²

Ова повећана активност била је у корелацији са стањем на савезничким фронтovima, односно капитулацијом Италије и очекиваним искрцавањем на Јадрану. До тада умерена, бекства у шуму припадника СДС постају масовна. Из једног извештаја са пропутовања средином септембра инспектор СДС извештава да су бекства настављена у Крагујевачком, Ваљевском и Шабачком округу.⁸²³

Ова активност достигла је своју кулминацију када је 21. септембра Дража Михаиловић издао наређење које су команданти корпуса доставили среским

⁸¹⁹ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 375.

⁸²⁰ ВА, ЧА, 117–3–3.

⁸²¹ ВА, ЧА, 63–3–14.

⁸²² ВА, НДА, 24–1–58.

⁸²³ Интересантно је његово мишљење које умногоме одсликава ситуацију и стање међу припадницима Српске државне страже: „Ја сам лично за ових десет дана путовања добио утисак да су припадници СДС-а, који су одбегли, као и они који се за бекство спремају, већ одавно били припадници организације ДМ, радећи легално све док нису добили наређење да се припреме и оду у шуму“ – ВА, НДА, 50А–1–10.

командама СДС „да у року од 48 часова“ напусте своју досадашњу дужност и да се, „са свим људством, оружјем и спремом“ јаве локалним командантима ЈВУО ради распореда.⁸²⁴ Због ове повећане активности станице пољске страже су се груписале у веће центре, али је тиме велики део терена потпуно лишен контроле.⁸²⁵

У месечном извештају Командујућег генерала и команданта у Србији Команданту Југоистока, од 19. августа 1943, констатује се стање у СДС и њихова „употребљивост“: „Главнина Српске државне страже била је ангажована на убирању летине. Док је у борби против комуниста остала непоколебљива, дотле је њена подложност према покрету Д. М. поново порасла. Многобројна обезбеђења и наводна одвођења већ сада показују да су СДС и СГС неспособне за одржавање јавног реда и сигурности у смислу окупационих снага. У случају националног устанка треба рачунати не само са потпуном пасивношћу већ и са прелажењем осталих делова СДС и СГС“.⁸²⁶

Међу припадницима СДС постојала је неколицина која је имала отворено германофилске ставове и у својим иступима била непријатељска према равногорцима. Откривање оваквих људи и њихова елиминација из редова страже био је један од главних задатака ЈВУО. Један од таквих био је мајор Ђорђе Ћосић, шеф обавештајне службе СДС, који је рањен марта 1944, након чега је пребачен у Немачку на лечење. Успешан је био атентат на пуковника Милоша Масаловића, шефа Недићевог кабинета, који је 8. марта 1944. убијен на путу до своје канцеларије.⁸²⁷

⁸²⁴ У упутству командантима корпуса наведени су и разлози оваквој промени стратегије: „Имам сигурне податке да ће Немци ускоро почети са разоружавањем Српске државне страже. Команданти на чијим се теренима налазе овакви одреди, ухватиће одмах везу са истима и наредити им да одмах са целокупним оружјем, спремом и материјалом, који им стоји на расположењу изађу у шуму и приступе у сарадњу. Свима онима који не буду хтели извршити ово наређење, објавити им отворено непријатељство, сматрати их издајницима Краља и Отаџбине, силом их разоружати и немилосрдно их уништавати на терену“ – ВА, НДА, 24–2–37.

⁸²⁵ ВА, НДА, 24–1–17.

⁸²⁶ *Зборник НОР-а*, XII–3, стр. 510. Због ових снажних веза са ЈВУО, немачки окупаторски органи су помишљали и на укидање СДС, али се од тога одустало. У једном ранијем извештају, из марта 1943, Командант Србије Команданту Југоистока наводи да СДС у „у борби против ДМ потпуно отказује“, али моли да се одустане од расформирања јер би се могло очекивати „погоршавање ситуације у Србији у погледу положаја Недићеве владе и у погледу воље за сарадњом свих лојалних Срба“ (*Зборник НОР-а*, XII–3, стр. 149).

⁸²⁷ Б. Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, стр. 267–268.

Покушај партизанског продора у октобру 1943. наметнуо је неопходност успостављања заједничког фронта између СДС и ЈВУО. Врховна команда ЈВУО наметнула је као императив заустављање партизанског напада. У извештајима из новембра и децембра 1943. наводе се многи примери заједничке борбе равногораца и „владиних одреда“ против комуниста, иако је та сарадња била незванична и зависила од ситуације на терену.⁸²⁸

Приближавање Црвене армије и нови напад партизанских дивизија из Санцака крајем јула 1944. поново је актуелизовао могућност стварања заједничког антикомунистичког фронта. Из тог разлога дошло је до неколико састанака на високом нивоу у августу и септембру, укључујући и састанак Недића и Михаиловића.⁸²⁹ Резултати тих састанака су углавном имали за последицу задржавање статуса кво и договор о покушају извлачења оружја од Немаца преко одреда „српске владе“⁸³⁰. Међутим, 2. септембра је у Прањанима одржан састанак на коме је договорено инкорпорирање СДС и СДК у ЈВУО. Споразум је требало да ступи на снагу 6. септембра.⁸³¹

Последица овог споразума је било инкорпорирање стражара у ЈВУО под именом Српски ударни корпус и њихово заједничко повлачење кроз Санцак и Босну, како је описано у претходном поглављу.⁸³²

Генерал Јонић у својим записима после рата наводи у којој је мери СДС сарађивала са организацијом Драже Михаиловића: „С.Д.С. не само да је од свога

⁸²⁸ *Зборник НОР-а*, I–21, стр. 531.

⁸²⁹ ВА, ЧА, 269–1–38.

⁸³⁰ Иницијативе за стварање заједничког фронта су долазиле углавном из редова српских колаборациониста. Иако су неке од састанака прихватили, а и на терену борбено сарађивали, формални споразуми су од стране ЈВУО упорно одбијани: „Ако нисмо правили такав споразум ни у најтежим моментима наше акције, нећемо га свакако правити данас када се налазимо у завршној фази борбе. Када дође моменат, ми ћемо позвати, не Недића и Љотића, него војнике СДС-а да пређу у наше редове. Разуме се, међутим, да тај позив неће умањити одговорност појединаца који су се огрешили о народне интересе“ – ВА, ЧА, 8–2–43.

⁸³¹ После овог споразума, 8. септембра 1944. године, командант Србије ЈВУО генерал Мирослав Трифуновић издао је наређење да се „ништа не узима од Српске државне страже“ јер „ови делови оружане силе имају се сматрати као наше јединице. Свако врбовање, одвођење и примање припадника Државне и Граничне страже има се потпуно обуставити“ – ВА, ЧА, 77–4–10.

⁸³² На обраћање Немцима бивших стражара и њихов транспорт у Беч Дража Михаиловић се осврнуо у депеши од 12. фебруара 1945: „Што се тиче С. Д. С. то су обични бегунци, који нису били у стању ни три месеца да издрже у шуми. Кад сам их примио ја сам им обећао само тешкоћу и борбу. Чим су се уверили, побегли су, код својих старих господара. То је врло жалосна ствар, нарочито када се има на уму да је тамо било много активних официра. Због људства које ће једног дана опет прићи нама, ја ћутим...“ – *Зборник НОР-а*, XIV–4, стр. 937–938.

оснивања сарађивала са четничком организацијом, но је исте за сво време снабдевала оружјем, муницијом, обућом, одећом и другим потребама. Због ове сарадње коју су Немци прогонили и кажњавали смрћу, бројно стање страже смањивало се и безброј пута попуњавало. Стража је била главни депо за поуну четничке организације у Србији. Преко страже ишла је главна обавештајна служба четничке организације – у све правце и изван Србије... Може се слободно рећи и тврдити да је 50% старешина и 25% људства С. Д. С. елиминисано из њених редова због сарадње и повезаности са равногорским покретом.⁸³³

Ова Јонићева оцена је знатно претерана, вероватно и због његове накнадне потребе да се делегитимише као један од водећих људи колаборационистичког апарата, иако је број стражара који су кажњавани због сарадње са ЈВУО био знатан.

Истраживачки није могуће прецизно „измерити“ у ком обиму су припадници Српске државне страже били симпатизери, сарадници и прикривени припадници ЈВУО. Судаћи по немачком извештају са краја 1943. године по коме „80% Српске државне страже и велики број чиновништва потпомаже акцију Д. Михаиловића и стаће под заставу краља Петра“⁸³⁴, а и према сећањима бивших равногораца,⁸³⁵ можемо закључити да је тој групацији припадала велика већина.

⁸³³ Јонић у свом тексту детаљније наводи начине на које је стража помагала ЈВУО: „Дотур новца, обуће, одеће и животних потреба; штампање новина и пропагандног материјала и растурање истог; снабдевањем са оружјем и муницијом до највиших могућих граница; фингирана отмица новца и других потреба за Д. М. из возова и камиона где је С. Д. С. у припремама и извршавању учествовала; рањеници и болесници Д. М. лечили су се у војним и грађанским болницама као припадници С. Д. С; снабдевање лековима и санитарским материјалом четника, што је узимато за С. Д. С; указивање специјалних услуга савезничким мисијама код Д. М. од стране С. Д. С. а посебно енглеском пуковнику Белију у Шапцу, америчком пуковнику Мак Даулу са мисијом у Мачви и у селу Врчину код Београда; преузимање у више случајева савезничких падобранаца и предаја истих четницима ради транспортовања у њихове базе, и. т. д.“ – П. Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, стр. 362–364.

⁸³⁴ ВА, НДА, 24А–2–3.

⁸³⁵ Звонко Вучковић у сећањима наводи: „...Виши официри у штабу врховне команде, помагани од неких политичара који се нису мирили са одлукама Башког конгреса, вршили су притисак на Дражу да без одлагања прихвати сарадњу генерала Недића. Они су морали знати да нама та сарадња није била потребна, јер је скоро цела СДС била на нашој страни, али сарадња са Недићем значила је у ствари сарадњу са онима који иза њега стоје, а они су веровали да ми са те стране можемо извући неку значајну корист...“ – З. Вучковић, *Сећања из рата. Од отпора до грађанског рата*, стр. 384.

3. НЕПРИЈАТЕЉ – ПАРТИЗАНСКИ ПОКРЕТ

Својом претпостављеном улогом и задатим дужностима у колаборационистичком и окупационом апарату и базом из које су регрутоване старешине и припадници, Српској државној стражи је, све време свог постојања, једини „истински“ непријатељ на територији окупиране Србије био комунистички покрет отпора, односно Народноослободилачки покрет.

Генеза антикомунистичког опредељења већине бивших припадника Војске Краљевине Југославије и Жандармерије, из чијих су редова, у највећој мери, регрутоване старешине и припадници СДС, лежи у њиховом међуратном стручном и идеолошком усмеравању, али и самом деловању Комунистичке партије Југославије. Атентати комунистички опредељених омладинаца на регента Александра (28. јуна 1921) и министра унутрашњих послова Милорада Драшковића (21. јул 1921), као и целокупно деловање КПЈ, били су повод да се донесе Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави (2. август 1921). Овим је законом забрањено пропагирање „комунистичке и анархистичке пропаганде“, а државне власти су имале овлашћења и да користе војску „ради одржања јавне безбедности“ уколико за то нису били довољни „органи личне и имовне безбедности“.⁸³⁶

Пошто је војска била један од стубова нове државе, сваки покушај комунистичке пропаганде је врло строго санкционисан у њеним редовима. После доношења Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, војни врх је донео тајно упутство (1. септембар 1921) како вршити претрес војничких просторија и ствари у циљу тражења пропагандног материјала. Према онима, код којих је нешто слично пронађено, требало је поступати са највећом строгошћу.⁸³⁷

⁸³⁶ Првим чланом овог Закона војска је заштићена од инкриминираних радњи, укључујући и писмену и усмену пропаганду комунистичког и анархистичког карактера, а злочином по Кривичном закону сматрало се свако „организовање, здружавање или пропаганда, којима се иде на то, да се проузрокује војна побуна, метеж или незадовољство код војника...“ Миле Бјелајац, *Војска Краљевине СХС 1918–1921*, Београд 1988, стр. 236–237; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918–1988, тематска збирка докумената*, стр. 246–247.

⁸³⁷ М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС 1918–1921*, стр. 256–258.

Избијање Другог светског рата немачким нападом на Пољску војном врху је био сигнал за још доследнији обрачун са било каквим видом комунистичког деловања у војсци. У другој половини октобра 1939. године Главни генералштаб је предложио конфинирање свих „чланова Централног комитета комунистичке партије Југославије и свих његових одбора и пододбора“ у „концентрационе логоре“, ⁸³⁸ а потом је Министар војске и морнарице донео наредбу о „сузбијању комунистичке активности у војсци“ којом се тражи да се „код свих војних команда, јединица и установа обрати најстрожија пажња на све покушаје комунистичке пропаганде и болшевичке разорне акције“. Војни кругови су у комунизму гледали једну од највећих опасности по земљу и војску јер су, како се тврди, „растварали патриотизам у интернационализам, радили за стране факторе, иступали против вере, породице, приватне својине, традиционалних светиња...“ Старешине су биле у обавези да се против ове идеологије боре „свом снагом и немилосрдно.“ ⁸³⁹

Жандармерија је, као „орган власти унутрашње управе“ била знатно конкретније и директније повезана са проблемом сузбијања комунистичке пропаганде, агитације и деловања будући да је заштита државе од субверзивних делатности био један од њених најважнијих задатака. ⁸⁴⁰ У стручном часопису *Полиција*, који је био нека врста незваничног жандармеријског гласила, често се упућивало на опасности „болшевизма“ и „комунизма“, ⁸⁴¹ као и праксу других

⁸³⁸ Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918–1988, тематска збирка докумената*, стр. 392–393. Овим се предлагало и да се „заведе строга контрола путника на свим превозним државним и приватним средствима и хватају комунистички агитатори и курири“; „изненадним прегледима сва лица која одлазе или долазе аутобусима, бициклима, аутомобилима у веће индустријске и радничке центре хватају и одмах изолују“; „сваки државни, самоуправни или општински чиновник за кога се утврди да ради или помаже комунистичку пропаганду отпушта из службе“; итд.

⁸³⁹ Исто, 395. Наредбом је било прописано и да се „изненадним смотрама“ прегледају сви писмени састави који се код војника налазе, а уколико се нађу „сумњиве књиге и састави“ требало их је спалити. Такође, посебну пажњу је требало предузети код војних завода и магацина, који су били веома важни за интересе војске.

⁸⁴⁰ Тел. М. Јанковић, „Наша жандармерија“, *Полиција*, 11–12/1932, стр. 551–563; Душан Ђ. Алимпић, „Жандармерија“, *Полицијски речник*, књига друга Ж-Љ, Београд 1925, стр. 7–18; Д. Алимпић, „Жандармерија“, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. I, Београд 1925, стр. 724–730.

⁸⁴¹ Владета Милићевић, „Под маском националног комунизма“, *Полиција*, 13–16/1937, стр. 700–706.

европских земаља у борби са овом идеологијом.⁸⁴² Објашњавало се да комунизам делује „идеолошки, радом на васпитању омладине и просвећивању сељачких маса у марксистичком духу“ али и „терористички, акцијом рушења материјалних добара, изазивањем грађанског рата и стварањем завере у редовима војске“. Комунисти су сматрани „смртним непријатељима нације“ и против њих се требало борити „до последњег човека, са последњим метком и последњим динаром“.⁸⁴³ Било је и чланака који су се бавили критиком самог учења марксизма;⁸⁴⁴ историјатом настанка комунизма у Русији;⁸⁴⁵ начинима деловања Комунистичке интернационале и др.⁸⁴⁶

Велик је број и оружаних сукоба између жандармерије и комуниста и радника. Проглашење шестојануарске диктатуре Комунистичка партија Југославије је дочекала позивом на устанак и успостављање „радничко-сељачке власти“.⁸⁴⁷ Иако се тако масовно супротстављање власти није десило, комунисти су готово приликом сваког легитимисања или хапшења потезали оружје на полицију и жандармерију.⁸⁴⁸ Ово сукобљавање је било на њихову штету, пошто се државни репресивни систем немилосрдно обрачунавао са сваким видом штрајкова и отпора, и пре, а и после увођења режима краља Александра. У сукобу са радницима на „Залашкој цести“ (април 1920) у Љубљани страдало је 14 радника, у гушењу „Хусинске буне“ (децембар 1920) седам радника, али и два жандарма, код Славонског Брода 1935. шест сељака, код Цетиња 1936. такође шест, а у сукобу са полицијом и жандармеријом страдало је и „седам секретара СКОЈ-а“, као и организациони секретар КПЈ Ђуро Ђаковић.⁸⁴⁹

⁸⁴² Аноним, „О мерама које поједине државе употребљавају против болшевизма“, *Полиција*, 1–2/1920, стр. 58–60;

⁸⁴³ Милан Л. Поповић, „Комунистичка акција код нас“, *Полиција*, 1–2/1936, стр. 10–12.

⁸⁴⁴ Р. Гавриловић, „О негативној пропаганди“, *Полиција*, 21–22/1936, стр. 1140–1145; В. Гавриловић, „Марксизам у теорији и пракси“, *Полиција*, 7–8/1939, стр. 581–585.

⁸⁴⁵ Аноним, „Шта је комунизам и како је он настао у Русији“, *Полиција*, 5–6/1936, стр. 231–238.

⁸⁴⁶ Ђ. Сарапа, „Коминтерна и њено револуционарно светско деловање“, *Полиција*, 23–24/1936, стр. 1264–1269; Ђуро Сарапа, „Коминтерна и радничко-намештенички синдикати“, *Полиција*, 3–4/1937, стр. 136–139.

⁸⁴⁷ Бранислав Глигоријевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд 1992, стр. 244; Ивана Добривојевић, *Државна репресија у доба диктатуре краља Александра 1929–1935*, Београд 2006, стр. 257.

⁸⁴⁸ И. Добривојевић, *Државна репресија у доба диктатуре краља Александра 1929–1935*, стр. 258.

⁸⁴⁹ *Политика*, 29. децембар 1920, стр. 1; Радивоје Антић, „Жандармерија“, *Војна енциклопедија*, X, Београд 1967, стр. 809–810.

Задатим дужностима по формирању Српске државне страже, њеним припадницима су врло јасно одређени главни непријатељи, са којима је неопходно немилосрдно се обрачунати. У свом обраћању, објављеном у првом броју *Гласника Српске државне страже*, генерал Милан Недић наводи „опасности комунизма“, али даје и савете како поступати са њеним поборницима: „Највећа опасност коју данас наши душмани, а нарочито комунисти употребљавају, то је лажна подмукла пропаганда. Они хоће њоме да вас заведу, од дужности одвоје и деморалишу, да би своје мрачне циљеве постигли. То су сада наши највећи непријатељи. Одмах их убијајте... Зову себе ослободиоцима, партизанима и томе подобно. А то су све зликовци у јагњећој кожи. Они не мисле добро ни Богу, ни Србији, ни народу, ни вама. Сатирите их и убијајте и требите тај шљам, тај кукољ из српске народне њиве. Ваша ће се рука посветити, а име овековечити као браниоца Отаџбине“.⁸⁵⁰ У једном каснијем броју, у чланку који је покушао да се упусти у теоретску анализу комунизма, ова идеологија је дефинисана као „...злосрећна, кобна и злочиначка теорија мржње и рушења“, „наука зла, убијања и мржње“ коју је створио „антихрист“ Карло Мардохеј Маркс, а спроводи „чифутска мафија“ и „чивутски гадови“. У истом тексту се наводи против чега се комунизам бори (против Бога, краља и монархије, брака и породице, нације и српства, приватне својине).⁸⁵¹

О стању морала код стражара и мотивацији за борбу против илегалних одреда сазнајемо из извештаја који је потпуковник Мирко Станковић, командант Нишке област СДС, поднео после борби са партизанима јуна 1944. године: „Поред овога нема расположења код припадника СДС за борбу противу четника ДМ, док с друге стране за борбу противу комуниста расположење је одлично. Стражари не презају ни пред каквом опасношћу кад је у питању борба са комунистима.“⁸⁵²

Такође, и у немачким документима се наводи слично. Њихово држање у борби је оцењено као различито: „...под немачким командовањем и против комуниста могу се употребити, а ако су препуштени сами себи и у борби против

⁸⁵⁰ Милан Ђ. Недић, „Јунаци“, *Гласник СДС*, 1/1942, стр. 5–6.

⁸⁵¹ Ђ. Н., „О комунизму“, *Гласник СДС*, 9/1943, стр. 569–574.

⁸⁵² ВА, НДА, 27–3–18, Нишка област; детаљан опис са резултатима борбе 13. јуна 1944. са комунистима.

ДМ непоздани су...⁸⁵³ У извештају Оперативног одељења Команданта Србије од 27. августа 1943. за Српску државну стражу се наводи: „Контролу над њом врше немачке полицијске обласне командантуре у Београду, Нишу, Краљеву и Шапцу, као и полицијске окружне команде у Зајечару, Лесковцу, Пожаревцу, Крагујевцу, Кос. Митровици, Ужицу, Јагодини, Крушевцу, Ваљеву и Бечкереку. Припадници СДС носе тамнозелене униформе и треба сматрати да су поуздани само у борби против комуниста.“⁸⁵⁴

Ипак, по уласку Црвене армије у Србију и партизанске главнине, било је и ситуација да су се одређени припадници СДС укључивали у партизанске одреде. Историчар Немања Девић наводи да се, у селу Вучак крај Смедерева, 13. септембра 1944. године, партизанима предао командант градске страже у Смедереву, капетан Стеван Ђорђевић. Иако је већина пуштена кућама, капетан Ђорђевић је са неколицином остао у партизанима.⁸⁵⁵

Својим комплетним деловањем и улогом у окупираној Србији, можемо закључити, припадници Српске државне страже немачком окупатору су, у одређеној мери, били поуздана војна помоћ само у борби против партизанског покрета отпора, који им је био једини прави непријатељ.

⁸⁵³ ВА, НАВ, Т-501, р. 249, с. 101.

⁸⁵⁴ ВА, НАВ, Т-313, р. 174, с. 7454203.

⁸⁵⁵ Немања Девић, *Смедеревски крај у Другом светском рату. Људи и догађаји*, Београд 2015, стр. 326.

VI

ПОРТРЕТИ

1. КОМАНДАНТИ

Од 3. марта 1942. године, када је званично формирана, до 6. октобра 1944, када је престала да постоји, Српска државна стража је имала свега двојицу команданата. Од поменутог тренутка формирања па до 7. јуна 1942. њоме је руководио дивизијски генерал *Стеван Радовановић*. Од 7. јуна 1942. до расформирања командант СДС био је пуковник *Боривоје Јонић*, од Недића накнадно унапређен у генерала.

а) Стеван Радовановић

Рођен је 21. фебруара 1879. године у Београду, од оца Миленка, који је по занимању био кафеџија, и мајке Драгиње, рођене Илић. После завршене основне школе и шест разреда гимназије ступио је у 29. класу Ниже школе Војне академије, коју је похађао од 1. септембра 1896. до 31. маја 1899. године. По завршетку ступио је у службу као водни официр у 1. пешадијском пуку. Од 1. новембра 1903. до 20. октобра 1905. похађао је Вишу школу Војне академије. До почетка Балканских ратова био је на дужностима ађутанта, командира чете и заступника команданта батаљона у 1, 3, 6, 17. и 18. пешадијском пуку и напредовао до чина капетана 1. класе, а нешто више од годину дана је провео у Лијежу у Белгији као члан Комисије за пријем пешадијске муниције (20. новембар 1908–15. јануар 1910).⁸⁵⁶

У Првом балканском рату био је на дужностима заступника команданта 4. батаљона 3. прекобројног пука и командира чете у истом батаљону, а за време рата добио је и чин мајора (14. јануар 1913). У Другом балканском рату служио је као командант 1. батаљона 3. прекобројног пука и заступник команданта Јаворске бригаде. Први светски рат га је затекао на месту команданта 3. батаљона 3. пешадијског пука. За време рата служио је као командант батаљона, помоћник и

⁸⁵⁶ Потпоручник је постао по завршетку школовања на НШВА, 31. маја 1899, поручник 2. августа 1902, капетан 2. класе 2. априла 1906, а чин капетана 1. класе добио је 1. јануара 1910. године – ВА, ДПП, к. 1481, бр. 306 Радовановић М. Стеван.

заступник команданта 16. и 2. пешадијског пука, командант центра за обуку митраљезима у Зејтинлику, командант комбинованог пука Прилепског одреда, а у пробоју Солунског фронта и завршним операцијама за ослобођење земље командује 6. пешадијским пуком. Чин потпуковника добио је 1. октобра 1915. Лакше је рањен септембра 1915. код Пожаревца. По једној анегдоти, приликом ослобођења Крагујевца, Крагујевчанке су му предале велику српску заставу коју су везле за време окупације.⁸⁵⁷

Након ослобођења био је на дужностима: команданта 30. пеш. пука (од 24. априла 1919), 26. пеш. пука (од 16. октобра 1919), Неготинског војног округа (од 25. априла 1922), Косовске пешадијске бригаде (од 16. новембра 1922), помоћника команданта Вардарске дивизијске области (од 11. октобра 1923), команданта места у Загребу (од 12. јануара 1925), помоћника команданта Јадранске дивизијске области (од 24. децембра 1928), помоћника команданта Врбаске дивизијске области (од 1. маја 1929), команданта Брегалничке дивизијске области (од 30. октобра 1929) и команданта Шумадијске дивизијске области (од 25. маја 1932). Пензионисан је 11. маја 1933. У чин пуковника унапређен је 27. октобра 1920, бригадног генерала 1. децембра 1925, а дивизијског генерала 17. децембра 1930. године. У Априлском рату је реактивиран и био на дужности команданта Команде позадине 6. армије. Након капитулације југословенске војске и немачке окупације није одведен у заробљеништво већ је остао у Београду. Опробао се и као војни педагог. Аутор је *Упута за практично извођење обуке из ратне службе*, који је објављен у Загребу 1925. године.⁸⁵⁸

⁸⁵⁷ Исто; Јевђа А. Јевђевић, *Споменица крагујевачких сокола 1907–2007*, Крагујевац 2008, стр. 209–210; М. Бјелајац, *Генерали и адмирални Краљевине Југославије 1918–1941*, стр. 259–260.

⁸⁵⁸ ВА, ДПП, к. 1481, бр. 306; В. Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941. Узроци и последице пораза. Књ. 2*, стр. 710.

Слика бр. 2: Генерал Стеван Радовановић (ВА, ДПП, к. 1481, бр. 306)

По формирању првих оружаних одреда Недићеве владе, 6. септембра на Бањици, Радовановић је постављен за команданта жандармерије и новоформираних одреда, преузевши дужност од пуковника Јована Тришића, који је тада постао помоћник команданта. Како преноси Станислав Краков, он је дан касније издао званично наређење за почетак борбе: „Комунистичка бандитска разбојничка акција на територији Србије, а нарочито у њеним северозападним крајевима, појачава се у толикој мери да је јавна безбедност у тим крајевима постала јако угрожена. Напади на државна надлештва, жандармеријске станице, пореске управе, општине, убиства невиних грађана, свакодневна су појава. Овом злу мора се стати на пут. Влада генерала Недића решила је да најодлучније и енергично стане на пут разорној акцији деструктивних елемената и поврати у земљи ред и мир. Да би постигла свој циљ, употребиће се најрадикалнија средства. На снагу се ставља ратно војно законодавство“.⁸⁵⁹

На месту команданта жандармерије и оружаних одреда Радовановић је био до почетка 1942. када, након доласка генерала Мајснера у окупирану Србију, долази до преформирања и стварања Српске државне страже, а Радовановић постаје командант. Приликом стварања нове формације, у првом броју *Гласника Српске државне страже*, Радовановић се обратио стражарима, захвалио им се на уништењу „црвене опасности“ и навео дужности: „Успели сте, јунаци, да уништите 'црвену опасност' и да српски народ и Србију спасете од неминовне пропасти, која му је претила прошле године. Али тиме још нисте завршили своје дело. Сада вам претстоји још много и много рада, труда и напора да помогнете ђенералу Недићу и његовој 'Влади Народног Спаса' да доврше започето дело Обнове Србије у којој и најмањи човек мора да има рада и хлеба и у којој ће сваки бити задовољан. На вама, јунаци, лежи тешка и одговорна дужност: да у земљи осигурате потпун ред, мир, поредак, личну и имовну безбедност па да на тај начин помогнете 'Влади Народног Спаса' да доврши дело Обнове Србије у којој ће

⁸⁵⁹ С. Краков, *Генерал Милан Недић. На оштрици ножа*, књ I, стр. 160; Б. Костић, *Истина о Милану Недићу*, стр. 28.

сваки, и најмањи човек, моћи да предузме послове на својој њиви и у својој кући не страхујући да ће га ко напасти, имовину му отети и живот уништити“.⁸⁶⁰

Занимљива нам је карактеристика коју смо за њега пронашли у обавештајним подацима БДС-а Београд, а коју је забележио извесни „повереник 119“, 1. јуна 1942. Овај „повереник“, чији идентитет нисмо могли утврдити, у извештају у коме се описује „клика која се створила око председника српске владе генерала Милана Недића“, наводи Недићеве пријатеље „национал-социјалистичког гледања на свет“, међу које убраја и Радовановића. За њега још наводи да се сматра као „строги и енергични командант СДС“.⁸⁶¹

На месту команданта СДС остао је до 7. јуна 1942, када га је на том месту наследио пуковник Боривоје Јонић, а Радовановић Недићевом наредбом од 13. јуна отишао у пензију. У наредби стоји да се Радовановић пензионире због нарушеног здравља и том приликом му се одаје захвалност што је „у дане тешких искушења наше драге Србије, септембра 1941. године – на позив Српске владе народног спаса, прихватио организовање српских одреда, спремио их и упутио у борбу против комуниста“.⁸⁶² На саслушању након рата генерал Недић наводи да је смењен на изричит захтев Немаца.⁸⁶³

Као пензионер био је активан у *Гласнику СДС*. У четири наставка, на чак 77 страна, он је стражарима поручивао „какви треба да су и шта треба да раде“, односно „какве моралне, умне и карактерне особине треба да имају, да их гаје и усавршавају, па да буду способни за извршење свога задатка и да буду онакви какве људе захтева нови поредак и значај задатка који им се ставља у дужност и аманет“.⁸⁶⁴

⁸⁶⁰ Стеван М. Радовановић, „Официри, подофицири, каплари и стражари Српске Државне Страже“, *Гласник СДС*, бр. 1/1942, стр. 15–17.

⁸⁶¹ У извештају, који смо нашли у преводу, још се наводи да је „та група око Недића веровала у победу Немачке и услед тога у пропаст Британске империје и СССР, и тако сматрали су да је време да се Србији обезбеди место у новој Европи и они су симпатисали Немачку и национал-социјализам“ – ИАБ, Фонд Заповедник полиције безбедности и службе безбедности (БДС), J-423.

⁸⁶² ВА, НДА, 144–2–39, Наредба бр. 67 Команданта Српске државне страже за 17. јуни 1942; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 159; Милан Ђ. Недић, „Признање Владе народног спаса генералу Стевану Радовановићу“, *Ново време*, 14. јуни 1942, стр. 1.

⁸⁶³ ВА, ЧА, 269–1–38, Записник о саслушању Милана Недића 1. фебруара 1946; М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. I, стр. 296; *Колaborационисти пред судом Озне*, стр. 116.

⁸⁶⁴ Стеван М. Радовановић, „Припадници Српске државне страже какви треба да су и шта треба да раде“, *Гласник СДС*, 7/1943, стр. 444–463; Исто, 8/1943, стр. 493–517; Исто, 9/1943, стр. 539–568; Исто, 10/1943, стр. 587–592.

Почетком октобра 1944, услед надирућих јединица Црвене армије и партизана генерал Милан Недић и његова влада су од Немаца добили обавештење да су разрешени дужности и да Београд постаје оперативна војна зона. На већ поменутом састанку одлучено је да се влада повуче у Аустрију. Командант СДС генерал Јонић је потом, 4. октобра, сазвао састанак официра на коме је одлучено да СДС колективно приступи ЈВУО, за команданта је поново именован генерал Радовановић, а Јонић му је постао помоћник. Сам чин приступања извршен је у Јагодини, 6. октобра, а СДС је преименована у Српски ударни корпус.⁸⁶⁵

Након повлачења кроз Санцак и источну Босну и масовног страдања, како је описано у тексту раније, генерал Радовановић је, на састанку у Завидовићима 1. јануара 1945. године, на коме је одлучено да се остатак корпуса пребаци у Словенију, смењен и постао помоћник генерала Јонића, који је поново именован командантом.⁸⁶⁶

Након овог састанка, Радовановић је са Јонићем 4. јануара возом кренуо на пут у Славонски Брод, где су стигли 5. јануара изјутра. На састанку са локалном немачком командом покушали су да добију исправе да отпутују у Беч, што су успели тек 13. јануара, уз помоћ Хермана Нојбахера. У Беч су стигли 18. јануара. Иако је већина бивших стражара касније отишла у Словенију и ушла у састав Српског добровољачког корпуса, Радовановић је био један од ретких који је остао у Бечу.⁸⁶⁷

Након завршетка рата остао је у емиграцији. У једном извештају Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, сазнајемо да су нове југословенске власти утврдиле да је Радовановић почетком 1946. године боравио у логору Верде,⁸⁶⁸ који се налазио у британској окупационој зони у

⁸⁶⁵ П. Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, стр. 371; М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.“, стр. 19–20.

⁸⁶⁶ *Зборник НОР-а*, XIV–4, стр. 711–713; М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.“, стр. 35.

⁸⁶⁷ М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.“, стр. 36–37; Б. Костић, *За историју наших дана*, стр. 203–205; И. Павловић, *Генерал Милан Ђ. Недић. Биографија*, 2. књига, стр. 208–209.

⁸⁶⁸ Од југословенских ратних заробљеника, претежно српске националности, који су одбили да се врате у Југославију, на простору британске окупационе зоне у Немачкој, у другој половини 1945. године формирана је Команда Југословенске војске и Главна управа југословенских ДП логора. Седиште команде је било у месту Верде (Voerde) у покрајини Вестфалија, а командант ових снага је био армијски генерал Димитрије Живковић, док му је помоћник био генерал

Немачкој, и да је у логор дошао пребегавши из америчке окупационе зоне. Иако је изручење било одобрено, хапшење је у два наврата било неуспешно. Први покушај хапшења је био 15. фебруара 1946. и тада су у логору тврдили да се он ту не налази и да је отпутовао за Минхен. Након што су утврдили да је информација била лажна, југословенски иследници су, уз помоћ Британаца, покушали хапшење поново 21. фебруара, али се Радовановић овога пута заиста није налазио у логору. У извештају се даље наводи да му се након овога изгубио сваки траг и да се претпоставља да је најпре успео да пребегне у Белгију, па у Француску.⁸⁶⁹ У елаборату Управе државне безбедности помоћнику министра иностраних послова Владимиру Велебиту, писаном 29. јануара 1947, поново се помиње присуство Радовановића у болници логора Верде крајем новембра 1946. Међутим, његово хапшење опет није извршено, иако су британски безбедносни органи то обећали. У извештају се на крају констатује да се Радовановић „скрива по разним командама и четничким установама у Немачкој под лажним именом“.⁸⁷⁰ Крајем октобра 1947. наводи се на списку особа које југословенска амбасада у Лондону потражује од британског Форејн офиса. У том допису је поред његовог имена наведено да је „изручење већ одобрено 9. октобра 1945. године“, као и да се тада налазио „близу Хановера“.⁸⁷¹ Последњи пут се у дипломатској преписци Радовановић помиње у размени телеграма британске и југословенске владе с краја јула 1948. године. Он се овде наводи на списку од 19 лица које је британска влада спремна испоручити, уколико се нађу на територији под њеном контролом, а да се сва остала потраживања југословенских власти одбијају.⁸⁷² По информацијама историчара Милета Бјелајаца умро је у Сиднеју (Аустралија) 1960. године.⁸⁷³

Лазар Тонић. У Хановеру, Оснабрику и Вердеу су постојала и три нижа центра којима су командовали генерали Илија Жугић, Јован Антић и Урош Тешановић – М. Бјелајац, *Генерали и адмирал Краљевине Југославије 1918–1941*, стр. 79–80.

⁸⁶⁹ АЈ, 110–620, Принципи и пракса у изручењу ратних злочинаца и издајника, стр. 63.

⁸⁷⁰ Драган Суботић, *Српска политичка емиграција у анализама југословенске дипломатије (1945–1971). Прилози за дипломатију и дипломатску историју. Књига прва*, Београд 2004, стр. 233–234.

⁸⁷¹ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСП), фонд Политичка архива (ПА), 1947, Енглеска, фасцикла бр. 30, досије бр. 12, рег. бр. 33/424-33/427.

⁸⁷² На том списку су, поред Радовановића, најокорелији усташки злочинци на челу са Антом Павелићем и Максом Лубурићем, а од Срба само још Милан Аћимовић и Михаило Олћан – Душан Суботић, *Српска политичка емиграција у анализама југословенске дипломатије (1945–1971). Прилози за дипломатију и дипломатску историју. Књига друга*, Београд 2004, стр. 44.

⁸⁷³ М. Бјелајац, *Генерали и адмирал Краљевине Југославије 1918–1941*, стр. 259–260.

У Одлуци о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача, коју је донела већ поменута Државна комисија након рата, за генерала Радовановића се наводи да је „служио окупатору и руководио борбом оружаних одреда у служби Немаца противу Народно ослободилачке војске“. У образложењу се даље наводи да је „за сво време окупације био најприснији помагач и сарадник Недића и сав се посветио издајничкој служби Немаца и раду у вођењу борбе противу народно-ослободилачке војске“. Поред ових кривица, приписује му се и да је у свом „издајничком деловању“ отишао тако далеко да је прешао „на поље интимности и фамилијарности са водећим немачким личностима у Србији“ тако што је писао „празничке честитке и добијао исте од генерала Бадера, Мајснера и Турнера“. Наводи се и писмо од 12. фебруара 1944, које нисмо нашли у документима, које је Радовановић наводно упутио заповеднику Југоистоку, генералу Фелберу: „Моје осећање засведочио сам довољно својом активном службом за време окупације као вишемесечни командант српске жандармерије, пошто сам предано служио немачкој оружаном сили и на корист својој отаџбини“.⁸⁷⁴

За време своје војне каријере добио је тринаест домаћих одликовања: Орден карађорђевог звезда са мачевима 4. степена, Орден белог орла са мачевима 4. и 5. степена, Орден Светог Саве 2. и 4. степена, Орден југословенске круне 3. степена, Сребрну медаљу за храброст, Златну медаљу за ревносну службу, Споменицу Краља Петра I, Споменицу за српско-турски рат 1912–1913, Споменицу за српско-бугарски рат 1913, Споменицу за рат ослобођења и уједињења 1914–1918. и Албанску споменицу. Добио је и три страна војна одликовања: чехословачки Ратни крст за официре, француски Ратни крст са златном звездицом и пољски Орден официрског крста „Полонија Реститута“.⁸⁷⁵

Са супругом Љубицом, рођеном Нушић, имао је два сина: Војислава (рођен 5. фебруара 1916) и Драгослава (3. октобар 1920) и ћерку Олгу (7. фебруар 1914).⁸⁷⁶

⁸⁷⁴ АЈ, 110–2021, Радовановић М. Стеван; *Документи из историје Југославије. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата*, II том, приредили Миодраг Зечевић, Јован Поповић, Београд 1998, стр. 145–146.

⁸⁷⁵ ВА, ДПП, к. 1481, бр. 306.

⁸⁷⁶ Исто.

б) Боривоје Јонић

Рођен је 19. фебруара 1894. године у Врању, од оца Крсте и мајке Софије, рођене Вељковић. Након завршене основне школе и шест разреда гимназије у Јагодини и Београду, 1. септембра 1911. ступио је у 44. класу НШВА. Школовање прекида 17. септембра 1912. због избијања Првог балканског рата у коме је служио као ађутант команданта батаљона, каплар и поднаредник-питомац у 3. батаљону 1. пешадијског пука 2. позива. У Другом балканском рату био је на дужности водног официра у 1. чети истог батаљона. На школовање у НШВА као слушалац накнадног курса се враћа почетком 1914. и остаје до 20. јула исте године, до избијања непријатељстава са Аустро-Угарском. Завршетком тог накнадног курса признала му се завршена академија па је након тога промовисан у чин пешадијског потпоручника.⁸⁷⁷

У Првом светском рату био је најпре на дужностима водног официра у пешадијској чети 4. батаљона 7. пешадијског пука 2. позива (од 20. јула 1914), затим заступник команданта батаљона нишких резервних трупа (од 1. септембра 1914) па поново водни официр у 4. батаљону 1. прекобројног пешадијског пука (од 1. децембра 1914). На тој дужности је унапређен у чин поручника (15. јун 1915). Током повлачења преко Албаније Јонић је служио као ађутант команданта 1. прекобројног пешадијског пука (1. децембар 1915–1. март 1916). За време боравка на Крфу, а касније и на Солунском фронту био је на обуци у француској војсци где је завршио три митраљеска курса. Након завршене митраљеске обуке до краја рата је био у митраљеским одељењима. Најпре као водни официр, а касније и као заступник командира митраљеског одељења 1. батаљона 21. пешадијског пука (од 1. марта 1916), да би за време пробоја Солунског фронта и након ослобођења служио као водни официр и заступник командира пуковског митраљеског одељења 10. пешадијског пука (15. август 1918–1. април 1919). Током Првог светског рата је два пута рађаван – оба пута у ногу и на Солунском фронту: 23. септембра 1916. и 1. новембра 1916.⁸⁷⁸

⁸⁷⁷ ВА, ДПП, к. 631, бр. 680 Јонић К. Боривоје.

⁸⁷⁸ Исто.

Након рата био је на дужностима: ађутанта команданта пуковске окружне команде у Карловцу (од 1. априла 1919); у ађутантском одељењу Министарства војске и морнарице (од 10. августа 1920); командира 10. чете 37. пешадијског пука (од 20. марта 1921); командира 5. чете 19. пешадијског пука (од 14. маја 1924); команданта 1. батаљона 22. пешадијског пука (од 7. новембра 1925); команданта 2. батаљона 35. пешадијског пука (од 14. новембра 1928); команданта 2. батаљона 4. пешадијске подофицирске школе (од 9. маја 1929); одељенског старешине у НШВА (од 2. маја 1932); помоћника команданта (од 29. октобра 1935) и команданта 10. пешадијског пука у Сарајеву (од 7. јуна 1936). Последња дужност коју је вршио, пре избијања Априлског рата, била је дужност помоћника команданта пешадијске подофицирске школе (од 23. новембра 1938). Капетан 2. класе је постао 20. априла 1919, капетан 1. класе 14. октобра 1920, мајор 28. јуна 1924, потпуковник 17. децембра 1928, а пуковник 6. септембра 1935. године. Бавио се и писањем стручних војних радова. Написао је књигу *Решавање борбених задатака са десетином* (Загреб 1932), а сарађивао је и у војно-стручним часописима.⁸⁷⁹

У Априлском рату био је командант 87. пука у саставу Зетске дивизије. Приликом повлачења код Сарајева је доспео у немачко заробљеништво и био одведен у официрски заробљенички логор (Офлаг) XIII б код Нирнберга.⁸⁸⁰ Вратио се из заробљеништва 13. децембра 1941. године, недуго након Аћимовићеве посете логору.⁸⁸¹ Када је формирана Српска државна стража постао је први помоћник команданта генерала Радовановића.⁸⁸² Као неко ко је имао

⁸⁷⁹ Исто; П. Мартиновић-Бајица, *Милан Недић*, стр. 360.

⁸⁸⁰ Јован М. Варјачић, *Зетска дивизија у априлском рату и командант генерал Миленко Ј. Варјачић. Прилог за историју нашег времена*, Београд 2002, стр. 4.

⁸⁸¹ Према информацијама из Јонићевог досијеа у архиву БДС, из заробљеништва се вратио фебруара 1942. у посебном транспорту и у друштву са пуковником Миливојем Чолак-Антићем. У истом досијеу стоји да је у лагеру скупљао информације о понашању појединих официра и да је у Београд са собом донео спискове оних који су левичарски настројени – ИАБ, фонд БДС, Ј-423 Боривоје Јонић. Ипак, да се из заробљеништва вратио 13. децембра 1941. он сам сведочи у наведеној књизи Петра Мартиновића Бајице (П. Мартиновић-Бајица, *Милан Недић*, стр. 360–361), а исти датум помињу и историчари Коста Николић (*Генерал Миодраг Дамјановић 1893–1956. Биографија*, стр. 34) и Бојан Димитријевић (*Војска Недићеве Србије*, стр. 312). Такође, обојица наводе да је Јонићу, приликом повратка у Србију и ступања у Недићеву службу, друштво правило још једино капетан Данило Стојановић, који је касније такође заузимао висове функције у Команди СДС.

⁸⁸² У његовом картону личних и службених односа у Српској државној стражи стоји да је најпре био на функцијама начелника штаба СДС (од 17. фебруара 1942) и начелника штаба Команде СДС (од 27. фебруара до 23. марта 1942). Српска државна стража није имала штаб пошто је

искуства са писањем стручних војних радова, постављен је за првог уредника *Гласника Српске државне страже*, који је почео да излази јуна 1942. године. У првом броју, у једном од уводних чланака, представио је најосновније задатке СДС, као и самог Гласника.⁸⁸³

Као вршилац дужности команданта СДС Јонић се појављује од 7. јуна 1942. године,⁸⁸⁴ иако у његовом картону личних и службених односа стоји да је ту функцију преузео тек 18. јуна. За ђенерала Српске државне страже унапређен је приликом превођења официра у СДС 11. октобра 1942, а дванаест дана касније (23. октобра) постаје Командант Српске државне страже.⁸⁸⁵

На месту команданта остао је до 6. октобра 1944. када је СДС расформирана и колективно ушла у састав ЈВУО као Српски ударни корпус, што је детаљно описано у тексту раније, где се прати ратни пут ове јединице. Јонић је тада именован помоћником команданта, а генерал Радовановић му је опет постао надређени старешина као командант СУК-а. Након повлачења кроз Санцак и источну Босну и масовног страдања након неуспелог напада на Тузлу,⁸⁸⁶ припадници СУК-а су транспортовани у Беч средином јануара 1945, одакле су крајем фебруара пребачени у Словенију и у великој већини укључени у састав СДК.⁸⁸⁷

постојање штаба у формацији обележје војне јединице, а СДС је била полицијска. Постојање ових двеју информација у службеном досијеу можемо образложити већ раније наведеним несагласностима између окупаторских војних власти и Недићеве владе око карактера СДС – ВА, НДА, 142–1–49, Картон личних и службених односа Јонић (Крста) Боривоје.

⁸⁸³ Пуковник Јонић, „Гласник Српске државне страже својим читаоцима“, *Гласник СДС*, 1/1942, стр. 18–21. Након што је потписан као уредник у првом броју, на том месту га је заменио пуковник Бранимир Живковић, који је уредио следећа четири броја *Гласника* (2/1942, 3/1942, 4/1942 и 5–6/1942). Јонић се на место уредника враћа у последњем броју за 1942. годину и остаје до краја излажења часописа, односно до краја 1943. године.

⁸⁸⁴ *Зборник НОР-а*, I–3, стр. 490–491;

⁸⁸⁵ ВА, НДА, 142–1–49. У *Гласнику СДС* (5–6/1942) објављена је Недићева честитка Јонићу: „Господине ђенерале, Ваш досадашњи пожртвовани и верни рад на одбрани реда и мира у Србији, кроз организацију Српске државне страже, донео Вам је признање Отаџбине у подареном чину ђенерала. Ја Вам тим поводом упућујем своје срдачне честитке рачунајући и на даље на Вашу верност и пожртваност Србији и њеним дужностима“.

⁸⁸⁶ Приликом напада на Тузлу, а након погибије пуковника Драгутина Редића, команданта 2. дивизије СУК-а, Јонића је генерал Дража Михаиловић наредбом од 26. децембра 1944. поставио за привременог команданта 2. дивизије – *Зборник НОР-а*, XIV–4, стр. 487.

⁸⁸⁷ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, стр. 428–437. Пре одласка у Беч у селу Завидовићима је одржан састанак 1. јануара 1945. на коме је одлучено да се од Немаца затражи помоћ и омогући пребацивање возом. На том састанку је генерал Јонић поново именован командантом остатака, сада већ поново СДС-а, а Радовановић његовим помоћником.

Слика бр. 3: Генерал Боривоје Јонић (Гласник СДС, 5-6/1942, стр. 363)

У групи која се пребацила у Словенију, па се касније са осталим националним јединицама предала савезницима у Италији, налазио се и генерал Јонић. Његово касније кретање је могуће утврдити само фрагментарно. Био је на списку људи које су нове југословенске власти тражиле од савезника као ратне злочинце. Помиње се у два телеграма. У првом, 29. октобра 1945, југословенска делегација у Комисији Уједињених нација за ратне злочине Државној комисији за ратне злочине јавља да је британска влада спремна испоручити „издајнике који се налазе у Италији“, а на том списку се налази и генерал Јонић. У другом, Државна комисија за злочине, у телеграму Министарству иностраних послова од 12. фебруара 1946, изражава негодовање због чињенице да је Главни штаб савезничких снага одговорио да питање екстрадиције домаћих ратних злочинаца, на коме се налази и Јонић, треба решити „дипломатским путем преко британске и америчке владе“, те да због „оваквог става Главног штаба Савезничких снага у Казерти“ Министарство иностраних послова преко амбасада у Лондону и Вашингтону треба уложити протест код влада В. Британије и САД.⁸⁸⁸

Код Бошка Костића га налазимо у логору Форли почетком јуна 1945. на 40-дневном помену Димитрију Љотићу.⁸⁸⁹ Из записника седнице команданата одржане 30. јула 1946. у команди логора Еболи сазнајемо да је Јонић неутврђеног датума пре тога напустио логор, након што су га енглески официри тражили.⁸⁹⁰ Из реферата Државне комисије за ратне злочине, писаном од јануара до марта 1947, може се сазнати да је Јонић тада живео приватно у граду Бергамо у Италији.⁸⁹¹ Нове југословенске власти су јула 1947. преко амбасаде у Лондону тражиле његово изручење од британских власти, али нисмо утврдили да ли се он тада заиста и налазио у Великој Британији.⁸⁹² У својим мемоарима Василије Трбић помиње Јонића и наводи да је морао да побегне из логора Еболи, пошто га је тражила југословенска влада, па је након тога једно време провео у Риму, да би касније пребегао у Швајцарску.⁸⁹³ Петар Мартиновић Бајица у својој књизи о

⁸⁸⁸ Д. Суботић, *Српска политичка емиграција у аналима југословенске дипломатије (1945–1971). Прилози за дипломатију и дипломатску историју. Књига прва*, стр. 29–33, 106–107.

⁸⁸⁹ Б. Костић, *За историју наших дана*, стр. 257.

⁸⁹⁰ К. Николић, *Генерал Миодраг Дамјановић 1893–1946. Биографија*, стр. 332.

⁸⁹¹ АЈ, 110–620, Принципи и пракса у изручењу ратних злочинаца и издајника, стр. 164.

⁸⁹² ДАМСП, ПА, 1947, Енглеска, фасцикла бр. 30, досије бр. 4, рег. бр. 33/137.

⁸⁹³ Василије Трбић, *Мемоари. Књига 2. Казивања и доживљаји војводе велешког (1912–1918, 1941–1946)*, Београд 1996, стр. 275.

генералу Недићу наводи да је Јонић учествовао на некој врсти скупа официра који се одржао у Бечу 24. јануара 1954. године.⁸⁹⁴ Током шездесетих и седамдесетих година је живео у Сједињеним Америчким Државама, где је највероватније и преминуо, иако нисмо успели да утврдимо где и кад.⁸⁹⁵ Био је активан у емиграцији, па га налазимо у јужном Чикагу 23. августа 1970. као једног од говорника на свечаној академији коју је организовало Српско историјско-културно друштво Његош и на којој се изражавао протест поводом рушења Његошеве капеле на Цетињу. Јонић је тада у списку говорника потписан да наступа у име „Српског националног одбора“ и „Српског народног универзитета“.⁸⁹⁶ Говорио је и на сахрани генералштабног мајора Драгољуба Пауновића, који је преминуо у Вашингтону 6. јануара 1977. године, након чега га више не налазимо у емигрантској штампи.⁸⁹⁷

Према Одлуци о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача наводи се да је Јонић као командант СДС „наређивао да припадници те војне формације врше дужности мучитеља у логору на Бањици, да хватају активне помагаче народно-ослободилачког покрета, па да их шаљу у логор. Такође је наређивао и оснивао преке судове састављене од официра, којим је он командовао, за суђење жртвама. У логору су вршили стрељања и стражари СДС који су њему били потчињени. Због таквог рада и последица тог рада, Јонић је саучесник у извршењу бањичких злочина, те као такав и злочинац“. Још се наводи и да је стао у „отворену оружану борбу на страни Немаца противу народноослободилачког покрета, наносећи таквим својим радом безбројне жртве мирном српском становништву, како у убијенима тако у интерниранима и на друге начине злостављанима“.⁸⁹⁸

У Јонићевом досијеу, у архиву БДС-а забележена је карактеристика о његовом стручном знању и способностима: „Иначе у официрским круговима објективно посматрано како пре рата, тако и кроз рат, и у заробљеништву, влада

⁸⁹⁴ П. Мартиновић-Бајица, *Милан Недић*, стр. 462.

⁸⁹⁵ Вукашин Р. Перовић, *Енциклопедиски и политички коментар „геносида“*. Прва четничка енциклопедија. Књига 1. Свеска 3, Минхен 1972, стр. 224.

⁸⁹⁶ *Гласник српског историско-културног друштва „Његош“*, св. 25, децембар 1970, стр. 106–107.

⁸⁹⁷ *Гласник српског историско-културног друштва „Његош“*, св. 38, јуни 1977, стр. 120.

⁸⁹⁸ АЈ, 110–2313, Јонић Боривоје; *Документи из историје Југославије. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата*, II том, стр. 147–148.

неподељено мишљење да је пуковник Јонић врло неспособан командант и са slabим стручним знањем официр. Сви су дубоког уверења да је своје последње положаје и могућност да буде у београдском гарнизону, пре рата, што је било врло тешко добио преко свога брата,⁸⁹⁹ дугогодишњег професора младог Краља и садашњег министра просвете, који је као такав имао знатних веза са дворским круговима и војним лицима“. У истом документу стоји и да се он у заробљеништву приближио генералу Милутину Недићу, који га је препоручио своје брату Милану, а да је приликом посете лагеру Аћимовића имао са њим „дужу конференцију“. Немачки обавештајци за њега тврде и да је под великим утицајем и да „већином ради према наредбама Драже Михаиловића и малим делом према диктату радио станице Лондон“.⁹⁰⁰

У својој војничкој каријери добио је петнаест домаћих одликовања: Орден југословенске круне 3. и 4. степена, Орден Светог Саве 5. степена, Орден белог орла са мачевима 5. степена (четири пута), Сребрном медаљом за храброст (три пута), Медаљом за војничке врлине, Споменицом за српско-турски рат 1912–1913, Споменицом за српско-бугарски рат 1913, Споменицом за ослобођење и уједињење 1914–1918. и Албанском споменицом.⁹⁰¹

Са супругом Олгом, рођеном Куга, имао је сина Богдана (1923) и ћерке Милицу (1921) и Душанку (1925).⁹⁰²

⁸⁹⁹ Велибор Јонић (Крњево, Велика Плана, 1892 – Београд, 1946). Као ђак добровољац учествовао у Првом светском рату. После рата је радио као гимназијски професор, а након тога на Војној академији. Политички је био активан најпре у Савезу земљорадника, па у организацији Југословенска акција, а један је од оснивача Југословенског народног покрета Збор. За време окупације био министар просвете и уредник часописа *Српски народ*. Емигрирао у Аустрију почетком октобра 1944, одакле је изручен новим југословенским властима. Суђено му је на процесу Дражи Михаиловићу и осуђен је на смрт (*Колаборационисти пред судом Озне*, стр. 96).

⁹⁰⁰ ИАБ, фонд БДС, J-423 Боривоје Јонић.

⁹⁰¹ ВА, ДПП, к. 631, бр. 680, Јонић К. Боривоје.

⁹⁰² Исто.

2. ОФИЦИРСКИ КОР СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ

а) Колективни портрет

Уредбом о устројству СДС кандидати за ступање у официрски кор морали су испуњавати неколико услова: да су српске народности и чисто аријевског порекла; да су навршили 18 и нису прекорачили 30 година живота; да су телесно и душевно здрави; да су нежењени, удовци без деце или законски разведени од жене без деце; да су беспрекорног владања; да имају најмање средњу школску спрему; да су високи најмање 168 цм (за пољску стражу), 169 цм (за градску стражу), односно 170 цм (за пријем у Српску државну стражу Управе града Београда). Међутим, у одређеним ситуацијама Министар унутрашњих послова⁹⁰³ је, на предлог команданта СДС, могао евентуалне кандидате за пријем ослободити свих услова осим да су душевно и телесно здрави и да имају чисто аријевско порекло.⁹⁰⁴

Уколико им није признат ранији чин односно положајна група, официри су почињали службу са чином потпоручника-приправника државне страже X или, ако је у питању лице са факултетском дипломом, IX положајне групе. У зависности од школованости трајала је и приправничка служба. Тако је она за кандидате са факултетском спремом трајала годину дана, са средњом школском спремом две и за све остале три године.⁹⁰⁵

Иако је СДС формирана 3. марта 1942. године, званично превођење официра у кор Српске државне страже десило се тек почетком октобра 1942. године. Тада се скоро читав састав официрског кора нашао у дневним новинама *Ново време* и том приликом су им одређене положајне групе.⁹⁰⁶ У исто време регулисан је и статус Српске граничне страже која је издвојена из СДС и од ње створена посебна војна формација. Том приликом им се обратио Драги Јовановић,

⁹⁰³ Ингеренције по овом питању првенства у командовању од Министра унутрашњих послова преузима, након августа 1942, Шеф Српске државне безбедности.

⁹⁰⁴ „Уредба о устројству Српске државне страже“, *Службене новине*, 3. март 1942, стр. 4–5.

⁹⁰⁵ „Уредба о устројству Српске државне страже“, *Службене новине*, 3. март 1942, стр. 4–5.

⁹⁰⁶ *Ново време*, 14. октобар 1942, стр. 3. У исто време је Команда СДС издала наредбу којом се већина виших официра, укључујући и Боривоја Јонића који је наредбу потписао, ослобађају два услова из Уредбе о устројству, услова за године старости и услова да су нежењени. Није баш јасно зашто су та два услова и постављена свима уколико је, након тога, већина официра ослобођена тих услова – ВА, НДА, 144 4–9, Наредба бр. 112 Команданта СДС од 12. октобра 1942.

шеф Српске државне безбедности, као највиши претпостављени старешина. Он им је честитао ступање у кор официра истакавши да „Српска државна стража на челу са вама мора вашим сопственим снагама да загарантује мир, ред и безбедност и спречи нарушавање тих неопходних тековина српском народу, од свију оних који би то покушали да наруше“. Такође им је саветовао да „са окупаторским властима и посадама на територији Србије“ одржавају „најкоректније и најлојалније односе“ и да се не базирају на „демонске гласове који кроз стар траже нове и нове хиљаде мртвих српских глава“.⁹⁰⁷

Чињеница да је велики број војних обвезника са простора окупиране Србије, укључујући и активне официре, отишла у немачко заробљеништво након Априлског рата,⁹⁰⁸ многоструко је утицала на структуру и карактер командног кадра Српске државне страже, као и уосталом свих војних формација које су постојале на простору окупиране Србије.

На основу досијеа официра Српске државне страже који се чувају у Војном архиву извршили смо анализу официрског кора.⁹⁰⁹ Просечна старост официра

⁹⁰⁷ Драг. Љ. Јовановић, „Шеф Српске државне безбедности официрима Српске државне страже“, *Гласник СДС*, 4/1942, стр. 301–302.

⁹⁰⁸ Након завршетка операција у краткотрајном Априлском рату у немачком заробљеништву је, према најранијим немачким службеним подацима, завршило 6.298 официра и 337.864 подофицира и војника, док је у италијанском заробљеништву завршило још око 30.000 војника (Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, стр. 78). Након пуштања војника хрватске националности, са простора јужне Србије (који су сматрани Бугарима), из Црне Горе, припадника мањина, а касније и неких Срба са простора Независне Државе Хрватске, у заробљеништву је, према проценама Велимира Терзића остало око 210.000 људи, од чега 10.000 у италијанском. Од тог броја 90% су били Срби, а остатак већином Словенци и Јевреји (Слом Краљевине Југославије. Узроци и последице пораза, књ. 2, Београд 1983, стр. 470–472). Према послератним проценама, на основу анализе пописа жртава рата, у заробљеништву је било између 242.037 и 255.004 југословенских држављана (Драган Цветковић, „Страдање припадника војске Краљевине Југославије из Хрватске у заробљеничким логорима“, *Дијалог повјесничара-историчара*, бр. 8, Загреб 2004, стр. 375).

⁹⁰⁹ За анализу су коришћена 664 досијеа официра Српске државне страже: ВА, НДА, 141–1–2; ВА, НДА, 141–1–3; ВА, НДА, 141–1–4; ВА, НДА, 141–1–5; ВА, НДА, 141–1–6; ВА, НДА, 141–1–7; ВА, НДА, 141–1–8; ВА, НДА, 141–1–9; ВА, НДА, 141–1–10; ВА, НДА, 141–1–11; ВА, НДА, 141–1–12; ВА, НДА, 141–1–13; ВА, НДА, 141–1–14; ВА, НДА, 141–1–15; ВА, НДА, 141–1–16; ВА, НДА, 141–1–17; ВА, НДА, 141–1–18; ВА, НДА, 141–1–19; ВА, НДА, 141–1–20; ВА, НДА, 141–1–21; ВА, НДА, 141–1–22; ВА, НДА, 141–1–23; ВА, НДА, 141–2–1; ВА, НДА, 141–2–2; ВА, НДА, 141–2–3; ВА, НДА, 141–2–4; ВА, НДА, 141–2–5; ВА, НДА, 141–2–6; ВА, НДА, 141–2–7; ВА, НДА, 141–2–8; ВА, НДА, 141–2–9; ВА, НДА, 141–2–10; ВА, НДА, 141–2–11; ВА, НДА, 141–2–12; ВА, НДА, 141–2–13; ВА, НДА, 141–2–14; ВА, НДА, 141–2–15; ВА, НДА, 141–2–16; ВА, НДА, 141–2–17; ВА, НДА, 141–2–18; ВА, НДА, 141–2–19; ВА, НДА, 141–2–20; ВА, НДА, 141–2–21; ВА, НДА, 141–2–22; ВА, НДА, 141–2–23; ВА, НДА, 141–2–24; ВА, НДА, 141–2–25; ВА, НДА, 141–2–26; ВА, НДА, 141–2–27; ВА, НДА, 141–2–28; ВА, НДА, 141–2–29; ВА, НДА, 141–2–30; ВА, НДА, 141–2–31; ВА, НДА, 141–2–32; ВА, НДА, 141–2–33; ВА, НДА, 141–2–34; ВА,

приликом ступања у стражу је била 37 година и 2 месеца. Иако је новостворена формација била директни наследник жандармерије и, по претпостављеној улози, функцији и структури, требало да је замени, тек 15,66% (104) официра је дошло из жандармерије. Највећи број је долазио из рода пешадије (187 – 28,16%), а потом су остали родови били заступљени следећим редом: артиљерија (82 – 12,35%), економска служба (81 – 12,2%), санитет (41 – 6,17%), инжињерија (38 – 5,72%), ваздухопловство (31 – 4,67%), коњица (29 – 4,37%), судска струка (23 – 3,46%), полиција (17 – 2,56%), аутомобилска струка (10 – 1,51%), морнарица (4 – 0,60%), војно свештенство (4 – 0,60%), музичка служба (4 – 0,60%), грађанство (3 – 0,45%), ватрогасна служба (2 – 0,3%) и без података је било 4 (0,60%).

Национална и верска структура припадника официрског кора је била у складу са условима за ступање по Уредби о устројству. Као што је наведено, кандидати су морали бити српске народности и аријевског порекла, али су првог услова, по одобрењу Министра унутрашњих послова, могли бити ослобођени. Велика већина официра, по анализираним узорку, била је српске националности

ВА, НДА, 143-4-36; ВА, НДА, 143-4-37; ВА, НДА, 143-4-38; ВА, НДА, 143-4-39; ВА, НДА, 143-4-40; ВА, НДА, 143-4-41; ВА, НДА, 143-4-42; ВА, НДА, 143-4-43; ВА, НДА, 143-4-44; ВА, НДА, 143-4-45; ВА, НДА, 143-4-46; ВА, НДА, 143-4-47; ВА, НДА, 143-4-48; ВА, НДА, 143-4-49; ВА, НДА, 143-4-50; ВА, НДА, 143-4-51; ВА, НДА, 143-4-52; ВА, НДА, 143-4-53; ВА, НДА, 143-4-54; ВА, НДА, 143-4-55; ВА, НДА, 143-4-56; ВА, НДА, 143-4-57; ВА, НДА, 143-4-58; ВА, НДА, 143-5-1; ВА, НДА, 143-5-2; ВА, НДА, 143-5-3; ВА, НДА, 143-5-4; ВА, НДА, 143-5-5; ВА, НДА, 143-5-6; ВА, НДА, 143-5-7; ВА, НДА, 143-5-8; ВА, НДА, 143-5-9; ВА, НДА, 143-5-10; ВА, НДА, 143-5-11; ВА, НДА, 143-5-12; ВА, НДА, 143-5-13; ВА, НДА, 143-5-14; ВА, НДА, 143-5-15; ВА, НДА, 143-5-16; ВА, НДА, 143-5-17; ВА, НДА, 143-5-18; ВА, НДА, 143-5-19; ВА, НДА, 143-5-20; ВА, НДА, 143-5-21; ВА, НДА, 143-6-1; ВА, НДА, 143-6-2; ВА, НДА, 143-6-3; ВА, НДА, 143-6-4; ВА, НДА, 143-6-5; ВА, НДА, 143-6-6; ВА, НДА, 143-6-7; ВА, НДА, 143-6-8; ВА, НДА, 143-6-9; ВА, НДА, 143-6-10; ВА, НДА, 143-6-11; ВА, НДА, 143-6-12; ВА, НДА, 143-6-13; ВА, НДА, 143-6-14; ВА, НДА, 143-6-15; ВА, НДА, 143-6-16; ВА, НДА, 143-6-17; ВА, НДА, 143-6-18; ВА, НДА, 143-6-19; ВА, НДА, 143-6-20; ВА, НДА, 143-6-21; ВА, НДА, 143-6-22; ВА, НДА, 143-6-23; ВА, НДА, 143-6-24; ВА, НДА, 143-6-25; ВА, НДА, 143-6-26; ВА, НДА, 143-6-27; ВА, НДА, 143-6-28; ВА, НДА, 143-6-29; ВА, НДА, 143-6-30; ВА, НДА, 143-6-31; ВА, НДА, 143-6-32; ВА, НДА, 143-6-33; ВА, НДА, 143-6-34; ВА, НДА, 143-6-35; ВА, НДА, 143-6-36; ВА, НДА, 143-6-37; ВА, НДА, 143-6-38; ВА, НДА, 143-7-1; ВА, НДА, 143-7-2; ВА, НДА, 143-7-3; ВА, НДА, 143-7-4; ВА, НДА, 143-7-5; ВА, НДА, 143-7-6; ВА, НДА, 143-7-7; ВА, НДА, 143-7-8; ВА, НДА, 143-7-9; ВА, НДА, 143-7-10; ВА, НДА, 143-7-11; ВА, НДА, 143-7-12; ВА, НДА, 143-7-13; ВА, НДА, 143-8-1; ВА, НДА, 143-8-2; ВА, НДА, 143-8-3; ВА, НДА, 143-8-4; ВА, НДА, 143-8-5; ВА, НДА, 143-8-6; ВА, НДА, 143-8-7; ВА, НДА, 143-8-8; ВА, НДА, 143-8-9; ВА, НДА, 143-8-10; ВА, НДА, 143-8-11; ВА, НДА, 143-8-12; ВА, НДА, 143-8-13; ВА, НДА, 143-8-14; ВА, НДА, 143-8-15; ВА, НДА, 143-8-16; ВА, НДА, 143-8-17; ВА, НДА, 143-8-18; ВА, НДА, 143-8-19; ВА, НДА, 143-8-20.

(612 – 92,17%). Словенаца је било 4,52% (30), Албанаца 2,41% (16), а 6 официра су се изјаснили као Руси (0,90%). Слична је била и верска структура.

Табела бр. 9: Верска структура официрског кора Српске државне страже

Православни	Римокатолици	Муслимани	Грегоријанци (јерменска црква)
618	30	15	1
93,07%	4,52%	2,26%	0,15%

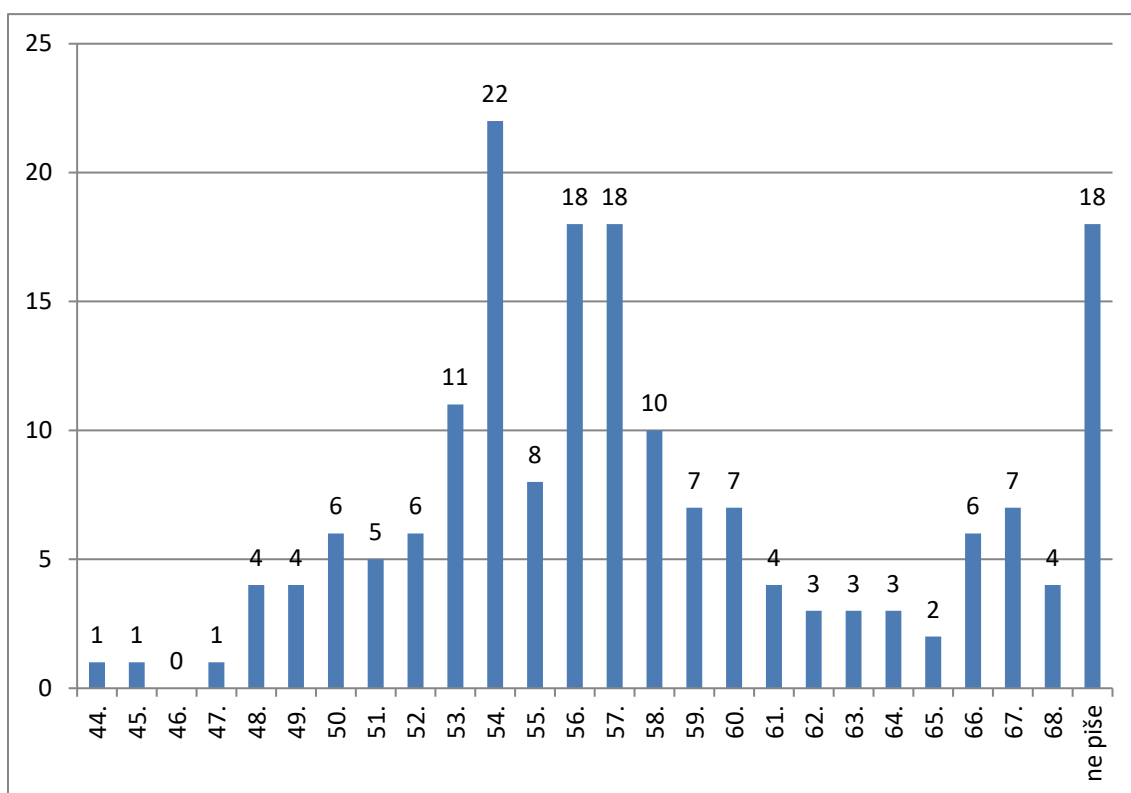

Графикон бр. 17: Структура официрског кора Српске државне страже према месту рођења

По месту рођења, што је и логично, приметна је доминација кадрова рођених на подручју бивше Краљевине Србије – апсолутна већина официра (406). Знатан број официра је рођен и на подручју западних крајева, бивше Аустро-Угарске (195). Са подручја које је некад обухватала Краљевина Црна Гора потицало је 49 официра, а у иностранству је рођено 14 официра (2,11%), од чега у Русији 9 (1,36%), Албанији 2 (0,30%), Немачкој 2 (0,30%) и Француској 1 (0,15%).

Будући да је велики број школованих официра завршио у заробљеништву, знатан број је примљен у кор са цивилним образовањем (100 – 15,06%). Остатак

анализираних официра (564 – 84,94%) је имао неку врсту војног образовања. Од тога је са Нижом школом војне академије било 179 (26,96%), на страним војним академијама се школовало 9 (1,60%), а неку од других војних школа (Нижа школа интендантске академије, Пешадијска подофицирска школа, Артиљеријска подофицирска школа, Ваздухопловна подофицирска школа, Пилотска подофицирска школа, Жандармеријска подофицирска школа, Морнарничка подофицирска школа, Коњичка подофицирска школа, Школа резервних официра и др.) је имало 376 официра, односно 56,63%. Вишу школу војне академије имало је само 19 официра, односно 2,86%.⁹¹⁰

Графикон бр. 18: Распоред по класама официра који су завршили НШВА

Досијеа нам дају и информацију коју су од класа завршили они који су студирали на Нижој школи војне академије. Као што се може приметити из

⁹¹⁰ Да би конкурисали за генералштабну припрему и највише чинове, официри су морали имати завршену Вишу школу војне академије, а да би њу похађали морали су испунити следеће услове: најмање 5 година службе, до 32 године старости, највише чин капетана II класе, да имају сређене материјалне прилике и да положи пријемни испит – М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922–1935*, стр. 151–152.

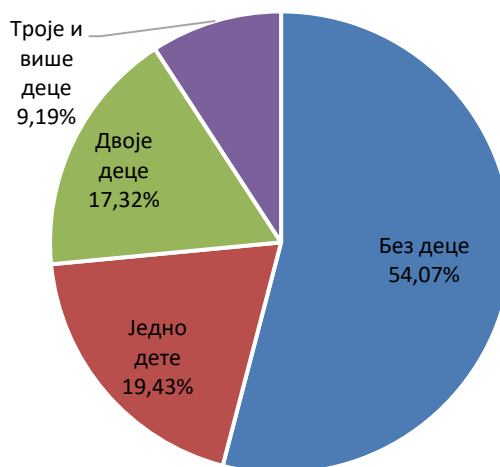
графика на највише официра се школовало у класама које су завршиле НШВА у периоду 1928–1935, тј. од 53. до 60. класе (101 – 56,42%). То су особе које су углавном рођене у периоду од 1906–1916. и до почетка рата имале између 25–35 година, из чега закључујемо да је највећи број школованих официра био релативно млад. У Српској државној стражи је, у односу на број промовисан на НШВА, био присутан заиста мали проценат официра. У поменутом периоду (1928–1935) на НШВА је промовисано укупно 3228 официра, а пошто је у СДС био 101, то је тек 3,12%.⁹¹¹

Иако је један од услова за ступање у официрски кор био и да су кандидати неожењени, разведени или удовци без деце, стање ствари на терену је принудило колаборационистичке власти да тај услов не примењују. Од укупног броја официра, чија смо досијеа анализирали, више од две трећине су били ожењени (479), а тек нешто више од четвртине (181) је испуњавало ове услове. Према су већина били ожењени, ипак је више од половине било без деце, чак 359. Једно дете је имало њих 129, двоје 115, а троје и више деце 61 официр.

Графикон бр. 19:

Удео ожењених официра

Графикон бр. 20:

Породично стање официра СДС

⁹¹¹ Потребно је напоменути да је прва послератна класа која је школовање започела октобра 1919. године била 47. класа. У периоду од 1919. до 1924. школовање на НШВА је трајало две године, од 1924. две и по, а 1928. је повећано на три године – М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922–1935*, стр. 54–55, 152–153.

б) Бројно стање

Бројно стање официра Српске државне страже током рата је варирано. Као најпоузданије изворе за утврђивање њиховог броја користили смо немачку изворну грађу и званичну табелу расхода за плате, која је навођена као једна од ставки у буџету.

Крајем 1941. године, непосредно пре формирања СДС, у Жандармерији су на платном списку била 663 официра, по чиновима – 1 дивизијски ђенерал, 2 бригадна ђенерала, 15 пуковника, 15 потпуковника, 30 мајора, 69 капетана I класе, 65 капетана II класе, 262 поручника и 204 потпоручника. У Полицијској стражи Управе града Београда тада је било још 50 официра – 1 пуковник, 2 потпуковника, 3 мајора, 7 капетана, 27 поручника и 10 потпоручника.⁹¹²

Крајем фебруара 1942. године у формацији која је била директна претеча СДС – Српској државној полицији, према немачким подацима било је 695 официра.⁹¹³ Непосредно након стварања, 10. марта 1942. године, СДС је требало да има по формацији 580, али је на лицу било 682 официра (од чега 48 припадника СДС Управе града Београда) и још 94 старешине СДС у Банату, која је директно била потчињена немачкој окупационој управи.⁹¹⁴ На дан 15. марта 1942, након нове реорганизације, СДС је имала 665 официра. Разлика у односу на претходни број је због тога што су одређени појединци отпуштени због непоузданости.⁹¹⁵ И даље кроз 1942. бројно стање се мења, па је 3. маја Српска државна стража имала 610,⁹¹⁶ а 8. јуна 647 официра.⁹¹⁷ У августу 1942. године, у два извештаја са почетка и средине месеца наводи се бројка од 649,⁹¹⁸ а потом на крају месеца информација да СДС има 668 официра.⁹¹⁹ Након издвајања Српске граничне страже у октобру, на дан 5. децембра 1942. године бројно стање официра у СДС износи 569.⁹²⁰

⁹¹² „Државни буџет за 1942. годину“, *Службене новине*, 30. децембар 1941, стр. 121–122, 129–130.

⁹¹³ *Зборник НОР-а*, XII–2, стр. 155.

⁹¹⁴ Исто, стр. 215.

⁹¹⁵ Исто, стр. 233.

⁹¹⁶ Исто, стр. 400.

⁹¹⁷ Исто, стр. 482.

⁹¹⁸ Исто, стр. 604, 621, 645.

⁹¹⁹ Исто, стр. 699.

⁹²⁰ Исто, стр. 918.

У буџету за 1943. годину, долази до знатног скока броја официра. У предвиђеним издвајањима за личне расходе потражују се средства за 789 официра Српске државне страже и још 60 СДС Управе града Београда.⁹²¹ Распоред по чиновима је био као у табели која следи:

Табела бр. 10: Структура официра СДС по чиновима почетком 1943. године⁹²²

	ђенерал	пуковник	потпуковник	мајор	капетан (VI пол. гр.)	капетан (VII пол. гр.)	поручник	потпоручник	потпоручник приправник	УКУПНО
СДС бројно стање официра	1	16	34	62	281	182	128	77	8	789
СДС УГБ бр. стање официра	/	2	1	4	21	16	10	5	1	60
УКУПНО бр. стање официра	1	18	35	66	301	198	138	82	9	849

У истом буџету наведен је и број официра Српске граничне страже, која је тад већ изашла из оквира СДС-а. Тада је у СГС било 216 официра – 2 пуковника, 5 потпуковника, 21 мајор, 76 капетан VI положајне групе, 54 капетана VII

⁹²¹ Пошто је немогуће да би толико увећање у броју официра остало непримећено од немачких власти, претпостављамо да је цифра од 789 официра за које се траже расходи ипак била другачија од стања на терену, за које су немачки извештаји поузданији извор. Претпостављамо да је ова разлика у ствари разлика између формацијског и стварног стања, иако нисмо нашли потврду те хипотезе у изворима.

⁹²² Иако су Уредбом о устројству Српске државне страже укинута два капетанска чина (капетан I класе и капетан II класе) и уведен само чин капетана, ипак је, из практичних разлога, у службеним белешкама и расходима прављена разлика која се означавала припадништвом два различитим положајним групама. Тако су бивши капетани II класе означавани као капетани VII положајне групе, а они који су раније носили чин капетана I класе означавани су као капетани VI положајне групе. Из тог разлога преносимо у табели капетанске чинове раздвојено – „Државни буџет за 1943. годину“, *Службене новине*, 1. јануар 1943, стр. 111–112, 116–117.

положајне групе, 36 поручника, 19 потпоручника и 3 потпоручника-приправника.⁹²³

У буџету за 1944. годину број официра СДС за које се планирају расходи је само незнатно промењен и износи 790, док је број официра СДС УГБ остао исти (60).

По буџету из 1944. број официра у Српској граничној стражи није промењен у односу на претходну годину, већ је дошло само до унапређења одређеног броја. Дакле, било је 216 официра, по чиновима – 2 пуковника, 12 потпуковника, 26 мајора, 65 капетана VI положајне групе, 53 капетана VII положајне групе, 36 поручника, 19 потпоручника и 3 потпоручника-приправника.⁹²⁴

Табела бр. 11: Структура официра СДС по чиновима почетком 1944. године⁹²⁵

	ђенерал	пуковник	потпуковник	мајор	капетан (VI пол. гр.)	капетан (VII пол. гр.)	поручник	потпоручник	потпоручник приправник	УКУПНО
СДС бројно стање официра	2	14	34	61	257	196	146	71	9	790
СДС УГБ бр. стање официра	/	2	1	4	21	16	10	5	1	60
УКУПНО бр. стање официра	2	16	35	65	278	212	156	76	10	850

⁹²³ Поред 216 официра, у СГС је тада било још 5.182 стражара и подофицира, па је укупно бројно стање било 5.398 – „Државни буџет за 1943. годину“, *Службене новине*, 1. јануар 1943, стр. 139–140.

⁹²⁴ Иако је број официра у СГС остао идентичан као претходне године, број подофицира се незнатно променио, једино је дошло до осетног скока броја стражара. Дакле, бројно стање СГС је било 5.608, официра је остало 216, а подофицира и стражара је било 5.392 – „Државни буџет за 1944. годину“, *Службене новине*, 1. јануар 1944, стр. 144.

⁹²⁵ „Државни буџет за 1944. годину“, *Службене новине*, 1. јануар 1944, стр. 106, 112–113.

Кроз грађу још налазимо информацију да је број официра у СДС три месеца касније (1. априла 1944. године) остао непромењен и износи такође 790. У истом документу се наводи и бројно стање Српске граничне страже (213 официра, 4.421 подофицир и 971 граничар).⁹²⁶

в) Стандард

Уредбом о устројству прописан је и износ плата официра. Тако је предвиђено да ђенерал СДС има плату између 7.000–8.000 динара, пуковник 6.000–7.000, потпуковник 5.300–6.000, мајор 4.800–5.300, капетан 4.200–4.800, поручник 3.900–4.200, потпоручник 3.600–3.900 и потпоручник-приправник 3.100–3.300. Варирања постоје због разлика у положајној групи⁹²⁷ и обавезних периодских повишица, које су се добијале после сваке треће године ефективне службе проведене у једној групи. Поред плата официрима је припадао и породични ванредни додатак за дете. Такође, као и сви припадници СДС, официри су се државним железницама возили бесплатно, лечили се у државним болницама и добијали одређене накнаде за службена путовања.⁹²⁸

Према расходима буџета из наредних година можемо сазнати које су биле просечне плате за сваки чин. Према буџету за 1943. годину плата ђенерала СДС је била 8.000, пуковника 6.703, потпуковника 5.674, мајора 5.056, капетана VI положајне групе 4.593, капетана VII положајне групе 4.294, поручника 4.022, потпоручника 3.770 и потпоручника-приправника 3.211. Просечна официрска плата у СДС је била 4.466 динара.⁹²⁹

Плате по буџету за 1944. годину се нису значајније промениле. Плата ђенерала је остала иста, пуковника је била 6.775, потпуковника 5.785, мајора

⁹²⁶ ВА, фонд Независна Држава Хрватска (НДХ), 88–1–6.

⁹²⁷ Официри су разврстани по прописима Закона о чиновницима у положајне групе. Потпоручник-приправник је припадао X или IX пол. групи, потпоручник IX, поручник VIII, капетан VII и VI, мајор V, потпуковник IV/2, пуковник IV/1 и III/2 и ђенерал III/1 и II/2 пол. групи – „Уредба о устројству Српске државне страже“, *Службене новине*, 3. март 1942, стр. 5.

⁹²⁸ „Уредба о устројству Српске државне страже“, *Службене новине*, 3. март 1942, стр. 5.

⁹²⁹ Готово су идентичне биле плате и у СГС. Просечна плата пуковника је била 6.366, потпуковника 5.700, мајора 5.095, капетана VI положајне групе 4.642, капетана VII положајне групе 4.316, поручника 4.061, потпоручника 3.789 и потпоручника-приправника 3.227 динара. Просечна официрска плата у СГС је била 4.453 динара – „Државни буџет за 1943. годину“, *Службене новине*, 1. јануар 1943, стр. 111–112, 116–117, 139–140.

5.164, капетана VI положајне групе 4.679, капетана VII положајне групе 4.333, поручника 4.119, потпоручника 3.807 и потпоручника-приправника 3.280 динара. Просечна официрска плата у СДС је тада износила 4.524 динара.⁹³⁰

Да би се добила представа о стварној вредности ових плата, навешћемо да је крајем јуна 1942. године килограм кромпира коштао 60, килограм парадајза 100, најлошијих шљива 60, бораније 50, једно јаје 7, а литар млека 35 динара. По процени Комесаријата за наднице и цене, у марту 1942. године, потребна месечна плата једне породице за снабдевање по прописаним ценама је била 8.159 динара, а у децембру исте године 11.226 динара. Пошто је стварна цена хране била знатно различита од прописане (по којој се ретко могла набавити), по истој процени, потребна месечна плата за снабдевање једне породице по стварним ценама износила је 19.725 (март 1942), у децембру исте године износи 44.419, марта 1943. године 69.802, а јуна 1943. године чак 106.268 динара.⁹³¹

г) Морал и приватност

Кроз званично гласило, *Гласник Српске државне страже*, официрима су давана најразличитија упутства, почевши од начина на који су требало да се опходе према подофицирима и стражарима. „Своје понашање према људству“, саветује у свом чланку судски поручник Бранко Ј. Станковић, „официри морају подесити тако да људство стекне убеђење да му је официр у истини старешина и да он није само зато да га гони, да виче на њега и да га кажњава. Људство мора у официру гледати не само свога путовођу у служби, већ и свога пријатеља и помагача у приватном животу, на кога се може у сваком доба ослонити и тражити од њега савет и помоћ“. Исти аутор наводи и услове који су потребни сваком старешини „да стекне љубав и поштовање свога људства“: познавање људства, објективност у раду, лични пример, чување честољубља, сталан додир са

⁹³⁰ Слично је било и у граничној стражи. Просечна плата пуковника је била 6.200, потпуковника 5.666, мајора 5.092, капетана VI положајне групе 4.673, капетана VII положајне групе 4.318, поручника 4.061, потпоручника 3.789, потпоручника-приправника 3.233 динара. „Државни буџет за 1944. годину“, *Службене новине*, 1. јануар 1944, стр. 106, 112–113, 144.

⁹³¹ Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944. Искусство једног Београђанина*, Београд 2011, стр. 24, 28; Наташа Милићевић, *Српско грађанство у окупираној Србији 1941–1944*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2016, стр. 208.

потчињеним, стално образовање, исправан поступак при прегледима и смотрама, вођење рачуна да се не претера са педантношћу...⁹³²

Такође, у три наставка *Гласника*, први командант СДС генерал Стеван Радовановић (тада у пензији), дао је мноштво савета официрима. У тим упутствима, на 62 стране, Радовановић је најпре почео са идеолошко-политичким,⁹³³ дао највише опште стручних, етичких, али и љубавних савета официрима. Сматрао је да млади официри свој сексуални нагон треба да контролишу и да избегавају друштво певачица, глумица, професионалних и „фамилијарних“ блудница које ће им донети „презенте“ у виду венеричних болести. Ипак није препоручивао „потпуно уздржавање полног сношаја“. По његовом мишљењу „брак је најбоља брана која штити човека од порока блудничења“. Иако је истицао да је „жена зло, ипак се не може без ње. Зло је са њом, али још веће без ње“. Дао је и неколико савета младим официрима којим мотивима да се руководе при одабиру будуће супруге: „1) Да је девојка здрава и од здравих родитеља, да је скромна, чедна, довољно интелигентна, али не више од будућег мужа, да има пријатан изглед, да је блага и умиљата и да уме да се смеје, јер девојка која се никад не смеје биће 'Ксантипа' у браку, и да је дотичном официру симпатична; 2) да је девојка добра домаћица...; 3) о угледу девојке...; 4) о угледу девојчиних родитеља...; 5) о имовном стању родитеља, с тим да велико богатство родитеља девојчиних не сме да буде полазна тачка за брак, као и да њихово велико сиромаштво искључује брак официра ако сам није довољно богат; б) да девојка има нешто мираза који не мора да буде велики, али треба да буде бар

⁹³² Овај чланак је од уредништва означен као званично упутство за поступање и назначено је да се наведених савета треба у потпуности придржавати – Бранко Ј. Станковић, „Опхођење официра према подофицирима и стражарима и подофицира и стражара према официрима, њихов поступак према народу и однос са властима“, *Гласник Српске државне страже*, 4–5, 1943, стр. 306–314.

⁹³³ Ти савети су били уобичајена реторика „Владе народног спаса“: „Официри Српске државне страже морају да имају вазда на уму: да у нашој Отаџбини, нарочито у садашњем времену, има људи који раде на штету наше Отаџбине за туђ рачун, за рачун некаквих интернационала (комуниста) или за рачун масонско-јеврејски, било из убеђења било што су зато плаћени; има људи који би желели да дограбе власт у држави ради својих сопствених циљева, рачуна и користи; има и таквих који за новац служе туђину и раде за рачун ових (шпијуни) а на штету наше Отаџбине, а има и таквих занешењака који мисле да мора да буде све онако како они замишљају и како би они хтели, па све што Влада народног спаса ради проглашују да не ваљда и да је то издајнички, те иду околу и проносе најневероватније вести и лажи као чисту истину, чиме трују народ, сеју немир и нерасположење и народ доводе у сумњу и заблуду“ – Стеван М. Радовановић, „Припадници Српске државне страже какви треба да су и шта треба да раде“, *Гласник Српске државне страже*, 7/1943, стр. 447.

толики да младенци могу да оснују 'своју кућу' и са којим ће официр у браку да има бољи живот него што га је имао као момак“.⁹³⁴

Колико су, у одабиру животних партнерки, слушали савете генерала Радовановића не можемо сазнати, али да су се женили и поред тешких животних услова и велике неизвесности, знамо засигурно. У периоду од октобра 1941. до краја новембра 1942, дакле у нешто више од годину дана, 67 официра је добило дозволе Министра унутрашњих послова, а касније Шефа Српске државне безбедности, за женидбу. Из наредбе сазнајемо и из каквих породица долазе њихове супруге, односно чиме им се бавио отац. Најпопуларније су биле девојке трговаца (19), потом чиновника (14), жандарма и полицајаца (6), официра (4), учитеља (4) и кафеџија (3). Само седам девојака је долазило из породица за које се по занимању очева може рећи да су биле богате (индустијалци, рентијери и земљопоседници).⁹³⁵

Неколико општих закључака који важе за све припаднике Српске државне страже, поготово можемо подвући и за припаднике официрског кора ове војне формације. Најпре, генерално опредељење велике већине припадника СДС је било ројалистичко и патријархално-конзервативно, што је проистицало из карактера средине из које су потицали и васпитања које су стекли, будући да је већина одрасла на српском селу. Надаље, било је већински и антикомунистичко, због система образовања кроз које су пролазили. Напоследку, мноштво извештаја и докумената нам сведоче да је огромна већина припадника СДС била симпатизер, сарадник или прикривени припадник Југословенске војске у отаџбини, што поготово важи за официре.⁹³⁶ То опредељење ће се нарочито показати октобра

⁹³⁴ Стеван М. Радовановић, „Какви треба да су и шта треба да раде припадници Српске државне страже“, *Гласник Српске државне страже*, 8/1943, стр. 496–499.

⁹³⁵ ВА, НДА, 144–5–12, Наредба бр. 136 Команданта СДС од 28. децембра 1942.

⁹³⁶ У извештају Милану Недићу из марта 1942, министар унутрашњих послова Милан Аћимовић наводи да је међу официрима Српске државне страже много оних који „испољвају симпатије према покрету генерала Михаиловића. И чак не би хтели према њему или његовим акцијама да предузму наређене мере...ВА, НДА, 82–2–4. О великом упливу припадника ЈВУО у људству СДС извештава и командант бугарског окупационог корпуса генерал Николов који, септембра 1942. године, наводи да су на југу Србије постојале „добро закамуфлиране организације националног покрета Драже Михаиловића... Чланови тог покрета скривају се иза службених положаја и овласти. Налазе се међу руководством владиних четника, међу официрима Српске државне страже, међу свештеницима, учитељима, државним службеницима“ – J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, str. 183.

1944. године, када се Српска државна стража укључила у ЈВУО као Српски ударни корпус.

Због оваквог одређења и сарадње са ЈВУО многи официри Српске државне страже су и хапшени и стрељани од стране окупатора. У својој књизи о генералу Недићу, Петар Мартиновић наводи 65 ухапшених и одведених у заробљеништво и 49 стрељаних официра.⁹³⁷ Кроз документацију Команде СДС пронашли смо, у једној поверљивој наредби са почетка јуна 1942. године, списак официра СДС који су „одведени у заробљеништво“ па се због тога „преводе у нераспоређене“. На тој листи се налази 27 официра, укључујући и судског мајора Ђорђа М. Дабића, који је био на служби у судском одељењу Команде СДС; пешадијског мајора Љубомира М. Војтеха, који је до тада био помоћник команданта СДС Округа ваљевског; жандармеријског мајора Златоја З. Ћосића, који је био официр за наставу СДС Округа моравског, и др.⁹³⁸

Нова формација је свој идентитет покушала остварити кроз, у српском народу укорењено, патриотско-традиционалистичко поимање војника и војске. У том систему старешина, официр, добија ореол народног вође, а његова мисија се, у складу са прокламованом идеологијом, претвара у конкретизацију „политике егзистенцијализма“, како је професор Петрановић дефинисао идеологију српских колаборациониста.

⁹³⁷ П. Мартиновић-Бајица, *Милан Недић*, стр. 379–383.

⁹³⁸ ВА, НДА, 144–1–27, Наредба пов. бр. 54 Команданта СДС за 4. јуни 1942.

3. СТРАЖАРИ И ПОДОФИЦИРИ

а) Колективни портрет

Према Уредби о устројству кандидати за стражаре и подофицире Српске државне страже требало је да буду српске народности и аријевског порекла, да нису млађи од двадесет и старији од тридесет година, да су телесно и душевно здрави, беспрекорног владања, писмени, високи најмање 168 центиметара⁹³⁹ и нежењени или разведени/удовци без деце. Они који би били примљени требало је да се писмено обавежу да ће остати у служби најмање три године и служити у оним местима у која буду распоређени. У случају да прекину службу пре истека од три године, требало је да врате половину новца који су примили за време дотадашњег службовања.⁹⁴⁰

Ипак, анализирајући архивску грађу закључили смо да је просечан стражар далеко одударао од ових предвиђених услова. На основу сачуваних персоналних досијеа припадника Српске државне страже Управе града Београда, у стању смо да направимо једну врсту колективног портрета.⁹⁴¹

⁹³⁹ За пријем у градску стражу минимална неопходна висина је износила 172, а за СДС Управе града Београда 175 центиметара.

⁹⁴⁰ У случајевима „који заслужују нарочити обзир“, министар унутрашњих послова је могао кандидате за стражаре и подофицире ослободити услова да су српске народности и услова који се тичу година старости, брачног статуса и висине. – „Уредба о устројству Српске државне страже“, *Службене новине*, 3. март 1942, стр. 3.

⁹⁴¹ Ова грађа се налази у Историјском архиву Београда, у фонду Одељења Специјалне полиције. Сачувана су 1.464 досијеа, која се чувају у 97 кутија, односно око 10 дужних метара грађе. У креирању колективног портрета коришћен је репрезентативни узорак од 123 досијеа: ИАБ, УГБ, СП, 56/В-188; ИАБ, УГБ, СП, 56/В-189; ИАБ, УГБ, СП, 56/В-190; ИАБ, УГБ, СП, 56/В-191; ИАБ, УГБ, СП, 56/В-192; ИАБ, УГБ, СП, 56/В-193; ИАБ, УГБ, СП, 56/В-194; ИАБ, УГБ, СП, 56/В-195; ИАБ, УГБ, СП, 56/В-196; ИАБ, УГБ, СП, 56/В-197; ИАБ, УГБ, СП, 56/В-198; ИАБ, УГБ, СП, 56/В-199; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-358; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-360; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-361; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-362; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-363; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-364; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-365; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-366; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-367; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-368; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-371; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-372; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-374; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-375; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-377; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-378; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-378а; ИАБ, УГБ, СП, 69/Д-379; ИАБ, УГБ, СП, 75/З-467; ИАБ, УГБ, СП, 75/З-468; ИАБ, УГБ, СП, 75/З-469; ИАБ, УГБ, СП, 75/З-470; ИАБ, УГБ, СП, 75/З-471; ИАБ, УГБ, СП, 75/З-472; ИАБ, УГБ, СП, 75/З-473; ИАБ, УГБ, СП, 75/З-474; ИАБ, УГБ, СП, 75/З-476; ИАБ, УГБ, СП, 75/З-477; ИАБ, УГБ, СП, 85/К-613; ИАБ, УГБ, СП, 85/К-614; ИАБ, УГБ, СП, 85/К-615а; ИАБ, УГБ, СП, 85/К-616; ИАБ, УГБ, СП, 85/К-617; ИАБ, УГБ, СП, 85/К-618; ИАБ, УГБ, СП, 85/К-619; ИАБ, УГБ, СП, 85/К-620; ИАБ, УГБ, СП, 85/К-621; ИАБ, УГБ, СП, 85/К-622; ИАБ, УГБ, СП, 85/К-623; ИАБ, УГБ, СП, 85/К-624; ИАБ, УГБ, СП, 85/К-625; ИАБ, УГБ, СП, 85/К-626; ИАБ, УГБ, СП, 85/К-627; ИАБ, УГБ, СП, 85/К-628; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-774а; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-

Просечна старост при ступању у стражу, на основу анализираног узорка, била је 28 година и 11 месеци. Стражари приправници су улазили у стражу са просечно 21 годином и 10 месеци, каплари са 27 година и 2 месеца, поднаредници са 33 године и 6 месеци, наредници са 36 година и 5 месеци и наредници водници са 38 година и 3 месеца старости. Из овога је јасно да напред поменути услов за пријем (20–30 година старости) у великој мери није поштован. Иако је логична претпоставка да је за овакву врсту службе била неопходна одређена доза војног знања, велика већина стражара приправника није служила војску – чак 78%.

Како је напред поменуто, један од услова за стражара и подофицира је био и „да је неожењен или удовац без деце или законски разведен од жене без деце“, међутим више од трећине је приликом ступања било ожењено (Графикон бр. 21). Тај проценат је био знатан и међу најмлађима – стражарима приправницима. Њих скоро десетина (9,76% од укупног броја приправника) је било ожењено. Удео ожењених расте са чиновима, што је и логично због година старости.⁹⁴² Без деце их је било нешто више од три четвртине, а највећи број припадника је имао једно дете (Графикон бр. 22).

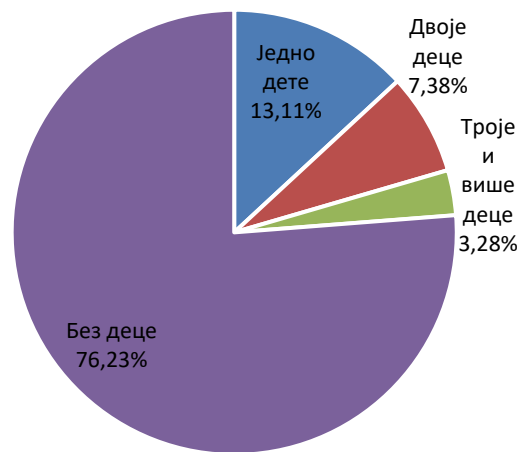
775; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-777; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-778; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-779; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-780; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-781; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-782; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-783; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-784; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-785; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-786; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-787; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-788; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-788; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-790; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-791; ИАБ, УГБ, СП, 95/М-791а; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-940; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-941; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-942; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-943; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-944; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-945; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-946; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-947; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-947а; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-948; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-949; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-950; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-951; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-952; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-953; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-954; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-955; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-956; ИАБ, УГБ, СП, 105/П-957; ИАБ, УГБ, СП, 115/С-1108; ИАБ, УГБ, СП, 115/С-1109; ИАБ, УГБ, СП, 115/С-1110; ИАБ, УГБ, СП, 115/С-1111; ИАБ, УГБ, СП, 115/С-1112; ИАБ, УГБ, СП, 115/С-1113; ИАБ, УГБ, СП, 115/С-1114; ИАБ, УГБ, СП, 115/С-1119; ИАБ, УГБ, СП, 115/С-1120; ИАБ, УГБ, СП, 115/С-1122; ИАБ, УГБ, СП, 115/С-1123; ИАБ, УГБ, СП, 115/С-1124; ИАБ, УГБ, СП, 115/С-1125; ИАБ, УГБ, СП, 115/С-1126; ИАБ, УГБ, СП, 125/Т-1262; ИАБ, УГБ, СП, 125/Т-1263; ИАБ, УГБ, СП, 125/Т-1264; ИАБ, УГБ, СП, 125/Т-1265а; ИАБ, УГБ, СП, 125/Т-1266; ИАБ, УГБ, СП, 125/Т-1267; ИАБ, УГБ, СП, 125/Т-1269; ИАБ, УГБ, СП, 125/Т-1270; ИАБ, УГБ, СП, 125/Т-1271; ИАБ, УГБ, СП, 125/Т-1275; ИАБ, УГБ, СП, 125/Т-1276; ИАБ, УГБ, СП, 125/Т-1277; ИАБ, УГБ, СП, 125/Т-1278; ИАБ, УГБ, СП, 125/Т-1280; ИАБ, УГБ, СП, 125/Т-1281; ИАБ, УГБ, СП, 125/Т-1281б.

⁹⁴² Каплара је било ожењено 20%, поднаредника 52,08%, наредника 79,44%, а наредника водника 96,25%.

Графикон бр. 21:

Удео ожењених припадника СДС

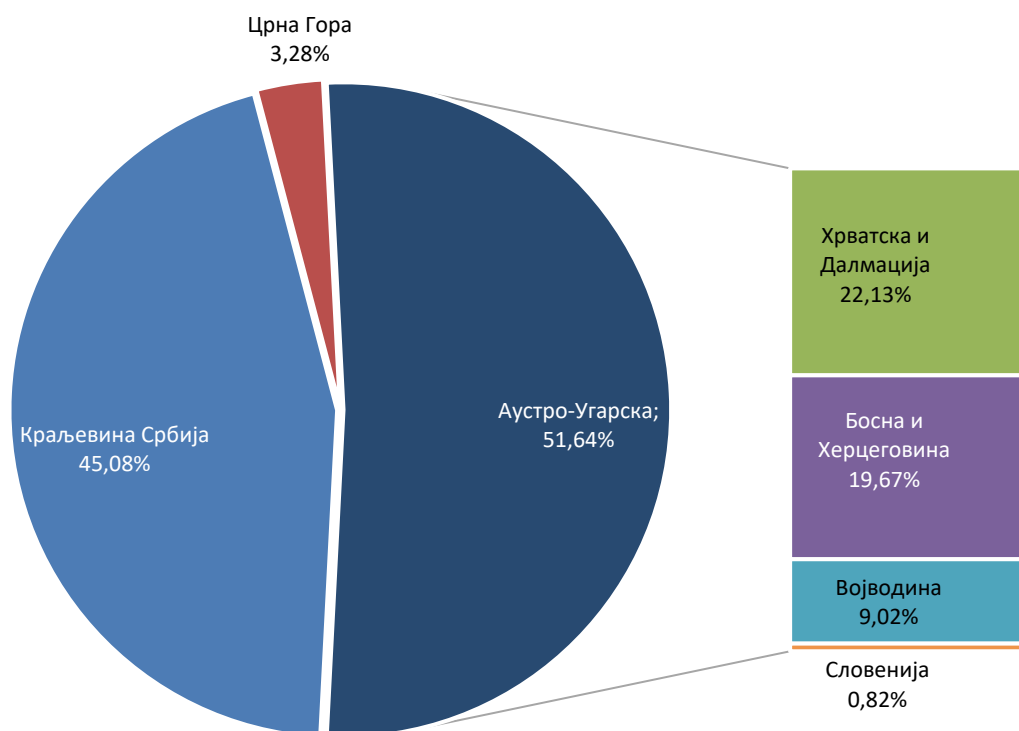
Графикон бр. 22:

Породично стање припадника СДС

По претходном занимању је такође састав био веома шаролик. Више од половине је било у жандармерији или полицији, а још 9% је дошло из бивше војске или занимања повезаних са оружаном заштитом (шумари, пољочувари, четници, добровољци...). Као земљорадници по претходном занимању наведено је око 14%, радника је било 9,84%, а најмање је било занатлија (сталари, аутомеханичари, обућари, ковачи, конобари...), студената, ђака и чиновника (Графикон бр. 23).

Графикон бр. 23: Процентуална расподела према претходном занимању

Графикон бр. 24: Расподела анализираних припадника СДС по региону рођења

Анализирајући узорак према месту рођења (Графикон бр. 24) веома је интересно да је више од половине стражара било родом са простора бивше Аустро-Угарске. Овоме треба тражити разлога и у чињеници да је у Србију због усташких злочина у Независној Држави Хрватској дошло много избеглица, међу којима је било и припадника жандармерије и полиције српске народности. На основу досијеа нисмо могли утврдити који од њих су дошли у Београд пре рата, а који у току рата, али је проценат избеглица међу њима сигурно био знатан.⁹⁴³

И код услова за „народност“ ситуација је захтевала да се донекле заобиђу правила и посегне за последњим ставом члана 16 Уредбе о устројству који је дозвољавао интервенцију Министра унутрашњих послова, а на предлог команданта СДС, за случајеве „који заслужују нарочити обзир“. Иако народност

⁹⁴³ На нашем узорку готово две трећине од људи рођених на простору бивше Аустроугарске (64,5%) је имало као претходну службу наведено неко „оружано“ занимање, највише жандармерију. У Графикону 3 можемо приметити да је тај удео већи од удела наведених занимања у укупном узорку – 57,38%.

није наведена, на основу порекла, имена и презимена са великом дозом сигурности можемо је претпоставити. На основу оваквог приступа закључили смо да је огромна већина стражара била српске народности (98,36%), словеначке их је било 0,88%, а албанске 0,75%.

Најбоља ситуација, у односу на прописане услове, била је што се тиче образовања. У условима за стражаре и подофицире, како су наведени у Уредби о устројству, није прописано коју би школу требало да имају завршену, већ само „да има потребно школско образовање, којим доказује довољну писменост и потребну интелигенцију за свој позив“.⁹⁴⁴ У анализираном узорку сви стражари и подофицири су овај услов испуњавали. Само је за њих 2,5% стајало да нису завршили основну школу, односно одредница „самоук“, али су сви они имали завршену жандармеријску припремну школу и у СДС дошли из жандармерије, па су сасвим сигурно били писмени. Ипак, пошто је анализирани узорак искључиво базиран на стражарима Управе града Београда (само су њихова лична досијеа сачувана), веома је могуће да не даје праву слику за целу окупирану Србију. Са великом дозом сигурности се може претпоставити да је у унутрашњости Србије, поготово у редовима пољске страже, било и оних који нису имали никакво образовање, односно да су били неписмени.

б) Стандард

Приликом пријема у нову формацију стражар је требало да одслужи приправну службу, која је требало да траје три године. Та приправна служба је могла да се смањи на годину дана, уколико је кандидат раније био у жандармерији, полицији, војсци или финансијској контроли. После приправног стажа, кандидати за стражаре су полагали испит у касарнама, а подофицири у школама Српске државне страже. Прописано је да стражар приправник, уколико положи испит и буде повољно оцењен после три године, може бити унапређен у каплара СДС. Унапређивање у наредне подофицирске чинове (поднаредник, наредник, наредник-водник) је такође требало да следи након три године

⁹⁴⁴ „Уредба о устројству Српске државне страже“, *Службене новине*, 3. март 1942, стр. 3.

проведене у претходном чину и позитивних оцена. Стражари и подофицири СДС су груписани у „званичнике“, што је у хијерархији државних службеника био ранг испод „чиновника“ (у које су груписани официри). Иако су таквим груписањем стављени у нижи положај од чиновника, плата им је била већа „с обзиром на нарочиту тешкоћу, опасност по живот и здравље“.⁹⁴⁵ Тако је, у марту 1942. године, плата стражара приправника III (најниже) групе званичника била 2.200 динара, каплара 2.300 (III група званичника), поднаредника 2.500 (II група званичника), наредника 2.700 (I група званичника) и наредника-водника 2.900 (Ia група званичника), док је у исто време плата чиновника приправника X положајне групе била 1.992 динара. Поред плате, ожењени подофицири су добијали и породични и ванредни породични додатак за дете. Стражари нису имали право на овај додатак, осим у случају да су га стекли као државни службеници раније, па им је то право било признато приликом уласка у СДС. Подофицири су имали право и на периодске повишице, које су се добијале после три године ефективне службе (повећање од 100 динара).⁹⁴⁶

Плате у каснијим периодима можемо пратити кроз расходни део буџета. У буџету за 1943. годину одвојено се наводе Команда СДС и Команда СДС УГБ. Бројно стање Српске државне страже (без СДС УГБ) је у том тренутку било 11.903, од чега је стражара и подофицира било 11.114, а официра 789. У СДС Управе града Београда било је на расходном списку 60 официра и 1.983 стражара и подофицира, односно укупно 2.043. Из овога излази да је укупно бројно стање СДС-а почетком 1943. износило 13.946 припадника. Структура бројног стања по чиновима за подофицире и стражаре је наведена у Табели бр. 1. Кроз расходе Команде СДС можемо израчунати просечну плату, са периодичним повишицама за сваки од чиновова, док се, нажалост, у расходима Команде СДС УГБ збирно наводе расходи за стражарске и подофицирске чиновове. Ипак, одређени закључци су могући. Просечна плата подофицира и стражара СДС УГБ је била готово идентична просечној плати истих чиновова СДС. Док је у СДС, по буџету из 1943. године, њихова плата у просеку 2.523 динара, у СДС УГБ је 2.526 динара.⁹⁴⁷

⁹⁴⁵ „Уредба о устројству Српске државне страже“, *Службене новине*, 3. март 1942, стр. 3–4.

⁹⁴⁶ Исто; Н. Милићевић, *Српско грађанство у окупираној Србији 1941–1944*, стр. 171.

⁹⁴⁷ „Државни буџет за 1943. годину“, *Службене новине*, 1. јануар 1943, стр. 111–112, 116–118.

По чиновима у СДС, просечна плата је била тек незнатно већа од прописане у Уредби о устројству. Тако је просечна плата наредника-водника била 3.027, наредника 2.808, поднаредника 2.557, а каплара 2.429 динара. Плата стражара-приправника је била идентична као прописана Уредбом (2.200), а стражара-приправника прве године чак нижа (2.000).⁹⁴⁸

Табела бр. 12: Бројно стање стражара и подофицира СДС и СДС УГБ почетком 1943. године⁹⁴⁹

	Наредник-водник	Наредник	Поднаредник	Каплар	Стражар-приправник	Стражар-приправник прве године	УКУПНО
СДС бројно стање стражара и подофицира	684	1.837	4.275	2.674	500	1.144	11.114
СДС УГБ бр. стање стражара и подофицира	99	300	794	495	295	/	1.983
УКУПНО бр. стање стражара и подофицира	783	2.137	5.069	3.169	795	1.144	13.097

Кроз буџет за 1944. годину примећујемо велики пораст у броју стражара и подофицира. Бројно стање Српске државне страже (без СДС УГБ) је почетком 1944. године било 15.409, од чега је стражара и подофицира било 14.619, а официра 790. У СДС Управе града Београда било је на расходном списку 60 официра и 1.983 стражара и подофицира, односно укупно 2.043, идентично као претходне године. Из овога излази да је укупно бројно стање СДС-а почетком

⁹⁴⁸ Исто.

⁹⁴⁹ Исто.

1944. износило 17.452 припадника. Упоређивањем са претходним бројним стањем јасно је да је знатно повећање (3.506 припадника) било у броју стражара и подофицира СДС, док је број официра у СДС и уопште бројно стање СДС УГБ остало готово идентично. Структуру бројног стања по чиновима представљамо у Табели бр. 13.⁹⁵⁰

Табела бр. 13: Бројно стање стражара и подофицира СДС и СДС УГБ почетком 1944. године⁹⁵¹

	Наредник-водник	Наредник	Поднаредник	Каплар	Стражар-приправник	Стражар-приправник прве године	УКУПНО
СДС бројно стање стражара и подофицира	1.175	2.459	5.500	3.426	559	1.500	14.619
СДС УГБ бр. стање стражара и подофицира	99	300	794	495	295	/	1.983
УКУПНО бр. стање стражара и подофицира	1.274	2.759	6.294	3.921	854	1.500	16.602

Увећање броја припадника СДС је имало за последицу њихово осиромашивање. Рачунањем просечних плата долазимо до закључка да су оне знатно смањене у односу на почетак 1943. године, а биле су мање и од прописаних износа по Уредби о устројству СДС. Просечна плата наредника-водника била је 2.647, наредника 2.449, поднаредника 2.278, каплара 2.124, стражара приправника 1.752, а стражара приправника прве године само 1.499

⁹⁵⁰ „Државни буџет за 1943. годину“, *Службене новине*, 1. јануар 1943, стр. 106–107, 112–114.

⁹⁵¹ „Државни буџет за 1944. годину“, *Службене новине*, 1. јануар 1944, стр. 106–107, 112–114.

динара. Укупна просечна плата подофицира и стражара СДС је пала на 2.200 динара, док је код истих чиновна у СДС УГБ остала слична као претходне године (2.551). Њихов лош материјални положај покушао се поправити повећањем породичних додатака. У односу на буџет из 1943. године, када је за додатке резервисано 11,8 милиона динара, у 1944. години је за породичне додатке резервисано чак 90,8 милиона динара.⁹⁵²

Стварно смањење плата стражара и подофицира је још трагичније ако се узме у обзир да је средином 1943. дошло до инфлације и повећања цена многих прехранбених производа, па је ово смањење узроковало знатан пад њихове куповне моћи. Са платом од 1.499 динара стражар-приправник прве године је могао да купи 2,5 килограма свињског меса, 10 килограма јабука или 1,3 килограма свињске масти. Јасно је да са таквом платом није било могуће преживети.⁹⁵³ Ипак, с обзиром да су нежењени стражари и подофицири живели у касарнама, смештај, храна и огрев су им били обезбеђени, иако ни то често није било ни приближно задовољавајуће.⁹⁵⁴ Да је стање било лоше и у касарнама сазнајемо из наредбе Команде СДС с краја октобра 1942. године. У њој се констатује да је „неопходно потребно да се највећа пажња обрати на смештај људства, исхрану и њихов међусобни однос“, пошто до тада нису били „постигнути они резултати који су били потребни“. Стога је издато наређење да се у свим командама припадницима СДС обезбеди „потпун смештај, прописне постеље са довољно сламе, довољно покривача“, „довољна, здрава и укусна храна“, „приликом потера и теренске службе... да људство увек буде снабдевано

⁹⁵² За породичне додатке у буџету ипак није наведено којим су чиновима највише додељивани, па претпостављамо да је добар део ишао и официрима. „Државни буџет за 1943. годину“, *Службене новине*, 1. јануар 1943, стр. 107; „Државни буџет за 1944. годину“, *Службене новине*, 1. јануар 1944, стр. 112.

⁹⁵³ Н. Милићевић, *Српско грађанство у окупираној Србији 1941–1944*, стр. 205, 208, 210–211. И Петар Мартиновић Бајица наводи да „плата која је добијана месечно није могла да покрије ни половину месечних издатака“ па да је понекад народ „од својих уста одвајао храну и покриваче и веш и давао српским стражарима“ (П. Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, стр. 358).

⁹⁵⁴ Члан 12 Уредбе о устројству: „Стражари државне страже и нежењени подофицири по правилу морају бити касарнирани. Становање ван касарне ожењеним стражарима одобравају надлежне старешине по одобрењу команданта дотичног окружног одреда или вишег старешине од овог. Командант окружног одреда или виши старешина може према потреби службе и док иста траје наредити касарнирање потребног броја официра и ожењених подофицира. Без обзира на начин становања, органи Српске државне страже уопште се не смеју удаљавати из места у коме су на служби без одобрења надлежног старешине“. „Уредба о устројству Српске државне страже“, *Службене новине*, 3. март 1942, стр. 2.

са здравом и хранљивом сувом храном (сланина)“, „довољна количина огрева“. ⁹⁵⁵ У извештају команданта Краљевачке области СДС од средине новембра 1942. који налазимо у наредбама Команде СДС говори се о очајном стању у јединицама и станицама: „...Констатовано сам да је смештај људства СДС врло слаб, као и да се људство чак и у активним местима врло слабо храни... Готово код свих јединица нема кревета, чак ни примитивних, већ људство спава на патосима, тако да прети опасност од обољења, која могу имати тежих последица. Ни једна јединица није осигурала пројектоване количине кромпира и пасуља, ма да је рок за осигурање одавно протекао, јер у томе погледу од стране средњих начелника и претседника општина нису учињене никакве помоћи...“ ⁹⁵⁶

У много већем проблему су били они који су живели ван касарни, и поред породичних додатака, који су иначе били веома скромни. У јулу 1943. регулисано је питање породичних и осталих додатака посебном уредбом. По њој је сваком ожењеном припаднику СДС и СГС припадало месечно по 600 динара. Овај додатак је припадао и удовцима са децом, као и разведенима са децом. За свако дете добијало се додатно по 400 динара. Такође, припадницима СДС и СГС прописане су и дневнице када су се налазили на службеном путу или на терену у саставу јединице – официрима 100 динара, а подофицирима и стражарима по 70 динара дневно. У ситуацијама када су припадници СДС и СГС премештени и због потребе службе живели одвојено од своје породице, исплаћивало им се још по 600 динара месечно. ⁹⁵⁷

⁹⁵⁵ ВА, НДА, 144-4-20, Наредба пов. бр. 95 Команданта СДС од 28. октобра 1942.

⁹⁵⁶ ВА, НДА, 144-4-31, Наредба пов. бр. 101 Команданта СДС од 21. новембра 1942.

⁹⁵⁷ „Уредба о породичним додацима, додацима на децу и дневницама за службена путовања припадника Српске државне и граничне страже“, *Службене новине*, 23. јули 1943, стр. 1. Ипак, за припаднике Државне страже и Државне безбедности у Банату питање породичних додатака је регулисано готово четири месеца раније посебном Уредбом. Сваком ожењеном припаднику Државне страже у Банату је „с обзиром на нарочите прилике“ припадало по 1.200 динара месечно, дакле дупло више него остатку СДС-а. Додатак за свако дете је био идентичан – 400 динара („Уредба о породичним додацима као и додацима за децу службеника Државне страже и Државне безбедности у Банату“, *Службене новине*, 2. март 1943, стр. 1)

в) Приватност и свакодневица

У складу са идеологијом колаборационистичких власти, која је била заснована на идеализовању патријархалног друштва и изградњи сељачке сталешке државе у којем се претпостављало потчињавање вођи заједнице, била је и политика Команде Српске државне страже. Ставови око моралних начела и улоге стражара у „новој Србији“ су преношени и масовно ширени међу припадницима СДС кроз стручни часопис *Гласник Српске државне страже*.⁹⁵⁸

Кроз многобројне чланке утицало се на морал стражара и на опасности које вребају уколико се препусте нагонима: „...Дешава се понекад да поједини орган јавне безбедности СДС, услед необузданости темперамента и неспособности да господари собом, почини веће испаде и тиме не само што упропашћује своју каријеру, већ шкоди и угледу установе... Стражар мора тежити да буде сигуран господар самога себе. Његов положај као органа јавне безбедности искључује подлагање личним осећајним расположењима и он мора увек и у свакој прилици да остане хладнокрван и разборит... У човечијој природи нагони за испуњење жеље лако се изопаче у негативне особине ако воља није довољно снажна да их угуши... Најбоља заштитна средства проти изопачења природних нагона јесу: умереност и уздржљивост...“⁹⁵⁹ Већ у следећем броју се наводи да стражар треба да буде побожан, образован, вредан, патриота, карактеран, правичан, дисциплинован, стручан, дружељубив, предузимљив, одлучан, опрезан, окретан, довитљив, уредан, тачан, брижљив и пажљив, а „опијање, коцкање, задуживање, скитање, неуредан и развратан живот, тешке су грешке које стражара онемогућују у вршењу његове службе, а поред тога морално и материјално га упропашћују...“⁹⁶⁰

⁹⁵⁸ Више о идеји сељачке сталешке задружне државе и идеологији колаборациониста: С. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Ниш 2012; А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, Београд 2015. О улози жене у овако замишљеном друштву у: Љубинка С. Шкодрић, *Положај жене у окупираној Србији 1941–1944*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2015.

⁹⁵⁹ Милан Рашета, „Савлађивање темперамента и обуздавање нагона и пожара“, *Гласник Српске државне страже*, 1942/1, стр. 52–54.

⁹⁶⁰ И. Б. Ћ., „Још мало о моралном васпитању стражара“, *Гласник Српске државне страже*, 1942/2, стр. 167–172.

Кроз редове *Гласника* се доста говорило и о потреби одржања физичке спреме стражара кроз бављење спортом. У једном од текстова се констатује да модерна техника захтева од стражара „далеко веће напоре и много већу извежбаност и покретљивост“, те је потребан „стражар будућности“ који би требало да буде „синтеза војника и спортисте“ коме ће спорт дати „образовање које ће најцелисходније искористити у својој служби“. Аутор се у томе тексту позива на примере, пре свега Немачке, али такође и Јапана, Финске и Италије, као узора у организацији државног спорта.⁹⁶¹ У трећој свесци *Гласника* један аутор, потписан само иницијалима, најпре констатује да се о физичкој способности кандидата за стражу мало говори у конкурс за пријем, да је примање вршено са површним лекарским прегледом те да састав страже у свом почетку није баш задовољавајући људством. Он то оправдава ванредним околностима и потребом да се стража попуни људством које се истакло у дотадашњим борбама, односно закључује да би пријем и попуна били веома отежани да се прибегло строжим физичким критеријумима. Да би стражари били покретни и еластични, аутор сматра да би требало да се баве „лакоатлетским вежбама и корисним спортовима“. „Корисним спортовима“ он је сматрао борилачку вештину циу-цицу, пливање, вожњу бициклом и смучарство, а „лакоатлетским вежбама“ трчање са и без препона, скок у вис, скок у даље и „прелажење преко запрека“ под целом службеном спремом.⁹⁶² Исти аутор је о самој вештини циу-цицу написао и посебан чланак у коме је објаснио историјско порекло ове борилачке вештине, њене основе и корисност за припаднике СДС.⁹⁶³

У многим чланцима *Гласника* се утицало на приватност стражара. Тако аутор потписан иницијалима В. П. Н. у којем се наводи шта је то строго забрањено: „Пијанчење, коцкање, картање, лакомислено задуживање, развратан живот, дружење са лицима на рђаву гласу и са проблематичним женскињама су пороци којима се стражари не смеју да одају. Сваки стражар који се одао таквим пороцима биће одмах отпуштен из службе. Исто тако се стражари Српске државне страже не смеју бавити никаквим другим занимањем; занимање својих

⁹⁶¹ Д. К., „Значај спортског образовања стражара и претходне обуке путем спорта“, *Гласник Српске државне страже*, 1942/2, стр. 173–175.

⁹⁶² В. М. Ц., „Избор и телесно васпитање стражара“, *Гласник Српске државне страже*, 1942/3, стр. 273–278.

⁹⁶³ В. М. Ц., „Циу-цицу“, 1943/3, стр. 195–197.

чланова породице, који живе са њима у заједници, дужни су пријавити редовним путем својим старешинама који ће ценити да ли је ово штетно или не по интересе службе. Ако нађу да је то занимање штетно по углед страже, могу га забранити... За време службе стражару је забрањено пушити... Уопште стражар има да се клони свега онога што га може изложити критици и порузи публике...“ Утицало се и на избор брачног партнера у складу са идеологијом колаборационистичких власти: „...Стражар се не сме оженили без надлежног одобрења, а и тада само са особом доброг политичког и моралног владања и чистог аријевског порекла и православне вере. Ако би који од стражара ово прекршио, он ће на основу чл. 13 Уредбе о устројству СДС бити отпуштен из службе...“⁹⁶⁴

У чланцима *Гласника* можемо наћи и савете како би требало да изгледа једна станица пољске страже. Будући да је овај часопис био стручно гласило, велики број чланака је важио као упутства и званични прописи. Како сматра аутор, једна пољска станица би требало да има од 10–15 стражара и да буде смештена у „најбољу сеоску кућу, уколико нема државне зграде“. Било је неопходно и да има „двориште, башту, воћњак и по могућности мању или већу парцелу земљишта за обрађивање“, на коју је требало засејати „пшеницу, кукуруз, кромпир и купус, а у башти за целу зиму поврће“. Станица је требало да има и „шталу, обор и двориште“ у којима би требало да се „нађе живине, неко свињче за товљење, а по могућности и добра крава музара или овце“. Исхрана у менажи је требало да буде заједничка да би људство увек било спремно за акцију. За станице у варошима и варошицама, у којима није било могуће имати земљу за обрађивање, предлагало се да се на време „изврши веће набавке живежних намирница, које набављене у већој количини неће опет бити тако скупе“.⁹⁶⁵

Крајем 1942. године, Команда СДС је издала наредбу којом се под хитно захтевало да „све јединице с. д. п. с. (станице и срески одреди) одмах приступе најнужнијим пословима за обрађивање башта за идућу годину“. У образложењу наредбе ово се захтевало „имајући у виду менажну исхрану јединица С. Д. С. и тешкоће око снабдевања намирницама“ и с обзиром да се до „животних

⁹⁶⁴ В. П. Н., „Опхођење стражара уопште и поступак према кривцима“, *Гласник Српске државне страже*, 1942/5–6, стр. 389–403.

⁹⁶⁵ В. М. Ц., „Како треба да изгледа једна пољска станица“, *Гласник Српске државне страже*, 1943/1–2, стр. 45–48.

намирница долази врло тешко, а то ће бити још горе у идућој години“. На крају се констатује да ће се строгим поштовањем ове наредбе решити исхрана људства што је био „један од најважнијих проблема“. Обраду земље требало је да врше стражари „уз помоћ придодате милиције и евентуално притвореника“, али служба јавне безбедности није смела „ни најмање трпети“. Уколико је земље било превише, могла је бити равномерно распоређена ожењеним стражарима, уз услов да је сами обрађују.⁹⁶⁶

Наредба из средине јануара 1943. нам доноси преглед са детаљним распоредом по окружним командама о стању обрађивања башти и пољопривредних газдинстава. Из овог прегледа сазнајемо да је највише земље обрађивала окружна команда у Крушевцу, чак 14 хектара. Одмах иза ње је била Команда СДС у Зајечарском округу (11 хектара и 85 ари). Једину озбиљнију економију још је водила команда у Ужицу, око 7 хектара, остале су биле знатно мање, а у Лесковачком, Пожаревачком и Моравском округу земљиште уопште није обрађивано. Две поменуте команде које су се истицале добрим економијама имале су успеха и у говедарству – крушевачки стражари су узгојили 19 свиња и 12 говеда, а зајечарски 30 свиња. Укупна вредност хране која је на овакав начин добијена, код свих команди, вредела је готово два милиона тадашњих динара, од чега је Команда СДС Крушевачког округа допринела са 1,2 милиона, а Команда СДС Зајечарског округа са 460 хиљада динара. У наредби су многи припадници СДС похваљени, поготово из ових двају округа, а у закључку је истакнуто да „није потребно нарочито истицати, од колике је огромне користи у овим судбоносним данима добра економија у обрађивању државног земљишта“.⁹⁶⁷

У записаном сведочанству из емиграције, Петар Мартиновић Бајица, наводи да је исхрана „...била посве бедна: проја, пасуљ, гершла. То је била свакодневна исхрана, масти и меса било је у најмањој мери“, констатујући да је СДС „била много горе храњена и од грађанског становништва и од четника“.⁹⁶⁸

И поред мноштва обавеза, стражари су налазили и времена за доколицу. Кроз дисциплинске прекршаје наилазимо на многе примере коцкања, а колико је

⁹⁶⁶ ВА, НДА, 26–12–53, Наредба бр. 133 Команданта СДС од 19. децембра 1942.

⁹⁶⁷ ВА, НДА, 145–1–9, Наредба бр. 5 Команданта СДС од 18. јануара 1943.

⁹⁶⁸ П. Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, стр. 358.

ова појава узела маха види се из наредбе Команде СДС од 12. априла 1943. године: „Констатовано је да коцка све више узима маха међу припадницима СДС... При коцки се готово редовно, прибегава недозвољеним радњама, коцка се, врло често, завршава увредама и тучом...“ За ову појаву је прећено најпре Дисциплинским судом, отпуштањем и слањем на рад у рудник, а заплешени новац је требало „достављати Црвеном крсту за помагање избеглица“.⁹⁶⁹ И претерана употреба алкохола је била честа појава. Тако, на пример, стражару-приправнику Николи Комленићу из СДС УГБ рубрика са дисциплинским прекршајима је била поприлично попуњена. Кажњаван је средином новембра 1942. зато што је „пијанчио у кафани Сурчин, правио неред и тукао се“; затим августа 1943. јер је „напустио стражарско место и затечен у бифеу код Младена, истог дана у 20 часова напустио је самовољно службу и без знања старешина касарну и отишао у парк код железничке станице са женском“; крајем новембра 1943. пошто је „у кафани непотребно легитимисао Башића Алексу и прогласио га ухапшеним, затим је са њим ишао по кафанама и пио“.⁹⁷⁰ Каплар Миладин Ковачевић је кажњаван зато што је „дозволио своме другару да као пијан са њим у друштву иде по кафанама“,⁹⁷¹ а поднаредник Адам Вишњић што је за време службе затечен у кафани „где приватно разговара са кафанским гостима држећи чокањ ракије у десној руци коју није имао времена попити с обзиром на долазак командира одреда“.⁹⁷²

И у унутрашњости је стање дисциплине било слично. У напред поменутом извештају Команданта Краљевачке области, а након његовог обиласка станице пољске страже Среза жичког констатује се очајно стање: „...Командир станице иако раније добар жандарм сада само мисли да спасе своју главу и исхрани своју породицу. У канцеларији држи своје жито на поду и суши га. У канцеларији држи 5 примерака плаката Заповедника Србије као последњу опомену упућену Србима, због нереда и шумских, у место да је ове плакате налепио на зграду општине и станице. Под канцеларије у касарни прљав и није рибат од уселења. На прозорима од канцеларије држе се одпатци и комади хлеба, воћа и папира.

⁹⁶⁹ ВА, НДА, 145–2–28, Наредба бр. 31 Команданта СДС од 12. априла 1943.

⁹⁷⁰ ИАБ, УГБ, СП, 85/к-628.

⁹⁷¹ ИАБ, УГБ, СП, 85/к-617.

⁹⁷² ИАБ, УГБ, СП, 56/в-193.

Командир станице необријан, није очистио пушку по повратку из службе и са чакширама изгужваним... Касарна није удешена за одбрану од напада, нема ровова, и других сретстава, којима би се стражари послужили за случај напада на касарну. У службу се шаљу само по 3 стражара, уместо по 5. Одржавају се само двочасовне заседе, а претрес кућа и терена се не врши. Командир станице инстинктивно осећа да је шума пуна бандита, те у исту не сме да зађе...⁹⁷³

Ипак, било је и примера несребичности и пожртвованости. Тако су подофицири на служби у штабу СДС Округа лесковачког похваљени пошто су скупили 640 динара за избегличку децу.⁹⁷⁴

Из напред наведеног јасно је да је живот припадника Српске државне страже у окупираној Србији био изузетно неизвестан и тежак. Нежењени припадници страже сасвим сигурно нису били у могућности да преживе са својим примањима, али живот у касарни, иако веома скроман, ипак им је пружао најосновнију прехрану и смештај. Онима који су имали породице, покушавало се помоћи на додатне начине, али су и они једва преживљавали. Њихов положај је био одраз општег економског стања на територији под немачком војном управом и генералне ратне оскудице, проузроковане и отвореном немачком пљачком сировина.

⁹⁷³ ВА, НДА, 144-4-31, Наредба пов. бр. 101 Команданта СДС од 21. новембра 1942.

⁹⁷⁴ ВА, НДА, 144-4-6, Наредба бр. 110 Команданта СДС од 10. октобра 1942.

ЗАКЉУЧАК

Крајем 1941. и почетком 1942. године, а због потребе ефикаснијег контролисања територије окупиране Србије, долази до реорганизације безбедносно-обавештајног апарата немачке окупаторске силе. Од Више команде за нарочиту употребу и Штаба војноуправног команданта створена је институција Командујућег генерала и војног заповедника, коју је функцију вршио генерал Паул Бадер. Оперативна група полиције и нацистичка обавештајна служба спојене су, а на чело нове институције (Заповедник полиције сигурности и службе безбедности – *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und der Sicherheitsdienst* – BDS) дошао је пуковник Емануел Шефер. Крајем јануара у Србију долазе и четири пука полиције поретка, а тим формацијама командовао је потпуковник Андреас Мај (*Befehlshaber der Ordnungspolizei* – BDO). Доласком СС генерала Аугуста Мајснера, почетком фебруара, и стављањем под његову команду полицијског и обавештајног апарата (БДС и БДО) довршава се процес реорганизације.

У складу са новонасталим променама указује се и потреба за реорганизацијом оружаних снага колаборационистичке владе генерала Милана Недића. Прве иницијативе су покренуте средином децембра 1941. када командант Полиције поретка Андреас Мај шаље министру Милану Аћимовићу скицу за формирање „нове организације под одговорним вођством, коме припадају три струке, градска, пољска и погранична полиција“. Нова формација се помиње у дневној штампи већ првих дана јануара 1942. под називом „Српска државна полиција“, а кроз грађу смо утврдили да је фигурирао и назив „Српска народна гарда“. Ипак, одлучено је да се назове *Српска државна стража*, а уредба о устројству је објављена 3. марта 1942. године. По тој уредби, СДС је била дефинисана као униформисана и оружана трупа која врши полицијску извршну и граничну службу. У њен састав укључени су припадници дотадашње

жандармерије, полицијске страже, оружаних одреда и погранични органи финансијске контроле. Припадници СДС су били у служби Министарства унутрашњих послова. Приликом оснивања, Српска државна стража се делила на три вида: пољску, градску и граничну државну стражу. На територији града Београда је, као посебна јединица која је била директно подређена управнику града Београда, службу вршила Српска државна стража Управе града Београда. На челу СДС је био командант, који је са штабом сачињавао Команду СДС. Даље, територијалном поделом СДС је била подељена на обласне, окружне и на среске команде, односно одреде. Срески су се даље делили на потребан број станичних одељења. Обласне команде су биле директна последица потребе за стварањем паритета са немачким полицијским формацијама и временом су се границе обласних команди мењале, а стваране су и нове. До јуна 1942. формиране су три – Краљевачка, Нишка и Београдска, да би се фебруара 1944. из Београдске издвојила Шабачка, а из Краљевачке Моравска област. Банатски округ није потпадао под територијалне промене нити био у саставу обласних команди, већ је све време окупације задржао посебан статус, а Државна стража у Банату је била под командом локалних фолксдојчера.

Најбројнији вид Српске државне страже је била пољска стража, која је била директна наследница жандармерије, односно била је задужена за одржавање безбедности на целокупној територији окупиране Србије, осим у седиштима окружних начелстава и градовима у којима је постојао одред градске страже, као и у „државном граничном појасу“ за чије је обезбеђивање била задужена гранична стража. Иако је већ у Уредби о устројству било предвиђено да у састав СДС уђу и све ватрогасне јединице „као четврта грана страже“, до краја окупације то није потпуно спроведено па овај вид страже никада није комплетно формиран, већ су ватрогасци остали углавном под надлежношћу локалних органа власти.

Због ефикаснијег контролисања и спречавања различитих аспеката криминалитета као и одржавања безбедности, временом су у оквиру СДС формиран специјални видови. У септембру 1942. године, а због „вођења надзора над производњом, прометом и поделом свију предмета дириговане привреде“, као и ради контролисања прописа о прекорачењу цена, створена је Привредна

полиција. Такође, због ефикасније заштите железничког саобраћаја, почетком марта 1943. је формирана Стража железничке безбедности.

Иако превасходно полицијска формација, стање ствари на терену је понекад од СДС захтевала и формирање већих и покретнијих одреда за супротстављање партизанским јединицама, које су често биле и боље наоружане. Из тих разлога у јесен 1942. је створен Моторизовани одред СДС, који је имао мотоциклистичке и аутомобилске чете. Очигледно преамбициозно замишљен, овај одред је расформиран већ у фебруару 1943. године. Од дела људства из Моторизованог одреда, али и прикупљањем способнијих и млађих припадника из свих округа, у фебруару 1943. су створена два Батаљона СДС, Први са седиштем у Београду, а Други у Нишу. Припадници Српске државне страже су обезбеђивали и логоре Бањицу и Завод за преваспитавање омладине у Смедеревској Паланци.

Поред видова, у СДС су постојале и службе, као неопходан део сваке војне и полицијске формације. За одржавање морала и дисциплине требало је да послужи развијен систем дисциплинских и кривичних мера и прописа којима су се, у зависности од степена престапа, предвиђале казне. Кажњавање дисциплинских иступа било је у надлежности Дисциплинског суда СДС, а најтеже преступе и злочинства санкционисао је Суд Српске државне страже. Из сачуваних извештаја Команде СДС у 1943. години могуће је пратити број процесуираних предмета у обе ове институције. Док је у Дисциплинском суду, у наведеном периоду, примљено 16 нових предмета, чак 1.108 их је примљено у Суду СДС. Иако није наведена структура процесуираних кривичних дела, претпостављамо да су највећи број чинила бекства припадника, што је био велики проблем за функционисање СДС.

Организацијом здравствене заштите стражара, збрињавањем рањеника, набавком лекова и ветеринарском службом руководила је Санитетска служба. Њену основу чинили су обласни и окружни лекари, као и санитетски помоћници. Будући да су већина припадника СДС били млади људи, суздржавање од уживања у благодетима живота је ретке изласке претварала у проблем. Кроз документе пратимо честе случајеве алкохолизма и венеричних болести. Многи здравствени проблеми су настајали и због слабог одржавања хигијене стражара. Поред многих лакших обољења као што су блажа обољења коже, ране од обуће и шуга, јављају се

и теже болести попут трбушног и пегавог тифуса, што је доводило и до смртних исхода.

Снабдевањем и исхраном руководила је интендантска служба, која је своју функцију вршила кроз Главно интендантско слагалиште у Београду и интендантске одељке у окружним средиштима. Опремање и снабдевање у пракси је ишло веома тешко и наилазило је на многе препреке због слабог квалитета одеће и обуће. Пошто су за потребе немачких окупаторских јединица коришћени издржљивији и квалитетнији материјали, униформе за припаднике СДС су се брзо квариле и кратко трајале пошто су се израђивале од старих крпа, домаће вуне, дрвене вуне и слабо штављене коже. За јачање морала, у току 1943. године у оквиру СДС је организована музичка служба која је често наступала по унутрашњости што је било праћено у колаборационистичкој штампи.

Правовремено прикупљање информација и усмеравање јединица на основу њих препознато је као веома битан фактор за успешно супротстављање „разорним елементима“ па је, од самог стварања, велика пажња посвећена формирању успешне обавештајне службе. Потпуковник Ђорђе Ћосић, који је најдуже руководио обавештајном службом, према послератним сведочењима био је развио добро организовану мрежу обавештајаца која је функционисала и ван граница окупиране Србије.

Да би се људство оспособило за рад у новоствореној формацији у почетку су у сваком окружном средишту основане „окружне школе“, да би већ од априла 1942. њих девет било укинута, а остале су само Сталне школе у Београду, Крагујевцу и Нишу. На јесен 1942. укинуте су и Сталне школе у Крагујевцу и Нишу, а целокупну наставу је преузела Стална школа у Београду, која је била смештена у зградама бивше Војне академије. Настава је поново децентрализована почетком 1944. када су у средиштима обласних команди (Београд, Краљево, Ниш, Јагодина и Шабац) формиране Припремно-патролне школе, док је Стална школа у Београду променила назив у Центар за обуку.

По формирању, ситуација у СДС је била далеко од идеалне. Нова формација се сусрела са бројним проблемима. Ограничена средства која су јој додељена, као и слабо наоружање нису били у складу са очекиваним задацима одржавања мира и

реда на простору окупиране Србије. Разнородност униформи, дисциплина, ограничена средства, слабо наоружање, слаба исхрана и недостатак смештајних капацитета су били само неки од проблема. Ипак, врло брзо по формирању стражари су упућивани у борбена дејства. Први борбени окршај нове формације, забележен у архивској грађи, десио се у ужичком крају када је „једно одељење стражара из Ужица“ учествовало у потери за остацима Сувоборског партизанског одреда. У овим борбама, 12. марта, убијен је Жикица Јовановић Шпанац, а неколико дана касније поменути партизански одред је потпуно уништен. Прва већа војна акција у којој су учествовали припадници СДС, била је тзв. „Аћимовићева офанзива“ која је почела средином јула и завршила се крајем августа. Циљ ове офанзиве је био уништење партизанских одреда у Нишком и Лесковачком округу. Ова акција се завршила са половицим успехом, а ангажовани стражари су углавном били из окружне команде у Лесковцу.

Значајна промена у структури безбедносних снага колаборационистичке владе десила се крајем августа 1942. када је створена институција Српска државна безбедност. Под директну ингеренцију ове институције су потпале Команда Српске државне страже и Одељења за државну заштиту и јавну безбедност при Министарству унутрашњих послова. За шефа је постављен Драги Јовановић, највернији немачки сарадник за време окупације. Њему су подређени и сви окружни и средски начелници, сем у Банату. Иако се као разлози за стварање ове институције помињу и сукоби унутар колаборационистичких структура, сматрамо да је кључни разлог ипак била потреба за формирањем паритетних институција окупационом апарату. Доласком Августа Мајснера, који је својом функцијом био надређен свим немачким полицијским формацијама, недостајала је институција у колаборационистичком апарату која би му била паритет. Стварањем Српске државне безбедности и именовањем Драгог Јовановића за шефа, та је ситуација разрешена.

Крајем 1942. године долази до двеју организационих промена које су знатно утицале на структуру Српске државне страже. На тражење Немаца, уредбом од 16. октобра, а онда и наређењем Драгог Јовановића од 30. новембра, Српска гранична стража је формирана као засебна формација и издвојена из састава Српске државне страже. Од 1. децембра 1942. почела је да функционише Команда Српске граничне

страже, као засебна институција, а од 1. јануара 1943. нова формација је добила и засебно материјално снабдевање па је и фактички издвојена из састава СДС. Због своје непоузданости и недисциплине, а упоредо са бројним јачањем Српске државне страже, немачке окупаторске власти су крајем 1942. године донеле одлуку да у потпуности распусте четничке одреде Косте Пећанца. Овај процес је почео већ од пролећа 1942, до средине новембра четничке јединице су смањене за половину, а до краја године су комплетно распуштене. Један број четника је ступио у пољску и граничну стражу, неки у Српски добровољачки корпус, један део се активирао у ЈВуО, а неке су ухапсили и отпремили у заробљеничке логоре Немци.

Велики проблем за функционисање СДС је представљала дубока испреплетеност и повезаност многих њених припадника са Југословенском војском у отаџбини. Ову инфилтрираност су хапшењима покушавали да предупреду Немци. Крајем јула 1943. Гестапо је због ове сарадње ухапсио готово цео штаб Нишке обласне команде, на челу са командантом пуковником Филипом Димитријевићем. Такође, масовна бекства стражара и њихов одлазак у равногорске одреде у току 1943. године кулминирају. У потерници из децембра 1943. коју је издала Команда СДС, у којој се констатује број „активних бегунаца“, налази се 808 припадника Српске државне страже. Овоме је, у великој мери, био разлог појачана активност одреда ЈВуО, након капитулације Италије. Тај чин је код неких од равногорских команданата изазвао уверење о скором крају рата и потреби деловања. Тако су у Ваљевском округу забележени масовни организовани случајеви дезертирања па је свим среским одредима наређено да напусте среска средишта и да се повуку у Ваљево. Сличне ситуације су забележене и у Шабачком, Ужичком и Нишком округу.

Ипак, у току 1943. године, најугроженији округ због јаке партизанске активности је био Лесковачки округ. Да би се поправила ситуација средином године је успостављен систем са мањим бројем јачих станица. Дотадашње станице са малим бројем припадника су биле лака мета партизанским одредима. У целом округу је формирано 26 станица које су биле јачине 20–50 људи. Пошто ни ово није помогло, станице су напуштене, а стражари су се повукли у среска средишта. Окружни начелник из Лесковца у септембру констатује да је „у две трећине округа

престало функционисање државних и општинских власти и да су да овој територији апсолутни господари комунисти“.

Почетком новембра 1943. долази до велике реорганизације у колаборационистичкој управи око надлежности над снагама безбедности. Ова реорганизација је била последица Недићеве посете Хитлеру 18. септембра, али и активности Хермана Нојбахера, новопостављеног специјалног изасланика Министарства спољних послова Трећег Рајха за југоисточну Европу. Укинута је Српска државна безбедност, а Недић је извршио реконструкцију владе и преузео Министарство унутрашњих послова. Ово преузимање није било само козметичке природе, Недићу су тада у директну надлежност враћене Српска државна и Српска гранична стража. Све ове јединице су и даље остале под надзорном контролом Августа Мајснера. Као последица овога, дошло је до промена и у структури СДС и реорганизације Команде.

Због јачања партизанског покрета на југу Србије, али и све озбиљнијих покушаја продора у западну Србију из Санџака, Недићева влада је крајем јануара донела уредбу о попуњавању СДС и СГС „стражарима кадровцима“, односно мобилизацији младића који су рођени од 1919. до 1924. године. Ова „попуна“ није имала великог ефекта због притиска партизана, а младићи су се и склањали и избегавали је. Средином марта 1944. године долази до новог покушаја продора снажних партизанских снага јачине 5.000 људи из правца источне Босне. За супротстављање овој групацији ангажоване су знатне немачке, бугарске, колаборационистичке и равногорске снаге. У жестоким борбама, које су трајале до 20. маја, ова партизанска групација је продрла чак до Повлена и Маљена, али није испунила свој циљ и била је одбијена. Јединице СДС у овим борбама су имале секундарну улогу, али су водиле и неколико озбиљних окршаја са партизанима.

У јуну 1944. године, између села Врело и Кравље код Алексинца, десила се највећа самостална битка Српске државне страже. Под заповедништвом команданта Нишке обласне команде, потпуковника Мирка Станковића, око 600 припадника СДС из Моравског и Нишког округа се 13. јуна сукобило са партизанима из Девете српске бригаде и Нишког одреда и било потпуно разбијено. У овој бици је погинуло 6 официра и 49 подофицира и стражара. Овај пораз је

уверио Команду СДС да њени одреди нису способни да се супротставе већим партизанским јединицама па до краја окупације овакве акције нису више организоване.

Крајем јула долази до новог покушаја продора знатних партизанских јединица из Санџака, који је овога пута био успешан. Партизани успевају да продру на Копаник и да се средином августа споје са „српским дивизијама“ које су дејствовале на простору југоисточне Србије. Крајем августа из северне Црне Горе према Србији почињу продор елитне партизанске дивизије под директном командом Врховног штаба. Због заједничке опасности од партизанског продора, дотадашњи неформални контакти између колаборационистичке владе и ЈВуО добијају своју конкретизацију на састанку у Београду 2. септембра. На овом састанку је договорена заједничка сарадња и будуће обједињавање снага. Међутим, ни то није имало жељеног ефекта. Равногорске јединице почетком септембра предузимају противофанзиву против надирућих партизанских јединица. На подручју Јелове горе, северно од Ужица, 8–9. септембра, одиграла се једна од пресудних битака у грађанском рату. Равногорске јединице су потпуно разбијене, а већ 13. септембра Прва партизанска дивизија је избила на реку Колубару и приближила се Ваљеви. Истовремено, и у источној Србији долази до партизанских напада на већа средишта. Без борбе партизани улазе у Сврљиг 2. септембра, а у Књажевац 4. септембра. У борбама за Зајечар, 6–7. септембра, страдало је и много стражара, а партизани заузимају прво окружно средиште.

Због приближавања јединица Црвене армије, 1. октобра немачке окупаторске власти су разрешиле дужности комплетну колаборационистичку структуру у окупираној Србији. Происходећи из овога, 2. октобра је у Недићевом кабинету одржан састанак на коме је одлучено да се припадници СДС и СГС прикључе одредима ЈВуО. Груписање преосталих јединица, које је могло да се извуче из својих округа, извршено је у Јагодини наредних дана и 6. октобра од стражара и граничара створен је Српски ударни корпус ЈВуО, јачине три дивизије, чиме је престала да постоји Српска државна стража.

После реорганизације Српски ударни корпус је отишао у Краљево па у Рашку пратећи повлачење главнине равногорских јединица из Србије. До краја

ноембра његове јединице су прешле у источну Босну, значајно страдајући на путу од тешких услова и сталних борби. У борбама за Тузлу са партизанима припадници корпуса су претрпели велике губитке након чега одлучују да напусте редове ЈВуО. Почетком јануара 1945. остаци корпуса су немачким возовима пребачени из Славонског Брода у Беч. Крајем фебруара 1945. један део бивших стражара се прикључио „националним снагама“ концентрисаним у Словенији. Под надирјућим јединицама партизанске 4. армије, 1. маја 1945. прелазе реку Сочу и предају се савезничким јединицама чиме се завршава њихов ратни пут.

Српска државна стража је у вртлогу Другог светског рата била формација која је својом предвиђеном наменом од стране окупатора и колаборациониста требало да буде главна снага за „пацификавање“ окупиране Србије. Овај задатак су истицали и једни и други, али из различитих побуда. Окупатору је простор под номиналном контролом Недићеве владе био потребан као сировинска база за бруталну пљачку, без укључивања већег броја оперативних јединица, које су биле преко потребне на другим фронтима. Колаборационисти су „пацификацију“ Србије истицали као неопходност да би се сачувала егзистенција српског народа под окупацијом и спречиле репресалије. Ипак, долазак немачких функционера у Београд који су користили другачије методе и наизглед били наклоњенији Србима, показује код колаборационистичких идеолога тежње за озбиљније укључивање у „нови европски поредак“. У оваквим комбинацијама почетком 1944. године долази и до реорганизације у Српској државној стражи, па чак и до номиналне промене имена, која никад није заживела. Јаловост и узалудност оваквих планова показала се у наредним месецима. Хаотична ситуација у окупираној Србији, дубока „избушеност“ припадницима ЈВуО, слаба мотивисаност припадника за борбу, велико неповерење које су у њих имале немачке окупаторске снаге и слаба опремљеност и наоружање који су проистекли из тога, најбитнији су фактори који су утицали да Српска државна стража није била у стању да одговори предвиђеним задацима.

У својим емигрантским записима, малобројни преживели припадници СДС своју улогу у колаборацији су наставили да објашњавају „егзистенцијалним“ разлозима, истичући и страдање од свих страна, укључујући и окупатора. Улога њених припадника у окупираној Србији не би требало да буде посматрана са

идеолошком искључивошћу. Иако је њихова колаборација сама по себи врста злочина која је доприносила првенствено немачком ратном напору, међу њима је било припадника који су приступили СДС-у желећи да преживе туробне ратне прилике обезбеђујући на тај начин себи храну, огрев и место за живот. Било је такође и оних који су ушли по инструкцијама покрета отпора, првенствено равногорског, а било је и оних који су принудно мобилисани. Њихова улога у злочинима, иако знатна, није била у првом плану и била је сразмерна њиховој помоћној улози. Из наведених разлога не би било праведно све њене припаднике проглашавати издајницима, иако ће самој формацији тај жиг остати због своје улоге у колаборацији са нацистичким окупатором, као највећим злом XX века.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВСКА ГРАЂА

1. ВОЈНИ АРХИВ

- Фонд Недићева архива
- Фонд Четничка архива
- Фонд Независна Држава Хрватска
- Досијеа персоналних података официра Војске Краљевине Југославије
- Микрофилмована збирка из Националног архива Вашингтон

2. ИСТОРИЈСКИ АРХИВ БЕОГРАДА

- Фонд Управа града Београда, Одељење Специјалне полиције
- Фонд Безбедносно-информативна агенција
- Фонд Заповедника полиције безбедности и службе безбедности (БДС)

3. АРХИВ СРБИЈЕ

- Фонд Земаљска комисија за злочине окупатора и њихових помагача Г–25
- Збирка НОР и револуција Ж–28
- Фонд Безбедносно информативна агенција (БИА)

4. АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ

- Фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (бр. 110)

5. ДИПЛОМАТСКИ АРХИВ МИНИСТАРСТВА СПОЉНИХ ПОСЛОВА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

- Фонд Политичка архива (Енглеска, 1947)

6. АРХИВ БЕЗБЕДНОСНО ИНФОРМАТИВНЕ АГЕНЦИЈЕ

- Елаборат „Бивша југославенска војно-обавештајна служба“, III део, 1949.

7. ИСТОРИЈСКИ АРХИВ НИШ

- Фонд Комисија за ратне злочине (КОЗАРА)

8. ИСТОРИЈСКИ АРХИВ КРУШЕВАЦ

- Збирка фотокопија непријатељске документације 1941–1944.

ОБЈАВЉЕНА ГРАЂА

1. *27. март 1941. Тематска збирка докумената*, (приредили: Бранко Петрановић, Никола Жутић), Београд 1990.
2. *Априлски рат: зборник докумената*, књ. 1, уредник: Фабијан Трго, Београд 1969.
3. *Априлски рат 1941: зборник докумената*, књ. 2, приредио: Антун Милетић, Београд 1987.
4. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Осветљавање истине. Документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, књ. I, Чачак-Краљево 2006.
5. *Данило Грегорић и 25. март 1941*, приредили: Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, Београд 2007.
6. *Документи из историје Југославије. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата*, приредили Миодраг Зечевић, Јован Поповић, Београд 1996.
7. *Документи из историје Југославије. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата*, II том, приредили: Миодраг Зечевић, Јован Поповић, Београд 1998.
8. *Зборник докумената и података о Народно-ослободилачком рату југословенских народа*, том I, књига 1, Београд 1949.
9. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа. Борбе у Србији 1942. год.*, том I, књига 3, Београд 1953.

10. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа. Борбе у Србији 1942. год.*, том I, књига 4, Београд 1954.
11. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа. Борбе у Србији 1944. год.*, том I, књига 7, Београд 1955.
12. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа. Борбе у Србији 1944. год.*, том I, књига 12, Београд 1956.
13. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа. Борбе у Србији 1941–1944*, том I, књига 20, Београд 1965.
14. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа. Борбе у Србији 1941–1944. године. Документи квислинских јединица и установа*, том I, књига 21, Београд 1965.
15. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије. Документи Немачког Рајха 1941*, том XII, књига 1, Београд 1973.
16. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије. Документи Немачког Рајха 1942*, том XII, књига 2, Београд 1976.
17. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије. Документи Немачког Рајха 1943*, том XII, књига 3, Београд 1978.

18. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије. Документи Немачког Рајха 1944–1945*, том XII, књига 4, Београд 1979.
19. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије. Документи четничког покрета Драже Михаиловића 1941–1942*, том XIV, књига 1, Београд 1981.
20. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије. Документи јединица, команди и установа четничког покрета Драже Михаиловића август 1944–мај 1945*, том XIV, књига 4, Београд 1985.
21. *Извештаји и наредбе партизанских јединица о ослобођењу источне Србије. Документа 4*, приредио Божидар Благојевић, Неготин 2010.
22. *Извештаји Команде Српске државне страже за Округ моравски 1941–1944*, приредили Добривоје Јовановић, Дејан Танић, Јагодина 2001.
23. *Извештаји Недићеве администрације и Српске државне страже за округ Зајечарски – документа. Књига II (1943–1944. година)*, Зајечар-Неготин 2007
24. *Извештаји Недићевих органа власти у Округу моравском 1941–1944*, приредили: Добривоје Јовановић, Дејан Танић, Јагодина 2005.
25. *Југословенска војска у отаџбини на територији Округа моравског 1943–1944. Документи*, приредили Добривоје Јовановић, Дејан Танић, Јагодина 2006.
26. *Колаборационисти пред судом Озне. Саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне*, приредили: Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија, Београд 2018.

27. Bogdan Krizman, *Hitlerov „Plan 25“ protiv Jugoslavije. Jugoslavija u svijetlu „nürnbergskih dokumenata“*, Zagreb 1953.
28. *Логор Бањица: логораши. Књиге заточеника концентрационог логора Београд-Бањица 1941–1944*, књ. 1–2, Београд 2009.
29. Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944. Искуство једног Београђанина*, Београд 2011.
30. Милан Ђ. Недић, *Десна Србија. Моја реч Србима 1941–1944. Изабрани ратни говори*, приредио: Владимир Максимовић, Београд 1996.
31. *Немачка обавештајна служба. Књига VIII. Збирка докумената Србија*, Београд 1956.
32. *Не осећам се кривим. Стенограмске белешке са суђења вођи четничког покрета*, приредили: Јован Кесар и Драгоје Лукић, Београд 1990.
33. Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југославија 1918–1988. Тематска збирка докумената*, Београд 1988.
34. Миодраг Пешић, *Дража Михаиловић у извештајима америчких и британских обавештајаца 1941–1944*, Крагујевац 2003.
35. *Уредба о устројству Српске државне страже (са уредбом о устројству Полицијске страже управе града Београда) и Уредба о поступку суда Српске државне страже у кривичним делима*, Београд 1942.
36. Срђан Цветковић, Немања Девећ, *Жртве у Зајечарском округу после 12. септембра 1944*, Београд 2012.

МЕМОАРИ И СЕЋАЊА

1. Мијат Бардак, „Из дневника 7. добровољачког одреда“, *Записи из добровољачке борбе*, IV, Минхен 1956, стр. 18–27.
2. Милосав Васиљевић, „Постанак српских добровољаца 1941. године“, *Записи из добровољачке борбе*, IV, Минхен 1956, стр. 5–17.
3. Звонимир Вучковић, *Сећања из рата. Од отпора до грађанског рата*, Ваљево 2005.
4. Мирко Живановић, *Светли ликови из тамних дана. Ужаси црног и црвеног фашизма и тешка борба противу њих. Мемоари*, Минхен 1983.
5. Сергије Живановић, *Трећи српски устанак*, Београд 2000.
6. Мирко Косић, *Сведочанство о издаји: 27. март 1941*, Београд 2000.
7. Хрвоје Магазиновић, *Кроз једно мучно стољеће*, Ваљево 2009.
8. Петар Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, Београд 2003.
9. Петар Мартиновић-Бајица, „Ратни вихор – одломак из необјављене књиге Сећања“, *Српска мисао. Летпис 1974–1975*, 2. део, Мелбурн 1974, стр. 225–246.
10. Александар М. Милошевић, *Српска прича. Сећања из рата и револуције 1941–1945*, приредио Немања Девић, Београд 2018.
11. Боривоје Мирковић, *Истина о 27. марту 1941. године*, Београд 1996
12. Милош Младеновић, *Лажни идоли и варљиви идеали*, Београд 2004.
13. Милош Младеновић, *Лажни идоли и варљиви идеали*, књ. II, Лондон 1983.
14. Милош Младеновић, *Лажни идоли и варљиви идеали*, књ. III, Лондон 1983.
15. Херман Нојбахер, *Специјални задатак Балкан*, Београд 2008.

16. Petar Pavašović, *Royal Yugoslav Army 1922–1948. Diaries 1944–1949* (<https://royalyugoslavarmy.wordpress.com>)
17. Душан Пејчић, „У Куршумлији и Прокупљу“, *Записи из добровољачке борбе*, III, Минхен 1955, стр. 65–73.
18. Алберт Сајц, *Михаиловић – преварант или херој?*, Београд 2004.
19. Миленко Соларић, „Наличје 'Босанске голготе' или како сам постао припадник СДК“, *Записи из добровољачке борбе*, II, Минхен 1955, стр. 15–38.
20. Крста Тодоровић, „Записи из Ниша“, *Записи из добровољачке борбе*, III, Минхен 1955, стр. 19–27.
21. Василије Трбић, *Мемоари. Књига 2. Казивања и доживљаји војводе велешког (1912–1918, 1941–1946)*, Београд 1996
22. Јован П. Тришић, „Први дани рата у јужној Србији и прилажење покрету пуковника Драже Михаиловића“, *Гласник српског историско-културног друштва „Његош“*, св. 10, 1962, стр. 79–90.

ШТАМПА

1. *Наша борба (1941)*
2. *Ново време (1941–1944)*
3. *Обнова (1942–1944)*
4. *Општинске новине (1941)*
5. *Политика (1920)*
6. *Полиција (1920–1939)*
7. *Понедељак (1941–1944)*
8. *Службене новине (1941–1944)*
9. *Службене новине Краљевине Југославије (1935)*
10. *Службени војни лист (1937–1940)*
11. *Српски народ (1942–1944)*

МОНОГРАФИЈЕ

1. *27. март 1941. седамдесет година касније*, уредници: Момчило Павловић, Ивана Пантелић, Београд 2012.
2. Иван Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, Београд 2004.
3. Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002.
4. Никола Анић, Секула Јоксимовић, Мирко Гутић, *Народноослободилачка војска Југославије. Преглед развоја оружаних снага Народноослободилачког покрета 1941–1945*, Београд 1982
5. *Бањица*, уредник: Вељко Купрешанин, Београд 1967.
6. Сима Беговић, *Логор Бањица 1941–1944*, књ. 1–2, Београд 1989.
7. Миле Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922–1935*, Београд 1994.
8. Миле Бјелајац, *Генерали и адмирални Краљевине Југославије 1918–1941. Студија о војној елити и биографски лексикон*, Београд 2004.
9. Бранко Богдановић, *Два века полиције у Србији*, Београд 2002.
10. Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998.
11. Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд 2003.
12. Бранислав Божовић, *Управа и управници града Београда (1839–1944)*, Београд 2011.
13. Бранислав Божовић, Мирослав Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији – квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991.
14. Мирко Бојић, *Југославени народни покрет „Збор“ 1935–1945*, Београд 1996

15. Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији. Квислинска управа 1941–1944*, књ. I–II, Београд 1979.
16. Слободан Босиљчић, *Србија у Народноослободилачкој борби. Источна Србија*, Београд 1963.
17. Слободан Босиљчић, *Србија у рату и револуцији 1941–1945. Тимочка крајина*, Зајечар 1988.
18. Јован М. Варјачић, *Зетска дивизија у априлском рату и командант генерал Миленко Ј. Варјачић. Прилог за историју нашег времена*, Београд 2002.
19. Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани. Управа за специјалне операције у Југославији 1941–1945*, Београд 2009.
20. Gordon Williamson, Gerry Embleton, *World War II German Police Units*, London 2012.
21. Александар Виторовић, *Србија у Народноослободилачкој борби. Централна Србија*, Београд 1967.
22. Петар Вишњић, *Продор друге и пете дивизије у Србију 1944*, Београд 1968.
23. Милош Вуксановић, *Прва пролетерска бригада*, Београд 1981.
24. Иван Цина Глигоријевић, *Девета српска ударна бригада*, Београд 1970.
25. Бранислав Глигоријевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд 1992.
26. Венцеслав Глишић, *Ужичка република*, Београд 1986.
27. Милорад Гончић, *Четврта српска ударна бригада*, Београд 1996.
28. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја. Књига 2. Слепа мржња и крвава освета – окупација и грађански рат 1942–1943*, Чачак 2003.

29. Немања Девећ, *Смедеревски крај у Другом светском рату. Људи и догађаји*, Београд 2015.
30. Бојан Димитријевић, *Ваљевски равнаторци. Југословенска војска у отаџбини у ваљевском крају 1941–1945*, Ваљево 1998.
31. Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, Београд 2011.
32. Бојан Димитријевић, *Ђенерал Михаиловић. Биографија*, Београд 1996.
33. Бојан Димитријевић, Коста Николић, *Ђенерал Михаиловић. Биографија*, Београд 2000.
34. Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Књига 3 – Србија у Југославији*, Нови Сад 2001.
35. Ивана Добривојевић, *Државна репресија у доба диктатуре краља Александра 1929–1935*, Београд 2006.
36. Исидор Ђуковић, *Друга шумадијска 21. српска ударна бригада*, Београд 1982.
37. Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма*, књ. I–II, Београд 1992.
38. Милутин Живковић, *Између „Велике Албаније“ и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*, Лепосавић 2018.
39. *Завршне операције за ослобођење Југославије 1944–1945*, уредник: Велимир Терзић, Београд 1957.
40. *Зборник радова округлог стола „27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике“*, Београд 2003.
41. Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу 1941–1944. Књига 2. Оружана сила српске владе генерала Милана Недића*, Ниш 1995.

42. Тура Златковић, Милош Д. Бакић, *Седма српска бригада*, Ниш 1986.
43. Миладин Ивановић, *23. српска дивизија*, Београд 1994.
44. Никола П. Илић, *Јабланичко-пасјачки партизански одред (август 1942– фебруар 1943)*, Лесковац 1970.
45. Zoran Janjetović, „*U skladu sa nastalom potrebom... “ Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, Београд 2012.
46. Јевђа А. Јевђевић, *Споменица крагујевачких сокола 1907–2007*, Крагујевац 2008.
47. Станимир Јовановић, Драгољуб Мирчетић, *Пета српска НОУ бригада*, Београд 1989.
48. Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1941–1945*, књ. I–IV, Крагујевац 1995.
49. Боривоје Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Београд 1993.
50. Слободан Ђ. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Крушевац 2012.
51. *Књига о Дражи*, св. 1–2, уредник: Радоје Л. Кнежевић, Виндзор 1956.
52. Бошко Костић, *За историју наших дана*, Лил 1949.
53. Бошко Н. Костић, *Истина о Милану Недићу*, Београд 2009.
54. Станислав Краков, *Генерал Милан Недић. На оштрици ножа*, књ. I, Београд 2008.
55. Станислав Краков, *Генерал Милан Недић. Препуна чаша чемера*, књ. II, Минхен 1968.
56. Мухарем Кресо, *Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, Београд 1979.

57. Димитрије Кулић, *Бугарска окупација 1941–1944*, књ. 1, Ниш 1970.
58. Валтер Маношек, *Холокауст у Србији. Војна окупациона политика и уништавање Јевреја 1941–1942*, Београд 2007.
59. Јован Марјановић, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, Београд – Загреб 1979.
60. Јован Марјановић, *Устанак и Народноослободилачки покрет у Србији 1941*, Београд 1963.
61. Милан Матић, *Штампа у Србији у другом светском рату*, рукопис докторске дисертације, Београд 1990.
62. Светислав Миладиновић Славко, *Четрнаеста српска НОУ бригада (нишка)*, Београд 1982.
63. Наташа Милићевић, *Српско грађанство у окупираној Србији 1941–1944*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2016.
64. Мирослав М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Београд-Ниш 1983.
65. Драгољуб Мирчетић, *Добрнич у народној револуцији*, Мерошина 1973.
66. Драгољуб Ж. Мирчетић, Мирослав М. Миловановић, *Општина Алексинац у Народно-ослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији*, Алексинац 1982.
67. Драгољуб Ж. Мирчетић, *Сокобања и околина у народноослободилачкој борби 1941–1945*, Сокобања 1978.
68. Дојчило Митровић, *Западна Србија 1941*, Београд 1975.
69. *Немачка обавештајна служба. Књига IV – Србија, Македонија, Црна Гора*, Београд 1959.

70. Живојин Николић Брка, *22. дивизија*, Београд 1972.
71. Живојин Николић Брка, *Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1979.
72. Коста Николић, *Генерал Миодраг М. Дамјановић „Чика Бели“ 1893–1956*, Лондон 2008.
73. Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945. Књига прва: против нацизма, фашизма и комунизма*, Београд 2014.
74. Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945. Књига друга. Србија под окупацијом*, Београд 2014.
75. Коста Николић, *Савезници и покрети отпора у Југославији у Другом светском рату 1941–1945*, Београд 2009.
76. Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944. Свакодневни живот под окупацијом*, Београд 2002.
77. Маја Николова, *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942–1944*, Београд 2010.
78. Славко Одић, Славко Комарица, *Ноћ и магла. Гестапо у Југославији*, Загреб 1977.
79. *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, књ. 1, Београд 1963.
80. *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, књ. 2, Београд 1965.
81. Момчило Павловић, Божица Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац 1879–1944. Биографија*, Београд 2003.
82. Илија Павловић, *Генерал Милан Ђ. Недић. Биографија*, 2. књига, Саутпорт-Квинсланд 1990.

83. Радоје Пајовић, Душан Жељезнов, Бранислав Божовић, *Павле Ђуришић, Ловро Хаџин, Јурај Шпилер*, Загреб 1987.
84. Славиша Перић, *Српски добровољачки корпус*, Београд 2018.
85. Вукашин Р. Перовић, *Енциклопедиски и политички коментар „геносида“*. *Прва четничка енциклопедија. Књига 1. Свеска 3*, Минхен 1972.
86. Миливоје Перовић, *Србија у Народноослободилачкој борби. Јужна Србија*, Београд 1961.
87. Бранко Петрановић, *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945*, књ. I–II, Београд 1983.
88. Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд 2000.
89. Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд 1992.
90. *Први црногорски батаљон Прве пролетерске НОУ бригаде. Од устанка до побједе*, уредник: Шпиро Лагатор, Београд 1977.
91. Милан Радановић, *Казна и злочин. Снаге колаборације у Србији. Одговорност за ратне злочине (1941–1944) и војни губици снага колаборације у Србији (1944–1945)*, Београд 2015.
92. Радошин Рајовић, *Прва јужноморавска НО бригада*, Београд 1991.
93. Milan D. Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991.
94. Добривоје Секуловић Малиша, *Жупа у Народноослободилачкој борби 1941–1945*, Александровац 1995.
95. Louis L. Snyder, *Encyclopedia of the Third Reich*, Ware (United Kingdom) 1998.

96. Мирослав Станковић Бабац, *Трагање за истином. Шездесет година после експлозије немачког ратног плена у Смедеревској тврђави 5. јуна 1941. године*, Смедерево 2001.
97. Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, Београд 1984.
98. Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, Београд 2015.
99. *Србија у рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1976.
100. Миливоје Станковић, *Први шумадијски партизански одред*, Београд 1983.
101. Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, *Окупација у лесковачком крају 1941–1944*, Лесковац 1994.
102. Erich Schmidt-Richberg, *Der Endkampf auf dem Balkan. Die Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen*, Heidelberg 1955.
103. Ђоко Слијепчевић, *Југославија уочи и за време Другог светског рата*, Минхен, 1978.
104. Драган Суботић, *Српска политичка емиграција у аналима југословенске дипломатије (1945–1971). Прилози за дипломатију и дипломатску историју. Књига 1–2*, Београд 2004.
105. Akiku Shimizu, *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944*, Münster 2003.
106. Велимир Терзић, *Југославија у Априлском рату 1941*, Титоград 1963.
107. Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије. Узроци и последице пораза*, књ. 1–2, Београд-Љубљана-Титоград 1982.
108. Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд 2011.

109. Борис Томанић, *Горња Јасеница у Другом светском рату. Аранђеловац и Топола 1941–1945*, Београд 2019.
110. Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945. The Chetniks*, Stanford 1975.
111. Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979.
112. Јован П. Тришић, *О Милану Недићу*, Виндзор 1960.
113. Душан Трбојевић, *Церско-мајевичка група корпуса – под командом пуковника Драгослава С. Рачића 1941–1945*, Чикаго 1998.
114. Симо Ц. Ђирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944*, Београд 2009.
115. Karl Friedrich Hildebrand, *Die Generale der deutschen Luftwaffe 1935–1945*, vol. 2–1, Osnabrück 1990.
116. Karl Hnilicka, *Das Ende auf dem Balkan 1944/45. Die militärische Räumung Jugoslawiens durch die deutsche Wehrmacht*, Göttingen 1970.
117. *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941–1945*, уредник: Петар Брајовић, Београд 1964.
118. Фердо Чулиновић, *Окупаторска подјела Југославије*, Београд 1970.
119. Милован Целебцић, *Друга југословенска армија*, Београд 1989.
120. Љубинка С. Шкодрић, *Положај жене у окупираној Србији 1941–1944*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2015.

ЧЛАНЦИ, РАСПРАВЕ И ЛЕКСИКОГРАФСКЕ

ОДРЕДНИЦЕ

1. Јован Ј. Алексић, „Опште друштвене прилике у Косовској Митровици од окупације до капитулације Италије (1941–1943)“, *Баштина*, 42/2017, стр. 153–180.
2. Душан Алимпић, „Жандармерија“, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. I, Београд 1925, стр. 724–730.
3. Душан Ђ. Алимпић, „Жандармерија“, *Полициски речник*, књига друга Ж-Љ, Београд 1925, стр. 7–18.
4. Радивоје Антић, „Жандармерија“, *Војна енциклопедија*, X, Београд 1967, стр. 809–810.
5. Миле Бјелајац, „Женидбе официра српске и југословенске војске. Планирано стварање елите 1881–1941“, *Годишњак за друштвену историју*, 1/1995, стр. 19–38.
6. Душан Бојковић, „Жртве рата на простору Косова и Метохије 1941–1945. према попису Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2 – Историја*, Лепосавић 2016, стр. 243–261.
7. Милован Босић, „Продор Народноослободилачке војске на територију Западне Србије почетком 1944. године и његов утицај на обнављање и јачање НОП у ужичком и чачанском крају“, *Ужички крај у НОР-у и револуцији*

- 1941–1945. *Зборник радова са научног скупа*, Титово Ужице 1989, стр. 171–178.
8. Шандор Вег, „Систем немачке окупационе власти у Баната 1941–1944“, *Зборник за друштвене науке*, 35/1963, стр. 63–104.
 9. Петар Вишњић, „Борбе за ослобођење Ваљева (13–18. септембар 1944)“, *Гласник*, 35/2001, стр. 103–124.
 10. Петар Вишњић, „Борбе Ударне групе дивизија јужно од Ваљева (мај 1944), *Војноисториски гласник*, 5/1962, стр. 29–65.
 11. Петар Вишњић, „Друга пролетерска и пета ударна дивизија у Ужичком крају у пролеће 1944. године“, *Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945*, Титово Ужице 1989, стр. 151–170.
 12. Петар Вишњић, „Немачки окупациони систем у Србији 1941. године“, *Историјски гласник*, 3–4/1956, стр. 84–92.
 13. Петар Вишњић, „Продор 2. и 5. дивизије до реке Ибра (дејства од 21–28. марта 1944. године)“, *Војноисториски гласник*, 6/1957, стр. 31–48.
 14. Петар Вишњић, „Форсирање Лима 14–20. марта 1944. године“, *Војноисториски гласник*, 4/1957, стр. 98–107.
 15. Бојан Б. Димитријевић, „Рат или пакт? Дилема са најкраће историјске дистанце“, *Историја 20. века*, 1/2005, стр. 63–76.
 16. Љубодраг Димић, „Михаиловић, Драгољуб Дража“, *Српски биографски речник*, VI, Нови Сад 2014, стр. 854–862.
 17. Јелена Ђиновски, „Организација Косте Пећанца у крушевачком округу, јун 1941–децембар 1942“, *Расински анали*, 1/2003, стр. 224–230.

18. Небојша Ђокић, „Војноуправни командант у Србији и Командант Србије“, *Лесковачки зборник*, L, 2010, стр. 289–338.
19. Чедомир Ђурђевић, „27. март 1941“, *Годишњак града Београда*, књ. 6, 1959, стр. 425–440.
20. Вељко Ђурић, „Ко су били немачки војноуправни команданти Србије 1941–1944“, *Војноисторијски гласник*, 3/1996, стр. 159–168.
21. Миладин Ивановић, „Борбе за Зајечар септембра 1944. године“, *Војноисторијски гласник*, 5/1956, стр. 82–104.
22. Zoran Janjetović, „27. оžujak 1941: uzroci, akteri, ideologija, posljedice“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/2006, str. 1013–1029.
23. Милан Кољанин, „Поглед из Вашингтона на мартовске догађаје 1941. у Београду“, *Историја 20. века*, 1/2012, стр. 77–88.
24. Милан Кољанин, „Структура и деловање полиције нацистичке Немачке у окупираној Србији 1941–1944“, *Историја 20. века*, 3/2011, стр. 143–156.
25. Милан Матић, „'Српски народ' и 'Гласник Српске државне страже' о квислиншким војним јединицама у Србији“, *Лесковачки зборник*, XXXIV, 1994, стр. 399–429.
26. Александар В. Милетић, „Комунистичка партије Југославије и догађаји од 27. марта 1941“, *Срби и рат у Југославији 1941*, Београд 2014, стр. 231–247.
27. Слободан Милошевић, „Окупаторска подела Југославије 1941–1945“, *Историја 20. века*, 1–2/1992, стр. 125–142.
28. Драгољуб Ж. Мирчетић, „Аћимовићева офанзива у јужној Србији (2. јул–август 1942. године)“, *Лесковачки зборник*, XIX, 1979, стр. 53–72.

29. Кузман Николић, „Збивања међу четницима у крушевачком крају пре напада на Крушевац септембра 1941. године“, *Расински анали*, 4/2006, стр. 55–68.
30. Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, „Још једном о 25. и 27. марту 1941“, *Наш траг*, 1–4, 2008, стр. 390–419.
31. Бранко Петрановић, Никола Жутић, „Београдски универзитет и 27. март“, *Историјски гласник*, 1–2, 1989, стр. 103–129.
32. Драгољуб Петровић, „Војна организација четника Косте Пећанца у окупираној Србији 1941/42. године“, *Војноисторијски гласник*, 3/1969, стр. 205–215.
33. Никола Петровић, „Државни преврат од 27. марта 1941. године. Сећања и синтезе“, *Љетопис Матице Српске*, књ. 428, св. 1–2, 1981, стр. 63–93.
34. Драгољуб Петровић, „Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, 2/1968, стр. 173–203.
35. Бранислав О. Поповић, „Калабић, Михајло Милан“, *Српски биографски речник*, IV, Нови Сад 2009, стр. 781–782.
36. Војин Поповић, „Борбе у јужној Србији од јула до септембра 1942. године“, *Војноисторијски гласник*, 3/1961, стр. 52–86.
37. Војин Поповић, „Продор јединица Главног штаба Србије у источну Србију 1944. године“, *Војноисторијски гласник*, 4/1956, стр. 20–52.
38. Војин Поповић, „Топличко-јабланичка операција“, *Војноисторијски гласник*, 3/1957, стр. 3–45.
39. Мирослав Р. Пурић, „Квислиншке и колаборационистичке снаге у немачкој окупационој зони на Косову и Метохији до капитулације Италије“, *Косово и*

Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније, Косовска Митровица 2016, стр. 179–203.

40. Милан Ристовић, „Rural 'anti-utopia' in the ideology of Serbian collaborationists in the Second World War“, *European Review of History*, 2/2008, стр. 181–188.
41. Александар Стојановић, „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци: старе контроверзе и нова тумачења“, *Историјска трибина Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, Београд 2016, стр. 39–70.
42. Димитрије Трифуновић, Павле Бабац, „Продор Оперативне групе дивизија у Србију и форсирање Ибра половином јула и почетком августа 1944. године“, *Војноисторијски гласник*, 6/1951, стр. 27–63.
43. Милан Б. Филиповић, „Страдање припадника Ужичке чете Српске државне страже у Каменици у августу 1943. године“, *Ратна 1943. година. Репресалије окупатора и оружани сукоби у ужичком, чачанском и подсувоборском крају*, уредник Миливоје Трнавац, Горњи Милановац 2017, стр. 291–314.
44. Драган Цветковић, „Страдање припадника војске Краљевине Југославије из Хрватске у заробљеничким логорима“, *Дијалог повјесничара-историчара*, бр. 8, Загреб 2004, стр. 371–386.

БИОГРАФИЈА

Небојша Стамболија је рођен 22. новембра 1982. у Сиску, данашња Република Хрватска. Основну школу и гимназију завршио у Крушевцу. Дипломирао је 2006. године на Филозофском факултету у Нишу (Департман за историју). Децембра 2007. уписао докторске студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду, код ментора проф. др Љубодрага Димића. Од фебруара 2008. до јуна 2012. био је стипендиста Министарства науке и Фондације за развој научног и уметничког подмлатка при Министарству просвете. Од јула 2012. запослен на Институту за савремену историју. Истраживачки се бави колаборационистичким војним формацијама на простору окупиране Србије у Другом светском рату, историјом медицине и југословенско-пољским односима. Учествовао је на више научних конференција у земљи и иностранству. У водећим српским историографским часописима објавио је више научних радова и прилога. Члан је редакције научног часописа међународног значаја „Историја 20. века“.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Небојша Стамболија

Број индекса 5i16-204

Изјављујем

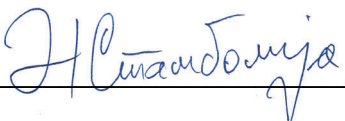
да је докторска дисертација под насловом

СРПСКА ДРЖАВНА СТРАЖА 1942–1945.

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 8. новембар 2020.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Небојша Стамболија

Број индекса 5116-204

Студијски програм Историја

Наслов рада Српска државна стража 1942–1945.

Ментор Академик Љубодраг Димић

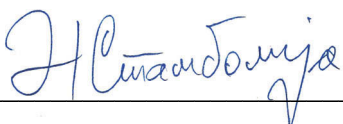
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 8. новембар 2020.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

СРПСКА ДРЖАВНА СТРАЖА 1942–1945.

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

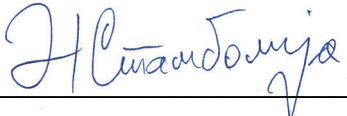
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 8. новембар 2020.

N. Stambolija

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.